ספריה עממית בטורונטו
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטע
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

אידישע געשיכטע
אין מאנאגראפיעס

(91)

צוויטער טייל

ספריה עממית בטורונטו
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

ש. ראָזענפעלד

אידישע געשיכטע

(אין מאָנאָגראַפיעס)

ספריה עממית בטורונטו
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
מאָראָנטע
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

צוויטער טייל

ארויסגעגעבן פון
„טאָג", ניו יאָרק
1927

Copyright, 1927
by
S. ROSENFELD

פינסקי־מזל פרעס, אינק.
446
TRADES COUNCIL
84 בויערי, ניו יארק

« ספריה עממית בטורונטו »
יידישע
פאלקס בבליאטעק
טאראנטע
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

אינהאַלט:

דער רמב"ם (רבי משה בן מימן) 7
שלמה בן גבירול 21
משה די־ליאָן 30
די אידן אין פראנקרייך 37
רש"י (רבי שלמה יצחקי) 56
די אידן אין ענגלאנד 66
משה מאָנטעפיאָרע 80
די אידן אין דייטשלאַנד 91
משה מענדעלסזאָן 104
נחמן קראָכמאַל 120
די אידן אין פּוילן 131
קבלה און חסידות 147
די הייליגע שטאָט צפת 159
רבי משה קאָרדאָווירע 168
רבי יצחק לוריא (דער „אר"י הקדוש") 177
רבי חיים וויטאַל 195
שבתי צבי 203
דער בעל־שם 215
דער ווילנער גאון 230
די אידן אין רוסלאַנד 242
פּרץ בן משה סמאָלענסקין 258
ד"ר לעאָן פּינסקער 268
משה לייב ליליענבלום 282
ד"ר הרצל 304
די אידן אין אַמעריקא 319
די אידן אין ארץ־ישראל 331

ספריה עממית בטורונטו
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

דער רמב"ם (רבי משה בן מימון)

גרויס און שיין און רייך איז געווען די שפאניש־יידישע קאָלאָניע פון צווישן־טעלער אין אָנהויב פון צווילפטן יאָרהונדערט. ג ר ו י ס — מיט אירע זעכציג טויזנט פּראַכט־בנינים, און ר י י ך מיט אירע מאַטעריעלע און גייסטיגע גיטער. ד י ל ע צ ט ע, וועלטפּוילער וויי די ערשטע — וויי ו י ט ע ר־לייכטנדיגע, ל ע נ ג ע ר־אומשטערביכע. אכטציג אָנפּאָנגס־ און מיטל־שולן האָט זי געהאַט, א הויך־שול פּאר פּארשידענע צווייגן פון מענשליכן וויסן, און א ביבליאָטעק מיט איבער זעקס מאָל הונדערט טויזנט געשריבענע ביכער. און ג ע ל ע ר נ ט ע — ניט צו צייל־ן און ניט צו שאצן! פּול־באזעצט איז געווען דער שפּאנישער הימל מיט „לייכטנדיגע שטערן" — ווי מ'איז געוואוינט געווען צו רופן די גרויסע חכמים.

און אידן האָבען דאָס גליק געהאַט אויך ז י י ע ר ע שטערן אין שפּאניש־ן הימל אָנצוצינדן. פיל, זייער פיל זענען געווען די גרויסע און די מעכטיגע אידישע גייסטער, וואָס האָבן צו יענער צייט געווירקט אין שפּאניען בכלל און אין קאָרדאָווא בפרט. און צווישן אלע געלערנטע און חשוב'ע האָט זיך אויסגעצייכנט איין משפּחה, וואָס האָט געטראָגן אויף זיך די גרויסע גאָלדענע קייט פון אידישן יחוס. די לעגענדע קניפּט אָן דעם ערשטן רינג פון דער קייט אן דוד המלך, פון דאָרט ציט זי זיך ביז הלל'ן, פון הלל'ן ביז רבי יהודה הנשיא און פון דאנען ביז דער משפּחה פון גרויסע רבנים אין שפּאניען. א דור נאָך א דור, ביז דעם דיין רבי מימון. און אין יאָר פיר טויזנט אכט הונדערט פינף און נייניציג, פערצן טעג אין חודש ניסן (30טן מערץ, 1135), צוואנציג מינוט נאָך אייניס בייטאָג, איז בא רבי מימון נעבוירן געוואָרן א זון, וועמען מ'האָט א נאָמען געגעבן מ ש ה. ער איז עס דער משה בן מימון, וואָס איז באַרימט מיט'ן נאָמען ר מ ב "ם.

גרויסע פייאיקייטן האָט משה געהאַט. אַן ערלאַכע נאַטור און א טיפן חוש פאר לאָגישער אָרדנונג און סיסטעמאַטישקייט. אָבער אויך מוט האָט ער פאַרמאָגט און זעלבסטבאַוואוסטקייט און צוטרוי צו זיך. דאָס איז געווען צו מערקן אין אים נאָך אין די יונגע יאָרן. לערנט ער אידישע למודים בא זיין פאָטער. לערנט ער אַלגעמיין וויסן פון אראבישע פּראָפעסאָרן. און אלץ מיט'ן גרעסטן ערפאָלג. און אויף אַלץ האָט ער זיין אייגענעם קוק, צו אלץ — זיין באַזונדערע שטעלונג. און דאָך איז ער באשיידן. ניט קיין בעל־גאוה און ניט קיין כעסן. געוועלטיגט איבער זיך. פאַרשטייט צו אורטיילן וועגן צווייטן, ווי וועגן זיך אליין. און אזוי שפּאַנט ער אויפ'ן וועג צו פּערזענלאַכן פולקאָמענהייט.

אָבער ניט אויף לאנג איז אים באשערט דאָס רואיגע לעבן און לערנען. קוים דרייצן יאָר אַלט, — און דאָס יונגע קינד דערקענט דעם אַלטן גלות, זיינע שוידערליכקייטן און זיין פּיין. אין דער צייט קומען די פאַנאַטישע אַלמאָהאַדן (געווען שוין אמאָל א רייד וועגן זיי) פון אפריקא קיין שפּאַניען און נעמען איין קאָרדאָווא און גאַנץ אַנדאַלוזיע. אין גרויסן אייפער פאַר מחמד'ן מאַכן זיי די שוידערליכסטע פּאָגראָמען אויף קריסטן און אויף אידן און אָפילו אויף מחמדאנער אין שפּאַניען — ווייל אויך ז י י זענען ניט מחמדניש־פרום גענוג. זייער פאָדערונג איז: „איד אָדער קריסט זאָל אָננעמען מחמדענטום אָדער פאַרלאָזן דאָס לאַנד. ווער ס'טוט ניט איינס פון די ביידע. ווערט דער'הרג'ט און זיין פאַרמעגן קאָנפיסקירט". האָבן אידן פאַרשידן געהאַנדלט: אַנדערע האָבן זיך גע'שמד'ט מיט אן אמת; אַנדערע האָבן זיך גע'שמד'ט נאָר לפּנים און אין פאַרבאָרגנשאַפט האָבן זיי געהיט אידישקייט. און נאָך אַנדערע האָבן גענומען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט און זיך געלאָזט וואַנדערן און זוכן א פּלאַץ. וואו זיי זאָלן קאָנען רואיג דעם קאָפּ אַנידערלייגן און פריי קאָנען גאָט'ס נאָמען דערמאָנען. צווישן די לעצטע איז אויך געווען דעם רמב"מ'ס פאַמיליע. פון שטאָט צו שטאָט און פון לאַנד צו לאַנד האָבן זיי געוואַנדערט —

א משך פון צען יאָר. פיל מאָל האָט דאָס מחמדנישע שווערד געפאָכט איבער די קעפ פון דער וואנדערנדיגער פאמיליע. אָבער ווי דורך נסים זענען זיי ניצל געוואָרן. ערשט אין יאָר 1160 געלינגט עס זיי אריבערצושווימען דעם ים קיין פעז, אפריקא. אָבער דאָ איז זיי אויך ניט פיל בעסער. פינף יאָר מאטערן זיי זיך דאָ אָפּ. און אין יאָר 1165 פאָרן זיי אריבער קיין ארץ ישראל — קיין עכו. פון דאָרט קיין ירושלים, וואו זיי פאַרבלייבן א קורצע צייט. פון דאָרט פאָרן זיי אריבער קיין מצרים און באזעצן זיך אין פאָסטאט (קאירא).

אָבער דאָס וואנדערן קומט צו גוטן דעם יונגן געלערנטן. ער דערקענט די וועלט און די מענשן. און אויך דעם צער פון די מענשן, דערהויפט אידן, וואָס האָבן געלעבט אין יענער צייט. ער קען אויך זייער גייסטיגן צושטאנד. ווי די מענשן פארלירן זיך „אין בריטן ים פון תלמוד", ניט ארויסצובאקומען פון דאָרט דעם ע י ק ר — דעם דין, כדי צו וויסן ווי זיך אויפצופירן. וואָרים דעמאָלט איז נאָך ניט געווען פארשפרייט דער קוק, אז דאָס לערנען גופא, ס ת ם לערנען, פון לערנען וועגן, איז א מצוה און איז א חוב אויף יעדן אידן. דער רמב"ם האָט גערעכנט, אז לערנען דארף מען, כדי צו וויסן, וואָס א איד ד א ר ף וויסן אין לעבן. און וואָס גרינגער און גיכער ער וועט דאָס דאָזיגע וויסן דערגרייכן, אלץ בעסער פאר'ן אידן. אלץ געזונטער פאר'ן אידנטום. און נאָך אין משך פון וואנדערן נעמט ער זיך אונטער: צו העלפן אידן אין דעם פרט. צום דריי־און־צוואנציגסטן יאָר זיינעם האָט ער פארטיג זיין פירוש, אין אראבישער שפראָך, אויף פארשידענע מסכתות אין תלמוד. אָבער דאָס באפריידיגט אים ניט. עס בלייבט אלץ נאָך איבער צופיל צו לערנען, ביז מ'קאָן וויסן א דין. איז צו דריי־און־צוואנציג יאָר נעמט ער עס אונטער אָנצושרייבן א פירוש צום משניות — דעם תמצית פון דער גמרא. יעדע משנה טיילט ער איין, לויט די הלכות, וואָס זענען אין איר באַהאַנדלט, נאָכ־דעם פארטייטשט ער די שוועריקייטן ווערטער. און דערנאָך ערשט ערקלערט ער זי אין אלץ פרטים, לויט די א ו י ס פ י ר ו נ ג ע ן

פון דער גמרא. פאר אנפאנגער זאל עס גילטן ווי אן אינגליטונג צום תלמוד. פאר קענער — צום איבער'חזר'ן קורץ, וואס זיי האבן געלערנט לאנג, און פאר יענע, וואס ווילן געפינען א קלארן דין — וועלן זיי דא דעם דין געפינען גיכער און גרינגער, ווי אנדערש־וואו. און געשריבן איז דאס אלץ מיט גרויסער רו, מיט טיפע קענטנישן און מיט קלארן פארשטאנד. אויף זיין וואנדערונג באקענען זיך מענשן מיט זיין ארבעט — הגם נאך ניט קיין פאר־ענדיגטע. מען מאכט קאפיעס פון איר. און אינאיינעם מיט די קאפיעס ווערט אויך פארשפרייט דער נאמען „פונ'ס נייעס שטערן, וואס גייט אויף אויפ'ן אידישן הימל".

און נאך צוליב איין זאך איז געוואקסן די פאפולאריטעט פון דעם יונגן געלערנטן.

אזיינער פון די געשמד׳טע לפנים, אבער באהאלטענערהייט איז ער טריי געבליבן דעם אידנטום, האט זיך געווענדט צו איינעם א רב אין אן אנדער לאנד און געפרעגט בא אים: ווי אז דער הערשער פאדערט פון אים ער זאל ארויסברענגען דעם בא־קאנטן זאץ: „ניטא קיין גאט אויסער גאט, און מחמד נאט'ס שליח", — צי זאל ער דעם זאץ זאגן און דערמיט זיך ראטעווען פון טויט און זיינע קינדער פון נאציאנאלן אונטערגאנג, אדער ער זאל זיך לאזן הרג'ענען און דעם זאץ ניט ארויסברענגען? דער רב האט געענטפערט זייער שטרענג: „ווער ס'איז מודה אין מחמד'ס שליחות, דער איז אן אמת'ער משומד. שטארבן דארף א איד, און מחמד'ס שליחות ניט נאכגעבן!"

און שליחים זענען ארומגעפארן איבער די שטעט, וואו די שמד־גזרות זענען אנגענאנגן, און האבן דעם רב'ס תשובה פאר־שפרייט צווישן אידן. דאס שאפט גרויסע אויפרעגונג און וואפט אן אימה אין פאלק. „אויב א ז ו י, מוזן מיר אלע אומקומען! איז דאס נאט'ס ווילן — וועלן מיר אים צוליב טאן, און גיין דינען אנדערע געטער!"... אזוי צי אזוי, נאר א פולשטענדיגער אונטער־גאנג איז פארגעשטאנען גרויסע אידישע קהלות. און דער רמב"ם באט דעם צער ניט געקאנט צוזען. און מיט אן אפענער ערקלע־

רונג ג ע ג ן יענעם פאנאַטישן רב איז ער ארויסגעטראַטן. מיט שארפּע ווערטער רעדט ער צו אים. און מיט א טיפער לומדות באַווייזט ער, אז די אידן, וואָס זענען געצוואונגען געווען א לינגן צו זאָגן, אז זיי אנערקענען מחמד'ס שליחות, אָבער אין הארצן און אין שטוב זענען זיי איבערגעגעבן דעם אידנטום, — זיי זענען כשר'ע אידן. און בפרט אז די מחמד'נער גלויבן דאָך אויך אין אייניציגן גאָט, און צווינגען ניט די אידן צו ט א ן עבירות, צו ה א נ ד ל ע ן אזוי, ווי ס'איז דעם אידן פארבאָטן. אָבער מען דארף זיך דערמיט ניט בארואיגן. יעדער איינער מוז אָנשטרענגען אלע כחות זיך ארויסצוראַטעווען פון דעם לאנד, וואו מען איז ניט פריי, אָפן זיך אָנצוערקענען אלס איד. די דאָזיגע ערקלערונג, וואָס הייסט: „מאמר קדוש השם", און געשריבן אין אראביש, האָט אריינגעבראכט גרויס רואיגקייט אין אידישע הערצער, האָט געוועקט פיל לִיבע צו איר פארפאסער. און קומענדיג קיין מצרים איז ער שוין בארימט געווען אין ווייטע עקן, וואו אידן האָבן געלעבט.

דאָ, אין מצרים, האָבן געהערשט גוטע הערשער. אָבער די אידן זענען אין אידישקייט געווען געפאלן. רייך אין סחורה, אָבער אָרים אין תורה. און די קאַראימען געווען־טיגן איבער זיי.

און ער פילט זיך בארופן צו שטעלן זיך בראש פון די אידן אין זיין לאנד און אין זיין שטאָט, און זיי ארויפצופירן אויפ'ן רעכטן וועג. יונג אין יאָרן — קוים איין־און־דרייסיג — אָבער אלט אין תורה און אין חכמה און אין לעבנס־ערפארונג, האָט ער דעם נויטיגן מוט און דאָס נויטיגע זעלבסטבאַוואוסטזיין, כדי א פירער צו ווערן. דערצו איז ער זעלבסטשטענדיג מאטעריעל. זיין ביסל פארמעגן געפינט זיך בא זיין ברודער, א סוחר מיט עדלשטיי־נער, און ער, דער רמב"ם, באקומט א חלק פון פארדינסט. דערמיט איז ער זיך מפרנס — ווייל ער האלט עס פאר א בזיון צו נעמען געלט פאר לערנען, פאר פסק־ענען, אָדער פאר פידערשאפט. בא־וואָרנט פון אויסן, זיכער אינווייניג, הויבט ער אָן צו זאמלען יונגע־

לייט ארום זיך און עפנט א גרויסע ישיבה. אינאיינעם מיט די חשוב'ע אין שטאָט מאכט ער תקנות פאר די אידישע קבוצים אין לאנד, און באפעלט: „וואר עס וועט עובר זיין אויף די תקנות, וועט וואָרן אויסגעשלאָסן פון קהל". און דער עולם שפירט דעם כח, וואָס שטעקט אין די דאָזיגע וואָרטער, און פאָלגט. און פון דעם פאָלגן, וואָס דאָס פאָלק פאָלגט אים, שעפט ער נייעם כח. און זיין נאָמען דערגרייכט אזוי וויים — ביז וואנען עס גרייכן די קאָמערציעלע און פאָליטישע פארבינדונגען, וואָס מצרים האָט מיט דער אָרומיגער וועלט. זיינע פערזענליכע אומגליקן — דער טויט פון זיין פאָטער, די הריגה פון זיין ברודער — צוליב וואָס ער פארליירט זיין גאנץ פארמעגן — רירן אים טיף; ער באקלאָגט זיך אויף זיי לאַנג און טראָגט זיי אריבער שוואָר, אָבער זיין אויפשטייגן שטערן זיי ניט. נאָכ'ן ברודער'ס טויט הויבט ער אָן זיך צו פארנעמען מיט מעריצין. ער הילט קראנקע, און מיט גרויס ערפאָלג. אינגיכן וואָרט ער דער הויף־דאָקטאָר ביים גוטן סולטאן סאלאדין. ער באקלאָגט זיך אָפט, אז די ערצטליכע פראקטיק נעמט־צו בא אים די גאנצע צייט. פונדעסטוועגן הערט ער ניט אויף אונטערצונעמען אלץ נייע, אלץ גרעסערע ליטעראריש בעטן, וועלכע האָבן יאָרטויזנטער געשפייזט דאָס אידישע פאָלק. און פונדעסטוועגן געפינט ער נענוג צייט זיך צוצוהערן צו אלץ, וואָס עס קומט פאָר מיט די געפיינינגטע אידן אין די פארשידנסטע לענדער. און פונדעסטוועגן ענטפערט ער תשובות אויף די פארשידנסטע שאלות, מיט וועלכע מען וועגדט זיך צו אים פון גאָר דער וועלט. און דערביי האלט ער אויס די שווערסטע, און אָפט פיינדליכע און אומגערעכטע אטאקעס פון פארשידענע זייטן.

איצט ענדיגט ער זיין פירוש אויף משניות. שוין אין דעם פירוש וויזט ער, בא געלעגנהייט, ארויס זיין גרויסע קענטשאפט אין די פארשידנסטע וועלטליכע חכמות, ווי: מאטעמאטיק און אסטראָנאָמיע, מעריצין און פיזיק, פילאָזאָפיע און אסטראלאגיע. אלע די וויסנשאפטן באנוצט ער, וואו עס איז אים נויטיג, צו ערקלערן דורך זיי פארשידענע שטעלן אין דער משנה.

א גאנצע אויסגעשפראָכענע, ראציאָנאליסטישע — אויפ'ן שכל און אויף לאָגיק געבויטע — וועלט־אנשויאונג אנטוויקלט ער דאָרט. און עס שרעקט אים ניט, אויב ער איז ניט מסכים מיט אנדערע. אפילו בנוגע זאכן, וואָס גילטן ווי די הויפט־יסודות פון אידנטום. ער לאכט אויס די נארן, וואָס גלויבן אין כשוף און אין שטערן־זעעריי און אין דער ווירקונג פון כשוף אָדער פון די שטערן אויפ'ן מענשנס גליק אָדער אומגליק. ער זאָגט זיך אָפן ארויס אויך ג ע ג ן יענע, וואָס האלטן, אז שדים און רוחות גייען אום אויף דער וועלט און לויערן אויפ'ן מענשנס טריט און אויפ'ן מענשנס לעבן. ער רעדט סארקאסטיש וועגן יענע, וואָס גלויבן, אז תחית־המתים וועט פאָרקומען אזוי, אז יערע נשמה וועט זיך אומקערן אין איר טויטן גוף אריין; אָדער אז די עולם־הבא באשטייט אין אזוינע פארגעניגנס, ווי דער מענש האָט אויף ד ע ר וועלט. ער גיט אויך צו פארשטיין, אז דאָס וואָס מען רעדט פון „משיח'ס צייטן", באטייט נאָר: אז אידן וועלן זיך אומקערן צוריק אין זייער לאנד אריין, אז זיי וועלן האָבן זייער אייגענע מלוכה; אז זייער מלך וועט זיין א געוועלטער מלך, א גרויסער מלך און אלע וועלן מיט אים לעבן בשלום. קיין זאך וועט אָבער אין דער נאטור ניט איבערגעאנדערשט ווערן, ווי עס איז איצט. אין משיח'ס צייטן וועלן אויך זיין אָרימע און רייכע, שטארקע און שוואכע, א. אז. וו. און אז משיח וועט שטארבן, וועט זיין זון קעניגן נאָך אים, און נאָכ'ן זון, זיין אייניקל — ווי דער שטייגער פון דער וועלט איז. נאָר וועלן מענשן לעבן ערליכער, נאָרמאלער, אָן מלחמות, וועלן זיי לעבן רואיגער, וועלן זיי לעבן לענגער. אָבער די וועלט־אָרדנונג וועט ניט געענדערט ווערן, א. אז. וו. און דאָ שוין שטעלט ער פעסט די צאָל פרינציפן פון אידישן גלויבן, אָדער די עקרים, אויף דרייצן. צ ע ן י א ר האָט ער אויף דעם ספר געארבעט. און אז ער איז פארטיג געוואָרן און אז ער איז פאר־שפרייט געוואָרן, האָט ער דעם פארפאסער פאָרשאָפט ס מ י כ ח פון די אידן פון אלע לענדער, וואוהין דער ספר האָט געגרייכט. און ער איז דאָן אלט געווען קוים דרייי־און־דרייסיג יאָר!...

דער אנערקענטער פירער אין אידנטום איז ער געווארן. אין אפריקא, ווי אין אזיען, ווי אין איראפא. אין תימן ווי אין פראנקרייך. און אז די אידן אין תימן לעבן איבער גזרות פון מחמד־נישן סולטאן און א אידישן פאלשן משיח — וועגדט מען זיך צום רמב"ם נאך עצות און נאך טרייסט, און זיי געפינען עס בא אים; און אז א פריוואט מאן אפילו פילט זיך באליידיגט פון אן אנגעזעענעם מענש אין זיין שטאט, גיסט ער אויס זיין שווער געמיט פאר'ן רמב"ם, און ווערט באפרידיגט — אויב דער רמב"ם אנערקענט זיין גערעכטיגקייט. און צו אים קומט מען מיט אנקלאגן אויף פארשידענע משפטים פון פארשידענע רבנים — אויב עס דאכט זיך, אז דער משפט איז ניט געווען גערעכט. יעדער מיט זיין בינטל צרות און באליידיגונגען. א גר, אן עגונה, א קהלה און הונדערטער פריוואט־לייט.

און ווידער זעט ער זיך ארום, אז די דינים, וואס א איד דארף וויסן, זענען צעוואָרפן און צעשפרייט איבער דער גאנצער, ווייטער און פארצווייגטער אידישער ליטעראטור. און כדי זיי צו געפינען, פאדערט זיך זייער פיל צייט. און ער באשליסט צו שאפן, פ א ר ז י ך, א זאמלונג פון אלע דינים, און אזוי סיסטעמאטיזירט, אז ער זאל פארשפארן צו ז ו כ ן דעם דין, וואס ער וועט נויטיג האבן. אבער קוים אנגעהויבן די ארבעט, און ער זעט זיך ארום, אז אזא מין חבור קען זייער נוצליך זיין „פאר'ן ג א נ צ ן פאלק, וואס עס פעלט אים א געזעץ־בוך, וואו ס'זאל זיין דער סך־הכל פון אמת'ן נאכפארשן אן מחלוקת און אן גרייזן". און ער הויבט אן צו שרייבן אזא ספר, ווי דאס פאלק האט נויטיג. ער הויבט אן צונויפנעמען אין דעם ספר די גאנצע „תורה שבעל־פה", מיט אלע תקנות, מנהגים און גזרות, וואס זענען געשאפן געווארן פון משה רבנו'ס צייט אן, ביז אין זיין צייט; און שרייבט אים קלאר, קורץ און מיט'ן לשון פון דער משנה — כדי די גאנצע תורה שבעל־פה זאל זיין געלויפיג אין יעדענס מויל, אן קשיות און אן תירוצים; פאר קליין און פאר גרויס זאלן אלע דינים זיין אפן. קורץ: „דער מענש זאל ניט דארפן האבן מער קיין שום אנדער ספר, כדי צו

וויסן א אידישן דין. ער וועט בלויז לערנען חומש און נאָכדעם ד ע ם ספר, און ער וועט קענען די גאַנצע תורה שבעל־פה". א שווערע ארבעט איז דאָס. און בפרט, אז ער האָט זיך ניט באנוגנט בלויז מיט פ ר א ק ט י ש ע ד י נ י ם. ער האלט, אַז גוטע מדות געהערן אויך צום פראקטישן אידנטום; אַז ריכ־טיגע מיינונגען וועגן געטליכקייט און גייסטיגקייט געהערן אויך צו פראקטישער אידישקייט. פרינציפן פון גלויבן און פרינציפן פון מענשליכן האנדלען — ביידערליי איאיינעם בילדן דאָס אידנ־טום. דערום האָט ער צונויפגענומען אין דעם ספר אלץ דאָס גוטע און דערהויבענע, וואָס דער אידישער גייסט האָט געשאפן אויף אלע געביטן פון מענשליכן גלויבן און וויסן און ווירקן. רעליגיע און פילאָזאָפיע און עטיק. און אלץ איז געאָרדנט און אלץ איז סיטעמאטיזירט אזוי, אז עס זאָל דעם לערנער גרינג זיין עס צו באגרייפן און צו געדענקען. פ ע ר צ ן באזונדערע אפטיילונגען זענען דאָ אין דעם ספר. דערפאר הייסט ער „יד החזקה" (י"ד באטרעפט 14). אין אים ווערט א י ב ע ר ג ע'ח ז ר'ט די אידישע תורה, מיט אלע אירע פארצווייגונגען, דערפאר הייסט ער אויך: „משנה תורה" (מ ש נ ה איז טייטש: איבער'חזר'ן). און אַזוי האָט אים אויך די אידישע וועלט אויפגענומען. און צו־ליב אים איז געזאָגט געוואָרן: „פון משה'ן (משה רבנו) ביז משה'ן (משה בן מימון) איז ניט געווען אַזאַ ווי משה".

דער גרויסער ספר, ווייל געשריבן פאַר'ן גאַנצן פאָלק, איז געשריבן העברעאיש, גרינג און קורץ, ווערט ער גיך פארשפרייט צווישן אידן. וועקט ער גרויסע אויפמערקזאמקייט. ברענגט ער אריין דעם רמב"ם פיל אנערקענונג, כבוד און לויב. ברענגט ער אויך קנאה און שנאה און אומענדליכע אינטריגעס. און פארשי־דענע מאָטיוון האָבן אַרויסגערופן די גרויסע געגנערשאפט: די איינע — ווי דער גאון פון בבל, למשל — ווייל צוליב דער גרויס, ווי דער רמב"ם האָט זיך ארויסגעוויזן אין „יד החזקה", איז ער געוואָרן דער „ערשטער און איינציגער אויטאָריטעט בא אידן". אויב ביז איצט איז דאָס אידישע פאָלק, אין אלץ, וואָס האָט נוגע

געווען אידישקייט, נכנע געווען צום גאון אין בבל, האָט עס איצט אויפגעהערט. די אַנדערע האָבן פֿשוט מקנא געווען דער גרויס און דער אויטאָריטעט פֿונ'ם רמב"ם און געזוכט צו פּסל'ן דעם ספר דורך קלייניע פּעלער, וואָס זיי האָבן דאָרט ארויסגעזוכט, און אויך צו פּסל'ן דעם רמב"ם גופּא — ווייל מ'האָט אנטדעקט כלומרשטע אפּיקורסות אין זיינע מיינונגען; און דריטע האָבן מורא געהאט, אז צוליב דעם ספר, וואָס נעמט ארום דאָס גאַנצע תלמודישע וויסן, וועט מען אויפהערן צו לערנען גמרא. אַנדערע פון זיי זענען ארויסגעטראָטן מיט זידלעריין און א גראָבער שפּראַך. אָבער דער רמב"ם נעמט עס ניט טרויעריג. די פּעלערן, וואָס מען האָט ווירקלעך געפֿונען, באריקזיכטיגט ער מיט דאַנק. די חשדים אין אפּיקורסות וואַרפט ער אָפּ מיט פּאַראַכטונג. און די קנאה־שנאה לאָזט ער אָן א זייט אומבאמערקט. און טאָמער קומען זיינע פרייַנד און אנהענגער זיך אָנצונעמען זיין קריוודע, בעט ער זיי און באשוועדט זיי, זיי זאָלן דאָס ניט טאָן, כדי ניט צו שטיצן קיין מחלוקת בא אידן... [אין דער צייט וועדט ער אויך באשטימט פון דער רעגירונג פּאַר"ן „נגיד" איבער אלע אידן אין מצרים. נוצט ער אויס זיין לאגע צו גונסטן פון די אידן. און אין קעניגליכן הויף ברענגט ער ביסלאַכווייז ארײַן תלמודישע אידן, אנשטאט די קאַראימען, וואָס פלעגן דאָרט העצן נעגן דעם תלמוד און זיינע אָנהענגער.

אָפּגעטאָן א ריזן־ארבעט פאר"ן אידנ'ס נשמה, נעמט ער אויף די זאַרג פאר זיין גוף. שרייבט ער, אויף אראביש, פּאַרשיידענע ווערק וועגן מעדיצין, וועגן טעראַפּיע און א מעדיצינישן „קצור שלחן־ערוך" פאר"ן מענשן, ווי ער האָט צו לעבן און ווי זיך אויפּ־צופירן, כדי ניט צו שעדיגן זיין געזונט.

אָבער ער האָט זיך אלץ נאָך ניט בארואיגט. איין־און־פופציג יאָר איז ער איצט אלט, און נאָך האָט ער אוצרות פון וויסן, פון פילאָזאָפיע, וואָס די אידישע וועלט נויטיגט זיך אין זיי אזוי שטאַרק, און ער קאָן ברענגען די נויטיגע הילף אין דער נויט. אידן פּאַרנעמען זיך מיט חקירה. און אז זיי דרינגען אריין אין טיפן

זינען פון דער תורה, אדער אפילו אין „משנה תורה", שטויסן זיי זיך אפט אן אויף פונקטן און אויף באהויפטונגען, וואס לייגן זיך ניט אויפ'ן שכל, מוז מען זאגן דעם שכל פארשיניגן מיט דער תורה. אויפאסן יענע פונקטן אין דער תורה ביים ליכט פון קלארן פארשטאנד, ביים ליכט פון די עקזיסטירענדיגע פאקטן, און זיכער פעסטגעשטעלט באהויפטונגען אין די פארשיידענע וויסנשאפטן. דאס אלין שטימט מיט דער תורה. דאס אלין אין דער תורה ארייגעדרונגען, אדער פון איר ארויסגעדרונגען, איז די „סתרי־תורה", וואס פארציטען אמאל זענען זיי בצקאנט געווען דעם אידישען פאלק, אבער נאר צו די חכמים פון פאלק און צו די פייאיגע, אזוינע דינע חקירות אויפצוטאסן, צו באגרייפן. אבער „אפילו דאס פשוט'ע פאלק מוז וויסן, אז אמונה איז ניט קיין זאך, וואס וועט ארויסגעבראכט מיט'ן מויל, נאר אן ענין, וואס מ'שטעלט זיך פאר אין שכל. וואהרים די פראגע איז דאך ניט: ווי אזוי צו זאגן, נאר אין וואס צו גלויבן. דאס ריכטיגע גלויבן איז אבער נאר דאס, צו וועלכן א מענטש קומט דורך טיפן איינזען מיט'ן שכל".

און איינזעענדיג דאס אלץ, חויבט ער אן צו שרייבן זיין פי־לאזאפיש ווערק: „מורה נבוכים". א ווערק, וואס האט אין א משך פון אכט הונדערט יאר געשפייזט דאס פילאזאפישע דענקען בא אידן, ביז ניט לאנג צוריק האט יעדער פילאזאפישער דענקער בא אידן אנגעהויבן מיטן „מורה נבוכים". אפילו „פילאזאפן פון באך", אזוי צו זאגן, ווי א שפינאזא, שלמה מימון, אדער מענדעלסאן — אלע חויבן אן מיט'ן רמב"ם.

דא שטעלט ער פעסט, אז „די וועלט האט נאט באשאפן פון גארנישט". דאס איז דער הויפט פרינציפ פון אידישן גלויבן אין וועלכן די ניט־אידישע פילאזאפן גלויבן ניט. באוויזט ער די אומבאגרינדעטקייט פון די מיינונגען פון די גריכישע פילאזאפן, ווי אריסטאטל און פון די וואס האלטן מיט אים. עס איז אבער כלל נישט נויטיג אנצונעמען, אז די וועלט מוז דוקא אמאל אונ־טערגיין. פון דער אנדערער זייט ווידער באוויזט ער, אז פיל

פסוקים אין דער תורה, וואָס שילדערן גאָט אין א מענשלאַך געשטאַלט, מיט מענשלאַכע גלידער און מענשלאַכע אייגנ־שאַפטן, דאַרף ניט אָנגענומען ווערן ווערטערלאַך, נאָר דאַר פילאָזאָפיש באַגריפן ווערן — ווייל קיינער פון די אידישע גרוי־סע האָט ניט אויפגעפאַסט גאָט ווי א גשמיות. און וועגן גאָט'ס השגחה רעדט ער, און ווי זי שטערט דאָך ניט דעם מענשן צו האָבן זיין פרייען ווילן ביים וויילן צו טאָן דאָס גוטע און אויסמיידן דאָס שלעכטע. הגם די געטלאַכע השגחה איז נוגע אַלע פרטים פון מענשנ'ס לעבן און האַנדלען אויך אין אונזער ני־דעריגער וועלט. און די נבואה איז אים דער רעזולטאַט דערפון, וואָס דעם מענשנ'ס שכל איז זיך מקרב צום געטלאַכן שכל — א מדרגה, צו וועלכער יעדער מענש קאָן דערגרייכן, אויב ער פאַרמאָגט נאָר די נויטיגע פאָרבאַרייטונגען דערצו, און „קרבנות" זענען אים בלויז א הנחה, וואָס גאָט האָט גע־מאַכט צו די אידן אין יענער צייט — ווייל זיי זענען געווען שטאַרק צוגעוואוינט צו דעם אַרט גאָט־דינסט, צוליב די אַרו־מיגע פעלקער, וואָס האָבן זיך אַזוי נוהג געווען. און א מענש קאָן דאָך ניט פון היינט אויף מאָרגן ענדערן זיינע רגילות'ן און אָנשויאונגען. האָט גאָט זיי דערלויבט אַביסל קרבנות. אָבער דער שכל פון יעדן דענקענדן מענשן איז מחייב, אַז קרבנות זענען אַן אָפּגעלעבטע זאַך. און דאָס דענקען איז אים וויכטיגער ווי דאָס פילן. דאָס לעצטע מוז קאָנטראָלירט ווערן פונ'ם ערשטן. אַלע מצוות זענען די אידן געגעבן געוואָרן, כדי צו לייטערן און צו באַגרעניצן און רעגולירן זייערע פאַרלאַנגען און זייערע תאוות. צו אַלץ, מיט וואָס דעם אידן קומט אויס זיך צו באַגעגענען אין זיין לעבן און האַנדלען, האָט דער רמב"ם צוגעלייגט די מאָס פון העכערן שכל. אויף אַלץ אַרויפגעשטעלט א ראַציאָנאַליסטישן שטעמפּל — ווייל די פאַרנונפט איז אים איבער אַלץ.

די אַראַבישע אָרטאָדאָקסישע שריפטשטעלער האָבן אין דעם ווערק געזען א געפאַר פאַר דער רעליגיע. די קריסטלאַכע גע־

לערענטע האָבן מיט אַיין יאָר הונדערט שפּעטער, פּיל פון זיינע לערן אָנגענומען און באדימט געמאכט. און צווישן אידן האָט זיך צוליב'ן „מורה נבוכים" פּאַרשטאַרקט די געגנערשאפט צום רמב"ם, און פּאַראַלעל מיט איר אויך אָנהענגערשאפט. אָבער די ביידע גרופּן האָבן וויייט איבערגעלעבט דעם רמב"ם. די מחלוקת ארום אים האָט זיך בא אידן געצויגן אין די יאָרהונדערטער אריין.

אָבער ניט בלויז זיין לערנען און זיין שרייבן, נאָר אויך זיין שטייגער לעבן איז אינטערעסאַנט. ער שרייבט וועגן דעם צו זיין איבערזעצער פון „מורה נבוכים" אויף העברעאיש, שמואל אבן־תיבון. דער לעצטער, וועלכער האָט געלעבט אין פראַנקרייך, מעלדעט דעם רמב"ם, אז ער וואָלט וועלן אריבערקומען צו אים און דער רמב"ם ענטפערט:

„. . . מיט פרייד וועל איך דיך באַהאַרבערגן אין מיין הויז. זאָלסט אָבער ניט מיינען, אז דו וועסט קענען רירדן מיט מיר, אָפּגעזונדערט, וועגן וואָס עס איז, אפילו בלויז איין שעה, באַטאָג אָדער באַנאַכט. די זאַך איז די. איך וואוין אין פוסטאט, און דער קעניג אין קאירא. צווישן די צוויי ערטער איז א שטח פון צוויי תחום־שבת'ן. איך מוז זען דעם קעניג יעדן טאָג אינדערפרי. טרעפט אז ער איז שוואַך, אָדער א קינד זיינם אָדער א קעפּס־וויייב, פּאַרבריינג איך שוין דעם רוב טאָג אין קאירא. און ס'גייט ניט אַוועק דער טאָג, אז עפּעס א באַאמטער אָדער צוויי זאָלן ניט קראַנק ווערן און איך מוז זיך פּאַרנעמען מיט הילן זיי. קורץ, טאָג־טעגלעך רייט איך גאַנץ פרי קיין קאירא. איז דאָרט אַלץ אין אָרדנונג בין איך צו האַלבן טאָג צוריק אין דער חיים, ניט פריער. איך בין הונגעריג, און די פּאָדרצימערן טרעף איך פול מיט מענטשן, גויים און אידן, חשוב'ע און ניט קיין חשוב'ע, און באַאמטע און מיליציאַנטן, און פריינט און פיינט — אַלע ווייסן ווען איך קער זיך אום. קריך איך אַראָפּ פונ'ם פיך, וואַש זיך און בעט אַנטשולדיגונג בא די פּאַרזאַמלטע, זיי זאָלן מיר ערלויבן צוצובייסן (איין מאָל אין מעת לעת). נאָכדעם

הויב איך אָן זיי אָנצוגעמען און זיי געבן רעצעפטן, וואָס דויערט אמאָל ביז צוויי שעה אין דער נאכט אריין, אדער נאָך מער. אמאָל נעם איך זיי אָן לינגדיג, — אזוי מיד בין איך. און אמאָל טרעפט, אז צו נאכט קאָן איך גאָרנישט רעדן אדער פארברייגען אויסער שבת. דאָן איז נאָכ'ן דאוונען, קומט צו מיר קהל, רעדט מען וועגן דעם, וואָס די קומענדע וואָך דארף געטאָן ווערן, אבים לערנט מען אויך. אזוי ביז האלבן טאָג. נאָך דעם גייען זיי זיך פאָנאנדער. אנדערע קומען ווידער צווישן מנחה און מעריב. דאָס איז דאָס פראגראם פון מיין לעבן".

איז ער טאקע געפאלן אונטער דער שווערער לאסט. און דעם 20טן טבת, פיר טויזנט נין הונדערט פינף און זעכציג (1204), נאָך ניט קיין 70 יאָר אלט, איז ער געשטארבן. דער טרויער צווישן אידן איז געווען זייער גרויס, די אראבער האבן זיך באטייליגט אין טרויער מיט זייערע אידישע שכנים. אין ירושלים האָט מען געמאכט גרויסע הספדים נאָך אים. מען האָט געלייענט אין דער תורה די פרשה פון דער תוכחה און מפטיר האָט מען געלייענט פון שמואל, דאָס קאפיטל וואָס לאָזט זיך אוים מיט די ווערטער: „פארשוואונדן איז דער כבוד פון די אידן, ווייל גאָט'ס ארון איז צוגענומען געוואָרן".

נאָכ'ן טרויער האָבן אידן געטראָגן דעם ארון קיין ארץ ישראל, כדי דארט אים מקבר צו זיין. אויפ'ן וועג — דערציילט די לעגענדע — זענען אים רויבער איבערגעפאלן. האָבן די טרעגער געלאָזט שטיין דעם ארון און זענען אנטלאָפן. די רויבער האָבן געוואָלט דעם ארון אריינווארפן אין ים אריין, האָבן אים אָבער ניט געקענט רירן פון אָרט — כאָטש זיי זענען געווען דרייסיג מאן. האָבן זיי פארשטאנען אז דאָ מוז לינגן א געטליכער מאן. האָבן זיי צוריקגערופן די טרעגער, זיי באגלייט ביז טבריה, און דארט האָט מען דעם רמב"ם מקבר געווען. און אויף דער מצבה האָט מען אויסגעקריצט די ווערטער:

„דאָ איז באהאלטן רבי משה מימון דער בחיר פון דער כיענטשהייט"...

שלמה בן גבירול

אין יאָר 1020 האָבען די שפּאַנישע אידן און די שפּאַנישע אַראַבער דאָס גרויסע וואונדער בייגעווואוינט: „דער הימל האָט זיך נעשפּאַלטן און א קאַלאָסאַלער מעטעאָר האָט די לופט דורכגעשוועבט. און שוועבענדיג, האָט ער אַרום זיך, ווייט און ברייט, ליכט פּאַרשפּרייט. פּייער געשאָטען. פּריציטיגע פּרוכט פון באָדען ארויסגעבראַכט, פּאַרטיגע פּרוכט — אויסגעברענט און אין דער גאַנצער אטמאָספּערע אַן ענדערונג געבראַכט".

אין דעם יאָר איז שלמה בן גבירול געבוירן געוואָרן. פּאָטער און מוטער זענען אים יונג געשטאָרבן. שווינדזוכט — דאָס איז געווען די אויסציג ירושה, וואָס זיין פּאָטער האָט אים איבערגעלאָזט. לעבט ער אין עלענד, אין נויט און אין קראַנקשאפט. אָבער די עלענד און די נויט צייטיגט פרי דעם מענשן. שמידט פרי זיין כאַראַקטער. מאַכט אים האַרט, שניידיג, אומצוטרויליך און עקיג. זיין געמיט ווערט פול עצבות. זיין וועלטאויפפאַסונג פעסימיסטיש. און איז ער דערצו באגאַבט, און איז ער גאָר געניאַל — טראַציג ווערט ער גענן אלע ארום. גאוה'דיג און ארויסרופערישׁ. און וואָס מער עס וואקסט די זעלבסטפאַרגעטערונג, אלץ מער פאלט זיין אָנזען בא אַנדערע. און יענע, וואָס ער רירט אָן, ווערן אים שונאים. די שנאה־אטמאָספּערע ווואָס ער שאפט ארום זיך, מאַכט אים נאָך האַרטער, נאָך אומצוטרויליאַכער, נאָך שניידיגער, ווערט דאָס באגענענן זיך מיט אים נאָך אומגעווינשטער. מ'מיידט אים אויס. דאָס ניט אים שטאָף צום שפּאָט, צום אויסלאַכן די סביבה א. א. ו. ז. אזוי גייט־אָן ווירקונג און גענן־ווירקונג, און דער עלענדער און פּארביטערטער קאָן פון זיין הויט ניט ארויס. אויף זיין גאנץ לעבן ניט. שטענדיג

האסט ער און שטענדיג ווערט ער געהאסט — אפילו ווען ער ווערט באוואונדערט. דאָס איז דער גורל פון יעדן עלענדן און אויף זיך בלויז און אויף זיינע פעאיגקייטן אָנגעוויזענעם יוגנדלאכן. דאָס איז אויך געווען דער גורל פון שלמה בן גבירול.

א קורצע צייט נאָר האָט ער, אלס יתום, א שיצער. א חשוב'ער איד אין סאראגאסע און א „קרוב למלכות, נעמט דעם יונגען שלמה צו זיך. זאָרגט פאר אים. לאָזט אים לערנען וויסנשאפטן". אָבער שוין צום אכצענטן אָדער ניינצענטן יאָר, האָט ער צו באווייזען זיין גרויסן פריינט, יקותיאל האַכאן, וואָס אין זיין טויט זעט ער ניט בלויז א שאָדן פאר זיך, נאָר אן אומגליק פאר'ן גאנצן דעמאָלטיגן אידנטום.

אָבער נאָך פריער, שוין צו זעכצן יאָר, שרייבט ער לידער, וואָס זענען פול מיט פאַרצווייפלונג. שוין אין דעם עלטער, זאָגט ער וועגן זיך: „אלט בין איך בלויז זעכצן, אָבער חכמה פאַרמאָג איך, ווי צו אכציג". און דאָס איז ניט געווען בלויז גוזמא, אָדער דיכטערישע גרענעצלאָזיגקייט. שוין צו דער צייט האָט ער גרויס וויסן, ניט בלויז אין תנ"ך און תלמוד, דקדוק, העברעאיש און אראביש, נאָר אויך אסטראָנאָמיע קען ער און מאטעמאטיק און לאָגיק און פילאָזאָפיע. נאָר פון דער — דעמאָלט אָנערקענטער — אסטראָלאָגיע (שטערן-זעעריי) האָלט ער ניט. „ווייל, אזוי שרייבט ער, גאָט האָט געשאפן די שטערן צום לייכטן, זיי טוען אָבער ניט קיין בייז און ניט קיין גוטס"; און שוין אין דעם עלטער איז ער זאָט מיט איבערלעבונגען, וואָס קענען איינעם פאר'מיאום'ן דאָס לעבן. און בפרט נאָך א צאַרטן, טיף-פילנדיגן און פיל-געפרובטן מענשן. און דאָן שוין פאַרמאָגט ער די דיכטערישע קראפט און די גרויסע שפראָך-מיטלען אויסצודריקן זיינע טרויעריגע ערפאַרונגען אזוי שיין, אזוי בילדלאָך און אזוי קרעפטיג, אז זיי זאָלן דעם לעזער דערשיטערן און מאכן שטוינען. און וואָס ווייטער, אלץ גרעסער וואקסט ער. גלייך גרויס און גלייך געניאל איז ער, סיי ווען ער זינגט פון זיין אינוועניגסטער וועלט, סיי ווען ער זינגט פון דער אויסן-וועלט. סיי ווען זיין טעמע איז די נאטור, אָדער זיין טעמע

איז — די אלגעמיין־מענשלאכע לײדנשאפטן. סיי דען טאָן פון די לידער איז אן ערנסטער, און סיי א הומאָריסטישער. סיי ווען ער לויבט, סיי ווען ער טאדלט. נאנץ גלייך: צי ער באהאנדלט אייביגע פראגן, צי טאָג־פראגן. נאָר ניט גלייך זענען פאר אים ד י פ א ל ג ן פון די לידער. די לידער אויף טאָג־פראגן זענען ס'רוב נוגע טאָג־העלדן, ווערן זיי אים שונאים. שטייען זיי אָן אויף זיין לעבן און זייער האס און פארפאלגונגס־אייפער האָט קיין גרענץ ניט.

טרייבט מען אים טאקע אין גיכן ארויס פון סארגאסע און ער וואנדערט אריבער קיין גראנאדא. דאָס איז דער גרויסער, אידיש־אראבישער קולטור־צענטער און דאָ לעבט און ווירקט דער גרויסער רבי שמואל הנגיד. אליין א גרויסער תלמיד־חכם, א געלערנטער און א דיכטער, דערצו א מיניסטער און דעם כאליפ'ס ראטגעבער — נעמט ער אויף דעם ג'רודפ'טן יונגענמאן מיט גרויס כבוד. שטיצט אים און שיצט אים און ווארט, אז דער יונגער־מאן זאָל באוואונדערן זיינע, רבי שמואל הנגיד'ס, שירים. ער האָט דאָך די באוואונדערונג געהערט פון פיל מיילער, שוין לאנג פאר אים. אָבער בן גבירול איז ניט נתפעל פון זיין שטיצער'ס ריכטונג. און באזונדערס אמאָל „א פינסטערע נאכט", האָט ער ווען איר געשריבן, אז „קאלט איז זי, ווי דער שניי פון'ם חרמון, אָדער ווי די פאָעזיע פון'ם נגיד". דאָס מאכט פיל ביים בלוט. רבי שמואל הנגיד פילט זיך באלידיגט. קערט זיך אָפּ פון'ם עלענדן. אָבער אינגיכן בעטן זיי זיך איבער. אגב איז ער אין דער צייט שוין ניט אזוי אָנגעווויזן אויף שטיצע פון פרעמדע. פינף און צוואנציג יאָר איז ער שוין איצט אלט. און אין גראנאדא געפינען זיך בעלנים, ווָאס קויפן אָפּ בא אים זיינע געניאלע לידער און צאָלן פאר זיי מיט גוטן געלט.

אָבער ניט בלויז וועלטליכע לידער האָט בן־גבירול געשריבן. ניט בלויז שטאלץ און גאוה פאר זיך, טאדל און פאראכטונג פאר אנדערע האָט ער פארמאָגט. אויך רעליגיעזע שירים האָט בן־גבירול געשריבן; אויך צו גאָט און ווענדן גאָט האָט ער גערעדט.

און דאָ איז ער פרום, באשיידן, דערנידעריגט און געפאַלן בא זיך. קיין רעליגיעזער דיכטער האָט נאָך ניט אזוי שטאַרק, אזוי בולט אויסגעדריקט זיין נישטקייט, אין באַצוג אויף גאָט, ווי בן גבירול. קיינעם איז עס ניט צוגעקומען אָנצושרייבן אזא רעליגיעזן הימן, ווי זיין „כתר מלכות" — וואָס ניט בלויז ספרדים, נאָר אפילו אשכנזים האָבן אים אריינגענומען אין די יום־כפור'דיגע תפלות. די העכסטע רעליגיאזיטעט, סיי געפילמעסיג, סיי באגריפס־מעסיג דערגרייכט ער אין דעם דאָזיגן שיר. ניט בלויז דיכטעריש, נאָר אויך פילאָסאָפיש איז דאָס א מייסטער־ווערק. פיל האָבן עם פֿרובירט, אָבער קיינעם האָט זיך ניט איינגעגעבן צו שאפן עטוואָס ענלאָכעס. און נאציאָנאלע לידער האָט ער געשריבן, זענען זיי דורכגעדרונגען מיט אזויפיל ליבע צום פאָלק, מיט אזויפיל מיטלייד און מיט אזויפיל צער, אז דאָס פאָלק האָט זיי אריינגענומען אין די קינות פון תשעה־באב. וואָרים מיט בלוט און מיט טרערן זענען זיי געשריבן. רעדן צום אידנ'ס הארץ און פון זיין הארץ. ער דריקט אויס דעם וויטאָג פון דורות, פאר וויטסטע דורות. די לידער זיינע זענען געהיילט־יגע געוואָרן — הגם זיי זענען כלל ניט ענלאך צום געוויינלאכן פייט, אָדער תפלות. צו וועלכע דאָס רעליגיעזע אידנטום איז געוואוינט. לידער זענען דאָס, געשריבן לויט די נייעסטע פאָרמען פון דער אראבישער דיכטונג אין זיין צייט. אָבער דאָס שטערט ניט. די עכטקייט פון דער רעליגיעזער איבערלעבונג, צו וועלכער זיינע לידער ברענגען, די טיפקייט פונ'ם צער, וואָס דער איד דערפילט לייענענדיג זיין נאציאָנאלע דיכטונג, ברענגט זיי אריין אין שול אריין, צום עמוד, פאר'ן ארון קודש... דאָס העכסטע, מיט וואָס דער איד קאָן קרוינען זיין אויסדערווייטן. און דאָס ניט־רעכענענדיג זיך דערמיט, וואָס אזוינע גרויסע גייסטער ווי דער רמב"ם און דעם רמב"ם'ס געגנער, דער ראב"ד, האָבן ניט געשפּאָרט קיין טאָדל פאר אים און פאר זיינע גייסטיגע לייכטונגען — און דערהויפט טאָקע פאר'ן כתר מלכות. ווייל א נ י י ל י ד האָט ער געוונגען. ניט פאר אים, ניט נאָך אים, האָט מען אזוינס געהערט אין דער אידישער דיכטונג —

אזוי האָט אים אָפּגעשאַצט דער גרויסער דיכטער פון עלפטן יאָר־הונדערט: מ ש ה א ב ן ע ז ר א, אזוי האָט אים אָפּגעשאַצט דער גרויסער דיכטער פון פּאָרטוגאַלגענעם יאָרהונדערט: ה י י נ ר י ך ה י י נ ע.

א נייע ליד האָט דער דיכטער בן־גבירול געזונגען, און א נייעם געדאנק האָט דער פילאָזאָף בן־גבירול געדאכט. און ביידע זענען אים אויפן געווען. ווי יעדער גרויסער פילאָזאָף, איז אויך ער: דיכטער אין דער פילאָזאָפיע. און, ווי יעדער גרויסער דיכטער, איז אויך ער: פילאָזאָף אין דער דיכטונג. און אין ביידע איז ער אָריגינעל. זעלבסטשטענדיג און ריקזיכטלאָז.

זיין פּאָרדינסט איז עס, אַרויסצופיהרן דעם פילאָזאָפישן געדאנק פון די ראַמען פון דער רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע — וואו די גאנצע אידיש־אַראַבישע פילאָזאָפיע האָט געשטעקט — ביז זיין צייט; באַפרייען אים פון דער איינציגער אויפגאַבע: צו באַרעכטיגן אָדער פּאַרטיידיגן אָדער באַגרינדן דאָס אידנטום, און אים — דעם פילאָזאָפישן געדאנק — מאכן זעלבסטשטענדיג. א ציל פאַר זיך. זעלבסטווערטיג פאר זיך און די אמת'ן, צו וועלכע ער גרייכט, האָבן זיך ניט צו אינטערעסירן מיט דער זייטיגער פראגע: צי שטימט ער מיט דער אמונה, צי ניט? די אמונה קאָן ניט און דארף ניט קאָנטראָלירן די פילאָזאָפיע — וואָרים דער ריינער אמת איז העכער פון אלץ. דערפאר מיידט ער עס אוים אין זיינע פילאָזאָפישע וועלט צו ברענגען פסוקים פון תנ"ך, מאמרים פון תלמוד א. ד. גל. כדי זיך צו שטיצן אויף זיי, אָדער זיי צו באגרינדן וויי מ'טרעפט עס אזוי אפט בא ר' סעדיה גאון, למשל, ביים רמב"ם, אין כוזרי און אַנדערע. אָבער אין די גרעניצן פון אידישער גאטאון וועלט־אויפפאסונג בלייבט ער דאָך. בלייבט אומגערן און ניט־וועלנדיג.

גאט איז און בלייבט אים דער שאפער פון דער וועלט. דער קוואל פון לעבן פאר דער וועלט. וועגן גאט וויסן מיר בלויז, אז ער א י ז (דא). אָבער זיין מ ה ו ת וואָס איז — דאָס קאָן דער מענש ניט באַגרייפן. דעם מענשן פעלן, פשוט, די נויטיגע חושים

דערצו. אבער זיין „איז'ן", אדער „זיין", באגרייפן מיר לויט זיינע מעשים. לויט דעם, וואס עס איז פון אים געשאפן. ער איז אבער ניט בלויז פאסיוו „ז ע נ ע נ ד י ג", נאר אויך טעטיג. שעפעריש. און ש ט ע נ ד י ג שעפעריש. אהן אפרו און אהן אויפהער. ער איז דער ע ר ש ט ע ר פון אלעם זענענדיגן. פון אים — די ערשטע אקטיוויטעט. פון אים די גייסטיגע, אוניווערסאלע מאטעריע, וואו די געטליכע אקטיוויטעט זאל, דורך זיין ו ו י ל ן, טעטיג זיין. פונ'ם ו ו י ל ן, וואס איז איינגעטליך ניט אפצושיידן פון גאט, שטאמט די אוניווערסאלע פ א ר ם, וואס אהן איר קאן קיין מאטעריע, — ווי גייסטיג מ'זאל זי אויך זיך פארשטעלן — ניט געמאלט זיין. און מ'קען זי ניט תופס זיין. דאס שטענדיגע אנגיין מיט דער שאפונג באשטייט אין דער מאטעריע'ס אננעמען אלץ נייע און נייע פארמען. דער געטליכער ו ו י ל ן, ער פארט זיי, די מאטעריע מיט דער פארם. דער ו ו י ל ן — ער איז די שטענדיגע, אומאויפהערליכע אקטיוויטעט, וואס שלאגט שטענדיג, ווי א קוואל, פון וועלכן ס'קוועלט לעבן. ברויננט צו אלץ נייע און נייע פארבינדונגען, אדער פאראיניגונגען צווישן מאטעריע און פארם. ד. ה. אלץ נייע און נייע שאפונגען — ווייל נייע און נייע ענדערונגען. און אזוי ווי קוואל־וואסער איז באם סאמע א נ ה ו י ב ארויסקווילן גאר לויטער, און וואס ווייטער זי פליסט, אלץ אומלויטערער, אלץ מוטנער ווערט זי, אזוי קומט עס פאר אויך מיט די שטענדיגע פארבינדונגען צווישן מאטעריע און פארם, ד. ה. מיט דעם אייביגן נאנג פון די אלץ נייע און נייע שאפונגען, ווי זיי קומען ארויס איינע פ ו ן דער אנדערער. איינע ד ו ר ך דער אנדערער. אלע קומען זיי פון איין קוואל. די העכערע שאפונג שטראלט אוים פון זיך א נידעריגערע שאפונג, און די נידעריגערע נאך א נידעריגערע און אזוי ווייטער און ווייטער, ביז ס'קומט צו א פונקט, פון וועלכן עס ווערט שוין מער קיין נייע שאפונג ניט אויסגעשטראלט. און וואס ווייטער פון ערשטן אנהויב, אלץ ממשות'דיגער ווערט די מאטעריע, אדער די שאפונג, אלץ געריכטער, אלץ אומלויטערער — הגם זי אליין ווערט, אין עצם, ניט געענדערט. עס ענדערט זיך

נאָר איר אָפּשיין, „ווי דער אָפּשיין פון ווייסע ליינען, ווען מ'ווי קעלט זי אַרום אַ שוואַרצע זאַך". אָבער אַלע שאַפונגען פון אָנהויב ביז צום סוף, אָדער פון אויבן ביז אונטן, זענען אויסשטראַלונגען פון גאָט, פון שטופע צו שטופע. פון מדרגה צו מדרגה, דורכגעשטראַלט דורך אָדער מיט זיין ו ו י ל ן. און דער ווילן, וואָס שטראַלט דורך אַלע שאַפונגען, אַלע וועלטן, דאָס איז די באַוועגונג אָדער דאָס שטרעבן צו גאָט — דער העכסטער פאַרלאַנג און דאָס העכסטע ציל און דאָס העכסטע גליק פון יעדן געשאַפענעם אין גאָט'ס פאָרם.

דער מענש איז אים די וועלט אין מיניאַטור: דער קערפּער איז געגליכן צו דער מ אַ ט ע ר י ע. זיין אויסזען, אָדער צוזאַמענשטעל — די פאָרם. די נשמה — דער ו ו י ל ן. און דער שכל — די ערשטע און העכסטע סובסטאַנץ — ג א ט. דער שכל, הגם מ'זעט אים ניט, פירט דאָך אָן מיט'ן ו ו י ל ן. דער ווילן בריינגט אַלע גלידער אין באַוועגונג, באַלעבט זיי, מאַכט זיי ווירקן און שאַפן לעבן. דורך ריכטיגן זיך דערקענען, דערקענט דער מענש גאָט. און נאָר דורכ'ן דערקענען קערט זיך דער מענש אום צו דעם ערשטן קוואַל, פון וואַנען ער איז אויסגעקוואַלן — דאָס איינציגע ציל פון לעבן.

די וועלט אין גרויסן לאָזט ער זיך פאָרשטעלן, ווי אַ שטענגל וויינטרויבן. די טרויבן הענגען, דאַכט זיך, יעדע פאַר זיך. אָבער אין אמת'ן הענגט איינע אָן דער אַנדערער. די נידעריגע אָן דער העכערער, די העכערע אָן נאָך אַ העכערער א. אַז. וו. גאַנצע רייענווייז. אַלע האַלטן זיך אָן שטענגל, מיט זיין כח, און מיט דער השפּעה פון זיין זאפט לעבן זיי.

זעלבסטפאַרשטענדליך, אַז וואָס דאָ איז געזאָגט, איז ניט מער ווי אַ שוואַכער וואונק אויף דער פילאָזאָפיע פון בן־גבירול, ווי ער האָט זי אויספירליך געשילדערט אין זיין ספר: „מקור חיים" (קוואַל פון לעבן). געשריבן האָט ער דאָס ווערק אויף אַראַביש. שפּעטער איז דאָס איבערגעזעצט געוואָרן אויף שפּאַניש, און פון שפּאַניש אויף רוימיש. אינ'ם אַראַבישן אָריגינאַל און אין דער

רוימישער איבערזעצונג איז געווען אָנגענעבן דער נאָמען פון אויטאָר: א ב י צ ע ב ר א ן. האָט מען איינגיכן פארגעסן זיין א י ד י ש ע אָפּשטאַמונג. דאָס גאַנצע מיטלאַלטער, ווען דאָס ווערק איז געווען שטאַרק אָנגעזען אין דער פילאָזאָפישער וועלט — און דערהויפט בא די קירכלאַכע פילאָזאָפן — און ביז'ן פאר־גאַנגענעם יאָרהונדערט האָט דאָס בוך (נעהיים: Fons Vitea) געגאָלטן ווי א ווערק פון אן אראַביש־קריסטליכן פילאָזאָף. ערשט אינמיטן דעם 19טן יאָרהונדערט איז עס אנטדעקט געוואָרן, אז א ב י צ ע ב ר א ן איז בן גבירול. און ערשט דאָס לעצטע יאָר (תרפ"ו־1926), איז דאָס בוך פארעפענטליכט געוואָרן אין א העב־רעאישער איבערזעצונג (פון רוימיש)*). אידן האָבן לכתחילה ניט געפרעגט אויף דעם ווערק — ווייל ס'האָט ניט געהאט צו טאָן מיט דער רעליגיע אָדער מיט'ן אידנטום, נאָר איז געווען „אלגעמיין־מענשליך" — ווי איינער פון זיינע געגנער האָט זיך אויסגעדריקט און בפרט, אז ער האָט אָפּגענויגט פון אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע, וואָס איז געווען די איינציג־אנערקענטע ביי אידן אין יענער צייט, און נאָך א לאַנגע צייט שפעטער, און אויב דער ספר איז אונז דערהאלטן געוואָרן פון גויים, האָט מען עס אפשר צו פארדאַנקען דעם פאקט, וואָס מ'האָט זיין אידישן אויטאָר פארגעסן...

בן־גבירול האָט אויך געשריבן א ווערק וועגן עטיק. אין דער העברעאישער איבערזעצונג: „תקון מדות־הנפש." אָבער אויך די מאַראל שטיצט ער ניט אויף קיין פסוקים און ניט אויף דער רע־ליגיע, נאָר אויף א ריין פסיכאָפיזישן יסוד. ער האַלט, אז די אויפ־גאַבע פון דער מאַראל איז צו רעגולירן די פארשידענע נייגונגען פון מענשן, גוטע ווי שלעכטע. וואָס זענען אָפּהענגיג פונ'ם מענשנס חושים. אויך דאָס בוך לכתחילה ניט נושא־חן געווען בא אידן — ווייל אויך דא האָבן אלגעמיין־מענשליכע מאָטיוון ארויסגע־שטופט די ספעציפיש־אידישע אָדער רעליגיעזע מאָטיוון פון דער

*) ספר „מקור חיים" לרבי שלמה בן גבירול, תרגום דר. בלובשטין, בעריכת הדר. צפרוני, עם מבוא מאת הדר. יוסף קלוזנר, ירושלים, תרפ"ו.

עטיק. ערשט מיט פיל יאָרן שפּעטער איז דאָס וועלק אנערקענט געוואָרן ווי א אידישער מוסר־ספר.

און בכלל: דרייי חונדערט שירים האָט בן־גבירול געזונגען און צוואנציג ספרים האָט ער געשריבן, און געלעבט האָט ער אינגאַנצן אַן ערך 38 יאָר. געשטאַרבן איז ער פון שווינדזוכט, עלנט, ווי ער האָט געלעבט. קיין פאַמיליע האָט ער קיינמאָל ניט געהאט. קיין גאַנץ נאָענטע, איבערגעבענע פריינט ווייזט אוים, אויך ניט. נאָר די לעגענדע האָט אים ניט פארלאָזט:

א טערק, אזוי דערציילט די לעגענדע, האָט ניט פארגונען בן־גבירולן זיין גרויסע חכמה, קענטשאפט און פאָעטישן גיסט, האָט ער אים דער'הרג'עט און באגראָבן אין זיין גאָרטן, אונטער א פייגן־בוים. האָט זיך דער בוים צעבליט פאר דער צייט. האָבן זיך מענשן געוואונדערט דאַרויף. דער וואונדער איז דערגאַנגען צום כאָליף. האָט מען די זאַך אָנגעהויבן חוקר ודורש צו זיין, און מ'איז דער־גאַנגען די אמת'ע סיבה פון'ם וואונדער. דער רוצח האָט זיך מודה געווען אין מאָרד און מ'האָט אים אויפגעהאנגען.

א מערקווירדיגע לעגענדע!

און דאָך איז דער פאקט פון דעם פילאָזאָף בן־גבירול'ס אויפשטיין תחית־המתים — נאָך אכט־הונדערט יאָריגן פארגעסן זיין — וואונדערבארער, ווי די לעגענדע וועגן זיין טויט!

משה די־ליאָן

נאָכדעם ווי די אידן אין מיטל־אייראָפּע האָבן זיך כמה וכמה דורות און יאָרהונדערטער געשפּייזט מיט טרוקענער תורה און מצוות, לויט'ן שטרענגן, אויסגערעכנטן תלמוד; נאָכדעם ווי דיזעלבע אידן האָבן זיך אַן ערך פון דריי הונדערט יאָר געזעטיגט מיט דער שכל'דיגער אָבער טרוקענער אַראַביש־אידישער פילאָזאָפיע, „וואָס האָט ניט קיין פרוכטן, נאָר בלויז בליאונג", און נאָכדעם ווי די קירכלאַכע, אידן־פיינטלאַכע געעזצגעבונג אין פאַרשיידענע לענדער, אינאיינעם מיט די קרייצצוגן האָבן דעם אידן שווער אונטער־דריקט: טויזנטער און טויזנטער אידישע לעבנס אומגעבראַכט, טויזנטער און טויזנטער אידישע עקזיסטענצן חרוב געמאַכט און קיין אויסזיכט אויף אַ נאַטירלאַכן אויסוועג איז ניט געווען; ווען די אידישע געמיטער זיינען געווען געפאַלן, דאָס ווירקלאַכע, מענש־לאַכע, אָבער פינסטערע לעבן פאַרלירט זיין כשוף־מאַכט צו באַרו־איגן און צו באַפרידיגן דעם לעבעדיגן מענשן — דעמאָלט הויבן אידן אָן צו זוכן באַרואיגונג אין אומווירקלאַכן לעבן, אין פאַנטאַס־טישן און איבערמענשלאַכן. הויבן אידן אָן צו גראָבן פאַר זיך פאַנ־טאַסטישע, אָדער מיסטישע ברונעמער. פון דאַנען שעפּן זיי חיות און פאַרגעסנקייט פאַר דער געגנוואַרט, פון דאַנען — וואונקען און אָנווייזונגען פאַר דער צוקונפט, פאַר דער אויסלייזונג, פאַר משיח'ס צייטן.

דעמאָלט קומט דאָס דרייצנטע יאָרהונדערט און געבוירט פיל מענשן, באַגאַבטע און עקזאַלטירטע, וועלכע רופן זיך „מקובלים" און פּ אָ פּ ו ל אַ ר י ז י ר ן די לערן פון דער קבלה, וואָס איז ביז דעמאָלט געווען צוגענגלאַך בלויז פאַר איינצלנע, פאַר יחידי־סגולה און פאַר אַזוינע, וואָס פאַרשטייען צו מאַכן דערפון אַ סוד. שפּאַניען און דרום־פראַנקרייך, וואָס האָבן אַ לאַנגע צייט אויסגעמאַכט איין קולטור־קרייז, איז אין 13טן יאָרהונדערט רייך מיט מענשן, וואָס שרייבן קבלה־ספרים און מאַכן זיי פּאָפּולער פאַר

בריטערע שיכטן. געשטאַרקט און גענערט דורך די קבלה־אמת'ן און מיסטישע זאונגען, ברענגט דאָס אידנטום, אין דערמאנטן יאָרהונדערט, ערויס איין „משיח" נאָכ'ן אנדערן, וואָס נעמען זיך עס אונטער, מיט'ן כח פון דער קבלה, ברענגען די גאולה. מענשן ווערן היסטעריש. די צאָל עקזאלטירטע — וואקסט. דער באָדן ווערט טיף צעאקערט און ווערט פייאיג געמאכט אויפצונעמען, מאכן שפראָצן און וואקסן די זאמען פון דער קבלה, אדער „באהאלטענער חכמה" („חכמת הנסתר"), וואָס ווערט פון איצט אָן ארויסגעפירט פון איר באהעלטעניש.

דעמאָלט געשעט עס מיט דער קבלה, וואָס עס איז מיט יאָר־טויזנטער און מיט יאָר־הונדערטער פריער פאָרגעקומען מיט'ן תנ"ך, מיט דער משנה, מיט'ן תלמוד. עס איז, נעמלאָך געקומען דער מאן, וואָס האָט געואָמלט די איינצלנע, צעוואָרפענע — געשרי־בענע — פראגמענטן פון קבלה־לערן. זיי געקליבן, געאָרדנט, רעדא־גירט און געשאפן דעם ספר, אדער די „תורה", פון די מקובלים, און דעם ספר א נאָמען געגעבן: זהר, וואָס באדייט: גלאנץ.

און ווי די „תורה" אזוי איר שאפער. פארהוילן איז די „תורה" פון קבלה און פארהוילן איז דער שאפער אירער. שווער איז דאָס ארײַנדרינגען אין דער געהיימניש פון די זהר־לערן און שווער איז דאָס ארײַנדרינגען אין דער געהיימניש פונ'ם שאפער זיינעם. און ניט בלויז אין אונזערע צייטן, אין קנאפע זיבן הונדערט יאָר נאָך זיין אנטפלעקונג, נאָר אויך שוין אין דעם זעלבן יאָרהונדערט, ווען ער איז צוערשט אנטפלעקט געוואָרן. און אפילו מקובלים זיינען ניט זיכער געווען ניט בנוגע דער אפשטאמונג פון די לערן, וואָס זיינען פארשריבן אין זהר, און ניט בנוגע דעם זאמלער און שאפער פון דעם ספר.

די ערשטע פרשיות פון דעם זהר האָבן זיך באוויזן אין שפאניען. און א יחוס־בריוו האָבן די פרשיות מיטגעהאט, אז זיי שטאמען פונ'ם תנא רבי שמעון בן יוחאי. מיט רבי שמעון בן יוחאי האָט אמאָל אן אומגליק און א נס געטראָפן: ער האָט שארף קריטיקירט די רוימישע הערשער אין ארץ־ישראל. אז עס איז אנגעקומען צו

די הערשער, האָט מען רבי שמעון בן יוחאי'ן פאר'משפט צום טויט. דאָס דערהערט, האָט ער געזומען זיין זון מיט זיך און אַנטלאָפן און זיך באַהאַלטן אין בית־מדרש. זיין פרוי האָט אים אַלע טאָג אַהין געבראַכט ברויט מיט וואַסער און ער איז געזעסן און געלערנט. אז מ'האָט אָנגעהויבן שטאַרק זיי נאָכצוזוכן, האָט רבי שמעון מורא געהאַט, טאָמער אז מ'וועט זיין פרוי פיניגן וועט זי אים אַרויס־געבן, איז ער מיט'ן זון אַנטלאָפן אין א הייל, זיך פאַרגראָבן אין זאַמד און דאָרט געזעסן. און א נס איז אים געשען: פאַר'ן הייל איז אויסגעוואַקסן א באָקסער בוים און א קוואל וואַסער האָט זיך געעפנט... גאַנצע צוועלף יאָר זענען זיי אזוי געזעסן אין דער הייל, ביז וואַנען אין רוים איז דער קיסר געשטאָרבן און רבי שמעון'ס טויט־שטראָף איז בטל געוואָרן. זאָגט מען — ניט אין תלמוד — אז זיצנדיק אין הייל, האָט עס רבי שמעון בן יוחאי געשאַפען דעם זהר. האָט דער ספר מער ווי טויזנט יאָר זיך געפונען אין ארץ־ישראל. נאָר אז דער רמב"ן איז אהינגעקומען (1267) און האָט דאָרט דערזען די כתבים, האָט ער זיי אַריבערגעשיקט צו זיין זון קיין קאַטאַלאָניע (שפאַניע), זיינען זיי אַרײַנגעפאַלן צום נעלערטן משה דע־ליאָן אין ווויל־א. אַרײַנבאַקומען אזא אוצר מיט סודות פון דער תורה, האָט ער פאר גרויס־געלט אָנגעהויבן צו פאַרקויפן קאַפּיעס פון אײַנצלנע שטיקער, אָדער פרשיות פון רבי שמעון בן יוחאי'ס קבלה־פירוש אויף דער תורה, וואָס האָבן, צוזאַמענ־גענומען, געהאַט דעם נאָמען: ז ה ר.

וויפיל צוטרוי פאַרדינט אָבער משה דע־ליאָן'ס באַהויפטונג וועגן בן יוחאי'ס אויטאָרשאַפט פון זהר? טויזנטער האָבן זיך די דאָזיגע פראָגע קיינמאָל ניט געשטעלט. אָבער צענדליגער און הונ־דערטער מקובלים און תלמוד'יסטן האָבן זיך די דאָזיגע פראָגע יאָ געשטעלט. און שוין אפילו באַם לעבן פון משה־דע־ליאָן. ניט קיין קלענערער ווי יצחק פון עכו (א בעל־מקובל פון ארץ־ישראל און דעם רמב"ן'ס א תלמיד), וועלכער איז פאַרוואָרפן געוואָרן קיין שפאַניען און האָט זיך דאָרט באַקענט מיט'ן זהר, האָט אָנגעהויבן חוקר־ודורש זיין נאָך זיין אמת'ן טאַטן. האָט מען אים איבער־

געגעבן, אז אייגנטלעך איז משה דע־ליאן אליין דער פארפאסער פון זהר, נאר כדי צו באקומען בעסער באצאלט, פארליינקנט ער זיין אייגענעם נאמען און גיט אן דעם נאמען פון מחבר: רבי שמעון בן יוחאי.

„...און אז איך בין געקומען קיין שפאניען — דערציילט דער דערמאנטער רבי יצחק — אין דער שטאט וואלאדאליד, האב איך דארט געפונען רבי משה'ן, געראדט מיט אים, האט ער געשווארן, אז דער ספר איז פון רבי שמעון בן יוחאי, און ער האט אים בא זיך אין דערהיים, אין אווילא. איך זאל מיטפארן מיט אים, האט ער געזאגט, וועט ער מיר ווייזן. בין איך געפארן. אבער אונטער־וועגס איז רבי משה געשטארבן. בין איך אליין ווייטער געפארן אין אווילא. דארט האב איז געטראפן אן אלטן מאן, א גרויסן געלערטן און האב בא אים געפרעגט, וואס ער ווייסט וועגן זהר. און ער האט מיר געענטפערט: „ס'איז בא מיר קיין ספק ניט, אז קיינמאל איז צו דעם רבי משה'ן אין האנט ארײן ניט אריינגע־פאלן אזא ספר, און אז א ספר זהר איז אויף דער וועלט ניטא. און די זאך איז מיר קלאר געווארן אויף פאלגענדן אופן: דער רבי משה איז געווען א גרויסער פארשוועגרער. ס'איז רעכט געווען, אז היינט זאל ער האבן א פולע שטוב מיט גאלד, וואס ער באקומט פון די רייכע מקובלים פאר די קבלה־כתבים, און מארגן זאל ער ניט האבן קיין ביסן ברויט אין שטוב. און אויך דאס מאל, אז ער איז אוועקגעפארן קיין וואלאדאליד, איז די פאמיליע געבליבן אין גרויס דחקות. אז ס'איז דא אהער אנגעקומען די ידיעה וועגן זיין טויט, בין איך אריינגעקומען צום גביר פון שטאט, וואס פלעגט פון צייט צו צייט קויפן כתבים פון רבי משה'ן און אים געזאגט: איצט קאנסטו איינהאנדלען דעם גאנצן זהר מיט אמאל. שיק נאר רופן רבי משה'ס ווייב, וואס געפינט זיך אין גרויס נויט, און זאג איר צו גוט צו באצאלן, וועט זי דיר דעם גאנצן זהר פארקויפן. האט ער אזוי געטאן. ער האט געשיקט רופן די אלמנה און איר פארגעלייגט צו פארקויפן אים דעם זהר. האט אבער די אידענע געשוואוירן בא גאט, אז אלץ וואס איר מאן האט געשריבן, האט

ער געשריבן פון קאָפֿ און קיין שום ספר, פון וואַנען ער זאָל איבער־ שרייבן האָט ער ניט געהאט פאר זיך. און אמאָל האָב איך אים געזאָגט: צו וואָס זאָלסטו זאָגן, אז דאָס וואָס דו שרייבסט געהערט נ י ט צו דיר, בעסער זאָג דעם אמת, אז ס'איז דיינס, וועסטו דאָך האָבן מער כבוד. האָט ער געענטפערט: אז איך וועל זאָגן, אז דאָס איז מיינס, וועט קיינער ניט וועלן קוקן דערויף, אָבער אז איך זאָג, אז דאָס געהערט צו רבי שמעון בן יוחאי, וואָס ער האָט פאַרפאַסט מיט רוח־הקודש, וועט מען דאָס קויפן כאָפּנדיק און פאר א הויכן פרייז." אָבער אין די זעלבע שטעט האבן זיך געפונען חשוב'ע מענשן, וואָס האָבן געשוואָרן, אז דער זהר איז טאקע געוען רבי שמעון בן יוחאי'ס און רבי משה נאָר געמאכט קאָפּיעס פון אים. און פון דעמאָלט ביז איצט האָט מען ניט אויפ־ געהערט צו ערפאָרשן די זאַך, און אויך היינט איז ניט דער גאַנצער שלייער אראָפּגענומען פון דער פראגע, און קיינער קאָן ניט מיט הונדערט־פראצענטיגער זיכערקייט זאָגן, ווער איז דער אמת'ער פאַרפאַסער פון זוהר. עס איז נאָר זיכער, ווער עס איז נ י ט זיין פאַרפאַסער; אז ער איז נ י ט רבי שמעון בן יוחאי, אָבער ווער איז דאָס יא? דאָס בלייבט אונטער א פראגע־צייכן. און ווי לאַנג מ'קאָן ניט דעם פראגע־צייכן אראָפּנעמען, בלייבט מען בא דער וואַרשיינלעכער השערה, אז דער מחבר פון זהר איז רבי משה דע־לעאָן. די דאָזיגע איינציג־מעגלעכע השערה מינערט די ק ד ו ש ה פונ'ם זהר, דעם יחוס, דעם גלאַנץ פון רוח־הקודש, מיט וועלכן רבי שמעון בן יוחאי זאָל אים האָבן געשריבן. אָבער פון זיין אינערלעכן ווערט, לויט זיין אינהאַלט, פארלירט ער ניט. און דער מחבר פונ'ם זהר, ווער ער זאָל אויך זיין, געווינט נאָר דערפון.

וואַרים געניאַלישטעט שטעקט דאָך אין איינעם, וואָס איז אימ־ שטאַנד צוזאַמענצושטעלן א ווערק, וואָס זאָל גאַנצע דורות און יאָרהונדערטער נעהרן גרויסע פאָלקס־שיכטן מיט הייליגקייט, מיט געטלעכקייט און מיט דעם כח זיך צו האלטן ווייט־הויך איבער דער ערד און דעם ערדישן. גאונות געהערט דערצו, אז מ'זאָל אין א בא־ שיידענער פאָרם (א פירוש אויף דער תורה) שאפן א ווערק, וואָס

זאל זיין דורכגעוועבט מיט פילאזאפישע אנשויאונגען, מעטאפיזישע פארשטעלונגען און פאַעטישע שילדערונגען וועגן גאט, וועלט און מענש, וואָס זאל עקזאלטירן און דערהויבן דורות און דורות.

הגם אינהייטליך איז דער זהר ניט, און סיסטעמאטיש איז ער ניט. פינף באזונדערע קבלה־שאפונגען זענען פארוועבט אין אים („רעיא מהימנא", „מדרש הנעלם", „אדרא רבא", „אדרא זוטא" „ספרא דצנועתא") און אלע פארנעמען זיך מיט דער זעלבער טעמע: מיט אויסטייטשן און אויסדריגען די באהאלטענע סודות, וואָס שטעקן אין יעדן פסוק, יעדן וואָרט און אין יעדן אות פון דער תורה. וואָרים „נאָר טפשים באנוגענען זיך בלויז מיט'ן אויסערן שלייער, מיט די ערציילונגען פון דער תורה און ווייסן ניט מער און קוקן ניט דארויף, וואָס איז באהאלטן אונטערן שלייער"; „ווער עס מיינט, אז אָט דער שלייער איז עס די תורה ממש און מער קיין וואָרט ניט, זאל זיין אָטעם אויסגעבלאזן ווערן"; „אלע ווערטער פון דער תורה זענען געהויבענע ווערטער און געהויבענע סודות," אזוי ווערט די גאנצע אידנטומס־וועלט אנדערש, אין ליכט פונ'ם זהר. גאט אן אנדערער, די תורה אן אנדערע און די באציאונג צווישן גאט און מענש, גאט און וועלט איז אן אנדערע. ניט דאס גריפבארע, באגרייפליכע און קלארע איז דאָס ווירקליכע, נאָר דאָס אומבאגרייפליכע, אומגרייפבארע, פארוואָלקנטע איז דאָס ווירקליכע. גאט איז אים די „הייליגע אוראלטקייט," די אייביגע אומענדליכקייט, אן אייגנשאפטן, אן געשטאלט, אן קוואליטעט, אן רעאליטעט. ממילא איז ער, באגריפליך, דאָס אבסאָלוט־נעגאטיוו. דאָס „נישט". דער באגריף: אבסאָלוט־נעגאטיוו, אדער נישט, דעקט זיך מיט'ן אבסטראקטן באגריף: אלץ. דארום שליסט דער גאט־באגריף איין אין זיך אלע מעגליכקייטן, יכולת'ן, אדער פאָטענצן. דערפאר הייסט גאט אויך: „מקום," „דאָס אָרט פון דער וועלט." דערפאר הייסט עס אויך, אז פון נישט האָט ער געשאפן אלע, אומענדליך־פיל וועלטן און אלץ, וואָס איז אין זיי. און די שאפונג איז פארגעקומען אין איין הרף־עין, אין איין אויגנבליק, און איננאנצן מיט איין מאל. ווי פונקען פון אונטער'ן האמער־

קלאפ, אווי זענען אלע וועלטן, „מיט איין קלאפ" געשאפן, צעשאטן און צעשפליטערט, געווארן, אין זייער גאנצער פארשידנקייט איבער'ן גאנצן אומעטום...

און דער מענש איז די קרוין פון אלעם געשאפענעם. ער איז „דער לייטער, וואס שטייט אויף דר'ערד און גרייכט צום הימל." ער איז אויף דער ערד דאס אייגענע, וואס נאט איז אין הימעל. וואָרים ערשט וען דער מענש איז באשאפן געווארן, האט די גאנצע בריאה באקומען חיות. און דער א י ד איז דער תכלית, דער צוועק און דער זין פון דער גאנצער בריאה — די אנדערע מענשן שוין אריינגערעכנט. דער איד שטייט אפילו אויף א העכערער מדרגה, ווי די מלאכים. זיי בענקען נאכ'ן אידן, קוקן אים נאך, דאוונען אים נאך. און ו ו י ל דער איד — קאן ער זיך מיט גאט באהעפטן, קאן ער צו גאט געלייכן זיין. ער קאן דאס דערגרייכן דורך גאט דינען, מיט דער ליבע פון טיפן האַרצן — ווייל די ליבע פאראייניגט אלע וועלטן, די אונטערשטע מיט די אויבערשטע, די ערדישע מיט די הימלשע.

די אמונה — דאס איז דער תוך פון אידנ'ס גרויסע יכולת'ן. און דער תוך פון אלע תוכ'ן איז די קבלה. זי איז דער זין פון דער תורה. אין איר, ערשט, האט די תורה געפונען איר תקון, דער מענש — זיין באשטימונג, דער איד — זיין געטליך באוואוסטזיין. און די קבלה איז אויפנעריכט געווארן דורכ'ן זהר — די ספר־תורה פון דער קבלה. וואָרים אויך דער זהר איז געגעבן פון בארג סיני, און איז העכער, ווערטפולער ווי די אנדערע צוויי תורה'ס (שבכתב און בעל־פה). נאכמער, דער זהר איז ניט בלויז טעאָרעטישע קבלה, נאר אויך פראקטישע. אנדערש אויסגעדריקט: דער א י נ ה א ל ט פון זהר איז טעאָרעטישע קבלה, אבער די קדושה זיינע איז אזוי גרויס, אז דער דאזיגער אינהאלט ווירקט אויך פראקטיש. „שוין דאס ז א ג ן זהר, אפילו וען מ'פארשטייט ניט, וואס מ'זאגט, קלעקט, אז אין דעם זכות זאלן אידן אויסגעלייזט ווערן; פרייהייט זאל אויף דר'ערד פראָקלאמירט ווערן, און אלע מענשן אויף דער וועלט זאלן פריי לעבן אין אזא רו, וואס האט ניט איר גלייכן..."

די אידן אין פראַנקרייך

אַלט איז די געשיכטע פון די אידן אין פראַנקרייך. און דאָס הייסט, אַז אַלט איז די געשיכטע פון אידישע באַליידי־גונגען און אונטערדריקונגען אין דעם לאַנד. וואָרים וואָס איז דען אידישע געשיכטע אין לאַנד און לאַנד, אויב ניט די געשיכטע פון אידישער אונטערדריקונג דאָרט? אַזוי איז עס אומעטום, אַזוי איז עס אויך אין פראַנקרייך. און די אונטערדריקונגען האַלטן אָן יאָר־הונדערטער נאָך יאָר־הונדערטער, אַ יאָר־טויזנט נאָך אַ יאָר־טויזנט, און ווי טרויעריג זיי זענען אויך, ווערן זיי דאָך שאבלאָן, לאַנגווייליג און ניט אינטערעסאַנט. פאַר'ן איבערלע־זער מער ווי פאַר'ן איבערלעבער. אָבער צו דער עהרע פונ'ם פראַנצויזישן פאָלקס־זשעני מוז געזאָגט ווערן, אַז אויך אין פּרט פון „מאַכן אידישע געשיכטע" האָט פראַנקרייך אַרויס־געוויזן אָריגינאַליטעט. בלבולים אויף אידן האָט זי געמאַכט, וואָס האָבן פיל יאָר־הונדערטער געפונען נאָכאַמער. און אידישע ה נ ח ו ת האָט זי פעסטגעשטעלט, וואָס יאָרהונדערטער זענען אַוועק און ניט אַלע פעלקער קאָנען זיך נאָך דערהויבן צו אַזאַ מאָראַלישער הויך, אַז זיי זאָלן זיי נאָכטאָן.

נאָך פון די רוימישע צייטן אָן האָבן אידן געלעבט אויף פראַנצויזישער טעריטאָריע, און געלעבט לויט די רוימישע גע־זעצן, מיט אַלע רעכט פון רוימישע בירגער. דערהויפּט זענען זיי קאָנצענטרירט געווען אין די גרעסערע שטעט — אַמאָליגע רוימישע אַדמיניסטראַטיווע צענטרן, לענגאויס די גרויסע האַנדלס־וועגן. אידן האָבן פאַרנומען רעגירונגס־שטעלעס. דער־הויפּט טרעפט מען זיי ווי פאַרשיידענע פינאַנס־אַגענטן. זיי האָבן זיך אָבער פאַרנומען אויך מיט האַנדל, מיט ערד־אַרבעט, מיט פלאַנצן וויינגערטנער, מאַכן וויין, מיט מלאכה. אָבער די השוב'סטע באַשעפטיגונג איז געווען דער האַנדל. פאַראַן אויך

אידן, וואָס פּאַרנעמען זיך מיט שיקן שיפֿן אויף די ים־וואסערן; פּאַרשן אויך אידן־מאטראָסן, אידן־דאָקטוירים, אידן־געלערנטע. ביז וואַנען דער קאַטוליציזם האָט זיך ניט באַפעסטיגט אין פּראַנקרייך, האָבן אידן געלעבט אין פּרידן מיט דער ניט אידישער באַפעלקערונג. אפילו מיט די גייסטלאַכע, וואָס זענען זייער אָפּטע געסט בא אידישע סעודות. און אידן באַטיליגן זיך מיט די ניט־אידן אין ז י י ע ר ע ליידן און פּריידן. אפילו די בישאָפֿן, — אָפּשטאַמונגען פון די אלטע רוימישע סענאַטאָרן, אייגנטימער פון וויכטיגע שטעט, וואו אידן האָבן געלעבט, — קימערן זיך ניט וועגן דעם, וואָס אין זייערע גיטער לעבן אַנדערשגלויביגע, און אין אָנהויב זעקסטן יאָר־הונדערט קעמפן די אידן אינאיינעם מיט זייערע מיטבירגער באַם פּאַרטיידיגן די שטעט געגן די פּראַנקישע און בורגונדישע איבערפאלער. מ'לעבט ברידערלאָך. עס קומט דערצו, אז קריסטן נעמען אָן אידישן גלויבן. ס'קומען פֿאָר געמישטע חתונות, הגם זייער זעלטן.

אָבער שוין אין פינפטן יאָר־הונדערט וואַכט אויף דער בייזער גייסט פון דער קאַטוליישער קירך, און זיין בייז־אויג ווערט געוענדט אויף אידן. און וואָס ווייטער, אלץ גרעסער וואקסט ער, אלץ מער אויגן באַקומט ער. שוין אין פינפטן יאָר־הונדערט באשלוסט א פּאַרזאַמלונג פון גייסטלאַכע צו באַגרעניצן די פּריי־הייט פון אידן אין דער וואלד פון זייערע באשעפטיגונגען; גייסט־לאַכע וועלן געוואָרנט ניט צו פּאַרקערן מיט אידן און ניט צו זיצן בא זייער טיש. מ'פֿאַרערט שיידונג פֿאַר געמישטע חתונות, און שטרייגע שטראָפֿ פֿאַר יענע, וואָס וועלן זיך ניט שיידן. דאָס אלץ ווערט געטאָן, כדי צו פּאַרהיטן דאָס אומשולדיגע פּאָלק פון צו זען די מעלות פון דער אידישער אמונה אין פּאַרגלייך מיט דער קריסטלאַכער. מ'איז אויסן אויסצוגראָבן א תהום צווישן אידן און קריסטן, כדי ניט צו באַגענענען קיין שטערונג באַם פּאַרשפֿרייטן דאָס קריסטנטום. וואָס ווייניגער באַגענגיש צווישן קריסטן און אידן, וואָס מער צו דערנידעריגן דעם אידן אין די אויגן פון דעם ניט־איד, פּארבאָט מען אידן האנדלען מיט קנעכט.

פארבאט מען זיי צו האלטן ניט־אידישע דינערשאפט, פארבאט מען זיי צו האבן אזא באשעפטיגונג, וואס קאן זיי בריינגען אין פארקער מיט ניט־אידן. פארוועדט מען עפנטלאכע אידיש־רעלי־גיעזע צערעמאניעס — אפילו תהלים־זאגן בא אידישע לויות ווערט פארבאטן.

און אלדאס בייז ווערט מאטיווירט דערמיט, אז אידן, אלס פאלק, זענען מאראליש נידעריג, דערפאר זענען זיי נעזעלשאפט־לאך געפערלאך — ווי ענלאכע באגרעניצונגען זענען מאטיווירט געווארן שפעטער. די געלערנטע גייסטלאכע האבן בלויז איין מאטיוו: „גאט אין הימל איז אומצופריידן דערמיט, וואס אידן ווערן מענשלאך באהאנדלט פון קריסטן". די פויבסטן, וואס האבן געטראגן אויף זיך די פליכט גאט צופריידנצושטעלן, מאכן פארוואורפן די מלכים, וואס זענען מענשלאך צו אידן. און פארקערט: פאנאטישע מלכים ווארפן פאר אנדערע פויבסטן, דראען זיי אפילו מיט ארעסטן פון פאבסטלאכן טראן, דערפאר וואס זיי פארקערן פריינטלאך מיט אידן. ביידע האפן צו גע־פינען לייטזעליגקייט אין גאט'ס אויגן דורך דעם, וואס זיי צווינגן אידן אנצונעמען דעם קריסטלאכן גלויבן. טרעפט, אז דער עפיס־קאפ טרייבט ארויס אלע אידן פון זיינע נחלאות, כדי נושא־חן צו זיין באם מלך, און ס'טרעפט אויך, אז דער מלך טרייבט ארויס זיינע אידן, כדי צו געפעלן אן איינפלוסרייכן עפיסקאפ. ביידע מאטיווירן די גירושים דערמט, וואס אידן זענען עקשנים אין זיילן ניט אנערקענען דאס קריסטנטום... און טאמער האבן אידן אין דרום פראנקרייך געאטעמט פריי — וויל ס'איז געווען א מלוכה, אונטערגעוואלטן דער אויבערהערשאפט פון די וועסט־גאטישע הערשער אין שפאניען — שרייט מען אזוי לאנג, אז דרום־פראנקרייך איז פארידישט, ביז מ'טרייבט די אידן ארויס פון דארט (763), הגם ניט אלע און ניט פון אומעטום, אבער דעם שרעק פון גירוש האבן אלע אריבערגעטראגן. אפילו קארל דער גרויסער (768), וואס האט פון דער בארבארישער ווירט־שאפט אין איטאליע, פראנקרייך און דייטשלאנד געמאכט אין

מלוכה, דאָט אויך ניט געהאט דעם מוט צו באַהאַנדלען די אידן
ווי מענשן, אין אַ ל ע פּרטים. ער האָט איינגעזען דעם
גרויסן נוצן, וואָס אידישע אַרבעט, ענערגיע און אונטערנעמונגס־
גייסט קאָן ברענגען דער מלוכה — און ער גיט די אידן ברייטע
רעכט אויפ'ן געביט פון האַנדל און אינדוסטריע. אָבער אויפ'ן
פּאָליטיש־בירגערלאַכן געביט פאַרשמעלערט ער נאָך זייערע רעכט.
ער אָנערקענט אידישע דיפּלאָמאַטישע פעאיגקייטן, און ער שיקט
אידישע שליחים קיין אַזיע און אַפריקא, אין די דאָרטיגע הויפן,
כדי צו שאַפן האַנדלס־פאַרבינדונגען צווישן קאַרל'ס מלוכה און
זייערע מלוכות. די שליחות'ן האָבן ערפאָלג. אין זיין צייט באַזעצן
זיך אידן אויך ארום רהיין. אָבער אינאיינעם דערמיט גיט ער
אַרויס אַליין און באַשטעטיגט פריער־אַרויסגעגעבענע געזעצן,
וואָס באַליידיגן און דערנידעריגן דעם אידן. למשל: אַז אַ גוי
קלאָגט אָן אַ אידן אין געריכט, איז גענוג אויב ער האָט דריי
עדות. קלאָגט אָבער אַ איד אָן אַ גוי, דאַרף ער האָבן פיר עדות
און אַמאָל זיבן און אַמאָל גאָר ניין. דאָס אייגענע איז באַם
שווערן אין געריכט פאַר'ן עדות־זאָגן: די גאַנצע תוכחה האָט
ער געמוזט אַרויסרופן אויף זיין קאָפּ, אויב ער וועט ליגן זאָגן,
אַז ניט — איז ער ניט באַגלויבט געווען. קריסטן טאָרן ניט אָפּ־
געבן קיין ערד אין אַרענדע צו אידן, און טאָרן ניט האַלטן אין
אַרענדע קיין אידישע ערד, א. ד. גל. ער גיט זיי אָבער די מעג־
לאַכקייט קולטורעל זיך צו באַפעסטיגן, און אין זיין צייט טרעפט
מען אין גאַרבאָנע דעם באַרימטן רבי מכיר אַלס ראש פון דער
קהלה און דער ראש פון אַ גרויסער ישיבה. קאַרל'ס זון, לודוויג,
שטעלט זיך מער איין פאַר אידן. אין זיין צייט טראָגט די פאַ־
מיליע מכיר דעם טיטעל נשיא. און דער נשיא האָט רעכט
צו פאַרטיידיגן אידן פאַר דער רעגירונג. אידן האָבן גרויסע פעלד־
גיטער ארום גאַרבאָנע און ווייסן ניט פון קיין דרוק. דעמאָלט
טרעפט מען ווידער די קאַטוילישע גייסטלאַכע, וואָס פריינטלען
זיך מיט אידישע רבנים, זיי קומען אפילו אריין אין אידישע שולן
און הערן דאָרט אַ דרשה. און קומען קלעריקאַלע פאַנאַטיקער

און העצן דאס פאלק און העצן דעם קעניג געגן אידן — ווי דאס טוט, למשל, דער עפיסקאפ פון ליאן, אגאבארד — נעמט דער קעניג אויף זיך דירעקט די שוץ פון אידן: אמת, קיין גרויסער כבוד איז דאס ניט; זיין א קעניגליכער „שוץ־איד" הייסט אזוי פיל, ווי צו זיין א לייבאייגענער, אן אייביגער קנעכט. דערצו האט עס געקאסט ניט ביליג... אבער ניצלאך אין א נויט איז עס אמאל געווען — ווייל פאר א בארויבטן אדער גע'הרג'עטן אידן האט דער קעניג געפאדערט טייער באצאלט, האט מען מורא געהאט אנצורירן דעם שוץ־אידן.

אבער ניט לאנג האלט דער שוץ. אינמיטן 9טן יארהונדערט צעפאלט לודוויג'ס מעכטיגע ירושה אויף דריי שוואכע מלוכות: איטאליען באזונדער, פראנקרייך באזונדער און דייטשלאנד באזונדער. און ווערט די וועלטלאכע מאכט צעברעקלט, ווערט די קירכלאכע מאכט קאנצענטרירט. ווערט די וועלטלאכע מאכט געשוועכט, ווערט די קירכלאכע מאכט געשטארקט — איבער אלע באזונדערע טעריטאריעס און אדמיניסטראטיוון גרעניצן. די פראנצויזישע קרוין קומט אן צו „קארל מיט'ן פליק" — אזוי האט מען אים גערופן. ער בלייבט טריי די טראדיציעס פון די פריערדיגע הערשער און באשטעטיגט נ י ט די אנטי־אידישע נעזעצן, וואס די גייסטלאכקייט האט אויף אירן א קאונסיל אויסגעארבעט (845). אבער די גייסטלאכקייט ווערט דערפון ניט נתפעל. דאס גיפטיגע מיטל: רעליגיעזער פאנאטיזם, אנגעוואנדט געגן אנדערש־גלויביגע, בלייבט בא זיי אין האנט. נוצן זיי דאס אוים ביז די לעצטע מעגלאכקייטן. אינ'ם דאזיגן גייסט שרייבט מען ביכער, האלט מען דרשות, דעבאטירט מען אויף פארזאמלונגען, דראעט מען די רעגירער: מ'שפילט אוים די פריצים געגן דער קרוין, אדער די קרוין געגן די פריצים, מ'העצט דאס פאלק, מ'היצט די אטמאספערע — און ביסלאכווייז צייטיגט זיך דער ערפאלג: אומענרלאכער האס צו אידן. דער לאזונג: „נוקם זיין זיך אן אידן פאר קריסטוס'עס לידן", ווערט זייער פאפולער. די וואך פון פאסחא ווערט פשוט

געהעצט אין אלע קירכן געגן אידן. ווערט עס כמעט ווי א מנהג צו באפאלן אידן אין דער וואך, זיי שלאגן, רויבן, מיט די פיס טרעטן. און האבן זיך אידן פארטיידיגט, איז עס געקומען צו בלוט־פארגיסונג. אין טולוזא, למשל, פלעגט דער גראף פון שטאט אלע יאר, אום פרייטאג פאר פאסחא, רופן צו זיך דעם פארשטייער פון דער אידישער קהלה, און אים געבן א פאטש אין פנים — א זכר צו די ליידן פון קריסטוס. שפעטער האט קארל דער תם אפגענומען בא אידן פון גארבאנער הערצאגטום אלע זייערע נחלאות און זיי אוועקגעשענקט דער גייסטלאכקייט. זענען די גייסטלאכע געווארן גוט געניגט צום קעניג. האט עס פארדראסן די פריצים (פעאדאלן), וואס זענען שטענדיג געשטאנען אין קאמף מיט דער קרוין פאר זייערע רעכט. אבער אזוי ווי יעדער פון זיי איז אין די גרעניצן פון זייער נחלאות געווען זעלבסטשטענדיג, האבן זיי דעם קעניג אויף צו־לחכעים געקומען די אידן אונטער זייער שוץ. אבער די פריצים האבן אויך באהאנדלט זייערע אידן ווי ליב־אייגענע, ווי קנעכט, ז י י ע ר פארמעגן און זייער לעבן איז אינגאנצן געווען אין רשות פון זייער פריץ, אויף לעבן און טויט. יעדער פריץ איז אויף זיין מיסט געווען א פרינץ...

לעבט מען, ליידט מען, געוואוינט מען זיך צו. און מ'זוכט טרייסט אין דעם, וואס די אלגעמיינע באדינגונגען פון דער צייט האבן אבים, און פון צייט צו צייט געמיידערט די קידכלאכע און וועלטלאכע אכזריות.

וואהרים פון מיטן 9טן ביז'ן 12טן יאהרהונדערט האט פראנקרייך איבערגעלעבט זייער א טומלדיגע צייט. די גאנצע מלוכה־ארגאניזאציע האלט זיך אין איבערבויען. עס קעמפן פאר איינפלום אויף מלוכה די פריצים־פעאדאלן פון איין זייט און די שטאטישע צענטראלניזאציעס פון דער אנדערער. אדער די אינטערעסן פון שטאט קעמפן געגען די אינטערעסן פון דארף. מלוכה ווילל זיך באפריען פון ביידע. ריכטיגער: ביידע זיך אונטערטעניג מאכן. זוכט מען שטיצע. זאמלט מען קרעפטן און

מיטקעמפער, די אָרגאַניזירטע קירך איז אַ קראַפט — ווייל זי האָט אַ קאָלאָסאַלע ווירקונג אויף די מאַסן. ווייל זי יעדער צר געווינען אויף זייַן זייט. חנ'פעט מען זי. פאָלגט מען זי. און אז מ'פאָלגט זי, דיקטירט זי איר ווילן מיט פייער פון הימל. אָבער אויך אידן זענען אַ מאַכט און מ'ווייל אויך זיי אויסנוצן. ביניי־לביני איז מען דאָך פאַרנומען מיט זיך, מיט'ן אייגענעם שטרעבן צו מאַכט, צו הערשאַפט, לאָזט מען אידן אַביסל צורו. נוצן אידן אוים די צייט צו פאַרשטאַרקן זיך קולטורעל. קומען־אויף גרויסע ישיבות אין פראַנקרייך; קומען ארויס די ערשטע ליטעראַרישע שאַפונגען פונ'ם פראַנצויזישן אידנטום, וואָס לאָזן זייער שטעמפל אויפ'ן אידנטום פאַר אייביגע צייטן, דאָס הייסט ניט, אז אידן האָבן דעמאָלט פון צרות ניט געוואוסט. געווים האָבן זיי גע־וואוסט. אָבער מיט אַ שטיקל מאָס. ניט אין גאַנצן לאַנד אין אַיין צייט. און, ווי באַמערקט, ניט אומעטום גלייך. געווען ערטער, וואו אידן האָבן געהאַט אַלע רעכט, און געווען ערטער, וואו זיי האָבן גאָר קיין רעכט ניט געהאַט. דאָ האָט מען זיי געצוואונגען צו שמר, אָדער צו גירוש: מ'באגייט איבער זיי רויב און מאָרד און מ'טוט זיי אָן כל־הענויים, און דאַרט לאָזט מען זיי רואיג לעבן און אפילו אין אַביסל פרייהייט. אָבער ס'קומט דאָס יאָר 1009. אין אייראָפּאַ גייט אום אַ קלאַנג, אז די מחמד'אַנער האָבן פון ישו'ס קבר געמאַכט אַ מעטשעט. און באַלד קומט די וויסטע קאַטולישע פאַנטאַזיע און לייגט צו אַ קלאַנג, אז אידן האָבן זיך פאַרבונדן מיט די מחמד'אַנער, כדי צו פאַרשוועכן די קריסט־לאַכע קרושה... און שוין האָט מען כלומר'שט געזען בריוו, וואָס אידן האָבן געשיקט וועגן דעם ענין, און שוין האָט מען כלומר'שט געכאַפט משולחים, וואָס אידן האָבן געשיקט צו דעם צוועק. און דער סוף — · גירושים, מאָרד, זעלבסטמאָרד, רויב, פיין ביז 1096, וועו דער ערשטער קרייצצוג איז פאַרגעקומען. אָבער ווייל דאָס אַלץ איז פאַרגעקומען, ווי געזאָגט, ניט אומעטום און ניט אין אַיין צייט און האָט אָנגעהאַלטן ניט לאַנג, האָבן אידן, אין עלפטן יאָרהונדערט, אין צפון פראַנקרייך צייט געהאַט צו אָנט־

וויקלען דאָס אידנטום. קאָנצענטרירט דערהויפט אויפֿן רעליגיעזן געביט. ניט קיין פילאָזאָפיע, ניט קיין נאטורוויסנשאפט און ניט קיין שיינע ליטעראטור. די שירים, וואָס מ'האָט דאָרט יא געשריבן, זענען געווען תפילות; די פרושים וואָס זיי האָבן געשריבן אויף דער תורה, זענען געווען מדרשים און אגדות; דאָס לערנען, וואָס זיי האָבן געלערנט, איז געווען בלויז ד ע ר ת ל מ ו ד. אומעטום ישיבות, אומעטום בארימטע רבנים און לומדים, אבער בלויז צו דעם איינציגן צוועק — לערנען גמרא. האָבן זיי טאקע דערגרייכט צו אייביגע, רעליגיעזע ווערטן. דאָ, אין צפון פראנקרייך (אין טרואָ), איז געבוירן געווארן ר ש " י — דער זשעני און דער פארקערפערער פון צפון־פראנצויזישן אידנטום. און מיט א יאָרהונדערט שפעטער וואקסט דאָ אויס די גרויסע שולע פון די „בעלי־־תוספות" — שארפע אנאליטיקער, טיפע לאָגיקער און אנערקענטסטע. און, ווי רש"י, ניט־אָפּטייליגע כּפרשים פון תלמוד. און תלמידים וואָנדערן איבער'ן לאנד, פון איין ישיבה אין דער אנדערער, כדי צו זעטיגן זייער דורשט נאָך וויסן. און פראנקרייך ווערט דאָן דער צענטער פון'ם וועלט־אידנטום. כמעט דאָס אייגענע, אבער אבים אנדערש, געשעט אויך אין דרום פראנקרייך. לייכטער און פרייער האָט זיך דארט געלעבט די אידן. קיין צרות און קיין בזיונות האָט זיי דאָ אויך ניט געפעלט, אבער געלערנט האָט מען. גאונים (ווי דער אלפס, למשל), גרויסע רבנים און בארימטע נעמען זענען אויך אין דער פראוואנס (דרום פראנקרייך) ארויסגעוואקסן. די גרעסטע ג ע ג נ ע ר פון רמב"ם האבן דאָ געלעבט און געווירקט, אבער אויך זיינע טיכטיגסטע פארטיידיגער. דאָ קוקט מען אויפֿן רמב"ם, ווי אויף א געטלאכן מאן. און דעם „מורה־נבוכים" האָט מען אנגענומען מיט דער גרעסטער באוואונדערונג. דאָ געפינען זיך מעצענאטן, וואס מיט זייער הילף ווערט כמעט די גאנצע אידיש־אראבישע ליטעראטור איבערגעזעצט אויף העברעאיש. און דאָס האָט ניט בלויז א לאָקאלן אָדער צייטלאכן ווערט פאר דער אנטוויקלונג פון אידנטום. און וואָס דאָ ווערט געשאפן, האָט

אויך אַן אַנדער כאַראַקטער, ווי די שאַפונגען אין צפון. וועלט־לאַכער, וויסנשאַפטלאַכער. די פירושים אויף תורה אין צפון־פראַנקרייך זענען געבויט אוף מדרש און אגדה, אין דרום — אויף דקדוק און פרייען געדאַנק. אַזוי ענטוויקלט זיך פון איין זייט דאס טראַדיציאַנעלע אידנטום, פון דער אַנדערער — דאס פרייע דענקען, און אַלס דריטע קומט די קבלה, וואָס אַנטוויקלט זיך אין פראַנקרייך אין 12טן יאַרהונדערט.

אַזוי אינטענסיוו ארבעט דער אידישער געדאַנק אין 11טן יאַרהונדערט און אין 12טן. און אויך די אידישע קהלות פאַר־פעסטיגן זיך אין דער צייט. יעדע אידישע קהלה אין פראַנקרייך האָט איר עלטסטן (פּרנס), באַשטעטיגט פון קעניג, אָדער פון באַראָן — דער אייגענטימער פון שטאָט. ער איז דער וועלטלאַכער פאָרשטייער פון די אידן. שיצט די אַלגעמיינע רעכט פון דער קהלה בכלל און די עקאָנאָמישע רעכט פון אידישע איינצלנע מיטגלידער. די רבנים פירן־אַן מיט די גייסטיגע אינ־טערעסן פון די אידן. אַלגעמיינע תקנות ווערן אויסגעאַרבעט און אָנגענומען אויף פאַרזאַמלונגען פון פאָרשטייער פון אַלע קהלות.

אָבער דאָ קומט אונטער דער צווייטער קרייצצוג. (1147) און הגם קיין בלוט און לעבן קאָסט ער ניט די פראַנצויזישע אידן, אָבער ביטערניש און פאַרפאַלגונג באַקומען זיי אויך איצט צו פילן. זיי, און אויך אַלע קומענדיגע דורות. ווארים אין דער צייט פון דעם צוג, ווען די „פאָרער" (צו באַפרייען קריסטוס'עס קבר פון מחמד'אַנישע הענט) האָבן געדאַרפט האָבן געלט, און פיל געלט, האט מען דאס געלט געפונען בא אידן — ווייל פון לאַנגע יאָרן סוחרים. און אַזוי ווי פאַר געלט האָט מען דאָך געדאַרפט צאַלן פראַצענט, האט מען אָנגעהויבן צו קוקן אויף אידן אויסשליסלאַך ווי אויף פראָצענטניקעס. אמת, די פראָ־צענטן האבן זיי ניט געצאַלט, און דער פויבסט יעווגעני דער צענטער האט מתיר געמאַכט די „הייליגע פאַרער" דעם קרן אויך ניט צו באַצאָלן, און זיי האָבן געפאָלגט; אמת איז אויך, אַז די גייסטלאַכע אַליין האָבן מודה געווען, אַז די קריסטן זענען גרע־

סערע און אומברחמנות'דיגערע פּראָצענטניקעס ווי די אידן, אָבער דער קוק, אז אלע אידן זענען פּראצענטניקעס, בלייבט אויף שטענדיג. און נאָך אַ בלבול, אַ שווערערער, אַ בלוטיגערער, בלייבט אונז פון יענער צייט אין פראַנקרייך — דאס איז דער בלוט־בלבול. זייערע אָנפאלן אויף אידן האבן די קרייצ־פאָרער פארענטפערט מיט דעם ליגן: אז אידן כאפּן קריסטן און הענגען זיי אויף, ניט צו רעליגיעזע צוועקן, נאָר כדי נאָך אַמאָל מקיים־זיין די מצוה: אויפהענגען קריסטוס'ן. פון דאַנען ביז „אויפהענגען קריסטוס'ן" צו רעליגיעזע צוועקן איז ווענינער ווי אַ טריט. געפינט זיך טאַקע אינגיכן איינער, וואָס מאַכט דעם דאזיגן טריט.

אין יאָר עלף הונדערט איין־און־זיבעציג איז עס געשען. אין דער שטאָט בלואַ, אויפ'ן ברעג פון טייך לואַראַ, איז אַ ריטער צוגע־קומען צום טייך אָנצוטרינקען זיין פערד. דערווייל איז פון ערגיץ ארויסגעקומען א איד. האָט זיך דאָס פערד דערשראָקן און זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט. דעם ריטער האָט עס פאַרדראָסן, איז ער געקומען אין שטאָט אַריין און האָט דערציילט, אַז ער האָט אַליין געזען, ווי דער איד האָט אַריינגעוואָרפן אין טייך אַריין דעם קערפּער פון אַ געקרייציגט קינד. דער הויפּט פון שטאָט האָט די דאָזיגע מערקווירדיגע מעשה איבערגעגעבן דעם גראַף — דעם באַלעבאָס פון שטאָט. דערביי האָט ער צוגעגעבן, אַז „די אידן האָבן געוויס אומגעבראכט דאָס קינד, כדי צו באנוצן זיין בלוט אויף פּסח". די גאַנצע קהלה האָט מען איינגעזעצט אין תפיסה. כדי אויסצוגעפינען, צי איז די באַשולדיגונג אמת, האָט מען דעם ריטער אַריינגעזעצט אין אַ שיפל, פול מיט הייליגע וואַסער, און אַריינגעלאָזט אין טייך. און אַז דאָס שיפל איז ניט אונטערגע־גאַנגען, איז עס געווען אַ ראיה, אַז די באַשולדיגונג איז אמת. האָט מען אַלע אידן, 31 אין צאָל, אַריבערגעפירט אין אַ הילצערנעם טורעם, און דעם טורעם אַרומגעלייגט מיט אַ גרויסן שייטער־הויפען. נאָכדעם האָט מען די אידן פאָרגעלייגט זיי זאָלן זיך שמד'ן. און

אז זיי האָבן זיך אַנטזאגט, האָט מען זיי אַרויפגעוואָרפן אויפ'ן שייטערהויפען און פאַרברענט (26טן מאי, כ' סיון, 1171).

מיט ניין יאָר שפעטער, 1180, קומט אַרויף אויפ'ן טראָן פיליפ־אויגוסט. דאָס איז געווען פאַר אידן אַן אמת'ער טיראַן. ער רויבט, ער מאַרדעט, ער טרייבט די אידן אַרויס פון זייערע פראָווינצן, און קאַנפיסקירט זייערע גיטער. דאָס געשעט אין יאָר 1182. און מיט זעכצן יאָר שפעטער האָט ער די אַרויסגעטריבענע ווידער דערלויבט זיך צו באַזעצן אין די קרוין־גיטער, פון וואַנען ער האָט זיי אַרויסגעטריבן — כדי ער זאָל האָבן א קוואַל, פון וואַנען צו ציען געלט. און מיט די שכנ'ישע פריצים שלִיסט ער אַן אָפמאַך, אז קיינער זאָל ניט האַלטן בא זיך קיין אידן, וואָס געהערט צו אַן אַנדער גוטבאַזיצער. ניט ער זייערע אידן, ניט זיי זייערע אידן. די אידן זענען לֵייבאייגענע פון די גוט־באַזיצער. צוגעשמידט צו דער טעריטאָריע. און יעדער אייגנטימער קאָן שינדן זיבן הויטן פון זיינע אידן. און ער האָט געשונדן — קיין חילוק ניט, צי איז עס געווען דער קעניג, צי דער באַראָן, צי אַן עפיסקאָפ. און קיין חילוק ניט ווער זיי זיינען געווען. לודוויג דער ירא־שמים איז ניט בעסער, און אין פיל פרטים ערגער, ווי פיליפ־אויגוסט. און אז ער גרייט זיך צום זעקסטן קרייצצוג (1248), קאַנפיסקירט ער קודם־כל דאָס פאַרמעגן פון זיינע אידן, כדי צו האָבן אויף הוצאות, און פאַראַרדענט, אז וואָס עמיצער איז שולדיג א אידן, איז די שולד קיין שולד ניט. היינט די רעליגיעזע דיספוטן. א כאַראַקטעריסטישער פאַקט:

עס אז פאַרגעקומען א דיספוט צווישן די גייסטלאַכע און די אידן. דערביי אי זגעווען א פּריץ. האָט ער פאַרלאַנגט, מ'זאָל אהינברענגען דעם געלערנטסטן אידן און ער וועט מיט אים דיס־פוטירן. האָט מען אַזוי געטאָן. אז דער גרעסטער למדן איז געקומען, האָט אים דער פּריץ געפרעגט: „גלויבסטו אין דעם, וואָס ווערט דערציילט וועגן קריסטוס'עס געבורט?" „ניין!" — האָט דער איד געענטפערט. איז דער פּריץ אריין אין כעס, האָט

דעם אירן אזא שטארקן קלאפ געטאן מיט'ן שטעקן איבער'ן קאפ, אז יענער איז אומגעפאלן א האלב־טויטער. אז דער אומערהערטער פאל איז אנגעקומען צום קעניג דעם יראה־שמים, האט ער געזאגט: „געלערנטע טעאלאגן זאלן זיך מתוכח זיין מיט אירן, אבער א פשוט'ער מענש, ער הערט איינעם ריידן געגן קריסטנטום, דארף ער ארויסשטעקן זיין שווערט אין יענעמ'ס לייב ארויס"... גוט און פרום.

זיין שנאה צו אירן האט ניט געהאט קיין גרענעץ. 1273 ארדנט ער איין אין פאריז א רעליגיעזן דיספוט, וואס קאסט טויזנ־טער אידישע לעבנס. ער לאזט אירן פיניגן פאר עלילת־דם, ער לאזט אירן פארברענען פאר דורכשטעכן דאס „הייליגע ברויט" און פארגיסן זיין בלוט. ער לאזט פארברענען דעם תלמוד, איין מאל און נאך א מאל, בלויז צוליב א מסירה פון א משומד. כדי נאט צו געפעלן, טרייבט מען ארויס אירן פון די קרוין־גיטער, און כדי פול צו מאכן די לויידיגע רעגירונגס־קאסע, קאנפיסקירט מען אלע אידישע גיטער, און אזוי האנדלען אויך די, וואס זענען געקומען צו הערשאפט נאך דעם יראה־שמים. אלץ ווי דער חשבון האט געווויזן, ווי די הכנסה האט פארלאנגט און ווי די קירך האט געפא־דערט. צום סוף פון 13טן יאהרהונדערט, איז שוין ב י ר ג ע ר לאך קיין חילוק ניטא צווישן די אירן און דרום פראנקרייך און די אירן אין צפון. ביידע ווערן געהעצט און באראובט און געטריבן. איצט איז שוין דא אן אינקווויזיציע, וואס העלפט אויסצוראטן אירן. און אזוי פון יאהרהונדערט צו יאהרהונדערט. דאס 14טע יאהרהונדערט הויבט זיך אן מיט א גרוש (1306). א ביסל שפעטער בעט מען זיי (לודוויג דער 10טער) צוריק, אבער בלויז אויף צוועלף יאר — ווייל מ'האט אויסגערעכנט, אז אין צוועלף יאר צייט וועט מען שוין קאנען די אירן גוט אויסזויגן, און נאכדעם זיי ארויסטרייבן. אגב האבן זיי דאך פאר דער דערלויבניש צוריקצוקומען אויך באצאלט א גרויסע סומע. און פון זייערע אלטע הובות נעמט ער אין צווייפריטל פאר זיך. דערווייל נעמט ער די אירן אונטער זיין שוץ, ווי זיין אייגנטום, אבער דא הויבט זיך אן דאס „הירטען־

אָנשיקענישׂ" (1320), די פּאַסטוכער־פּאָגראָמען. אידן לייגן אומ־
געהייער פיל, אי אין לעבן, אי אין פּארמעגן. אָבער דער קעניג
(פּילִיפּ דער הויבער נעמט אָן מיטלען זיי צו שיצן ערשט דאָן,
ווען ער באַמערקט, אז דער אידישער הורבן וועט ברענגען שאָדן
דער מלוכה־קאַסע.

אָבער דאָס נוצט ניט מער. עס ווילדעוועט אַ שרעקענס־עפּי־
דעמיע אין פּאַלק. אַלע רייזן בלויז פון פּארשווערונגען, פון כשוף
און כשוף־מאַכער, פון שוואַרצער מאַגיע, א. ד. גל. זעלבסטפּאַר־
שטענדלאַך, אז צווישן די פּארשווערער, כשוף־מאַכער און שוואַרצע
מאַגיקער פּארמישט מען אידן און מ'איז זיך נוקם אָן זיי. קומט
די געלט־גיער פון קעניג און שטיצט די אַלע משוגעת'ן. עס הויבן
זיך אָן בלבולים אויף אידן. אז זיי האָבן פּארגיפטעט ברונעס,
טייכן, ווערט יעדער בלבול אָנגענומען פּאַר אַן אמת. שטראַפירט
מען די קהלות, אויף וועלכע דער בלבול פּאַלט. דאָס געלט קומט
אַריין אין קעניגליכער קאַסע. כדי מ'זאָל פֿינקטליך איינצאָלן די
דאָזיגע שטראָפן, האָט מען די חשוב'ערע אַריינגעזעצט אין תפיסה,
ווי ערבות. און אז מ'האָט פּאַרט ניט געקאָנט איינצאָלן, האָט מען
טאַקע דעם 27טן אויגוסט, 1320, פּאַרברענט 160 אידן. און פיל
מער זענען אומגעקומען דורך אַנדערע מיתות משונות. נאָכדעם
האָט מען די אידן גאָר אַרויסגעטריבן פון זייערע איינגעזעסענע
ערטער. איין מאָל און נאָך אַ מאָל און אַ דריטן מאָל. און מ'באַ־
רויבט זיי און מ'פּאַרפּאָלגט זיי ווי די חיות אין די וועלדער. ביז
דער מיט פון 14טן יאָרהונדערט האָט זיך נאָך די אידישע קולטור
אין פראַנקרייך דערהאַלטן. אָבער פון דער צייט אָן, מיט אירע
אומגעהייערע ליידן, פּאָגראָמען און גירושים, הויבט אויך די אידישע
קולטור אָן צו פאַלן. עס פאַלן בא זיך אויך די מענשן. און וואָס
בריטער עם ווערן די קרוין־גרעניצן, אַלץ אויף גרעסערע שטרעקעס
איז גילטיג די בייזהאַפטיגע קרוין־פּאָליטיק בנוגע אידן. און אין
אָנהויב פון 16טן יאָרהונדערט טרעפן מיר אין פראַנקרייך אידן,
נאָר אין מאַרסעל און אין עטלאַכע אַנדערע באַצירקען, וואו דעם
קעניג'ס דעה גילט ניט.

און דאָ געשעט דאָס מערקווירדיגע: אין דער צייט הויבן אָן אריבערצוקומען קיין פראַנקרייך די ארויסגעטריבענע אידן פון שפּאניע און פּאָרטוגאל. זיי באַזעצן זיך אין בעיאָן, באַרדאָ, א. א., און מ'לאָזט עס צו. אָבער זיי רופט מען ניט אידן, נאָר „נייע קריסטן". און ביז 1730 בלייבן זיי בא דעם נאַמען. קוקנדיג אויף זיי — שיין־געבויטע, ענערגישע, שטאָלצע, ארבעט־ליבענדיגע, געביל־דעטע און זעלבסטאַכטענדיגע, הויבט מען אָן צו קוקן אויף אידן בכלל מיט מער אַכטונג. מ'הויבט אויך אָן צו קוקן אויף זיי, ווי אויף נ י צ ל א כ ע בירגער. און אין אָנהויב פון 17טן יאָר־הונדערט טרעפן מיר ווידער אידן אין גרויסע צענטרען, אָרום ים, ווי מיט טויזנט יאָר פריער. מיר טרעפן זיי אָבער אויך אין פּאריז און אין ליאָן. זיי אימפּאָרטירן און עקספּאָרטירן סחורה — און ביידע, צוגונסטן פון דער באַפעלקערונג. דאָס פּאַלק זעט איין די נוצן, וואָס אידן ברענגען. און אז די גייסטלאכע פּאָדערן, און לודוויג דער 13טער באַפעלט אין יאָר 1615, מ'זאָל מיט אידן קיין שום מגע־ומשא ניט האָבן — פּאַלגט ער מער קיינעם ניט. עס העלפט אפילו ניט די השגחה פון די יעזואיטן, אז דער באַפעל זאָל יאָ פּאַרווירקלאכט ווערן. מיט יאָרן שפּעטער ווערט דערזעלבער באַפעל נאָכאַמאָל איבערגע'חזר'ט, אָבער אויך אָן דערפּאָלג. אין לעצטן פערטל פון 17טן יאָרהונדערט הערשט אין פראַנקרייך אזא עקאָנא־מישע לערע, וואָס זעט דאָס גליק פון לאַנד און פון דער באַפעלקע־רונג אין אַרגאַניזירטן האַנדל מיט אויסלאַנד (מערקאַנטיליזם). עס האָט געהייסן: „אויספיר פון סחורה, איז אייגפיר פון געלט; אריינפיר פון סחורה, איז אויספיר פון געלט". האָט מען געמוזט זען, וואָס מער סחורה ארויסצופירן פון לאַנד. דערצו האָט מען נויטיג געהאַט פייאיגע סוחרים. האָט מען אין פארשידענע פונקטן פון דער פראַנצויזישער מלוכה געגעבן אידן פּאַרשיידענע האַנדלס־פריוויליגיעס. דערהויפט אין די פראַנצויזישע קאָלאָניעס. אָבער שוין מיט פיר־פינף יאָר שפּעטער קומט לודוויג דער 14טער און פּאַרבאָט די אידן צו וואוינען ניט בלויז אין פראַנקרייך, נאָר אפילו אין די קאָלאָניעס. נאָר אין עלזאַס־לאָטרינגען ערלויבט מען

זיי צו וואוינען. אָבער דאָס ווערט אן אמת'ע „טשערטא אָסער־לאָסטי" פאַר אידן. אויסער דער טשערטא. ניט איין פוס־טריט. דערצו אומגעהייער שווערע אָפּצאָלן פאַר יעדער באַוועגונג. אזוי האָט פראַנקרייך איצט באַקומען צווייערליי אידן: מיוחסים, רייכע, פריווילעגירטע — אזוי גערופענע „נייע קריסטן", אין באַרדאָ, און די ניי־צוגעקומענע אָרימע, פאַר'חושכ'טע, אויסגע־זויגענע עלזאַס־לאָטרינגישע אידן (אָדער „דייטשע אידן"), א שטייער־מאַסע אָן יעדער רעכט. די ערשטע האַלטן זיך פּרעך נעגן די אַנדערע אידן, ווילן מיט זיי קיין מגע־ומשא ניט האָבן. אזוי קומט מען אַריין אין 18טן יאָרהונדערט וועו די אויפקלערונג, דערהויפט אין פראַנקרייך, און פון פראַנקרייך אויס—פאַרפלייצט די וועלט. מען הויבט אָן אויסצולאַכן די רעגירונג מיט אירע תרי"ג מאָל תרי"ג באַגרעניצונגען אויף אידן, אין וועלכע קיין לעבעדיגער מענטש קאָן זיך מער ניט אַריינטירן. עס ווערט אויך אונטערגעגראָבן דער אויטאָריטעט פון דער קירך אלס פאַק־טאָר אין דער אידישער געזעצגעבונג, און די באַציאונג צו אידן ענדערט זיך, אמת, אָנשטאָט רעליגיעזע מאָטיוון קומען סאָציאל־עקאָנאָמישע מאָטיוון, וואָס בארעכטיגן אידישע באַגרעניצונגען. אָבער די לעצטע מאָטיוון ווירקן שוואַכער. ס'פעלט אין זיי דער פאנאטישער עלעמענט. זאמלען זיך טאַקע אידן אין די גרויסע צענטרן און לודוויג דער 16טער באַשטימט א ספּעציעלן פּאַרטיידיגער פאַר אידישע אינטערעסן. ער באַשטימט אויך א קאָ־מיסיע, וואָס זאל אויסארבעטן א מעמאָראַנדום וועגן מיטלען צו פאר־בעסערן די אידישע לאגע. באַטייליגן זיך אין דער קאָמיסיע אידן פון ביידע קאטעגאריעס, און צו זיי נאָך א דריטע: א גרופּע אויסגעצער־טע, פאַרפּיינigטע אויוואַנער אידן. אָבער צו קיין הסכם זענען די אידן צווישן זיך ניט געקומען. בעת די באַרדאָער אידן האָבן געוואָלט פאָדערן שוין בירגערלאַכע רעכט, האָבן די עלזאַסער אידן פאַרלאַנגט כאָטש געוויסנספרייהייט... ערשט צום סוף 18טן יאָרהונדערט (1784) ווערט בטל דער ספּעציעלער קאָפּ־שטייער, וואָס מ'האָט געמאָנט פון אידן, „וואָס האָט זיי פאַרגליכן מיט בהמות". אין

דער זעלבער צייט באקענט זיך מ י ר א ב א, דער גרויסער פאָליטישער טוער אין פראַנקרייך, מיט'ן אידישן פילאָזאָף מענ־דעלסזאָן אין בערלין, אזן שרייבט אָן א בראָשור פּאַר אידישער גלייכבאַרעכטיגונג. די בראָשור מאַכט גרויס אויפזען. נאָר אייר זי ברענגט צו וועלכע עס איז רעזולטאַטן, ברעכט אויס די גרויסע פראַנצויזישע רעוואָלוציע, (1789).

אָבער לכתחילה בלייבן אידן אָן א זייט אויך איצט. און אז נאָכ'ן נעמען שוין די באַסטיליע, אז ס'הויבן זיך אָן אַגראַר אומ־רוען אין לאַנד און ס'קומט צו אידישע פּאַגראָמען אין עלזאַס־לאָטרינגען, טויזנטער מענשן צעלויפן זיך וואוהין די אויגן טראָגן זיי — קלייבט זיך ערשט די פּאָלקס־פּארזאַמלונג צו פּאַרווארן די פּויערים צו רויבן אידן, ווייל זיי זענען דאָך אויפגעשטאַנען געגן די פּאַראַסטע פריצים. און אז מ'האָט אָנגענומען די באַרימטע „דעקלאַראַציע פּאַר מענשן־רעכט", לויט וועלכער „ק י י ן מ ע נ ש קאָן ניט זיין באַגרעניצט אין זיינע רעכט צוליב זיינע רעליגיעזע איבערציגונגען", בלייבן אידן אויסגעשלאָסן פונ'ם כלל „מענש". ערשט שפּעטער, נאָך פיל פּעטיציעס, פּלאַ־מענדיגע רעדעס און שתדלנות באַקומען אויך אידן אַלע רעכט. די פון באַרדאָ (זיי ווילן זיך ניט מישן מיט די אַנדערע אידן), דעם 25טן יאַנואַר, 1790, און די אַנדערע אידן דעם 27טן סעפ־טעמבער, 1791. אידן זענען געוואָרן פראַנצויזן. זיי באַטייליגן זיך אין אַלע רעוואָלוציאָנעם מלחמות, אין אַלע רעוואָלוציאָנערע קרייז־לאַך, אין דער נאַציאָנאַלער גווארדיע, אין דער מיליציע און אין דער צייט פון ט ע ר א ר זאָגן זיי זיך אויך אָפּ פון די „רעליגיעזע פּאַראורטיילן" און אונטערווארפן זיך דער דינסט פון „פּארנופט"... קומט אָבער נאָפּאַלעאָן דער ערשטער און שטעלט ווידער ארויס אידן באַזונדער. ער צווייפלט, צי ק ע נ ע ן אידן זיין אמת'ע בירגער און צי זענען זיי ווערט צו באַקומען אַלע בירגער־רעכט, ווי אן אמת'ער פראַנצויז. עס פּאַסט אים ניט ארויסצוטרייבן די אידן פון פראַנקרייך, אָבער זיי „פיקסן", זיי איבערערציען, דאָס איז ער גרייט אונטערצונעמען. קומט דער

דרייסיגסטער מאי, 1806, און ברענגט צו דער וועלט א טאפעלטן באפעל פון נאפאלעאן: ערשטנס, אז אלע חובות, וואס אידן מאנען פון די פוירים, ארום אויבערשטן און אונטערשטן רהיין, זאלן אפגעלייגט ווערן אויף א יאר; און צווייטנס, אז אין צוויי חדשים ארום זאל ווערן צונויפגערופן אן אסיפה פון ניט וועניגער ווי הונדערט אידן, וואס לעבן אין פראנקרייך, וואס די פראנצויזישע פערפעקטן וועלן אויסקלייבן פון צווישן די רבנים און וועלטלאבע נאטאבלן. דער מאטיוו פונ'ס ערשטן האלבן באפעל איז געווען: צו העלפן די פוירים, וואס זענען ארויסגעפאלן אין די הענט פון די פראצענטניקעס; דער מאטיוו פונ'ס צווייטן האלבן באפעל: אויפצולעבן אין אידן דאס טעמפּ־געווארענע בירגערלאבע געווסן א. אז. וו. דעם 29טן יולי, שבת, האט זיך געעפנט די פארזאמלונג. דער פארשטייער פון דער רעגירונג האט דערביי געהאלטן א באלידיגנדע רעדע וועגן אידן. נאכדעם האט ער זיי פארגעלייגט 12 פראגן, אויף וועלכע זיי האבן געדארפט ענטפערן. די וויכטיגסטע: צי איז א גט, וואס איז געשריבן געוואלן בא א רב, גילטיג, אפילו וען דאס פראנצויזישע געריכט איז ניט מסכים צו אים? צי זענען ערלויבט געמישטע חתונות צווישן אידן און קריסטן? צו קוקן אידן אויף פראנצויזן, ווי אויף ברידער, אדער ווי אויף פרעמדע? צי האלטן די אידן, וואס זענען געבוירן אין פראנקרייך, דאס לאנד פאר זייער פאטערלאנד, וואס זיי זענען מחויב צו שיצן און צו ערפילן אירע געזעצן? די „נאטאבלען" זענען אינגאנצן בטל געווארן בא זיך און אויף אלע פראגן געענטפערט אזוי, ווי נאפאלעאן'ן זאל וואוילגעפעלן. נעמלאך: דער אידישער גט האט קיין ווערט ניט, כל זמן דאס בירגערלאבע געזעץ באשטעטיגט אים ניט; געמישטע חתונות האבן גילטיקייט — ווייל דאס איז א בירגערלאכער ענין, ניט קיין רעליגיעזער — און א איד, וואס הייראט א קריסטין, „הערט ניט אויף צו זיין א איד אין אידישע אויגן". און ווייטער ערקלערן די נאטאבלען, אז אידן קוקן אויף די פראנצויזן, ווי אויף זייערע ברידער; אז נאכדעם ווי די אידן האבן זוכה געווען צו

ווערן א טייל פונ׳ם פראנצויזישן פאָלק, איז שוין די פאָליטישע גאולה געקומען און די אידן עקזיסטירן ניט מער ווי א באזונדער פאָלק; אז די אידן אין די פארשידענע לענדער פילן ניט קיין ברידערלאכקייט צו אנאנדער, אז א פראנצויזישער איד פילט זיך ווי א פרעמדער צווישן ענגלישע אידן, וואָרים זיי זענען אמת׳ע „פראנצויזן, נאָר פון אידישן גלויבן". און אויב מלוכה פאָדערט, קאָנען זיי דערפון אויך נאָך עפעס אראָפלאָזן און אז וו.

נאפאָלעאָן איז צופרידן געווען מיט דער קנעכטישער אונטערטעניגקייט פון די אידישע נאטאבלן. ער האָט נאָר נאָך געוואָלט, אז זייערע ענטפערס זאָלן באשטעטיגט ווערן פון רעלי־גיעוע אויטאָריטעטן, כדי אידן זאָלן זיי אָננעמן ווי געזעצן. צו דעם צווועק לאָזט ער וויסן די אסיפה, אז ער האָט באשלאָסן, אז די אסיפה זאָל זיך פארנעמען מיט צונויפרופן קיין פאריז א סנהדרין פון צוועלף די אידן פון דער גאנצער וועלט. זאָל דער סנהדרין ארויסגעבן זיין מיינונג וועגן די תשובות פון דער אסיפה (אנב האָט ער גערעכנט דערמיט אונטערצוקויפן די אידן פון מזרח־אייראָפּא, כדי זיי זאָלן אים טריי זיין בא זיין קריגס־צוג קיין מזרח־אייראָפּא, וואָס ער האָט דעמאָלט שוין געפאָנט). דעם 9טן פעברואר, 1807 איז זיך דער סנהדרין צונויפגעקומען. ער האָט עקזיסטירט א חודש צייט. אין דעם חודש האָט ער אנערקענט און באשטעטיגט אלע תשובות, וואָס די ערשטע אסיפה האָט געגעבן. ער האָט זיי נאָר צוגעגעבן א פאָרם פון א „שולחן־ערוך", מיט אן „ערקלערונג", וואו זיי האָבן זיך און דאָס אידישע פאָלק, וואָס אין זיין נאָמען האָבן זיי געערדט, דערנידעריגט ביז דער לעצטער מדרגה.

די ערקלערונג האָט געהאָט א שוידערליכע ווירקונג אויפ׳ן נאָנג פון דער אידישער אנטוויקלונג אויף דער גאנצער וועלט, ביז אויפ׳ן היינטיגן טאָג. זי גילט ווי דער גרונטשטיין פון דער אסימילאטאָרישער אידאָלאָגיע אין אלע לענדער.

אָבער ניט קוקנדיג דאָרויף גיט נאפאָלעאָן, אין דערזעלבער צייט, ארויס א באפעל, וואָס באגרעניצט די רעכט פון די אידן

אין עלזאַס אויף אַ משך פון צען יאָר — ביז וואַנען זיי וועלן בעסער ווערן... אינגיכן פאַרשווינדט נאַפּאָלעאָן, עס פאַרשווינדן זיינע גזרות אויף עלזאַס'ער אידן. אידן ווערן אין זייער רעכט— פראַנצויזן גלייך. אידן פאַרנעמען גאָר אינגיכן וויכטיגסטע מלוכה־פּאָסטנס, מיניסטאָרן, סענאַטאָרן א. ד. גל. און דאָס באַ אַלע רעזשימען — סיי רעפּובליקאַנישע, סיי מאָנאַרכיסטישע. אַזוי דערגרייכט מען די 90גער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. דאָ קומען די מאָנאַרכיסטיש־קלעריקאַלע גרופּן אין פראַנקרייך מיט אַ בירגערליך־פּאָליטישן בלוט־בלבול אויף אידן, מיט דעם ענין דרייפוס. אַ קאַפּיטאַן, מיט אַ הויכער שטעלונג אין דער קריגס־פאַרוואַלטונג, וואָס זאָל כלומרש'ט האָבן פאַר־ראַטן דאָס פאָטערלאַנד. דערמיט האָט מען געוואָלט טרעפן אי דער רעפּובליק, אי די אידן. דרייפוס'עס אומשולד איז באַוויזן געוואָרן. אָבער ער דינט ביז היינטיגן טאָג אַלס מוסטער־בלבול פאַר אַלע אַנדערע מזרח־אייראָפּעאישע פעלקער, וואָס האָט אונז ביז איצט שוין געקאָסט אומגעהייער פיל בלוט און לעבנס.

פון קיין לעבעדיגן פּולסירנדיגן און שאַפנדיגן אידנטום אָבער איז אין פראַנקרייך מער כמעט קיין זכר ניט גע־בליבן.

רש"י (רבי שלמה יצחקי)

קיין אייניציגער פון אונזערע גרויסע, אין די לאנג־פארגאנגענע יאָרהונדערטן, האָט זיך ניט דערוואָרבן בא אידן אזא פאָפולא־ריטעט, ווי ר ש " י. קיינער פון יענע צייטן, און פון אלע שפע־טערדיגע צייטן, האָט ניט זוכה געווען, אז זיין נאָמען זאל געפאָרט ווערן מיט דער תורה, ווי ר ש " י. „חומש מיט רשי" — אָט דער געפאָרטער, אבער גאנץ צונויפגעשמאלצענער אויסדרוק, איז דאָך דער עלעמענטארסטער און פאָפולערסטער קולטור־באגריף באם אידישן פאָלק. וואָס פאר א אידיש־קינד'ס הארץ האָט ניט גע־קלאפט מיט פרייד, איז ניט פול געווען מיט קדושה, בא „התחלת חומש מיט רשי"? ווער האָט נאָך ווי רש"י באגלייט דאָס אידי־שע קינד אויפ'ן גאנצן וועג פון זיין אנטוויקלונג — אויסגייענדיג מיט אים פונ'ם געטליך־פשוט'ן חומש, און אריינטירנדיג אים אין די קאָמפליצירטסטע שטעלן פון תלמוד? און דאָס איז דאָך געווען דער אייניציגער וועג און דאָס איינציגע ציל פון דער גאנ־צער אמאלינער אידישער ערציאונג! א ה ן רשי — ווי בלינדע אן א פירער. מ י ט רשי — קיין בארג ניט צו־הויך, קיין טאל ניט צו־טיף. קיין לאבירינט ניט אן אן אויסגאנג. שוין נ י י ן יאָרהונדערטן איז רשי דאָס ליכט אין די אויגן פון אלע תורה־קולטור־טרעגער, פון אלע תורה־קולטור־שאפער. זיינע שאפונגען אליין זענען א גרויס שטיק קולטור. פון אים אן ווערט דער תלמוד צוגענגליך צו בריטערע שיכטן פון פאָלק. פון אים אן הויבט זיך אן א נייע קולטור־עפאָכע בא אידן — די ר ב נ י ש ע.

געבוירן איז רשי אין יאָר 1040 אין דער שטאָט ט ר ו א — די הויפט־שטאָט פון דער פראָווינץ שאמפיין, אין צפון־פראנקרייך. א בארימטער האנדלס־צענטר איז טרוא דעמאָלט גע־ווען. וועלט־ירידים פלענן דאָרט פאָרקומען. דאָ האָבן זיך בא־גענגט סוחרים פון פראנקרייך מיט סוחרים פון דייטשלאנד, סוחרים

פון שפאניע מיט סוחרים פון סלאווישע לענדער. אפריקא און אזיע מיט איראפּא האָבן זיך דאָ צוזאמענגעטראָפן. גרויסע געשפּטן זענען דאָ געמאכט געוואָרן, און די ארטיגע באפעלקערונג האָט רייך פארדינט דערביי. וואָרים דער שטייגער איז דאָרט געווען, אז די אָנגעפאָרענע סוחרים האָבן ניט געטארט האַנדלען דירעקט איינער מיט'ן אַנדערן און פארקויפן די סחורות זייערע איינער צום אַנדערן. די ארטיגע איינוואוינער, זיי פלעגן עס זיין די פארמיטלער: אָפּקויפן די דאָזיגע סחורות בא איינע און זיי פארקויפן צו אַנדערע. פלעגן זיי דערביי גוט פארדינען. האָבן זיך אויך מלאכות אַנטוויקלט אין שטאָט — וואָס האָט געבאָטן א גרויסן אָפּזאץ געביט. זעלבסטפארשטענדליך, אז בא דעם אלעם זע־נען אירן אויך ניט אויסן געבליבן. אויסער דעם פלעגן זיך אירן פארנעמען מיט פאָדריאַדן, מיט האַלטן פעלדער אין ארענדע און אליין זיי באארבייטן אָדער דורך קנעכט. זיי האָבן זיך אויך פאר־נומען מיט פּראָצענט געשעפטן. זיי האָבן אויך ווייניגערטנער גע־פלאַנצט, ווײן געדראָשן און פארקויפט. א גוטער און נויטיגער אינדוסטריע־צווייג אין לאַנד. און דעמאָלט, אין ערשטן יאָרהונ־דערט פונ'ם צווייטן יאָרטויזנט, האָט זיך דאָרט אירן געלעבט רואיג. פאר דער רו האָבן זיי אפילו גאנץ טייער געצאָלט: אי קאָפּ־שטייער, אי האַנדלס־שטייער, אי סתם שטייערן. אָבער ס'איז ווערט געווען. און לעבן אירן רואיג אין א פלאץ, ווערט דער פלאץ א מקום־תורה.

אין אָט דער רואיגער „פרנסה־שטאָט" איז עס רש"י גע־בוירן געוואָרן. זיין פאָטער איז געווען א בארימטער למדן. עס האָבן ניט געפעלט אויך אַנדערע לומדים אין שטאָט. זיין יוגנט פארברייגט רשי אין זיין געבורטס־אָרט. אין זיין פאָטער'ס הויז. אָבער נאָך גאָר יונג פילט ער, ווי שוואר עס איז דאָס גמרא־לערנען אָן א ריכטיגן פירוש. עס זענען שוואר אייניצלנע ווערטער. ס'זענען שוואר גאנצע שטעלן. דערצו איז ניט אומעטום דער נוסח זיכער. די איבערשרייבער — פון דרוקן האָט מען דעמאָלט ניט געוואוסט, — האָבן אפט פארגרייזט געוויסע זאצן.

און יעדער איבערשרייבער אויף אַן אַנדער אופן. אין טרוא האָט מען אָבער געוואוסט, אַז אין די לאָטרינגישע גרויסע ישיבות און אין ווערמייזע (איצטער: וואָרמס), ווי אין מאַגענצאַ (איצטער: מאַינץ), א. ד. גל., געפינען זיך „קונטרסים" אַזוינע, וואו ס'זענען פאַרשריבן כמה וכמה פּירושים אויף די שווערע שטעלן אין דער גמרא. אַז דאָרט געפינען זיך אויך ש"ס'ן וואָס גרויסע גאונים האָבן קאָרעגירט און פעסטגעשטעלט איין זיכערן טעקסט. איבערשרייבן אַזאַ מין ש"ס פאַר זיך — ווער איז דאָס אימשטאַנד געווען? אפילו אַ „קונטרס", איינעם בלויז, איז ניט יעדער אימשטאַנד געווען צו לאָזן איבערשרייבן פאַר זיך. אַן עשירות האָט עס געדאַרפט קאָסטן! האָט רשי ניט לאַנג געטראַכט און זיך אַוועקגעלאָזט אין יענע ישיבות אַריין, אַליין זיך באַקענען מיט די אַלע נויטיגע שאַפונגען, און, אויב גאָט וועט אים העלפן, וועט ער פון אַלע קאָרעגירטע נוסחאות אין תלמוד מאַכן איין נוסח. און פון אַלע פּירושים, וואָס זענען פאַרשריבן אין די פאַרשיידענע קונטרסים (העפטן אַזוינע), אין די פאַרשיידענע ישיבות, מאַכן איין פּירוש, צונויפגע־שריבן אין איין קונטרס. טרעפט, אַז ער כאַפּט זיך אַמאָל אַראָפּ אַהיים, אויף אַ קורצער צייט. האָט אַמאָל פאַראיינס אויך חתונה. לאָזט ער איבער די פרוי אין טרוא באַ זיינע עלטערן, און ער וואַנדערט פון ישיבה צו ישיבה, זיצט פאַר זיינע גרויסע רביים און לערנט תורה. ער פאַרגלייכט ש"ס צו ש"ס, נוסח צו נוסח און גמרא צו גמרא; קונטרס צו קונטרס און דעם שטייגער לערנען אין איין ישיבה צום שטייגער לערנען אין אַן אַנדער ישיבה. און עס ווערט באַ אים פאַרטיג אַ גרויסער פּלאַן, וואָס ער זאָל טאָן כדי די תורה צוגענגליך צו מאַכן צו ברייטערע שיכטן.

אָבער ניט בלויז תורה האָט ער געלערנט פון זיינע רביים. תורה אַליין אָן גוטע מדות איז אים ווי פּערל אויף אַ שנירל, וואָס האָט ניט קיין קניפּל פון אונטן. איז ווי ס'וואַקסט זיין גרויסקייט אין לערנען, אַזוי וואַקסט אויך זיין גרויסקייט אין פרומקייט, זיין גרויסקייט אין איינפאַכקייט, אין פּשטות, סיי אין לערנען, סיי אין

לעבן. זיינע רביים זענען באנייסטערט פאר אים. זאגען אים פאר א גרויסע צוקונפט און רערן אים צו, אנצוהויבן אויך פראקטיש טאן עפעס אין לערנען, און ניט בלויז פאר זיך.

צו פינף־און־צוואנציג יאר קערט ער זיך אום צוריק אין זיין געבורטס־שטאט, טרוא. דא עפנט ער א ישיבה, וואוהין עס קומען זיך צונויף פיל תלמידים פון די לאטרינגישע ישיבות, וואו רשי איז פריער אליין געווען א תלמיד. זיין רום פארקלינגט א וועלט, אבער ער ווייסט דערפון ניט, אדער ער מאכט זיך דערפון ניט. ער פירט זיך זיין באשיידענעם שטייגער לעבן. א ווינגארטן האט ער, באארבעט ער אים, מאכט אוים דעם ווין, און ציט דערפון זיין חיונה. אבער פרנסה איז אים א נעבן־זאך. דער עיקר איז אים: אויפצובויען דעם גרויסן בנין, וואס ער האט שוין לאנג באשלאסן. און אט די ארבעט נעמט ער איצט אונטער, מיט דער הילף פון זיינע תלמידים. גראד זענען אין טרוא געווען גראבארנים, וואו מ'האט אויסגעמאכט פעל און אויסגעארבעט פארמעט. דערפאר איז דא פארמעט געווען ביליג. האט מען זיך גיכער און מער געקאנט פארנעמען מיט איבער־שרייבן ספרים, קונטרסים־פרושים און אפילו דעם גאנצן תלמוד. גייט טאקע דא אוועק א קאלאסאלע קאלעקטיוועט ארבעט פון רשי מיט זיינע תלמידים, וואס דויערט יארן און יארן: ערשט פון דער ישיבה אין טרוא קומט ארויס דער לעצטער נוסח פון תלמוד. ערשט דא ווערט איינמאל פאר אלעמאל פעסטגעשטעלט דער טעקסט, וואס איז אנגענומען געווארן בא די אידן אויף דער גאנצער וועלט; רש'ס אייניקלעך און תלמידים האבן אים אפ־גע'חתם'עט.

און אז דער טעקסט איז פעסטגעשטעלט, הויבט מען אן צו טראכטן וועגן אלגעמיינעם פירוש אויף תלמוד. און ווידער ווערן צונויפגענומען די פארשידענע קונטרסים, וואס האבן זיך געפונען אין די פארשידענע ישיבות, ווי מאינץ, ווארמס, רוים, ארלעאנס, און ווערן פארגליכן, פאנאנדערגעגלי־דערט און פאנאנדערגעשריבן לויט די איינצלנע מסכתות פון

ש"ס. און ערשט נאָכדעם קלייבט מען אויס דאָס בעסערע, דאָס ריכטיגע, מ'גיט צו דערצו דאָס אייגענע, וואָס רשי האָט אַליין געשאַפן, און וואָס עס איז אין דער ישיבה, אין טרוא, קאָלעקטיוו געשאַפן געוואָרן, און עס קומט אַרויס מיט דער צייט דער גרוי־סער פּירוש־רשי כמעט אויף גאַנץ ש"ס. אַלע צונויפגעשריבן אין איין קונטרס. אָבער דערמיט הערט די אַרבעט ניט אויף. ווידער און ווידער ווערט דער פּירוש דורכגעזיפּט, קאָרעגירט און איבערגעשריבן. דערפאַר האָבן זיך געפונען פאַרשיידענע אויסגאַבן. דערפאַר האָט מען אַמאָל געפונען אַ חילוק, און אפילו אַ סתירה צווישען איין אויסגאַבע און דער צווייטער. און קאָפּיעס פון דעם פּירוש ווערן געמאַכט און פאַרשפּרייט אין דער ווייטער וועלט. און מענשן עפענען די אויגן.

וואָרים די געניאַלע פּשטות פון זיין קאָמענטאַר האָט אַלע־מען איבערראַשט. זיין סטיל — אַ נאַטירלאַכער, אַ לעבעדיגער. די אידן אין צפון פראַנקרייך האָבן יאָרהונדערט לאַנג, געלעבט אָפּגעשייט פון דער אַרומיגער וועלט מיט אירע פּראָבלעמען און שפּראַכן. בלויז אויף אידישע טעמען האָבן זיי געשריבן, בלויז פאַר אידן, און דערפאַר בלויז אויף העברעאיש. איז דאָס העב־רעאישע געווען אַ המשך פון מדרש, פון משנה. אַן עכט־אידי־שער סטיל: קורץ, געפּרעסט, קלאָר. אַ וואָרט — אַ באַגריף. אַ זאַץ — אַ געדאַנק. אָן איבעריגע ווערטער. אָן באַפּוצונג — ווי דאָס איז געווען אין דעם העברעאיש, אין שפּאַניע געשריבן. רשי איז געווען אַ גרויסער קמצן אויף ווערטער, און באַנוצט זיי מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיגקייט. ער באַנוצט זיי נאָר אַזוי פיל, ווי ער האָט נויטיג, כדי פּינקטלאַך זיך אויסצודריקן. און ער איז פּינקטלאַך. ער איז מדקדק אין דער פּינקטלאַכ־קייט, זוכט דעם פּינקטלאַכן אויסדרוק, דאָס פּאַסיגסטע וואָרט. געפינט ער דאָס ניט — ש אַ פ ט ער דאָס. העלפט ער זיך מיט אַ פראַנצויזיש וואָרט, אַבי נאָר מענשן זאָלן אים פאַרשטיין.

און מענשן האָבן אים פאַרשטאַנען, און פאַר'ן ליכט, וואָס האָט אויסגעשטראַלט פון זיינע ווערטער, האָבן זיך מענשן,

שארנווייז געצוויגן צו אים. ער איז שטענדיג ארומגערינגעלט פון הונדערטער תלמידים, וואָס טרינקען זיין וויין און לערנען זיין תורה. אָבער ניט בלויז תורה: גוטע מידות לערנען זיי אויך פון אים. די לופט אין רשי'ס ישיבה איז אָנגעזאָפט מיט פרומקייט, מיט מאָראַלישער רייניקייט, מיט חיילישקייט. גרויס ליבשאפט האָט דאָ געשוועבט און פארוועבט דעם רבי'ן מיט די תלמידים אין איין גרויסער, הייליגער משפחה. מיט דער גרעסטער הויכאכטונג האָט זיך רשי פארהאלטן צו זיינע רביים, און רשי'ס תלמידים פאר־געטערן זייער רבי'ן. און דאָ, אין זיין ישיבה, הויבט זיך אָן שפּי־נען די פעדים פון די שפּעטערדיגע בעלי־תוספות.

זיין קענען און זיין דענקען איז ניט באַאיינפלוסט פון קיין שום פילאָזאָפיע. אָבער אויך ניט פון קבלה. א א י ד י ש ע וועלט־אַנשויאונג האָט ער: די פון די פרושים, פון תלמוד, פון מדרש און אגדה. דער תכלית פון מענשן אויף דער וועלט איז ליבשאפט צווישן מענשן, גוטע באציאונגען צווישן מענש און מענש. דאָס דערגרייכט מען דורך תורה לערנען. איז אים לערנען א מ י ט ל צו יענעם הויכן צוועק. דערפאר איז ער ניט אָפּגע־שייט פון לעבן. ניט פון גאָט'ס וועלט. און א שטאַרקן חוש פאר נאַטור פארמאָגט ער. גאַנץ ניט־דערוואַרט טרעפט מען אין זיינע פרושים פרעכטיגע, פּאָעטישע בילדער, דורך וועלכע ער ערקלערט דעם טעקסט. און אויך א קאָלאָסאַל פ ר א ק ט י ש וויסן פון די פארשיידנסטע געביטן פון מענשלאַכן טאָן און ווירקן טרעפט איר אין זיינע פרושים: ווי מ'קולטיווירט בינען, ווי מ'בויט שיפן, ווי מ'מאַכט גלאָז און צענדליגער אנדערע זאכן. און אלץ, וואָס ער וויסט, וויסט ער נענוי, מיט אלע פרטים, ווי א פאכמאַן. אָבער וואָס ער וויסט נ י ט, זאָגט ער, אז ער וויסט ניט. און וואָס ער וויסט יא, באמיט ער זיך אָנצוואוויזן, פון וואַנען ער וויסט דאָס, פון וועמען ער האָט געהערט, פון וועמען געלערנט. אפילו בא א שאלה־פסק'נען, פסק'נט ער ניט אנדערש, סיידן ער געפינט אן ענליכע שאלה שוין געפסק'נט פון אן אנדערן. און האָט שוין אמאל געטראָפן, אז ער האָט אָפּגענייגט דערפון, וואָס

אן אנדערער האָט גע'פסק'נט, און האָט געבויט אויף זיך, האָט ער זיך ווי געשעמט, און געבעטן : ניט אויסצוזאָגן. „ניט מפרסם צו זיין די זאך". וואָרים ער האָט זיך געהיט פון איינצופירן נייעסן אין פּראָקטישן לעבן. דער אידישער מנהג איז אים זייער חשוב. „די געמיינזאמע מנהגים האלטן צוזאמען די אידן אין גלות". און דער איד איז אים הייליג. כשר. אויסער יעדער חשד. ווער עס זאגט נאָר, אז ער איז א איד, איז ער אים כשר. אפילו אנוסים (מאראנען). א כהן אן אנוס, מעג אפילו דוכענען. און בכלל זוכט ער אויך מער צו כשר'ן, ווי צו טרפ'ן. צו־גרויסע התקרבות צו גויים האלט ער פאר זייער ניט־געוואונשן. אָבער.... גלות... עקאָנאָמישע אָפהענגיקייט... שכנות'דיג לעבן — ווי איז עס דען מעגליך צו זיין אינגאנצן אפגעזונדערט? מוז מען נאָר האלטן די התקרבות אין געוויסע גרעניצן.

גרויס איז זיין השפּעה אויף נאָענט און אויף ווייט. דירעקט און אויך אינדירעקט. מענשן וועגדן זיך צו אים, קהלות קלאפן אָן זיין טיר, מ'וויל הערן זיין וואָרט, זיין מיינונג, וועגן פּאָרשיידענע רעליגיעזע און לעבנס־פראגן. טויזנטער מענשן שטייען פאר אים דעם נאקן געבויגן, וויל זיין עול נעמען אויף זיך: אים געהאָרכזאם זיין. זיך לאָזן פירן פון אים. ער גייט קאלט פארביי דעם אלעם. ער איז צו־באשיידן, כדי צו קאָנען זיין א פירער. ער איז צו־צוריקגעהאלטן, כדי צו קאָנען באהערשן א דור. צו־שעמעוודיג, כדי זיך צו שטעלן בראש פון גרויסע גדופן אין פאלק. ער וויל זיך קיין גרויסע דעה ניט נעמען. און אין ענינים פון פרעמדע קהלות וויל ער זיך ניט מישן. ער איז זיכער, אז אין יעדער שטאָט געפינען זיך פייאיגערע פון אים. גרעסערע לומדים און מנהיגים ווי ער. וואָרים סך הכל, וואָס איז ער דען? א קאָמענטאטאָר, א מענש, וואָס באמיט זיך אלץ געווי צו פארשטיין און זיינע תלמידים געבן צו פארשטיין, וואָס אנדערע, וויכטיגערע פון אים האָבן געשריבן. אזוי קוקט ער אויף זיך. אזוי פירט ער זיך. און זאגט ער ערוים א מיינונג, טוט ער עס ווי א תלמיד, וואָס זאגט ערוים א זעלבסטשטענדיגע מיינונג, בעת דער רבי

איז צוגעגן... דערפון איז אפשר אויפגעקומען דער כלל: „רשי איז בלויז א פרשן (קאמענטאטאר), אבער ניט קיין פוסק".

אבער ריכטיג איז דער כלל ניט. וואָרים גראָד דער־פאר טאקע, וואָס ער איז דער גרויסער פרשן, איז ער, ממילא, אויך שוין דער פוסק. איז דאך יעדער פסק, וואָס עמיצער א פוסק פסק'נט, געבויט אויפ'ן חומש און אויפ'ן תלמוד. אבער ביידע ווערן געזעען דורך די ברילן, וואָס רשי האָט אנגעטאָן אויף אלעמענס אויגן, דורך זיינע פרושים. שוין בא זיין לעבן האָט זיך זיין פרוש פארשפרייט אין גאנצן געביט, וואו דער פראנצויזישער מאכט־ און קולטור־קרייז האָט געגרייכט. און וואָס א דור ווייטער, אלץ ווייטער און ברייטער ווערט זיין פרוש פארשפרייט און אנ־געמומען און געהיילִיגט צווישן אידן. מען לערנט ניט מער קיין חומש אָן רשי, אדער גמרא אָן רשי. אבער דורכ'ן חומש און דורך דער גמרא באאיינפלוסט ער דעם געדאנקן־גאנג פונ'ם לערנער. באשטימט ער שוין פאראויס זיין ריכטונג און דעם שלום, צו וועלכן יענער מוז קומען. אלזא — דעם דין, וואָס יענער פסק'נט...

און מיט רשי'ס פרוש אויפ'ן תנ"ך איז עס צוגעגאנגען ענלִיך ווי מיט זיין פרוש אויפ'ן תלמוד. שוין ביז רשי זענען געווען פארשיידענע קאָמענטארן צום תנ"ך. געווען פרושים פשוט'ע, פינקטלִיכע, געבויט אויפ'ן געוויסן טייטש פון די ווערטער און אויפ'ן דקדוק. און געווען פרושים פרייע, מער געבויט אויפ'ן גיסט פונ'ם געזאָגטן אדער דערציילטן אין תנ"ך, ווי אויף די פשוט'ע ווערטער. מ'האט, הייסט עס, געדרשנ'ט די פסוקים פון דער תורה. אבער דרש איז אויך א פרוש. און א ליבער פרוש, — ווייל ער ווערט מער אויפגעפאסט מיט'ן האַרצן, ווי מיט'ן קאָפּ, מיט'ן געפיל, ווי מיט'ן שכל. זענען ge־ווען מענשן לרוב, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט ביידערלִיי קא־מענטארן אויף תנ"ך. ווו עס איז געגאנגען אום ארויסדרינגען דעם זין פון פסוק, כדי צו וויסן געוויס א דין, וואָס שטיצט זיך אויף אים, דארט האט מען זיך געהאלטן אָן פינקטליכן, טרוקענעם

דקדוק־פרוש. וואו ס'איז אָבער געגאנגען אום מאָראלישן ווירקן דורכ'ן פסוק, אום שטראָף אָדער טרייסט, האָט מען אָנגעוועגדט דעם דרש, געשטיצט אויף אגדות. און פיל קונטרסים זענען געווען, וואו די דאָזיגערליי פרושים זענען פארשריבן געוואָרן. געווען קונטרסים, וואָס האָבן ארומגענומען גאנצע ספרים פון תנ"ך, און געווען אזוינע, וואָס האָבן ארומגענומען בלויז איינצלנע קאָפּיט־לאך. אָט די אלע מיני פרושים, לאנגע און קורצע פון די פ ר ש נ י ם ווי פון די ד ר ש נ י ם און אפילו פון די אידישע גרויסע מפרשים אין שפאניע — נעמט עס רשי צונויף אינאיינעם: פאָרשט, לייטערט, פארגלייכט, קלייבט, רייניגט — און פון די אלע ציגל בויט ער אויס איין בנין, איין פרוש, וואָס נעמט ארום כמעט דעם גאנצן תנ"ך.

די מעטאָדע, ווי מיר זעען, די אייגענע, וואס בייט שאפן דעם פרוש אויף תלמוד. דער סטיל דערזעלבער וואס דאָרט. דיזעלבע קורצקייט, דיזעלבע פינקטלאָכקייט. נאָר דאָ איז דער מענש מער בולט. וואו עס איז ניט נוגע קיין דין, וואָס פאָר־דערט טרוקענע שטרענגקייט בייט אויסטייטשן דעם פסוק, דאָרט הערט איר אָפט די הארציגסטע, וואַרימסטע טענער אין זיין פרוש. דאָס טיפע מיטפילן דעם צער פון אידישן פאָלק אין אלע דורות, און די באמיאונג צו טרייסטן דאָס פאָלק און זיין צער צו מיל־דערן. דערצו באנוצט ער זיך מיט די פיינסטע שטעלן פון אגדה, פון מדרש. און אמאל שאפט ער אויך אייגנס און פלעכט דאָס אריין אין מדרש, אָדער גיט עס איבער מיט דער געוויער שפראָך פון מדרש, כדי מ'זאל עס ניט דערקענען, און די ווירקונג זאָל זיין טיפער, זיכערער.

און אז דער פרוש איז באקאנט געוואָרן אויף דער וועלט, האָט ער אין שפאניע געפונען אבים׳ל געגנערשאפט — צו־וויט איז ער פון חקירה און פילאָזאָפיע! אין דייטשלאנד געפינט ער אבסאָלוטע אנערקענונג. און מיט א פאָר דורות שפעטער דער־ווערבט ער זיך די אנערקענונג פון דער גאנצער אידישער וועלט. פון קליין און פון גרויס. אין יעדער אידיש הויז איז גרויס די

שמחה, וען א קינד הויבט אן לערנען חומש מיט רשי, און יעדער דערוואקסענער וועלט ניט גיהאלטן פאר קיין עם הארץ, אויב ער פארשטייט א פסוק חומש מיט רשי אפצולערנען...

די דאזיגע גרויסע פאפולאריטעט לאזט עס אויך מיט דער צייט אויפקומען ביז פינף הונדערט פירושים אויף רשי...

און זיין פריוואט-לעבן?

אין דער יוגנט, ווי ער דערציילט, האט ער „געלערנט אונטער דער השגחה פון זיינע רביים, בעת עס האט אים געפעלט דאס מאל-עסן און אפילו א קלייד אויפ'ן לייב. און אין דער איינגענער צייט האט ער געטראגן אויף זיך דעם יאך פון א פאמיליע מפרנס-זיין, וועלכער ער האט ניט געקאנט מפרנס זיין".

שפעטער ציט ער זיין חיונה פון זיין ווייבגארטן און לעבט אין גרויס דחקות. אין דחקות איז ער אויך מפרנס זיין פאמיליע, וואס איז באשטאנען פון א פרוי מיט דריי טעבטער. קיין זין האט ער ניט געהאט. דערפאר האט ער אבער געהאט איידימס און אייניקלאך, וואס האבן פארענדיגט און אפגעשלאסן זיין ארבעט. און דעם גאלד-פאדים פון רבנ'ישן אידנטום האבן זיי ווייטער געשפינט.

און אויף דער עלטער לעבט ער איבער די מהומות און די רציחות פון די ערשטע קרייצפארער, וואס האבן חרוב געמאכט פיל אידישע ישובים, אפגערויבט דאס לעבן און פארמעגן פון צענדליגער טויזנטער אידן און פארפלייצט זייער וועג מיט אידיש בלוט... דאס האט זיך אנגעהויבן אין 1096.

און מיט 9 יאר שפעטער, אין יאר 1105 איז רשי געשטארבן.

די אידן אין ענגלאַנד

ערשט אין דער צווייטער העלפט פונ׳ם פינפטן יאָרהונדערט קומען די אַנגלאָ־זאַקסן (די אור־עלטערן פון די איצטיגע ענגלענדער) אויפ׳ן בריטישן אינזל. ערשט צום סוף זיבעטן יאָרהונדערט נעמען די איינוואוינער אָן דאָס קריסטנטום. אָון שוין אינ׳ם זעלבן יאָרהונדערט הערט מען די גייסטלאַכקייט רעדן פון „מיסטעריעזע אידישע מנהגים אום פסח״; פון דער נויטוועגדיגקייט צו רעגולירן די באציאונגען צווישן אידן און קריסטן; פון אידן שקלאפן־העגדלער, א. ד. גל. שפעטער הערט מען דערפון, אז די אידן אין ענגלאַנד האבן „געשענקט״ א מתנה עפעס א מאַנאסטיר, א גרויס שטיק לאַנד. אָבער דאָס אלץ געהערט נאָך, אַזוי צו זאָגן, צו דער פֿאַרגעשיכטע. פון די אידן אין ענגלאַנד. די געשיכטע אָבער הויבט זיך אָן ערשט אין עלפטן יאָרהונדערט. די נאָרמאַנען קומען פון פראנקרייך (1066), נעמען־איין ענגלאַנד, און אינאיינעם מיט אַנדערע נאָרמאַנישע בירגער באזעצן זיך דאָ אויך. פיל פראנצויזישע און דייטשע אידן. ווי אלע פון אויסן אריינגעקומענע, האבן אויך די אריינגעקומענע אידן פולע בירגער־רעכט. נאָך... מיט „א עוגאָב״: א ספעציעלן „שוץ־בריוו״ פון קעניג. דערהויפט פאר אידן סוחרים, וואָס פאָרן איבער׳ן לאַנד, און זייער לעבן מוז ספעציעל געזיכערט זיין. איינציגע רייכע אידן זענען באזונדערס נושא־חן ביים ערשטן נאָרמאַנישן קעניג „ווילהעלם דער עראָבערער״, באקומען גרויסע מתנות, זענען נאָענט צום הויף. אַזוי בא אים, אַזוי בא זיין זון, ווילהעלם דער צווייטער. נאָך אלס קרוינפרינץ איז ער זייער מקרב די אידן. שעצט אפילו דאָס אידנטום, ניט קיקנדיג דערויף, וואָס די קריסטן האלטן אים פאר א כופר, און די קירך איז זייער אויפגעבראכט אויף אים דערפאר. דאס געדויערט אזוי ביז׳ן סוף פונ׳ם דאָזיגן יארהונדערט (ביז 1100). דאן קומט א נייער קעניג,

היינריך דער ערשטער, און ערקלערט — וואָס אַנדערע אויפ'ן קאָנטינענט האבן פריער שוין ערקלערט — אז די אידן און זייער פאַרמעגן איז זיין פאַרמעגן, דאָס חייסט, דאָס פאַרמעגן פון דער קרוין. אויף טויט און אויף לעבן און אויף פאַרקויף. און אַזוי ווי די הויפּט־באַשעפטיגונג פון אידן איז געווען: לייען געלט אויף פּראָצענט, ד. ה. מאַכן פּראָפיט פון דעם וואָס געהערט אייגנטלאַך דער קרוין, האָט די קרוין גענומען א חלק פון די פּראָפיטן. קיין חילוק ניט, אין וואָס פאַר אַ פאָרם און אין וואָס פאַר אַ מאָס. און האָט מען געמוזט אָנקומען צו מלוכה'־שער הילף ביים איינמאָנען אַ חוב, האָט מען פאַר דער הילף געמוזט עקסטרא באַצאָלן. ס'זענען געווען אידן, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט מלאכות אויך, אַביסל מיט מסחר אויך. אַביסל אפילו מיט ערד־ארבעט און מיט פיך־ציכט. אָבער אין דעמאָלטיגן גרויס־האַנדל טרעפט מען קיין אידן ניט. און צום געלט־געשעפט האָט מען די אידן כמעט ווי געצוואונגען. וואָרים אין מיטל־אַלטער איז ענגלאַנד געווען אַן ערד־אַרבעט'ס פאָלק. אָבער בלויז מיט דער אייגענער פּראָדוקציע האָט דער באָדן־אייגנטימער מער זיך שוין ניט געקאָנט באַגיין; מ'האָט געמוזט פון אויסן אויך עפּעס צוקויפן, און דערצו האָט מען נויטיג געהאט געלט. צום פירן און אַנטוויקלען די ווירטשאפט האָט מען אויך נויטיג געהאט געלט. האָט דאָך געמוזט זיין עמיצער, וואָס זאָל דאָס געלט צושטעלן. עמיצער, וואָס זאָל זיין פאַראינ־טערעסירט און אָפּגעבן זיך מיט'ן לייען, דערהויפּט אָבער מיט'ן איינמאָנען דאָס געלט. דאָס איז געווען דער איד. האָט מען, אין עצם, דעם מלוה נויטיג געהאַט. גערן געהאַט. מען האָט אים אָבער ניט פאַרגונען זיין געלט — אַלס לעבנס און פּראָפיט מיטל. האָט מען שטענדיג געזוכט און ממציא געווען גע־זעצן, ווי מען זאָל דעם פּראָפיט אָפּציען באַ אידן, זיך טיילן מיט אים אָדער אינגאַנצן צונעמן. דאָס שטענדיגע אומזיכער זיין מיט זיין געלט־פאַרמעגן ברענגט דערצו, אַז דער איד זאָל פאַרלאַנגען הויכע פּראָצענטן. זענען די הויכע פּראָצענטן ווידער

אן אויסרייד דעם אידן זיין חוב א י נ ג א נ צ ן ניט צו צאָלן; זיין קרן מיט'ן „פּראָצענט־געלט" אינגאנצן אָפּצורובן. דערצו איז, נאטירלאך, נאָר די קרוין „בארעכטיגט". נוצט זי אויס איר רעכט. שטייט אויף אין יאָר 1135 א קעניג סטעפאן, וואָס נעמט אונטער א קאמף מיט די פּריצים און מיט דער קירך, וואָס באמיען זיך צו באשרייבן זיין אליין־הערשאפט. דאָרף ער געלט. שיכט ער פון די אידן די הויט, זויגט ער אויס דעם לעצטן גראשן פון זיי. און אז עס זויגט זיך ניט אזוי גרינג, רופט מען פייער און שווערד צו הילף. לאזט דער מלך סטעפאן פּארבערענען, אין אָקספאָרד, א אידיש הויז אינאיינעם מיט'ן אידן, דערפאר וואָס יענער האָט ניט אזוי גיך אריינגעטראָגן דעם סכום, וואָס מ'האָט אויף אים אַרויפּגעלייגט צו באצאָלן. מיט ניין יאָר שפּעטער לעבן שוין דאָ אידן איבער צן „עלילת־דם", נאָר אָן די שרעקלאכע פּאלגן, וואָס די אידן אין פּראנקרייך האָבן מיט 27 יאָר שפּעטער איבערגעלעבט.

און אזוי ציט זיך די אידישע געשיכטע אין ענגלאנד פון דור צו דור. אמאל בעפער, אמאל ערגער, אבער שטענדיג שטייט דער איד אין אנגעשטרייטן קאמף פאר זיין קיום. אייגנט־לאך זענען אלע פּאראינטערעסירט אין זיין עקזיסטענץ: אי דער קעניג, אי זיינע געגנער: דער פּריץ און דער פּארשטייער פון דער קירך — כאטש נאָר צוליב זייערע קאמפן גענן אנאנדער. ביידע באקומען געלט באם אידן אויף זייערע מלחמה־הוצאות. אבער יעדער פון זיי וואלט געוואלט, אז נאָר ער איינער זאל זיך קאנען באנוצן מיט'ן אידן'ס געלט. זענען ביידע אומצופרידן מיט'ן אידן. ביידע זוכן צו פארשמעלערן זיין ווירקונגס־קרייז. נאָר ביידע זעען אויך די אומבאדינגטע נויטוועניקייט צו געבן אים די מעגלאכקייט צו עקזיסטירן. אבער דאָס פאלק זעט ניט איין די ראָזיגע נויטוועניקייט. דאָס פאלק האָט נאָר צו לייַדן פון די מלחמות, און פון די אומגעהויערע הוצאות, וואָס די אייַ־ביגע מלחמות קאסטן. דאָס פאלק קאן ניט באגרייפן, „פארוואָס מען שיצט די פרעמד־געבירטיגע און די פרעמד גלויביגע און

מ'גיט זיי די מעגלאכקייט צו זאמלען אזוי פיל געלט, אז זיי קאנען זיך אפילו בויען שטיינערנע הייזער" — וואס אידן האבן געמוזט טאן, כדי כאטש וויפיל עס איז זיך צו שיצן פון פלוצלימדיגע איבערפאלן. וואס טאלעראנטער א קעניג פארהאלט זיך צו אידן, אליי פרייער איז דער געלט־האנדל, אלץ שווערער דריקט עס אויפ'ן ארבעטם פאלק, אלץ ברוטאלער פארהאלט זיך דאס פאלק צו אים. אויב למשל, היינריך דער צווייטער (1154—1189 לאזט אידן לעבן פרייהיטלאכער אביסל, — וויל ער נעמט איין פון זיי גרויסע הכנסות — קוקט די באפעלקערונג זייער קרום „אויף די שונאים פון קריסטום". אבער די צווייטע העלפט פון צוועלפטן יארהונדערט איז דאך א גוטע צייט פאר אידן אין ענגלאנד. פאר אידן און פאר אידישקייט. אין דער צייט באזוכן אויסלענדישע אידישע געלערנטע דאס לאנד. מיר טרעפן דא אברהם אבן עזרא פון שפאניע, יצחק פון טשער־ניגאוו און פיל אנדערע. עס אנטוויקלט זיך דאן אין ענגלאנד א גאנצע שול פון אידישער גראמאטיק, פון וואנען עס וואקסן אויס אזוינע געלערנטע, וואס פאראייביגן זייערע נעמען אין דער געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור, ווי ברכיה בן נטרונאי הנקדן, און אנדערע. אבער דער גוטער היינריך דער צווייטער איז אויך ניט שטענדיג גוט. די גייסטיגע עפירע־מיע פון דער קרייצפארריי פארכאפט אים אויך מיט איר גאנצן עקסטאז און איר גאנצן רעליגיעזן האס צו אנדערש־גלויי־ביגע. און אז ער הויבט אן צו מאכן הכנות אין וועג אריין, הויבט ער אן צו מאכן געלט אויף הוצאות — אויספרעסנדיג עס פון זיינע אונטערטאנען. איז דער „יושר" מחייב, אז פון ניט־אידן נעמט ער בלויז א צענט־חלק פון פאר־מעגן, און בא אידן — א פערט־חלק. מאכט אוים די ניט אידישע סומע 70,000 פונט, און די אידישע: 600,000 פונט. און דאס איינמאנען קומט פאר מיט נגישות, מיט אכזריות, מיט „פונטן" פלייש, פון הארצען געשניטן — הגם ס'וועט ניט איינקאסירט מיט אמאל... און אלץ נאך שווייגן אידן. רייך

זענען זיי. גיבן זיי גרויסע נדבות אויף די באדערפנישן פון דער קאטולישער קירך, אויף באדערפנישן פון דער מלוכה, אבער וואס נעענטער צום ארויסטרעטן אין צוג, אלץ אויפגעהעצטער דער חמון, אלץ אויפגערעגטער, רעליגיעזער און מלאך־רציחה'דיגער. און באלד פומען בלוטיגע רעזולטאטן.

1189 שטארבט היינריך דער צווייטער. „ריכארד לייבן־הארץ" איז זיין טראן־פאלגער. דעם 3טן סעפטעמבער, פון יענעם יאר, קומט אין לאנדאן פאר די קרוינונג. צווישן אנדערע דע־פוטאציעס, וואס זענען געקומען באגריסן דעם נייעם קעניג, איז געווען א דעפוטאציע פון ע'נגלישן אידנטום אויך. האבן עס די קאטולישע גייסטליכע ניט געקענט פארמאגן: סטייטש אידן זאלן זיך געפינען אין טראן־זאל אינאיינעם מיט'ן וועלט־לאכן און קירכלאכן אדל! באלד אויפ'ן ארט העצט מען אונטער ריכארד'ן, און ער הייסט די אידישע פארשטייער ארויסטרייבן. די דאזיגע אומערהערטע באליידיגונג מצד דעם קעניג האט דער המון אין גאס אויסגעטייטשט ווי א וואונק, אז דער קעניג שיצט ניט מער די אידן: אז די אידן זענען הפקר און זייער פאר־מעגן אין הפקר. און אזוי ווי אין לאנדאן געפינען זיך דעמאלט פיל קרייצפארער, וואס ריכארד האט ארויסגעבראכט פון פראנק־רייך, — צעהיצטע, פאנאטישע, פול מיט האס צו אידן — הויבט מען אן די אידן צו פארפאלגן, צו פייניגן, צו הרג'ענען. הויבט מען אן זייערע וואוינונגען רואינירן, זייער פארמעגן רויבן. די גאר רייכע אידן פארשליסן זיך אין זייערע שטיינערנע הייזער — צינדט מען זיי אונטער. ראטעווען זיך וואר ארויס פון די הייזער — הרג'עט מען אים. די אידן האבן זיך אינגאנצן גע־פונען אין רשות פון המון. און דער המון האט גע'הרג'עט, ראבירט און גענוואונגען צו שמד. אנדערע טוען זיך אליין אן א מיתה, אבי אויסצומיידן צוואנג־שמד. צווישן זיי איז געווען רבי יעקב פון ארלעאן — פון די פראנצויזישע בעלי־תוספות. דעם קעניג, זאגט מען, האט דער פאגראם פארדראסן, אבער ער האט קיין צייט ניט געהאט צו מאכן וועלכע עס איז פארהרנונג וועגן

דעם, און איז צווישן קיין ירושלים צו רעטעווען יעזוס קבר פון ניט קריסטלאכע הענט. און ווי נאר ער האט פארלאזן ס'לאנד, האבן זיך די פאגראמען ווידער אנגעהויבן, און דאס מאל שוין זיכער ניט פון פרומער התלהבות, נאר פשוט כדי ארויסצוכאפן אידיש האב און גוטס, כדי אויך אביסל הנאה האבן פון דער זועלט. די פאגראמען האבן זיך פארשפרייט איבער'ן גאנצן לאנד און אנגעהאלטן גאנצע זיבן חדשים.

אומגליקלאכער פון אנדערע אידישע קבוצים האבן אין דער פאגראם־צייט אפגעשניטן די אידן פון יארק. אז ס'האט זיך אנגעהויבן דער פאגראם אין שטאט, האבן אידן געפועלט באם קאמענדאנט פון דער שטאט־פעסטונג, ער זאל זיי מיט זייערע פאמיליעס ארייגלאזן אין פעסטונג. שפעטער, אז דער קאמענדאנט האט געוואלט ארייגקומען אין פעסטונג אריין, האבן די אידן אים ניט ארייגגעלאזט — זיי האבן מורא געהאט פאר א פארראט פון זיין זייט. איז ער געווארן אויפגעבראכט אויף די אידן. מיליציע און בירגער האבן עטלאכע מאל באלאגערט די פעסטונג. מאנאכן און פריצים וואס זענען אידן שולדיג געווען געלט און געוואלט זיך באפרייען פון די חובות, האבן געהעצט דעם המון, אים געהעצט צו נקמה. פון א שטיין, געווארפן פון דער פעסטונג, איז א מאנאך דער'הרג'עט געווארן, דאס האט נאך מער אנגעצונדן דעם פייער פון נקמה אין די הערצער פון די גוים. די אידן, וואס זענען געזעסן אין פעסטונג, איז קלאר געווען, אז קיין לעבעדיגע וועלן זיי פון דארט ניט ארויס. אין בעסטן פאל וועט מען זיי צווינגן צו שמד. האבן די באלאגערטע באשלאסן זיך צו נעמען דאס לעבן. איינער דעם אנדערן האט נעקוילעט. נאר עטליכע זענען געבליבן, און זיך געבעטן בא די באלאגערער: זיי וועלן זיך שמד'ן, מען זאל זיי ארויסלאזן לעבעדיג. ס'האט אבער ניט געהאלפן. מ'האט זיי אויסגע'הרג'עט ביז אויענעם. אזוי ארום איז מען פטור געווארן פון די אידן און פון די וועקסלען, וואס זענען בא זיי געלעגן פון קריסטלאכע און וועלטלאכע זייער חשוב'ע לייט. באשטראפט האט מען קיינעם

ניט — ניט געווען קיין שולדיגע — ווי שטענדיג, פריער און שפעטער אין אַזוינע פאַלן. נאָך מער: אַז קעניג ריכארד, דער אייגנטלאכער שולדיגער אין די דאָזיגע אידישע אומגליקן, איז צוריקוועגס אריינגעפאַלן צו די דייטשן אין געפאַנגנשאפט און מ'האָט אים געדארפט אויסלייזן, האָט מען אויף די פאַראומגליקטע חרובֿע אידן אַרויפגעלייגט אן עקסטרא־אָפּצאָל פון 5,000 גאָלד מארק, פונקט דריי מאָל אַזוי פיל, ווי פיל מען האָט פארלאַנגט פאר'ן זעלבן צוועק פון דער גאַנצער שטאָט לאָנדאָן. און אַז דער קעניג, אן אויסגעלייזטער, איז געקומען צוריק אהיים, האָט ער פון דעם עקסטרא אָפּצאָל געמאכט א שטענדיגן. ער ר ע ג ו ל י ר ט די אידישע לאָגע. ער נעמט איבער אין זיין האַנט דעם קאַנטראָל איבער די אידישע געלט־געשעפטן, און פאר זיין טרחה נעמט ער צען פּראָצענט פון די סומען, וואָס די אידן מאַנען איין בא זייערע בעלי־חובות. און נאָכ'ן טויט פון א מלוה — סיי איד, סיי קריסט, ווערט דאָס גאַנצע פאר־מעגן, וואָס ער לאָזט איבער, קאַנפיסקירט לטובת דער קרוין. דער קעניג איז דאָרום פאראינטערעסירט, אַז אידן זאָלן זיך פאר־נעמען מיט פּראָצענט־געשעפטן, זאָלן פארדינען וואָס מער, און זאָלן אַנזאַמלען וואָס מער — אַלץ פליסט דאָך סוף כל סוף אין זיין קעשענע אריין... דערפאר, אַז דער בלוטדורשטיגער פאבסט אינאָקענטי דער דריטער פאַדערט פון ריכארד'ן ער זאָל דורך א דעקרעט מוחל זיין אַלע קריסטן די פּראָצענטן וואָס זיי זענען שולדיג צו אידן, פאַלגט ער אים ניט. אן עבירה זיין חלק... זיין יורש, „יאָהאן דער באַדנלאָזער", גייט אין ריכארד'ס דרכים: „לעבן און לעבן לאַסן" — נעמט זיך זיין חלק פון די אידישע געשעפטן און לאָזט די אידן טאָן און ווירקן. נאָר אַז ס'וועלט אים ענג אין געלט — צוליב אן אומגעלונגענעם קאמף מיט'ן פאבסט — לייגט ער ארויף אויף אידן א קאַנטריבוציע פון 66,000 גאָלד מארק. און אַז דער איד אברהם פון בריסטאָל קאָ' ניט אַזוי גיך אויסצאָלן זיין חלק, צ ע ן טויזנט מארק, לאָזט ער אים יעדן טאָג ארויסרייסן א צאָן פון מויל, ביז וואַנען די רו־ב־סומע ווערט

איינגעצאָלט. און ער האָט זיך געהאַלטן פאַר א פריינט פון אידן — ווייל אידן האָבן אים זייער פיל געהאָלפן אין זיינע קאמפן מיט די בארָנען — די באַלעבאַטים פון די שטעט — און מיט די מוניציפּאַליטעטן פון די שטעט, וואָס האָבן ניט געוואָלט אונטערטעניג זיין דעם קעניג אין דער מאַס, וואָס ער האָט פארלאַנגט.

און נאָך יאָהאַנ'ס טויט קומט היינריך דער דריטער. אויך ער האָט גרויס אינטערעס אין די אידישע באַשעפטיגונגען; ריכטיגער: אין זיין חלק פון די אידישע באַשעפטיגונגען. און אז די גייסטליכקייט פּאַדערט, אז אידן זאָלן טראָגן א ווייסע לאַטע אויפ'ן האַרצן — דערלאַזט ער עס ניט — ווייל „אידן זענען דאָס אייגנטום פון קעניג". אַלע משפּטים צווישן קריסטן און אידן דארפן דאָרום פּאַרקומען פאַר מלוכה באַאמטע. גילט דאָס ווי אַן אויסרייד פאַר מלוכה, אז אירע אנעמטן זאָלן אָפּט באַזוכן די שטעט — צו זען, ווי לעבט זיך דאָרט דעם „קעניג'ס מענשן"... און וואָסערע משפּטים האָבן זיי עפּעס מיט זייערע שכנים. זענען די שטעט אומצופרידן דערפון, וואָס מלוכה'שע באַאמטע קוקן אַריין אין זייערע אינערלאַכע אַנגעלעגנהייטן — נאָך דעם, ווי זיי האָבן זיך שוין געהאַט אַנגעהויבן צו באַפרייען פון דער קעניגלאַכער און פעאָדאַלער אפּטרופּסות. פּאָדערן זיי פון קעניג אַן ערלויבניש די אידן אינגאַנצן ארויסצוטרייבן פון די שטעט. די ערלויבניש באַקומען זיי. ביסלאַכווייז ווערן אידן פון פיל שטעט ארויסגעטריבן. אין דער צווייטער העלפט פון 13טן יאָרהונדערט איז אידן אין ענגלאַנד ערלויבט צו וואוינען בלויז אין יענע שטעט, וואו ס'איז איינגעאָרדענט דער קאָנטראָל איבער די אידישע געלט־געשעפטן — און אַנדערע געשעפטן זענען דאָך דאָן כמעט אוממעגלאַך געווען בא אידן, בא די הפקר'דיגע וואַנדערונגען פון אָרט צו אָרט. פאַר עובר זיין דאָס געוויס — טויט־שטראָף. אגב האָט דער מלוכה אויך ניט געלויבט, אז אידן זאָלן מאַכן צופיל געשעפטן מיט די שטעט, ווייל דעמאָלט פארליירט דער קעניג זיין חלק הכנסה. דערצו האָבן די רייכע פריצים און די חויכע גייסטלאַכע

געגעבן די אידן גרויסע געלט־סומען, אז זיי זאלן דאָס פּאַרלייגן אַרימע פּריצים אויף הויכע פּראָצענט און פּעלד־משכנות. האָבן דאָך די אַרימע פּריצים ניט געקאָנט צו דער צייט סלוק'ן זייערע חובות, זענען זייערע פּאַר'משכנ'טע פּעלדער איבערגעגאַנגען אין רשות פון די הויכע פּריצים אַדער גייסטלאַבע, און אַזוי אַרום געביל־דעט גרויסע לאַטיפונדיעס. פּריוואַטע אַדער קירכלאַבע. אַזוי האָבן אַלע אויסגענוצט דעם אידן אַלס פּאַרמיטלער, כדי רייך צו ווערן. שטאַרק צו ווערן. און דער איד אַליין איז טאַקע דער־פּאַר גופא אַלץ מער און מער פּאַרהאַסט געוואָרן. און אז די אַרימע פּאַר'משכנ'טע פּריצימ'לאַך האָבן דערשפּירט, ווער עס שטייט הינטער די אידן די מלוים, האָט זיך אָנגעהויבן דער אַזוי גערופענער „בּאַראָנען־קאַמף", זיך צו באַפרייען פון אַלע התחייבות'ן געגן די רייכע פּריצים דורך דער פּאַרמיטלונג פון די אידן. א גרויסע פּאָגראָם־באַוועגונג אַנטוויקלט זיך, פיל אידישע פּאַרמעגנס ווערען חרוב. פיל געשריבענע פּאַרפּליכטונגען צו אידן ווערן פּאַרברענט. מלוכה ליידט דערפון גרוים שאָדן, אידן ווערן בדיל־הדל...

זוכט מלוכה צו דעקן איר שאָדן... זוכט זי עס — בא אידן. אין 13טן יאָרהונדערט האָבן אין ענגלאַנד געלעבט בלויז 16 טויזנט אידן. און זיי האָבן צוגעשטעלט א דרייצענטן טייל פון אַלע מלוכה־הכנסות. און אויב דאָס איז געווען וועניג, האָט דער „גוטער" היינריך דער דריטער געליען געלט בא איטאַליענישע סוחרים (געהייסן: „פּויבסטליכע מלוים"), און דאָס גאַנצע אי־דישע פּאַרמעגן האָט ער זיי איבערגעגעבן פּאַר א משכון — זיי זענען דאָך געווען זיינע לייב־אייגענע! דער רויב קומט אזוי ווייט, אז אידן בעטן זיך רחמים באַם גוטן קעניג, ער זאָל זיי ערלויבן צו עמיגרירן פון לאַנד. ערקלערט מען זיי, אז זיי האָבן קיין דעה ניט און קיין רעכט ניט צו באַלעבאַטעווען מיט קע־ניגלאַכן איינגענטום... און מ'ערלויבט זיי ניט אויסצו־וואַנדערן. אין 1255 ניט ער אַפּ זיינע אידן צו זיינעם א ברודער אין ארענדע אויף איין יאָר, פּאַר 5,000 גאָלד־מאַרק.

ס'איז לייכט זיך פארצושטעלן וויפיל דער ארענדאר האט דאס יאר אויסגעצאפט פון זיינע ארענדירטע אידן! אחוץ דעם האט דער ארענדאר אונטערגעוואלפן די דאזיגע אידן א בלוט־בלבול. דאס האט אידן אפגעקאסט איבער הונדערט לעבנס. און דערצו — פיין און צער און אומערטרעגלאכע צרות. מיט 16 יאר שפעטער, אז מ'האט בטל געמאכט אלע פארפליכטונגען, וואס האבן זיך געפונען אין אידישע הענט, געגן ניט־אידן, און אידן זענען שטארק פארארימט געוואָרן, פארקויפט דער „גוטער" קעניג דאס גאנצע אידישע פארמעגן צום ברודער זיינעם פאר צוויי טויזנט גאלד־מארק.

אין לעצטן פערטל פון 13טן יאָרהונדערט זעט זיך אָרום די קירך און עס זעט זיך אָרום עדואָרד דער ערשטער, קעניג פון ענגלאנד, אז מ'מוז רעגולירן די אידישע באשעפטיגונגען. וועָרט פארבאָטן צו נעמען פראצענט. וועָרט ערלויבט זיך צו פארנעמען מיט מלאכה, מיט מסחר און אפילו צו דינגען ערד אויף צען יאָר צו באָארבעטן. קאָן דען זיין בעסער? אינגיכן זעט מען זיך אָבער אָרום, אז מ ל א כ ה איז דער מאָנאָפאָל פון די קריסט־לאָבע צעבן, וואוהין מען לאָזט קיין אידן ניט אָריין. מסחר — ליגט נאָר אין די הענט פון סוחר'שע גילדיע, וואוהין קיין איד וועָרט ניט צוגעלאָזן, און אזוי ווי פארמעריי לערנט מען זיך ניט אויס פון היינט אויף מאָרגן, איז די אידן מער ניט איבערגעבליבן ווי זיך אוועקצולייגן און שטאָרבן. איז אָבער ניט דער שטייגער פון מענשן אזוי צו טאָן. האָבען אייניגע אָנגעהויבן אומצוגיין דאס געזעץ: אין וועקסל צושרייבן דאס פראָצענט צום קרן. אנדערע זענען פשוט געוואָרן רויבער אויף די בריטע וועגן. דריטע האָבן זיך געשמד'ט. נאָך אנדערע האָבן זיך פארנומען מיט דער דאָן גאָנגבאָרער פארבעסערישער באשעפטיגונג — ארומצושניידן די זילבערנע און גאָלדענע מטבעות. איז מען אָבער געוואָר געוואָרן פון די דאָזיגע אידישע באשעפטיגונגען, און אין 1278 האט מען אלע אידן אריינגעשפארט אין די טורמעס. דאָן האט מען אין לאָנדאָן אליין נאָר אויפגעהאנגען 293 אידן. ערשט

נאָכדעם זעט זיך דער קעניג אַרום, אַז אָן געלט און אָן געלט־פאַרמיטלער און אָן געלט־לייער קאָן ער ניט אויסקומען, ער־לויבט ער ווידער אידן זיך צו פאַרנעמען מיט פּראָצענט־געשעפט. עס ווערט אָבער אַזוי רעגולירט, אַז דעם קעניג פאַלט צו אַ גרוסער טייל פון די פּראָצענט־הכנסות.

און צו די וועלטלאַכע ענויים, מצד דעם קעניג, קומען צו קירכלאַכע ענויים, מצד די פּויבסטן. מ׳פאַרבאָט צו פאַרקערן מיט אידן, האַנדלען מיט זיי, דינען בא זיי, זיך לאָזן היילן פון זיי. מאָנאַכן מוזן דרשנ׳ען פאַר אידן געגן אידנטום, פאַר׳ן קריסטנטום, און אידן מוזן שווייגן. ש ט א ר ב ט א איד, גע־ווענלאַך אַ מלוה, איז דער קעניג דער יורש. ש מ ד׳ ט זיך אַ איד, איז אויך דער קעניג דער יורש — וואָרים פון איצט אָן וועט דאָך שוין דער קעניג מער ניט האָבן פון אים די הכנסות, וואָס ער האָט געהאַט פון אים אַלס איד... אידישע שולן ווערן פאַרמאַכט, פּסח־צייט טאָר זיך אַ איד ניט ווייזן אין גאַס. דעם קעניג הערט מען ניט אויף צו העצן, אַז ער זאָל ווערן אַנשטענדיג, אויפהערן זיך צו חבר׳ן מיט אידן. און דעם 18טן יולי, 1290, גיט ער אַרויס אַ באַפעל, אַז ביז׳ן ערשטן נאָוועמבער זאָל קיין איינציגער איד ניט בלייבן אין לאַנד. מיטנעמען מיט זיך פון זייערע גיטער קאָנען זיי נאָר דאָס, וואָס זיי קאָנען מיטראָגן. דאָס איבעריגע געהערט דעם קעניג. און אַזוי געשעהט עס. די 16 טויזנט אידן, וואָס ענגלאַנד פאַרמאָגט, לאָזן זיך קיין פראַנק־רייך, קיין פלאַנדריען. אויף די שיפן ווערן זיי באַרויבט פון די קאַפּיטאַנען, פון מאַטראָסן, פיל ווערן דערטרונקען אין ים. נאָר אַ קליינער טייל זייערער באַזעצט זיך אין אַנדערע ערטער, כמעט אויף די זעלבע צרות, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען אין ענג־לאַנד.

גאַנצע 365 יאָר זענען אין ענגלאַנד קיין אידן ניט געווען. בלויז איינצלנע מענשן, אָדער קליינע גרופּן, פלעגן זיך אַמאָל אַריינשמוגלען אין לאַנד אריין, דערהויפּט האָבן עס געטאָן מאַ־ראַנען, וואָס האָבן געגאָלטן ווי שפּאַניער און קאַטויליקן. די פלעגן

דאָ פירן גרויסן האַנדל, דערהויפּט מיט אויסלאַנד. און אויך פאַרקערט: איינצלנע מענשן, קליינע גרופּן, האָבן זיך אָפט־מאָל געפונען אין לאַנד, וואָס האָבן פאַרלאַנגט, מ'זאָל אידן אַריינלאָזן אין לאַנד אַריין, אָבער דער המון, די סוחרים און די גייסטלאַכקייט האָבן עס ניט דערלאָזן. קראָמוועל'ס רעגירונג האָט זיך אפילו באַמיט אַריבערצוציען האָלענדישע סוחרים קיין ענג־לאַנד, כדי דורך זיי צו אַנטוויקלען דעם ענגלישן אויסלענדישן האַנדל. דער באַוואוסטער אידישער געלערנטער און כלל־טוער, מנשה בן ישראל, פאָרט פון האָלאַנד קיין ענגלאַנד זיך משתדל צו זיין פאַר אידן: מען זאָל זיי ערלויבן זיך צו באַזעצן אין לאַנד. קראָמוועל איז גערן צו ערפילן זיין בקשה. ס'קומט אָבער גאָרניט אַרויס דערפון. ער מוז זיך רעכנען מיט'ן ווילן פון פאָלק, וואָס וויל ניט הערן פון אידן, און זיי זעען אודאי ניט.

איז אָבער דער ווילן פון דער צייט און די פאָדערונג פון דער צייט ווירקזאַמער, ווי בייזער ווילן פון מענשן. מלוכה איז פון איר טובה וועגן געצוואונגען איינצלנע אידישע גרויסע סוחרים אַלץ מער און מער אַריינצולאָזן אין לאַנד אַריין. אין 1656, בעת ענגלאַנד האַלט מלחמה מיט שפּאַניע און ס'האַלט דערביי, מ'זאָל אַלע שפּאַניער אַרויסשיקן פון ענגלאַנד — דאַן ערקלערן זיך אַלע מאַראַנען אָפן פאַר אידן. קראָמוועל ערלויבט זיי ווייטער צו פאַרבלייבן אין לאַנד. אפילו אַ באַזונדערן אי־דישן בית־עולם ערלויבט ער זיי צו האָבן. אָבער אויסלענדער הייסן זיי, רעכטלאָז זענען זיי. און ווידער שינט מען פון זיי זיבן הויטן. ערשט צום סוף פון 17טן יאָרהונדערט, בעת ווילהעלם דער דריטער פון אָראַניען קומט צום טראָן, ווערט עס אַביסל אַנדערש. אויף הוצאות צום „זעצן זיך אויפ'ן טראָן" לייט אים דער אידישער סוחר, אַנטאַני לופּעץ סואסאָ, גאַנצע צוויי מיליאָן גולדן. דאָס אַליין קאָן שוין ווייך מאַכן דאָס האַרץ פון אַ הערשער. דערצו איז ער דאָך געווען שטאָטהאַלטער אין האָלאַנד, וואו ער איז געוואוינט געווען טאָלעראַנט זיך צו באַ־ציען צו אידן. ענגלאַנד איז געצוואונגען צו פאַרברייטערן

איר וועלט־האנדל. דערצו זענען נויטיג געווען סוחרים. אלץ צוזאמען ברייגט דערצו, אז ס'קומט צו א גרויסער התקרבות צווישן דער אמסטערדאמער אידישער געמיינדע און צווישן דער לאנדאנער. און האלענדישע אידישע קאפיטאליסטן הויבן אן צו ארבעטן אין ענגלאנד. עס שאפט זיך א פריוילעגירטע אט־מאספערע ארום דעם ביסל אידן, וואס געפינט זיך אין לאנד. אנהויב 18טן יאהרהונדערט געפינען זיך אין לאנדאן גרויסע אי־דישע האנדלס־פירמעס, אידישע שולן, און ניט בלויז ספרדישע. ביסלאכווייז הויבן אן אריינצוקומען אשכנזישע אידן אויך, דערהויפט פון ארום קעלן. 1723 ערלויבט דער פארלאמענט אידן צו דינגען ערה. 1740 ווערט זיי ערלויבט זיך צו נא־טוראליזירן אין די ענגלישע קאלאניעס אין אמעריקע. 1753 ווערט ערלויבט אידן זיך צו נאטוראליזירן אין ענגלאנד, אבער אין א יאר ארום ווערט דאס געזעץ בטל. די רייכע ספרדי'שע אידן פילן זיך דערפון שטארק באלידיגט, און ס'הויבט זיך אן א שמד־באוועגונג צווישן זיי. דערהויפט צווישן די רייכע זייערע, אבי צו בלייבן אין ענגלאנד — גלייכבארעכטיגט. פאלן די ספרדים, שטייגן אין אנזען די אשכנזים. אבער די „באארד אוו דעפיוטיס", אן אינסטיטוציע צו שטיצן באדערפטיגע אי־מיגראנטן, וואס קומען קיין ענגלאנד, דערהויפט פון פוילן און דייטשלאנד, בלייבט אויך ווייטער ריין פון אשכנזים. די ספרדים באזעצן זיך דערהויפט אין לאנדאן. אנדערע אידן — דערהויפט אין דער פראווינץ. זענען פיל פון זיי פעדלער, וואס באדינען די פשוט'סטע פאלקס־שיכטן. די באקאנטשאפט ענדערט די בא־ציאונג צום אידן צו בעסערן. מ'איבערציגט זיך, אז די שרעק־לאכע בלבולים, וואס מ'האט אלץ געמאכט אויף אידן, זענען בלויז — ב ל ב ו ל י ם. פון דער אנדערער זייט קומען אויף אידישע באקסערן, וואס ווערן באריפט ווי „נאציאנאלע טשעמפיאנען אוו ענגלאנד". דאס מאכט כבוד צו די אידן אין לאנד, און שאפט א בעסערע מיינונג וועגן זיי. עס ווירקן אויך די מיסיאנערישע געזעלשאפטן, וואס האפן אויף גוטן אידן־פאנג,

צו פארשפרייטן גוטע מיינונגען וועגן אידן. עס ארבעט די דער־מאנטע „באארד". עס ארבעטן די באנקירן גאלדשמידט און ראטשילד. עס ווירקט אויך דאס פראנקרייכשע ביישפיל, וואו אידן האבן באקומען פולע רעכט, און דאס ענגלישע פאלק ווערט נאכ־געביגער. מען הויבט אן זיך באוועגן אין דער ריכטונג פון אי־דישער גלייכבארעכטיגונג. אבער ערשט אין יאר 1890 ווערן בטל אלע באגרעניצונגען פאר אידישע בירגער. פאליטיש־ביר־גערלאך ווערן זיי אנגלא־זאקסן גלייך, ווי מיר זעען עס בא היינטיגן טאג.

אבער זייער גלייכבארעכטיגונג פארטעמפט זיי ניט. פאר־קערט: וואס פרייער, וואס פעסטער זיי ווערן, אלץ מער ווירקן זיי לטובת אידן אין אלע לענדער, וואו זיי ליידן. זייער מי צו פארדאנקען שיצט אויך די ענגלישע רעגירונג, אפטמאל, געקריוודעטע אידן — אין טערקיי, מאראקא, פערסיען. אין ענג־לאנד אנטוויקלט זיך דער שענסטער טיפ פון כלל־ישראל שתדלן אין וועלט־מאסשטאב ווי ער איז קריסטאליזירט אין דער פערזענ־לאכקייט פון משה מאנטעפיארע.

משה מאָנטעפיאָרע

נאָך בא זיין לעבן איז ער געוואָרן כמעט א לעגענדארע פערזענלאַכקייט. האָט וואו געטראָפן א כלל אומגליק: א גירוש, אן עלילת־דם, א פּאָגראָם און סתם צרות און פּאַרפּאָלגונגען, — האָט מען גערעט פון משה מאָנטעפיאָרע, ווי מ׳רעט פון אליהו הנביא. נאָר מיט מער זיכערקייט, מיט מער פּאַרטרוילאַכקייט און געווישקייט. ס׳איז געווען אן איבערציינונג, און א דער־וואַרטונג, אז אָט קומט משה מאָנטעפיאָרע און ברענגט הילף. און נ א ר ע ר — ווייל ער איז תקיף בא גאָט און תקיף בא מענשן. ווייל ער איז דער גרויסער צדיק, דער גרויסער נדיב, דער גרויסער חכם און דער גרויסער ענגלישער ש ר. בא וויקטאָריע׳ן — ס׳אויג אין קאָפּ. בא די מיניסטאָרן אירע — די רעכטע האַנט און דער רעכטער עצה־געבער. מלכים ווערן בטל פאר אים. מיניסטאָרן בוקן זיך פאר אים. זיין פּאַרלאַמענט — און ער פּאַרלאַמענט תמיד בלויז ישועות פאר אידן — איז הייליג. קיינער האָט ניט דעם מוט אים אָפּצוזאָגן — סיי דער רוסישער קייזער, סיי דער פראַנצויזישער קעניג, סיי דער טערקישער סולטאַן, און סיי דער פערסישער שאָך. אלע און אלץ עק־זיסטירט, כדי זיין וויליק צו טאָן. און וואָלטן נאָר אידן זוכה געווען — לאַנג שוין וואָלטן זיי דעם טעם פון גלות פאַרגעסן אין זכות פון משה מאָנטעפיאָרע.

אָבער אין אמת׳ן איז מאָנטעפיאָרע געווען נאָר א ב י ס ל פון דעם אלעם, מיט וואָס מ׳האָט אים געצירט. א ווייך האַרץ האָט ער געהאט, טיף רעליגיעז, אין אָרטאָדאָקסישן זין, איז ער געווען. איז אים די תורה טייער געווען, האָט ער אידן ליב גע־האָט, האָבן אים אידישע צרות גערירט, האָט אים אידישע רעכט־לאָזיקייט ווויי געטאָן, קאָן ער קיין עוולות נעגן אידן נישט פאַרטראָגן. אין יערן גרעסערן אידישן קבוץ טרעפט איר אידן

מיט אַזוינע אייגנשאַפטן, מיט אַזוינע „אידישע הערצער". נאָר איר טרעפט ניט קיין אידן מיט אַזוינע מעגלאַכקייטן, ווי ער האָט געהאַט. און זיין פּערזענלאַכער פּאַרדינסט איז עס, וואָס ער האָט זיך צו די דאָזיגע מענלאַכקייטן אַרויפגעארבעט. און ביסלאַכווייז, טריט בא טריט. אָבער אויך זיינע לאַנגע יאָרן (הונדערט מיט איין יאָר האָט ער געלעבט) האָבן אים דערצו מיטגעהאָלפן.

אין יאָר 1784 איז ער געבוירן געוואָרן אין ל י ו ו א ר נ ע (איטאַליע), אין אַן אַרטאָדאָקסיש אידיש הויז — מיט שבת־רו, מיט אַלע אידישע מנהגים און מיט א קליין ביסל לערנען. זיין פאָטער איז געווען א קליין־הענדלער. און זיינע השגות פון וועלט און מענשן האָבן ניט אַריבערגעשטיגן די השגות פון א דורכשניטס־מענש פון זיין גראָד. נאָר ערלאַכער פון אַנדערע איז ער, און מער צוטרויען פון אַנדערע האָט ער. אינגיכן פּאַרט ער אַריבער קיין לאַנדאָן. זיין זון, משה, גיט ער אָפּ אין אַן עלעמענטאַר־שול, און אז ער ענדיגט די עלעמענטאַר־שול, גיט ער אים אָפּ אין א באַנק־קאַנטאָר פּאַר א „מענשן". ער טוט דאָרט פּאַרשידענע אַרבעט. אי טאָג־אַרבעט, אי נאַכט־אַרבעט. ער אַרבעט שווער און ווערט באַהאַנדלט שלעכט. אָבער ער באַקלאָגט זיך ניט דערויף. דאָ לערנט ער זיך אויס אַליין צו אַרבעטן און לערנט זיך אויס צו שעצן די אַרבעט פון אַנדערע. ער צווינגט אָבער אויך צו שעצן זיין אַרבעט. זיין ערלאַכקייט און פיינקייט דינט ווי א ביישפיל אין זיין קרייז. אָנגעזאַמלט אַביסל געלט, קויפט ער זיך דאָס רעכט צו זיין א מאַקלער אויף דער לאַנדאָנער בערזע — וואוהין בלויז צוועלף אידן זענען צוגעלאָזן געוואָרן. גיך הויבט אָן זיין פּאַרמענן צו וואַקסן. ער הויבט אָן צו פּאַרפולקאָמען זיין בילדונג, לערנט שפּראַכן, קומט אַריין אין פּאָליטישע קלובן, זיין גוטער נאָמען אויף דער בערזע שטאַרקט זיין פּאָפולאַריטעט. אינגיכן עפנט ער א באַנק־הויז אינאיינעם מיט זיין ברודער און האָט גרויס ערפאָלג. נאָכדעם גרינדעט ער די ע ר ש ט ע ענגלישע לעבענס־

פֿאַרזיכערונגס־געזעלשאַפֿט, וואו ער אליין איז דער פֿאַרוואַלטער און דער אייגנטימער. מיט צוויי יאָר שפּעטער גרינדעט ער די ערשטע געזעלשאַפֿט פֿאַר גאָז־באַלייכטונג אין די גאַסן. די געשעפֿטן וואַקסן, די רייכקייט וואַקסט. ער ווערט נעווייַלט אין פֿאַרשידענע אידישע קאָמיטעטן. ער בויט א אידישן בקור־חולים. ער גרינדעט א חברה הכנסת־כלה. ער אינטערעסירט זיך מיט אידישער בילדונג פֿאַר קינדער. ער אַרבעט אינאיינעם מיט אַנדערע פֿאַר אידישער גלייכבאַרעכטיגונג. ער טוט זיין אַר־בעט מיט אַזוי פיל איבערגעבנקייט, אַז ער באַווענט די איידלסטע גייסטער אין ענגלאַנד אָפֿן זיך אַרויסצוואָגן פֿאַר אידישער גלייכ־באַרעכטיגונג. דאָס ווירקט ניט ג י ך. מ'דערגרייכט ניט דאָס ציל שנעל, אָבער מ'ווערט ניט אָפּהאַנטיג. און אין די רעגירונגס קרייזן הויבט מען אָן זיך צוגעוואוינען צום נעמאַנק, אַז אידן דאַרפֿן ווערן גלייכבאַרעכטיגט. אין דער זעלבער צייט אַרגאַני־זירט ער א גרויסע הלואה פֿאַר דער ענגלישער רעגירונג, כדי עס זאָל איר מעגליך זיין צו פֿאַרבאַטן דעם שקלאַפֿן־האַנדל אין די ענגלישע קאָלאָניעס, און באפרידיגן די שקלאַפֿן־הענדלער פֿאַר זייערע שאַדנס. מאכט דאָס אים פּאָפּולער און געאכטעט אין בריטע דעמאָקראַטישע שיכטען פונ'ם ענגלישן פֿאָלק. דאָס ברענגט דערצו, אַז מ'וויילט אים פֿאַר שעריף אין א גרויסן קרייז. ער נעמט אָן די וואָל נאָר מיט'ן תנאי, אַז שבתים און ימים־טובים זאָל ער זיין פֿרייַ פון די פֿליכטן, וואָס זענען פֿאַרבונדן מיט זיין אמט. און זיין אמט, אלס אויבער־ריכטער, דערפֿילט ער בשלמות. אין זיין קרייז האָט ער כמעט אינגאַנצן בטל געמאַכט טויט־שטראָף. 1838 ווערט ער געווייַלט פֿאַר פֿאַרזיצענדן פון דער אידישער „באַארד אף דעפיוטים". 1846 באַקומט ער דעם טיטל פֿאַר הויפּט־שעריף אין קרייז קענט. זיין נאָמען איז איצט ניט בלויז פּאָפּולער אין ענגלאַנד, נאָר אויך שוין געאכטעט און געליבט ווייט אויסער די גרעניצען פון זיין פּאָטערלאַנד. ער אליין האָט שוין נעהאט אָנגע־שפּאַרט וואו די וועלט האָט אן עק, און די וועלט האָט געקלונגען מיט אים.

שוין מיט קנאַפּע צוואַנציג יאָר פריער פֿאָרט ער קיין ארץ־ישׂראל, דאָס איז 1827. און מיט עלף יאָר שפּעטער פֿאָרט ער א צווייטן מאָל. דער גרויסער אידישער דלות אין די ארץ־ישׂראל־דיגע שטעט, ווי: צפת, טבריה, ירושלים, יפו און חיפה, צווינגט אים א טראַכט צו טאָן וועגן, אזוי צו זאָגן, „קאָנסטרוקטיווער" הילף פֿאַר די אידן אין ארץ־ישׂראל. און דאָ דערטראַכט ער זיך צום פּשוט'ן געדאַנק, אז עס וואָלט זייער גוט געווען, וען מ'וואָלט גרינדן ערד־ארבעט קאָלאָניעס פֿאַר זיי. פון ארבעט וועלן זיי האָבן ברויט. ארום צפת, למשל, איז דער באָדן זייער גוט. וויינגערטנער זענען דאָ פֿאַראַן, קוואַל־וואַסער וויפּיל מ'דאַרף, פֿאַרשידנערלייַ פעלד־תּבואות און פֿרוכטען פֿאַרשידענע. פֿאַרוואָס זאָל עס דען ניט מעגליך זייך? „אידן וואַנדערן אין אַלע עקן וועלט — שרייבט ער אין זיין באַרימטען טאָג־בוך — זיי וואַנדערן קיין אַמעריקע, קיין אויסטראַליע, א. ד. גל., אָבער אין ארץ ישׂראל וועלען זיי דאָך גרינגער געפינען זייער גליק". און וואָס וווייטער ער פֿאָרט אין לאַנד, אַלץ מער און מער קומט ער צו דער איבערצייגונג, אז אידן אין ארץ־ישׂראל מוזן זיך אַנהויבן צו פֿאַרנעמען מיט ערד־אַרבייט. און וואַנדערנדיגע אידן אויף דער וועלט דערפֿן זיך באָועצן אין ארץישׂראל... און שוין קניפּט ער אָן שתּדלנות מיט פֿאַרשטייער פון דער מאַכט, אז מען זאָל אידן פֿאַרדינגען ערד אויף א משך פון פופציג יאָר, און זיי זאָלן קיין שום אָפּצאָלן ניט דערפֿן צאָלן; אז מען זאָל ערלויבן צו שיקן קיין ארץ־ישׂראל פאַכלייט צו לערנען די אידן ערד־ארבעט און אנדערע מלאכות, וואָס זענען פֿאַרבונדען מיט ערד־ארבעט, א. ד. גל., אויסער דעם לאָזט ער אויך גרויסע נדבות אויף פֿאַרשידענע צוועקען. דערצו איז ער געפֿאָרן באַפֿאַנצערט מיט בריף פון די ענגלישע מיניסטאָרן צו די ענגלישע אַמבאַסאַדאָרן און קאָנסולן אין אלע לענדער און שטעט וואו ער איז דורכגעפֿאָרן. אומעטום האָט מען אים באַגעגנט און אויפֿגענומען מיט גרויס כבוד, וואָס האָט די אידן אויף דער גאָרער וועלט געמאַכט גרויס פֿאַרגעניגן און מאַנטעפיאָרע'ן א גרויסן שם.

און אין 1840 שפּילט זיך אָפּ אין דמשק איינער פון די בלוטיגסטע בלבולים, וואָס אידן האָבן ווען עס איז געהאַט אויס־צושטיין. פאָרגעקומען איז פאָלגענדעס: דעם 5טן פעברואַר איז פאַרפאַלן געוואָרן אַ קאַפּוצינער מאָנאַך, טאָמאַס, מיט זיין דינער. דער מאָנאַך איז געווען אַ שטיקל זנאַכער, און פלעגט זיך ארומ־שלעפּן צווישן אידן און צווישן קריסטן און ציען דעם גראָשן. מיט אַ פּאָר טעג פריער, איידער ער איז פאַרשיואונדען, האָט ער זיך צוקריגט מיט אַ טערק און דער טערק האָט אים געדראָט, אַז ער וועט אים הרג'ענען. אָבער איצט, אַז ער איז פאַרפאַלן געוואָרן, האָט דער פראַנצויזישער קאָנסול אין דמשק (די קריסטן אין מזרח האָבן זיך געפונען אונטערן שוץ פון פראַנקרייך) גע־הייסן זוכן דעם שולדיגן אין מאָנאַכ'ס טויט צווישן אידן — ווייל זיי דאַרפן דאָך האָבן קריסטלאַך בלוט אויף פּסח. האָט מען גע־כאַפּט אידן, אַרעסטירט, געפּייניגט און געפּאָדערט, אַז זיי זאָלן זיך מודה זיין אין דער הריגה, אָדער זיי זאָלן אויסזאָגען: ווער זענען די רוצחים? קליינע קינדער אפילו זענען געפּייניגט גע־וואָרן, כדי אַרויסצובאַקומען פון זיי דעם „סוד", ווער ס'האָט גע'הרג'עט דעם מאָנאַך און זיין קנעכט. אַנדערע זענען געשטאָרבן אונטער די הענט פון זייערע פּייניגער און זיך ניט מודה געווען אין קיין פאַרברעכן, וואָס זיי האָבן ניט געטאָן, אַנדערע האָבן ניט געקאָנט מער אויסהאַלטן די אומדערטרעגלאַכע יסורים און האָבן צוגעגעבן אַלץ, וואָס מ'האָט פון זיי פאַרלאַנגט. אַנ־דערע האָבן אָנגענומען דאָס מחמד'אַנישע גלויבן, אַבי פּטור צו ווערן פון די אינקוויזיטאָרישע ענויים, אָבער דעם פאַרשוואונדע־נעם האָט מען אַלץ ניט געפונען, און אַלץ מער און מער אומ־שולדיגע מענטשן האָט מען אַריינגעצויגן אין די צוואַנגען פון דער נייער, מחמד'אַניש־קאַטוילישער אינקוויזיציע. די צייטונגען אויף דער גאַנצער וועלט האָבן ניט אויפגעהערט צו דערציילן פון דעם מאָרד, וואָס די אידן אין דמשק זענען באַגאַנגען. די אידן אין דמשק האָבן ניט אויפגעהערט צו דערציילן פאַר די אידן פון דער גאַנצער וועלט פון דעם אומגליק, וואָס האָט זיי געטראָפן,

וואָס איז דאָך אייגענטלאַך אַן אומגליק פאַר די אידן אויף דער גאַנצער וועלט. און אַז די ידיעות זענען אָנגעקומען קיין לאָנדאָן, האָט עס מאַנטעפיאָרע אויף זיך גענומען דעם עול פאָרן קיין דמשק און מאַכן א סוף צו דער דאָזיגער שמוציגער קאַטוילישפראַנצויזישער אינטריגע. די געזעלשאַפטלאַכע מיינונג אין ענגלאַנד איז געווען לטובת די אידן. די רעגירונג האָט אויסגעשטאַטעט מאַנטעפיאָרע'ן מיט אַלע נויטיגע רעקאָמענדאַציעס. מיט אים איז מיטגעפאָרן קרעמיע און מונק פון פאַריז. נאָך פיל אָנשטריינגונגען און פיל מסירת־נפש, דערהויפּט מצד מאַנטעפיאָרע'ן, איז עס געלונגען צו באַווייזן די בייזוויליקייט, וואָס האָט געשטעקט אינ'ם גאַנצן בלבול. די באַשולדיגטע אידן (עטליכע און דרייסיג) האָט מען באַפרייט. בינו לבינו איז סיריע ווידער איבערגעגאַנגען אין רשות פונ'ם טערקישן סולטאַן, און מאַנטעפיאָרע מיט קרעמיע זענען אַריינגעפאָרן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און געבעטן באַם סולטאַן א פירמאַן (א דעקרעט), וואָס זאָל שיצן די אידן אין טערקיי פון בלוט־בלבולים. און זייער בקשה ווערט דערפילט. דעם 6טן נאָוועמבער, 1840, גיט דער סולטאַן אַרויס א פירמאַן, וואו עס ווערט דערקלערט, אַז דאָס באַשולדיגן אידן אין „בריינגען מענטשלאַכע קרבנות" איז א מיאוס'ע רכילות; „אַז דער סולטאַן וויל ניט, אַז אויף ווייטער זאָל מען אידן פייניגן און טאָן זיי עוולות". דער דאָזיגער פירמאַן איז פאַרעפענטלאַכט געוואָרן אין דער גרויסער וועלט־פּרעסע. מאַנטעפיאָרע'ס נאָמען ווערט פאַרבונדן מיט דער אידישער געשיכטע און ניט־אידן באַוואונדערן דעם מוט און דאָס גרויסע וואַגן, וואָס מאָנטעפיאָרע פאַרמאָגט. און אין דריי חדשים אַרום ערלויבט אים די קעניגין צו האָבן אין זיין הערב דאָס וואָרט „ירושלים" מיט העברעאישע אותיות.

מיט זיבן יאָר שפּעטער (1847) קומט ווידער פאָר אַן עלילת־דם אין דמשק. און ווידער צוליב אַן אינטריגע פונ'ם פראַנצויזישן קאָנסול דאָרט. אינאיינעם מיט'ן בלבול קומען פאָר פּאָגראָמען. און מאָנטעפיאָרע פאָרט קיין פאַריז, האָט אַן אודיענץ

באם פראנצויזישן קעניג לואי פיליפ און פויל'ט בא אים, ער זאל פארזאגן דעם פראנצויזישן קאנסול אין דמשק אז ער זאל ניט שטיין אויף דער זייט פון די אידישע שונאים — וויל דער גאנצער „בלוט־בלבול" איז בלויז ליגן און רכילות. דאם נעמט אף דעם „מוט" באם קאנסול און די באשולדיגטע אידן וועלן באפרייט.

און אין פינפטן צענדליג פון'ם 19טען יאהרהונדערט איז מאנטעפיאר'ס נאמען פאפולער אין אלע אירופעאישע הויפן. אפילו אין דער האלב־ווילדער רוסלאנד פון יענער צייט האט מען וועגן אים זייער א הויבע מיינונג. און אז דער „מוסטערהאפטער אוניפארם־טרעגער", ניקאלאי דער ערשטער, נעמט עם אונטער איבערצודערציען „זיינע אידן", „כדי זיי זאלן ווערט זיין צו באקומען בירגער־רעכט און זיין ניצלאכע בירגער פאר זייער פאטערלאנד", וויל ער אויסהערן מאנטעפיאר'ס מיינונג וועגן די פראגן, וואס זענען פארבונדן מיט זיין אונטערנעמונג. צו דעם צוועק לאדט מען אים אין קיין רוסלאנד. און ניקאלאי'ס משולח, דר. ליליענטאל, וואס האט געהאט די אויפגאבע איינצורעדן אידן זיי זאלן זיך ווען בילדן, רעדט־צו די אידישע געמיינדע אין ריגא און די אידישע געמיינדע אין גראדנא, אז זיי זאלן אין זייער נאמען בעטן מאנטעפיאר'ן, ער זאל קומען קיין רוסלאנד זיך משתדל זיין פאר די פארפאלגטע און פארהעצטע רוסישע אידן. פיר יאר האט געדויערט די קארעספאנדענץ צווישן מאנטעפיאר'ן, אוכארא'ן (בילדונגס מיניסטער צו יענער צייט) און קיסילעוו'ן (פארזיצער פון דער אידישער קאמיסיע), ביז מאנטעפיאר'ע איז ענדלאך אין 1846 געפארן קיין פעטערבורג. דא ווערט ער אויפגענומען מיט'ן גרעסטן פארצוגן מיט דער גרעסטער העפלאכקייט. ער הערט פון די מיניסטארן פיל קאמפלימענטן וועגן זיין פערזאן, פיל באלויבונגען מיינונגען וועגן אידן. דאס קרענקט אים. ער בעט ערלויבניש צו באזוכן ווילנא, וואו אן א פאר אנדערע אידישע שטעט. אין ווילנא נעמען די אידן אים אויף מיט קענינליכן

פאַראַד, און מער ווי דערמיט, מיט הערצער פול ליבע און אי־בערגעבענקייט. מיט הערצער פאַרבלוטיגטע און פאַרביטערטע באַ־געגענען זיי אים, מיט ציפערן און מיט פאַקטן באַווייזן זיי אים אַז אַלע באַשולדיגונגען, וואָס מען מאַכט אויף זיי, אַלע שלעכטע מיינונגען, וואָס עקזיסטירן וועגן זיי אין די „ספערן", זענען געבויט אויף רכילות, אויף האַס און אויף שקר. ער זעט איין וואו דער אמת איז. ער פאַרשטייט נאָר ניט, פאַרוואָס ווילן ניט אידן לערנען און קענען די לאַנדס־שפּראַך, רוסיש. די רכנים און ראשי־ישיבות קאָנען אים ניט באַפרידיגן מיט זייערע ענטפערס. אָבער ער ווערט אַזו צוגעבונדען צו די ווילנער אידן, אַז פאַר'ן אַוועק־פאָרן זאָגט ער זיי: „איך פאָר אַוועק פון אייך, אָבער מיין האַרץ וועט תמיד זיין מיט אייך. די צרות פון מיינע ברידער זענען אויך מיינע צרות, ווען איר האָט א סיבה צו וויינען, גיסן אויך מיינע אויגן טרערן". און דאָס איז אויך אמת געווען. דאָס אייגענע, וואָס אין ווילנא, לעבט ער אויך איבער אין ווארשא, אויך דאָ הערט ער די בעסטע מיינונגען וועגן די אידן אין אַנדערע לענ־דער, און די ערגסטע מיינונגען וועגן די אידן אין דעם לאַנד: פויל זענען זיי, אייראָפּעאיזירן ווילן זיי זיך ניט, ווילן זיך ניט פאַרנעמען מיט ערד־אַרבעט, א. ד. גל., און די אידן, פון זייער זייט, באַווייזן וואָסערע נגישות, רעכטלאָזיקייט, העצע און פאַר־פאָלגונג ס'ווערט אָנגעווענדט געגן זיי. אויפ'ן גרונט פון די אַלע געזאַמלטע מאַטעריאַלן, שטעלט ער צו דער רוסישער רע־גירונג זיין קוק אויף דער אידישער לאַגע אין רוסלאַנד און אין רוסיש־פּוילן. ער באַווייזט, אַז עס איז נויטיג צוריק אויפצובויען די חרוב'ע אידישע „קהלות", נאָכלאָזן אַביסל די רעכטלאָזיקייט. די ערציאונג פאַרבעסערן לויט די לעבנס־באַדערפענישן פון די אידישע מאַסן — אָבער קיין שום ווירקונג האָט דאָס אַלץ ניט...

מיט אַכט יאָר שפּעטער טרעפט מען אים ווידער אין פאַ־לעסטינא, וואו ס'הערשט דאַן הונגער, עפּידעמיעס, אין צוזאַמנ־האַנג מיט'ן קרימער קריג. דאַן גרינדעט ער דאָרט אַ האָספּיטאַל,

א קאמערץ־שול, א הקדש און קויפט אויך ערד פֿאר א אידישער קאלאניע ארום צפת.

און אט קומט אונטער די מעשה מאַרטאַרא. אין באלאניע (איטאליע) קומען דעם פויבסט'ס זשאנדארמען און גזלן'ען אוועק דאם זעקס־יאריגע אידישע איינגעלע, ערגער מארטארא, פון זיינע עלטערנ'ס הויז, און שמד'ן עס אפּ — ווייל א קריסטלאבע דינסט, וואם האט געדינט בא מארטארא'ן, האט זיך פאר־ן טויט מורה געווען, אז אמאל, בעת דאם קינד איז שטארק קראנק געווען, האט זי דאם, אוים רחמנות, אפּגע'צלמ'ט. בכן איז דאם קינד א קריסט און נעהערט דעם קאטוליציזם. נאנץ אייראפּא האט געשטורמט מיט דער נבלה פונ'ם קאטולישן קליר. פארשידענע קהלות האבן זיך געוועגדט צום פויבסט מיט דער ביטע אומצוקערן דאם אידישע קינד צו זיינע עלטערן. אבער קיין זאך האט ניט געהאלפן. דאן איז מאנטעפיאַרע, באוואפנט מיט כל'ערליי פאפירן פון דער ענגלישער רעגירונג, אליין געפארן קיין רוים. אבער אויך זיין רייזע איז געווען אומזיסט. אפילו קיין אוידיענץ באם פויבסט האט ער זיך ניט געקאנט דערשלאגן. און גראד אין דער צייט, וואם ער איז געווען אין רוים (פסח־צייט), איז אנגעקאנגען אן אומגעהויערער עלילת־דם און פאגראם־העצע אין שטאט, און ער איז ניט אימשטאנד געווען צו העלפן דערין...

א פארצווייפלטער קערט ער זיך אום קיין ענגלאנד. ער איז שוין ווייט איבער 70 יאר אלט, אבער מיט זיין יונגען גייסט טוט ער ווייטער זיין הילפס־ און שתדלנות־ארבעט. אין 1860 זאל־מעלט ער א קאלאסאלע סומע צו העלפן די קריסטן אין מזרח, וואם האבן געליטן פון פאגראמען, וואם די דרוזן האבן אויף זיי געמאכט. 1861 טוט ער דאם אייגענע פאר די אידן אין קארפו און אין די יאניש אינזלען, וואם ליידן פארשידענע ענויים. 1862 איז ער אין קאנסטאנטינאפּאל, באם נייעם סולטאן, אז ער זאל באשטעטיגן דעם אלטן פירמאן, לטובת די אידן, פונ'ם געוועזענעם סולטאן. דאם פועל'ט ער אויך. 1863 זעט מען אים אין מאראקא ראטעווען צוויי אידן פון א בלוט־בלבול, און פונ'ם מאראקאנישן

סולטאן באקומט ער ארוים א פירמאן, וואו ס'ווערט דערקלערט, אז אלע בירגער האבן רעכט אויף א נערעכטער באהאנדלונג, און יעדער וואס וועט א אידן בייז טאן, וועט שטרענג בשטראפט ווערן. דער פירמאן ווירקט ניט לאנג. אינגיכן קערט מען זיך דארט אום צום אלטן שטייגער בנוגע באהאנדלען אידן. דאס אייגענע געשעט מיט פינף יאר שפעטער אין רומעניען, וואוהין ער פארט זיך משתדל זיין פאר די דארטיגע אידן, און די אנטיסעמיטן מאכן פיינטלאכע דעמאנסטראציעס פאר מאנטעפיארע'ס וואוינונג אין בוקארעשט. קיין קיום האבן אויך די הבטחות פון רומענישן קעניג ניט געהאט.

און ווידער פארט ער קיין רוסלאנד אין 1872 צו דאנקען אלעקסאנדער דעם צווייטן, אין נאמען פון די ענגלישע אידן, פאר זיין גוטער באציאונג צו די אידן אין רוסלאנד, און באגריסן אים צו דער פייערונג פון'ם 200 יארינן געבורטס־טאג פון פיאטר דעם גרויסן. און ווידער טוט ער הילפס־ארבעט פאר די אידן אין פערסיען, פאר די אידן אויפ'ן קאווקאז, און ווידער פאר די אידן אין דמשק, און וואו נאר א אידישער קרעכץ האט דורכנעשניטן די לופט. ער ווערט דער צענטר, דאס צענטראלע אידישע הארץ, אויף דער וועלט, וואס פילט אלע אידישע נויטן און רעאגירט אויף יעדן אידישן צער. אלע טרערן־קוואלן ציען צו אים. אלע ביטערע הערצער ווערן אויסגענאסן פאר אים. און ער נעמט עס אן. ער ווייל העלפן, אבער ניט באפרייען זיך פון דער גרויסער דלות־לאסט און נויט־פיין וואס די נאנצע אידישע וועלט האט געטיילט מיט אים. אינאיינעם מיט די פעק אידישע צרות איז אים אויך שטענדיג אונטער זיין צוקאפנס געלענן א פשוט'ער שטיין פון'ם חורבן ירושלים. דאס חרוב'ע לאנד און דאס חרוב'ע פאלק זענען שטענדיג וואך נעווען אין זיין זכרון. ביירן ווייל ער זען אויפנעריכט — איינער דורכ'ן אנדערן. און ווידער פארט ער קיין ארץ־ישראל, און נאכאמאל פארט ער קיין ארץ־ישראל, אווי ביז זיבן מאל. פיל הייזער בויט ער אין די שטעט, פיל דונאם ערד קויפט ער און לאזט באארבעטן אין די דערפער. פיל „חדסה־

ארבעט" — ווי עס הייסט הײנט — טוט ער דאָרט. זיין ארבעט ברענגט דערצו, אז דער טערקישער סולטאן לאָזט אים טעלדן, אז ער איז גרייט צו עפענען ארץ־ישראל פאר אידישער קאלאָניזאציע; באָדן וועט ער געבן אומזיסט, הנחות וועט ער מאכן וואָסערע מ'וויל, נאָר מ'זאָל אים אויסהעלפן מיט געלט, ער זאָל אימשטאנד זיין צו פארבייטן זיינע אלטע מטבעות אין לאנד מיט נייע... מאנטעפיאָרע מיינט, אז א מיליאָן פונט יואלט גענוג געווען דערצו.

אבער קיינער ווי אים ניט אויסהערן.

נאָענט צו זיין הונדערטסטן געבורטסטאג, וואָס נאָך ענגלאנד און די אירן אויף דער גאנצער וועלט האָבן געפייערט, גרינדעט זיך אין לאָנדאָן א קאָמיטע „מזכרת משה", וואָס האָט צו טאָן קאָנסטרוקטיווע ארבעט אין ארץ־ישראל. אין דערזעלבער צייט ווערן אויך געזאמלט גרויסע סומען געלט פון זיין בילד, וואָס ווערט פארקויפט אומעטום, וואו אידן לעבן. דאָס געלט גייט אויף ישוב ארץ־ישראל.

1885 איז ער געשטאָרבן. אויף דער גאנצער וועלט האָט זיין טויט געמאכט אן אייndרוק. גאָנץ ענגלאנד האָט זיין טויט באדויערט. אלע אידן האָבן זיין טויט באוויינט.

די אידן אין דייטשלאַנד

ווען האָבן זיך אידן צוערשט באַוויזן אויף דייטשן באָדן? פאראן וועגן דעם לעגענדעס, השערות און אַפילו באהויפּטונגען, אָבער גענוי לאָזט זיך דער צייטפּונקט ניט פעסטשטעלן. זיכער איז אָבער, אַז אידן האָבן געלעבט אין דייטשלאַנד מיט הונ־דערטער און הונדערטער יאָרן פריער, איידער דער באַגריף „דייטשלאַנד" איז אויף דער וועלט געווען; אַיידער דער אַלגע־מיינער נאָמען „דייטש" — פאַר פאַרשידענע דייטשע שטאַ־מען — איז געווען אויפגעקומען. מען רעדט פון אידן־סוחרים אין דייטשע לענדער נאָך אין ערשטן יאָרהונדערט פון דער קריסטלאַ־כער צייט־רעכנונג. פאַראַן קעניגליכע פאַראָרדנונגען בנוגע דער אידישער קהלה אין קעלן, פון פערטן יאָרהונדערט. פאַראַן פאַקטן וועגן אידן אין שליחות פון דייטשע קעניגן — קאַרל דעם גרויסן — פון אָנהויב ניינטן יאָרהונדערט. און אַז מיר באַגעגענען זיך מיט די אידן אין אָנהויב פון צווייטן יאָר טויזענט, באַגעגענען מיר זיי שוין ווי אַלטגעזעסענע. אין קהלות לעבן זיי: אין מאַגדעבורג און אין שפּייער, אין וואָרמס און אין מאַינץ, אין מעץ און אין קעלן און אין אַ סך אַנדערע שטעט. אין יענער צייט זענען די בישאָפן — פון די דייטשע קעניגן אַדער קיסרים באַשטימט — די רעגירער פון די שטעט. די לעצטע ווייזן אַרויס גרויסע פעאיקייטן און העלפן די שטעט זיך אנטוויקלען און וואַקסן. דערצו איז נויטיג דער רירעוודיגער האַנדלס־עלעמענט — די אידן. זאָרגן אָפט די בישאָפן פאַר דער אידישער זיכערקייט, פאַר זייער אומבאַרירלאַכקייט און נאָרמאַלן רעגולירטן לעבן. זענען די אידן אויך מיט גרויסער פריינטשאַפט צוגעבונדען צו די בישאָפן. די אידישע געשיכטע דערציילט פון שווערן טרויער, וואָס אידן אין פאַרשידענע שטעט האָבן איבער־געלעבט נאָכ'ן טויט פון פאַרשידענע בישאָפן אין משך פון עלפטן

יאָרהונדערט. געווײַס זענען אויך אין די דאָזיקע ג ו ט ע צייטן פֿאַרגעקומען אַמאָל אויסברוכן — א גירוש, א פּאָגראָם — קעגן אידן. אָבער בכלל האָבן אידן אין דייטשלאַנד ביז'ן ערשטן קרייצ־צוג (1096) ניט געוואוסט פון קיין רדיפות. אידן פֿארנעמען זיך ביסלאַכווייז מיט ערד־אַרבעט, מיט פֿלאַנצן וויינגערטנער, מיט פֿארקויפן ווײַן, פֿארב־שטאָפֿן, מעדיקאַמענטן, זאַלץ און פֿלייש. גרויסע סוחרים האַנדלען מיט פּוטער פון רוסלאַנד, מיט קנעכט פון אַנדערע סלאַווישע לענדער. דורך דער פֿארמיטלונג פון פֿראַנציזישע אידן שטעלן זיי צו זייער טויטע און לעבעדיגע סחורה אויף די מערק פון שפּאַניע.

אָבער בכלל איז די גוטסקייט פון די בישאָפֿן צו אידן אין די שטעט ניט גאָנץ זיכער. פון צייט צו צייט קומען אָנרעגונגען פון פֿאבסט, אז מען זאָל די אידן דאָס ניט ערלויבן, עפּעס אַנדערש פֿארווערן, א. ד. גל. אויב דאָס געשייט ניט אזוי, איז עס בלויז דערפֿאר, ווײַל זיי האָבן זיך געמוזט רעכענען אויך מיט די אַנ־זיכטן פון קעניג — וועלכער האָט געהאַט דאָס רעכט די בישאָפֿן צו באַשטימען. דערפֿאר האָבן אידן שטענדיג געוואָלט זיין בע־סער אונטערוואָרפן דעם קעניג דירעקט, אַיידער דעם בישאָף. דערפֿאר, אז דער קעניג (היינריך דער פֿערטער) טרעט אַרויס אין קאַמף קעגן פֿאבסט, שטיצן אידן דעם קעניג. דער לעצטער אנערקענט זייערע פֿאַרדינסטן און שיינקט זיי דערפֿאר באַזונדערע פֿריוויליגיעס. לויט זיי, זענען אידן כמעט גלייך מיט אַלע ניט־אידישע אונטערטאַנען. זיי מעגן זיך באַשעפטיגן מיט אַלץ, זיי מעגן זיך באַוועגן איבערן לאַנד וויפֿיל און וואוהין זיי געפינען עס פּאַר נויטיג. זיי ווערן באַפֿרייט פון געוויסע ספּעציעלע אָפּצאָלונ־גען. דערצו האָבן זיי אַן אַרגאַניזירטע קהלה, מיט פֿרנסים און ראשי־קהל. האָבן אַן אייגענעם נעריכט — בנוגע קאַנפֿליקטן צווישן אידן. א אידישע שבועה — אפילו בא א משפּט מיט א ניט־אידן א. ד. גל.

אָבער דאָ הויבט זיך אָן די באַוועגונג צום ערשטן קרייצ־צוג און פֿארפֿלייצט גאָנץ מיטל־אייראָפּע מיט לעבנס־געפֿערלאַכער

אומטאָלעראַנץ און רעליגיעזן פאַנאַטיזם. אַנדערש־גלויביגע ווערן באַטראַכט ווי מענטשן וואָס שטייען אויסערן שוץ פון געזעץ. נאָך ערגער: ווי פאַר'משפּט'ע צום טויט. און אַ זכות זעט עס יעדער פאַר זיך — צו זיין דער תליון פון די דאָזיגע פאַר'משפּט'ע. און קיין שום קעניגליכע פּריווילעגיעס שיצן ניט פון די תלינים'ס הענט. פראַנצויזישע קרייצפאָרער רייסן זיך אַריין אין דייטש־לאַנד, צום צוועק, איידער זיי וועלן באַפרייען דעם הייליגן קבר פון אומגלויביגע הענט אין ארץ ישראל, וועלן זיי דאָ, אין אייראָפּע, אויסראָטן אַלע אַנדערש־גלויביגע. אידן זענען געבליבן אויף הפקר. דער קעניג מיט זיין חיל איז געשטאַנען אין איטאַליע. די בישאָפּן זענען אַליין אויך געווען פאַרכאַפּט פון דעם באַטויבענדן גייסט פון די קרייצפאָרער. די אידן אַליין האָבן זיך אין אייניגע ערטער באַוואַפנטע אַנטקעגן געשטעלט. עס האָט אָבער ניט גענוצט. די רייכסטע קהלות זענען הרוב געוואָרן. טויזנטער לעבנס זענען אומגעקומען, טויזנטער זענען געצוואונגען געווען צו שמד א. ד. גל. די גוטע באַציאונג פון דעם קעניג צו די אידן לינדערט ווייניג דעם אידישן צער און קאָן זיי נישט שיצן פון די שלעכטע פאָלגן, וואָס דער ערשטער קרייצ־ציג האָט געהאַט פאַר די אידן. דאָס גאַנצע לאַנד שטייט אונטער'ן צייכן פון די דאָזיגע פאָלגן. נעמליך: דאָס אויפקומען פון אַ קריסטלאַכן סוחרימ'שאַפט — נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויף דער קרייץ־נסיעה באַקאַנט מיט די מערק און סוחרים אין פאַרשידענע לענדער, און די אומגעהויערע אַנטי־אידישע העצע, וואָס די גייסטלאַכע האָבן אָנגעפירט צווישן די מאַסן. עס איז געקומען אַזוי ווייט, אַז די עפּיסקאָפּן האָבן עס געהאַלטן פאַר נויטיג אַרויסצושיקן קעגן־פּרעדיגער, כדי צו באַרואיגן דעם קריסטלאַכן המון. אין 1147 קומט פאָר אַ אידישער פּאָגראָם אין ווירצבורג, אַלס פאָלגע פון אַן עלילת־דם און אין זעלבן יאָר קומט פאָר דער צווייטער קרייצ־צוג.

אַ פייער־שטורם טראָגט זיך פאַר אים איבער אידישע גאַסן און אידישע קעפּ. ער פאַרברענט, רייסט־אויס און ראָט־אויס

אַלץ וואָס אידיש ער באגעגנט אויף זיין שטורם־וועג. די שאָרנס אין לעבנס און פאַרמעגנס לאָזן זיך ניט שאַצן. די אומגליקלאַכע געהעצטע און געשאָכטענע אידן דערזעען די וועלט אַרום זיי אַ בלוט־דורשטיגע, אַ רויב־גירינע, חיה־פאַרווילדעטע — און ציען זיך צוריק פון איר. זיי קירעווען זיך אָפּ פון ברייטן שליאַך, און אין טויט־שרעק פאַרשאַנצן זיי זיך אין זייער ענגן אָבער אייגע־נעם ווינקל. ניט איר חכמה, ניט אירע פּראָבלעמען און ניט אירע אויפגאַבן אינטערעסירן זיי מער. אין מורא פאַר דער אומ־ווירדיגער וועלט, קאָנצענטרירן זיי זיך אין זיך, בלויז אין זייערע אייגענע, אָפּגעזונדערטע קולטור־פּראָבלעמען. דאָ זוכן זיי און גע־פינען מאָטיוון, בארעכטיגונג און טרייסט פאַר זייער אומדער־טרעגליך אידיש לעבן. זיי קויפן זייער שיץ באַ די קעניגן פאַר הויכע פּרייזן, און זיי, די קעניגן, אַמאָל האָבן זיי זיך געלאָזט באַצאָלן און געדיינקט און געשיצט, און אַמאָל האָבן זיי גענומען דאָס געלט און באַלד פאַרגעסן און די אידן ניט געשיצט. אינגיכן קומט אויף פאַר אידן דער ערנידעריגענדער טיטל „הויף־קנעכט". דאָס הייסט: דער הויף, צי דער קעניג, איז מחויב זיי צו שיצן קעגן אָנגריפן פון אויסן, אָבער ער אַליין קאָן זיי אָנגרייפן אויף טויט און אויף לעבן, אויף רויב און אויף מאָרד. און אַזוי איז אויך געווען. אַמאָל פלעגט דער קעניג זוכן עפּעס אַ תירוץ פאַרוואָס ער פאָ־דערט פון אידן סתם געלט אויף זיינע באַדערפנישן — אויסער דער סומע און די פאַרשידנסטע אָפּצאָלונגען, וואָס ער באַקומט פאַר'ן שוץ — אָבער אינגיכן הערט מען אויף זיך צו שעמען און מען פאָדערט געלט גאָר אָן שום תירוצים. און יערלאַכע און איינמאָליגע אָפּצאָלונגען לייגט מען אַרויף אויף די אידן סתם, לויט דער אייגענער מוטוויליקייט. און וויל אַ קעניג פאַרגיטיגן וועמען פון זיינע וואַסאַלן (אים דינענדיגע און פון אים אָפּחענ־גיגע פירשטן) אָדער שטעט, טרעט ער זיי אָפּ אַ טייל פון זיינע רעכט אויף צו זויגן אידן (אַזוי, למשל, פרידריך דער צווייטער, 1215). זויגן זיי, אָבער דעם עול פון שוץ נעמען זיי אויף זיך ניט.

און וואסערע אפצאלן טראכטן זיי, די נייע בעלי־בתים, ניט אויס? וואסערע באלויידיגונגען זענען זיי ניט ממציא? וואסערע בלבולים מאכט מען ניט אויף אידן? און אלץ צו איין צוועק — אידן זאלן זיך אויסקויפן דערפון! און דאס אפילו דעמאלט, ווען קיסר און פאבסט פארוועלן אזוינע האנדלונגען. עס קומט דערצו, אז מלוכה זעט זיך געצוואונגען צו לאזן דרשה'נען פאר'ן פאלק און אים ערקלערן, אז א אידן טאר מען ניט הרג'ענען.

אין דרייצענטן יארהונדערט לעבן די אידן אין דייטשלאנד ווי שטענדיגע מארטירער. און קיין וואונדער ניט. פון די זיבן קרייצ־צוגן, וואס זענען פארגעקומען, זענען פיר אויסגעפאלן אויפ'ן דרייצענטן יארהונדערט, און אין א משך פון אייניע זיבעציג יאר (1209, 1228, 1248, 1270). שוין יעדער גרייטן זיך בלויז צום קרייץ־צוג ברויגט מיט זיך בלוטיגן פאנאטיזם, רויב און מארד וואס ציט צו אלץ פארדארבענע נפשות. און אויך די רעגירער טיילן די העצערישע שטימונגען. זענען אידן שטארק באגרעניצט אין זייערע האנדלס־רעכט. סוחרים לאזן ניט קיין אידן אין זייער גילדע, בעלי־מלאכות לאזן ניט צו קיין אידן צו זייערע צעכן. וועלט די לאנג אלץ געדריקטער, ווערן אידן געצוואונגען צו געלט־געשעפט און נישטיגן קלייניגם האנדל. די געדריקטע לאנג ברויגט צו פארברעכן. רבנים מוזן מתרה זיין: אידן זאלן זיך באגמעגן ערלאך, ניט האנדלען מיט פאלשע מטבעות און ניט מסר'ן זאל איין איד דעם אנדערן. אבער די גרויסע נויט ברעכט דאס אלץ. עלילת־דם גייט ניט ארום פון דער אידישער טאג־אלגעמיין, היינט דא, מארגן דארט, און יעדער עלילת־דם ברויגט צו מענטשלאכע קרבנות. צום סוף פון דרייצענטן יארהונדערט קומט פאר אין דייטשלאנד א קאמף ארום טראן, אין לאנד קומט עס צו אנארכיע און אידן זענען די אומשולדיגע קרבנות.

איין ביישפיל: עפעס א פריץ, א בעל־חוב צו אידן, האט זיך גע'חלומ'ט, אז אידן האבן ארויסגע'ננב'עט דאס הייליגע ברויט פון קירך, כדי עס צו שענדן, און אז ער איז

באַשטימט זיך נוקם צו זיין אין זיי דערפאַר, און דאָס איז גענוג געווען. אין בייערן אַליין מאַכט דער בעל־חלומות און זיינע באַנדעס חרוב 140 אידישע קהלות. אין אַנדערע לענדער אַביסל ווייניגער.

און דאָס פערצענטע יאָרהונדערט איז פאַר אידן אין דייטשלאַנד געווען נאָך ערגער ווי די פריהערדיגע. די פירשטן און די קעניגן פרעסן אויס פון זיי דורך פאַרשידענע, פאַנטאַס־טישע שטייערן דעם לעצטן בלוט־טראָפּן. עס גילטן: געוויינלאַכע שטייערן, אויסערגעוויינלאַכע שטייערן, יערליכאַר שטייער, איינמאָליגער שטייער, אָפּמאַך־שטייער, קאָפּ־שטייער א. ד. גל. דער המון, צוליב דער שוואַרצער מגפה, אין וועלכער מען באַשולדיגט אידן, רויבט די אידן, פייניגט זיי און מאָרדעט זיי. קעניגן פאַר'משכנ'ען זיי און לייען אויף זיי געלט. אבער איצט, בא הפקרות, האָבן אידן קיין שום שוץ ניט. פּאָגראָמען הערן ניט אויף. אַ גרויסער טייל פון דייטשלאַנד איז ווי איין שחיטה־שטוב פאַר אידן. טיראַנען זיצן אויפ'ן דייטשן טראָן (אַזוי, למשל, קעניג ווענצעל, 1378-1400), רויבער רעגירן די דייטשע לענדער און אידן שטעלן־צו דאס בלוט צו שטילן זייערע אפעטיטן. פּלוצלינג, ארעסטירט מען אַלע אידן. מען נעמט אָפּ בא זיי אַלע וועקסלען, וואס זיי פאַרמאַגן, און מען שרייבט זיי איבער אויף נעמען פון די שטעט. די לעצטע מאָנען איין פאַר ז י ך די אידישע חובות, דערפאַר צאָלן זיי דעם קעניג א באשטימטע סומע. אָדער מען קערט אום די וועקסלען צו די בעלי־חובות, און זיי גיבן דערפאַר דעם קעניג א געוויסן טייל פון דעם חוב, וואס זיי זיינען שולדיג די אידן. עס בייטן זיך צייטן. עס בייטן זיך די רעגירונגען און רעגירער. אָבער פאַר אידן איז די זון אין הימל איין פאַר אַלע מאָל שטיין געבליבן. קיין זאך ענדערט זיך ניט פאַר זיי. מען רויבט זיי אַנגראָ און דעטאַל. מען מאָרדעט זיי איינציגווייז און מניניס'ווייז און קהלות'ווייז. און זאגט שוין עמיצער אַ קעניג צו, און לאזט זיך גוט באַצאָלן פאַר די „פריווי־לעגיעס", אונטערגעשריבענע און גע'חתמ'עטע (אזוי, למשל, קעניג סיגיזמונד, 1415). האלט ער אויך קיין ווארט ניט. דאס באדער־

פעניש אין געלט איז גרויס. די תאוה דערצו נאך גרעסער. און דער איד, וואס האט דאס געלט אלס פראפעסיע, איז פריי ווי דער ווינט אין פעלד, הפקר ווי דער דארן אין וואלד — פארוואס ניט אויס־שטרעקן קיין האנט דערצו?

אויפ'ן באדן פון דעם אלטן האס צו אידן קומען־אויף, אין פופצענטן יארהונדערט, נייע שונאים: די קלויינע פירשטן און די „פרייע שטעט". די ערשטע — אביסל צוליב קנאה, וואס די אידן, אזא גאלד־גרוב, גילטן בלויז פאר'ן קעניג, און אביסל — צוליב די חובות וואס זיי זיינען שולדיג געווען צו אידן. די לעצטע — אויס אימה פאר אידישער קאנקורענץ אין האנדל. קיין גרויסע קאטא־סטראפעס קען דאס פופצענטע יארהונדערט ניט. אבער בלוט־בלבולים הערן ניט אויף; אבער גירושים שטעלן זיך כמעט ניט אפ. אין דעם איינעם יארהונדערט לעבן אידן איבער דרייצן גירושים פון פארשיידענע געגענטן. און יעדער גירוש הייסט: חורבן, דלות, קראנקהייט, ענטארטונג. און דאס געשעט מיט די אידן אין דעם פופצענטן, בעסערן יארהונדערט....

דיזעלבע לאגע דויערט אויך דורך דעם זעכצענטן יארהונדערט. אפילו דער הומאניזם און די רעפארמאציע פון דעם זעכצענטן יארהונדערט האבן ניט קיין ווירקונג אויף דער אידישער לאגע. על כל פנים — צו בעסערן ניט. די רעפארמאציע, מיט לוטער'ן בראש, וויזן לכתחילה א פריינדליכע מינע צו אידן — מען האפט, אז אידן וועלן אננעמען פראטעסטאנטיזם. אז מען האט אבער זיך איבערצייגט, אז אידן בלייבן גלויבנטיג אויך צו דער נייער פארם פון קריסטנטום, האבן די פראטעסטאנטן אנגעהויבן צו וויזן, אז בנוגע אידן זענען זיי אויך גוטע קאטוליקן... פון מיטן זעכצענטן יארהונדערט פארפעסטיגן זיך די קלויינע פירשטנטימער — קנאפע פיר הונדערט — כמעט אין זעלבסטשטענדיגע פאטערלענדער. פארשיידן זענען זיי פונאנאנדער אין פיל פרטים. אבער בנוגע צו „אידן־פארדנונגען" זיינען די אלע קלויינע פירשטן גרויסע דעס־פאטן. מלאכה איז פארבאטן. ערד־קויף און ערד־ארבעט פארבאטן. דאס באוועגן זיך פון „פאטערלאנד" צו „פאטערלאנד" אדער אפילו

פון שטאט צו שטאט אין איין לאנד, איז פארבונדן מיט געוויסע אפּצאָלן. זיין וואוין־רעכט מוז דער איד אלע מאל באנייען. שטאַרבט ער — און בלויז איין זון זיינער ירש'נט זיין רעכט צו בלייבן וואוינען אויפ'ן זעלבן אָרט; די איבעריגע קינדער מוזן עמיגרירן אנדערשוואו. אין זאקסן, למשל, איז שוין באקאנט דאס אבלאווע־סיסטעם אויף די אידישע וואוינונגען. אין אנדערע שטעט לאזט מען, פאר אפּצאָל, ארויסקומען אידן געשעפטס־מענש. אבער בלויז אין דער באגלייטונג פון צווויי פאליציסטן א. אז. וו. א. וו.

דאס זיבענצענטע יאָרהונדערט ברענגט דעם דרייסיג־יאריגן קריג פון (1618 ביז 1648), וואס האט חרוב געמאכט דייטשלאנד. ער גראָבט אויך אינגאנצן אונטער דעם עקאָנאָמישן יסוד פון דעם דייטשן אידנטום. דער שלום פון וועסטפאלן באפרייט די קליינע דייטשע מדינות פון דער אויבערהערשאפט פון קייזער, און דאס איז א גרויס אומגליק פאר אידן. וואָרים פריער אמאל, נאָך גרויס השתדלות, פלענט אמאל דער קייזער אפשאפן די גזירות פון א קלייַנעם, אים אונטערטעניגן וואסאל. פון איצט אָן אבער איז ניט געוען מער צו וועמען צו אפּעלירן. אין יעדן לאנד זענען געווען בלויז באשטימטע שטעט, וואו א באגרעניצטע צאל אידן האבן געמעגט וואוינען. אבער אפילו אין די שטעט זענען פאר אידן באשטימט געווען שוין פון פריערדיגע צייטן אָן בלויז באשטימטע גאסן (געטאָס). זענען די דאזיגע גאסן א גרויסע ענגשאפט. קומט עס צו אפּטע עפידעמיעס, וואס קאסט אלעמאל גרויסע קרבנות. האבן שטענדיג די געטא־איינוואוינער א קרענקליך אויסזען. זענען פיזיש שוואך. און דערצו: דער גרויסער דלות! דער דורכשניטליכער איד האָט די גאנצע וואך געפּרעלט איבער די דערפער. און דאָ איז ער קיינמאל ניט זיכער געווען מיט זיין ביסל פארמעגן, ניט מיט זיין לעבן אפילו. קליין און גרויס מאכט זיך לוסטיג איבער אים. וואו די אייגענע כחות געניגן ניט, רייצט מען אָן אויף אים די הינט. אין פיל ערטער גיט מען אכטונג, אידן זאלן זיך ניט צופיל מערן, ערלויבט מען זיי א בעגרעניצטע צאל חתונות א. ד. ג. אלע באשרענקונגען ניט אויסצורעכענען.

און אינאיינעם מיט'ן רעכטליכן און מאַטעריעלן צושטאַנד פאַלט אויך דאס גייסטיגע לעבן, די אינערליכע אידישע אָרגאני־זאציע. אין די ערשטע יארהונדערטן האבן אידן געהאט ארגאני־זירטע קהלות מיט גבאים און פּרנסים. דער ראש־הקהל און דער פאָרזיצער פון דעם פּרנסים־ועד זענען די אנערקענטע פאָרשטייער פון אידן. זיי האבן אן אייגענעם בית־דין. פון צייט צו צייט קומען זיך צונויף די רבנים און פּרנסים פון גרויסע קהלות און נעמען־אָן תקנות, וואָס זענען גילטיג פאַר'ן גאַנצן לאַנד. זיי זענען באַקאַנט מיט'ן נאָמען: „תקנות שום" (ש ו ם מאכט: שפּייער, ווארמס, מאַינץ). אין יענע גוטע צייטן וואקסן אויך אין דייטשלאנד גרויסע מענטשן: אַ רבי גרשון מאור הגולה, חכמי לותיר, רבי יהודה חסיד א. ד. ג. אָבער וואס ווייטער, אלץ מער טריקנט אויס דער קולטו־רעלער שאַפונגס־קוואַל פון די דייטשע אידן. די גרויסע צרות פאַר־טונקלען דעם גייסט, האקן אונטער די פליגל און מענטשן האַלטן זיך, אַזוי צו זאָגן, האַרט באַ דער ערד. אין מיטן זיבעצענטן יארהונדערט אָבער טרעפט מען אין דייטשלאנד זייער פרומע אידן, וואָס האַלטן זיך אָן פיל און פארשיידענע רעליגיעזע מנהגים — ניט אַ האָר נאָכצולאָזן. אָבער קיין זכר איז מער ניט געווען פון יענע גרויסע ישיבות, וואס האבן יאָרהונדערטן עקזיסטירט אין דייטשלאנד. מען לעבט בלויז מיט מרה־שחורה'דיגן יראת־שמים. מען פאַסט, מען פּייניגט זיך, און די גאנצע לעבנס־פרייד איז זיי פארלאָרן געגאַנגען.

און ווער ווייסט צו וואָס פאַר אַ געפאַלנקייט די דייטשע אידן וואָלטן געקומען, ווען ניט די „גזירת ת"ח" אויף די אידן אין פּוילן וואָלטן זיי צו הילף געקומען. וואָרים צוליב די גזירות און שחיטות און תליות מצד די קאָזאַקן זענען פיל פּוילישע אידן אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד. צווישן די אָנגעלאָפענע זענען געווען פיל חשוב'ע אידן, מיוחסים, גרויסע לומדים. די היימישע אידן פאַרהאַלטן זיך צו זיי מיט גרויס אַכטונג. ביסלאַכווייז הויבן אָן די פּוילישע אידן ווירקן אין ז י י ע ר גייסט אויף די אידן אין דייטשלאַנד. פון דער צייט אָן ווערן זיי, אַזוי צו

זאָגן, די „הייוון" אין דעם דייטשן אידנטום. זיי ווייסן ניט פון מרה־שחורה, האָבן אַ חוש צו וועלטלאַכן וויסן. די פריער־דיגע פאַרגליווערטקייט פאַרשווינט אַלץ מער און מער, אין די כמעט פאַרשטיינערטע זיילן הויבט זיך אָן צו ווייזן אַ לעבעדי־גער אָטעם, און אין דער ערשטער העלפט פון אַכצענטען יאָר־הונדערט, אַז עס הויבט זיך אָן די השכלה באַוועגונג — געבוי־רען פון דער אויפקלערונגס־אַרבעט אין אייראָפּע — זענען די פּוילישע אידן אין דייטשלאַנד אירע פאָרקעמפער, אי טעאָ־רעטיש אי פּראַקטיש.

פּאָליטיש בלייבן די דייטשע אידן אין אַכצענטן יאָר־הונדערט פּונקט אַזוי רעכטלאָז ווי פריער. דער דייטשער „אויפ־געקלערטער דעספּאָט", פרידריך דער גרויסער, האָט אויך נאָר זיינע „שוץ־אידן" אין פאַרשידענע מדרגות. אויך ער באַנוצט זיך מיט די משונה'דיגסטע מיטלען, אונטער יועלכע ער נעמט אַרויס פון אידן אָפּצאָלן נאָך אָפּצאָלן. ער דולדעט ניט די אידן, קאָן זיי ניט סובל זיין. און דאָך צווינגען אים מלוכה־אינ־טערעסן צו זיין נאָכגעביגער צו די אידן אין דייטשלאַנד, ווי עס איז פריער געווען. אים גייט עס אין לעבן און גליק פון דער מלוכה צו ענטוויקלען האַנדעל און אינדוסטריע אין לאַנד. אידן טוען דאָס. דערהויפּט באַווייזן זיי וויכטיגעס אויפצוטאָן אין דער זיידנס־אינדוסטריע, וואָס איז ניי אין דייטשלאַנד, צו קאָנען קאָנקורירן מיט פראַנקרייך און איטאַליע. פרידריך איז אָביעקטיוו געצוואונגען צו געבן פּריווילעגיעס פאַרשידענע רייכע אידן, פאַבריקאַנטן, וואָס זייער ניצליכקייט פאַר'ן לאַנד איז אויגנשיינלאַך. עס הויבן זיך אָן לאָזן הערן איינצעלנע שטימען מצד דייטשן, וואָס פאָדערן צו פאַרבעסערן די אידישע לאַגע. אַזוי, צום ביישפּיל, לעסינג. אָבער ער איז ניט דער איינציגער.

די דאָזיגע אויפמערקזאַמקייט צו דער אידישער לאַגע וועקט אין אידן דעם נאַטירלאַכן פאַרלאַנג: זיך מקרב צו זיין צו יענע, וואָס הויבן אָן אים גוטס צו פאַרלאַנגען. ער

וויל ניט זיין מער אַזוי פרעמד צו זיי, אַזוי אָפּגעשיידט פון זיי. עס ווערט וואַך דער פאַרלאַנג: אין דער ברייטער וועלט אַ פוס צו שטעלן. עס קומען אויף אידן, וואָס קענען אייראָפּייאישע שפּראַכן, וואָס האָבן פילאָזאָפישע בילדונג, וואָס קומען אין לייכטער באַרירונג מיט דייטשע אינטעליגענטן. די רייכע אידן הויבן אָן צו פאַרקערן מיט דייטשן פון זייער גראַד — און ניט בלויז אין געשעפטס־אַנגעלעגנהייטן. די רייכע אידישע הייזער ווערן אייראָפּעאיזירט. די אידישע טעכטער ווערן אין גיכן אַ „שם־דבר" מיט זייער גוטן פראַנצויזיש רעדן, קלאַוויר שפּילן און פיינעם באַנעמען מיט די ניט־אידן, וואָס פאַרקערן מיט זייערע עלטערן. עס הויבט זיך אָן אַ באַוועגונג צו טעאָרעטישער בילדונג — דורך העברעאיש, דורך דייטש. און אין אַ משך פון צענדליגער יאָהרן ווערן געוועבט די פעדים, וואָס ציען זיך פון אויסן צום אינוועניג, פון דער אַלגעמיינער אויפקלערונג צום אידנטום. אָבער אין אָנהויב פון דער צווייטער העלפט פון אכצענטן יאָרהונדערט זעט מען שוין פיל יענע פעדים, וואָס ציען זיך פון אידנטום צו דער אַלגעמיינער אויפקלערונג. אין דייטשן פילאָזאָפן־קרייז" ווירקט און אַרבעט פאַר דער דייטשער אויפקלערונג דער איד משה מענדעלסזאָן, און אַ דור אידן הויבט אָן צו וואַקסן, וואָס ווייסן שוין פון אידנטום לחלוטין גאָרנישט.

אָבער פּאָליטיש בלייבן די אידן אַלץ נאָך רעכטלאָז. וואָס מער מען דערנעענטערט זיך צום אַלגעמיינעם בירגערלאַכן לעבן אַלץ שווערער פילט מען די שווערקייט און די באַליידיגונג פון דער רעכטלאָזיגקייט. 1789 קומט די פראַנצויזישע רעוואָלוציע, און אַ פּאָר יאָר שפּעטער קומט דאָרט די אידישע גלייכבאַרעכטיגונג. די דייטשע אידן הערן דאָס און אַ קנאה צעברענט זיך אין הארצן. „פרייהייט, גלייכהייט און ברידערליכקייט" — אונטער דער פאָן שטייט איצט פראַנקרייך. און דאָס איז עס דאָך אייגנטלאַך, צו וואָס די אויפגעקלערטע מענשהייט, צו וואָס דאָס אונטערדריקטע אידענטום שטרעבט שוין אַזוי לאַנג. און

דאָס האָבען יענע דאָך דערגרייכט כמעט איבערנאכט, דורך דער רעוואָלוציע. און אויב די דייטשען זענען ניט גרייט צו א רעוואָלוציע פון אויסן, לאָמיר מאכן א רעוואָלוציע פון אינווענדיג: לאָמיר אָפּרוימען די צוימען, וואָס שטייען צווישן אונז און דער וועלט. די רעליגיע דארף מען רעפּאָרמירן. העברעאישע — דעם תנ"ך האָט מענדעלסזאָן איבערזעצט אויף דייטש, דעם תהלים אויך. די הפטרות האָט פרידלענדער (מענדעלסזאָנס תלמיד) איבערזעצט, דעם סדור — אייכעל און פרידלענדער — אזוי, אז אויך באָם דאוונען וועלן שוין אידן ניט זיין מער אָפּגעטיילט פון זייערע שכנים.

און אז די שכנים באמערקען אלץ ניט די אידישע גרייטקייט און די גלייכבארעכטיגונג לאָזט אלץ נאָך וואָרטן אויף זיך; אז עס וועט מיאוס דאָס האָפּן און דאָס וואָרטן, — גייט מען אויפ'ן עקסטרעם: אין נאָמען פון הונדערטער בערלינער אידישע בעלי־בתים וועגדט זיך פרידלענדער צום פּראָטעסטאַנטיזם גייסטלאָכן טעלער מיט'ן פּארשלאָג צו מאכן א מין פּשרה, נאכלאָזן א פּאָר דאָגמען, א פּאָר אני מאמינ'ס פון'ם קריסטלאכן גלויבן, וועלן זיי אָננעמען דאָס קריסטנטום. וויל ניט טעלער קיין האלבע קריסטן, און פון דער שתדלנות וועט גארנישט. בלייבן די עלטערע דערצארנט און פּארצווייפלט. זאָל זיך די אינגערע אָפּ פון יעדער פּשרה, און אָן שום תנאים לויפן זיי צום שמד. טויזנטער און טויזנטער אידן האָבן זיך דאָן גוטוויליג געשמד'ט צוליב דער גלייכבארעכטיגונג. אָבער פּאָר אידן איז די גלייכבארעכטיגונג אלץ נאָך געבליבן א פּארשלאָסענער גן־ערן.

אין אנהויב פון נייניצענטן יאָרהונדערט ציט נאָפּאָלעאָן דורך מיטל־אייראָפּע, שנייט צו נייע מלוכות און שנייט צו רעכט די אידן אין אלע דייטשע לענדער. די אידן פילן, אז אינאיינעם מיט נאָפּאָלעאָנס פאלן וועלן אויך זייערע רעכט אוועקפאלן. דערפאר באטיליגן זיי זיך אין קאמף קעגן נאָפּאָלעאָן מיט לעבן און פארמעגן. נאָר אז עס קומט צום

„ווינער קאנגרעס" (1815) נאך נאפאלעאנ'ס נפלה — וואו עס ווערט געשאפן די „היליגע אליאנץ" פון אלע אירראפעאישע מלוכות, צום שוץ פון מאנארכיזם, קערט מען אום די אידן צו זייער נאנצער, פריערדיגער רעכטלאזיקייט. מיט פיר יאר שפעטער קומען אפילו פאר פאגראמען אין פראנקפורט, האמבורג און נאך אנדערשוואו, און ווידער זוכט מען וואויל צו געפעלן אין דייטשע אויגן דורך זעלבסט־רעפארם און רעליגיאנס רעפארם, וואס ברייננט צו גרויסע קאמפן בא אידן צווישן זיך. און אין גיכן הויבן אן זיך באווייזן קעמפער פאר אידישער גלייכבארעכטיגונג אויפ'ן פאליטישן נעביט. דער וויכטיגסטער צווישן זיי איז גבריאל ריסער. שמד — אלס מיטל צו ווערן גלייכבארעכטיגט — הערט אויף. די רעוואלוציע פון 1848 פארגיכערט דעם פראצעס פון גלייכבארעכטיגן אידן וועלכער ווערט פארענדיגט אין יאר 1871 — ווען דייטשלאנד ווערט ווידער פאראייניגט אין אין אימפעריע. אבער אינאיינעם דערמיט באווייזט זיך אין דייטשלאנד די אנטיסעמיטישע באווענונג, וואס פארשאפט אידן גרויסע שוועריקייטן. נעווייסע בירגער־רעכט פאר אידן בלייבן בלויז אויפ'ן פאפיר. אבער דאס אידישע לעבן אנטוויקלט זיך דאך פריי: ווייניגער ווי אלץ — אידיש, אויב ניט רעכענען די „אידישע וויסנשאפט" וואס ווערט דארט געשאפן. און אזוי ביז'ן צוואנציגסטן יארהונדערט ארײן.

משה מענדעלסזאָן

א נאָמען — דער סימבאָל פון א שטאַרקער קולטור־באַווע־גונג. א מאַן — דער צענטער פון א גרויסער, גייסטיג־מעכטיגער עפֿאָכע. דאָס איז געווען מענדעלסזאָן, און אַזוי איז ער אריין אין אונזער געשיכטע: סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער אויפֿקלערונג, סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער לי־טעראַטור און סיי אין דער געשיכטע פון דער אידישער פילאָ־זאָפֿיע. געוויס טראָגט ער אויף זיך דעם שטעמפּל פון זיין צייט. אַזוי געוויס איז אָבער אויך, אַז ער האָט זיין שטעמפּל אויף זיין צייט אויפֿגעדריקט. און א צייט איז דאָס געווען א ברויזנדיגע, א קעמפֿענדיגע. זי האָט אידייען אָנ־געהויבט, פרינציפּן אויסגעשמידט פֿאַר קומענדיגע דורות. און איר לאָזונג — דער לאָזונג פון 18טען יאָרהונדערט — איז געווען: אויפֿקלערונג, פון פראַנצויזישער אָפּשטאַמונג.

און אין באַגריף: „אויפֿקלערונג", ליגט: דאָס קלערן און קלאָר מאַכן און מיט שכל באַגרייפֿן אַלע יענע אמת'ן, וואָס זענען אָנגענומען בא מענשן. אמת'ן — וועגן דער וועלט, וועגן דעם, וואָס אין איר, און איבער איר. א מענטש, הייסט עס, קאָן טרויען בלויז זיין שכל. ער קאָן אָנ־נעמען בלויז דאָס, וואָס ער באַגרייפט, פֿארשטייט און ס'איז אים קלאָר. דער אויפֿגעקלערטער איז דאָרום ניט בלויז קענ־אבערגלויבן, נאָר גענג גלויבן בכלל — אפילו אויפֿן געביט פון רעליגיע. דערפֿאַר פֿאַדערט די אויפֿקלערונג פֿולע טאַלעראַנץ בנוגע אַנדערע גלויביגע — וויל ניט אַלע מענטשן האָבן דאָך איין שכל. און וואָס איינער האַלט(פֿאר מע־צו אָנערקענען, קאָן דער אַנדערער האַלטן פֿאר אוממעגלאַך צו אָנערקענען. הערט מען טאַקע שוין אין אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט די מיינונג, אַז „כפירה איז ניט קיין פֿארברעכן, נאָר א טעות אין דענקען", און דאָס אויבנציגע קאַמפּס־מיטל גענג כפירה איז — אויפֿקלערונג. איבערצייגונג. אָבער ניט גוואַלט, ניט צוואַנג. וואָרים מיט גוואַלט קאָן מען ניט איינגעבן דעם מענטשן ניט קיין גוטע זיטן און ניט קיין פרומע געדאַנקען,

און, דער עיקר, די פירסטן זענען ניט מחויב צו זאָרגן דערפאַר, אַז זייערע אונטערטאַנען זאָלן אַריינקומען אין גן עדן אַריין... דורך דער אויפקלערונג, און איר לאָגישן אויספיר — די טאָלעראַנץ, ווערט געבראָכן די הערשאַפט און אויטאָריטעט פון דער קירך — אין וואָס די מאָנאַרכן זענען שטאַרק פאַראינטע־רעסירט. די אויפגעקלערטע מאָנאַרכן און זייערע הויפן ווערן די צענטערן, וואו די אידייען פון דער אויפקלערונג ווערן גע־פלעגט — ווי ווייט דאָס רירט ניט אָן זייערע פּאָליטישע רעכט און פּרעראָגאַטיוון. אין די קעניגלאַכע הויפן ווערן צונויפגענומען פילאָזאָפן, געלערנטע, קינסטלער און גרויסע ספּעציאַליסטן אין פאַרשידענע אינדוסטריע־פאַכן. דער הויף דינט פאַר'ן בירגער, ווי אַ ביישפּיל פון גייסטיגער פרייהייט, רעליגיעזער גרינגשע־צונג און מאָראַלישער לייכטזיניקייט. דער בירגער טוט נאָך דעם הויף: אינטערעסירט זיך מיט פילאָזאָפיע, מיט פראַנצויזישער ליטעראַטור, פראַנצויזשע פּאַרוקן און פראַנצויזישע פראַקן. דאָס נאָכאַמען, די פּאָזע אין ריידן און אין האַלטן זיך איז אַן אָנ־גענומענע זאַך אומעטום. דאָס אינערלאַכע, דער קערן, דער אמת'ער מחות פון מענטשן ווערט פאַרשטעלט, פאַרמאַס־קירט.

אָבער שוין צום סוף פון דער ערשטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט, באַווייזן זיך אין דייטשלאַנד מענטשן מיט אָפענע אויגן, וואָס באַמערקן ווי לעכערלאַך דער דייטשער בירגער זעט אויס אינ'ם פראַנצויזישן פּאַרוק און פראַנצויזישן פראַק; ווי אומנאַטירלאַך ער זעט אויס מיט זיין שטרעבן — דוקא אויפ'ן פראַנצויזישן פאַסאָן זעליג צו זיין. דעם אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם ווערט אָנגעוויזן אויף דער סתירה צווישן זיין טע־אָריע און פּראַקטיק: פון איין זייט וויל ער האָבן אַ פאַראיי־ניגטע דייטשע נאַציאָן, און פון דער אַנדערער — לאַכט ער אויס אַלץ, וואָס דייטש איז; ער רעדט פון אויפקלערונג פאַר אַלע, שטיצט אָבער בלויז יענע ליטעראַטור, וואָס די אויבערשטע שיכטן פון דער געזעלשאַפט קאָנען געניסן,

א. ד. גל. אויפן פאליטישן געביט. אט די אפאזיציע איז קאנ־צענטרירט אין די זשורנאלן, וואס יאקאבי גרינדעט אין אנהויב פון דער צווייטער העלפט פון 18טן יאהרהונדערט. די דאזיגע אפאזיצע באמיט זיך איינצופלאנצן דעם דייטשן בירגער דעם ווילן — דייטש צו לערנען, דייטש צו זיין און דייטש צו לעבן. זי באמיט זיך ארויינצוטראגן מער רעא־ליזם אין דער ליטעראטור, מער נאטירלאכקייט אין לעבן, מער אויפריכטיקייט אין פילן און מער ערנסט און אויסגעהאלטנקייט אין דיינקען און האנדלען. וואהרים אויב רעליגיעזע טאלעראנץ איז ניט בלויז א פוסט וואהרט, דאן דארפן אלע רעליגיעס גלייך זיין; דארף ניט זיין קיין פלאץ פאר קיין הערשנדע רעליגיע; אויב אלע מענשן זענען ווירקלאך גלייך, דארפן אלע זיין גלייך אין זייערע רעכט. דאן טאר מלוכה ניט מאכן קיין חילוק צווישן מענטשן פון איין פאלק און מענטשן פון אן אנ־דער פאלק. א. ד. ג., א. א. וו.

צווישן די ערשטע אנפירער פון דער דאזיגער פאליטיש־קולטורעלער אפאזיציע איז דייטשלאנד, פאר דייטשלאנד, איז אויך משה בן מנחם מענדעלסזאן.

ער איז געבוירן אין דעסוי, דעם 6טן סעפטעמבער, 1729 (י"ב אלול תפ"ט). זיין פאטער איז געווען א סופר, ד. ה. א איד, וואס פלעגט שרייבן ספרי־תורות, תפילין און מזוזות. א איד א גרויסער ירא־שמים. א שטילער. א בנעימות'דיגער. און זייער א גרויסער עניו, שוין פון קינדווייז אן וווייזט משה ארויס אויסערגעווענלאכע פייאיקייטן, אבער צו קיין גאונות קומט עס ניט. דער פאטער לערנט מיט אים חומש, העברעאיש און דקדוק. צו צען יאר שרייבט ער שוין שירים, צו צוועלף, איז ער פון די צו צען יאר שרייבט ער שוין שירים, צו צוועלף איז ער פון די פרענקל. און אז דער לעצטער וועלט שפעטער רב אין בערלין, גייט דער פערצען יאריגער ישיבה בחור, משה דעם סופר'ס, צופוס קיין בערלין (חשון 1743) און לערנט וויטער אין רבינ'ס ישיבה. איז דער ראש ישיבה צופריד פון אים. זארגט פאר זיין

דורכקומען און שארט אים צו א זייטיגן פארדינסט. א שיינע האנטשריפט האט דער בחור, לאזט אים רבי דוד פרענקעל אי־ בערשרייבן זיין חבור „קרבן העדה". דער דאזיגער ספר פאר־ נעמט זיך מיט פארגלייכן די פארשידענע סוגיות פון תלמוד בבלי מיט דיזעלבע סוגיות אין תלמוד ירושלמי. ער הויבט ארויס די פונקטן וואו זיי גייען זיך פאנאנדער און שטרייבט אונטער די פונקטן, וואו זיי זענען אייניג. און פון דעם אי־ בערגעשריבענעם לערנט דער איבערשרייבער: אבסטראקטע באגריפן צו אנאליזירן, פארגלייכן און אונטערשיידן — דער אייגנטלאכער יסוד פון יעדן פילאזאפישן דענקן. דערמיט ענ־ דיגט זיך זיין טראדיציאנעלע ערציאונג. פון דאנען אן און וויי־ טער הויבט אן די „בערלינער לופט" צו ווירקן אויף זיין אנט־ וויקלונג. און די דאזיגע לופט, אריבערגעקומען פון פראנקרייך, איז סם פאר יעדער טראדיציע. אין אלע אנגענומענע טראדי־ ציאנעלע מיינונגען און גלויבנס טראגט זי אריין צווייפל. צו אלץ טרעטן אירע אנהענגער צו מיט א קריטישן שניידמעסער. דער גייסט פון אומגלויבן, פון כפירה, פון הפקרות שוועבט איבער אלץ. און די פארגיסטיגקייט דרינגט אריין אין דער אידישער געטא אויך. נייע פראבלעמען הויבן אן באאומרואיגן דעם דעסויער בחור. נייע פראגן באשעפטיגן אים. ער הויבט אן דורשטן נאך ווסן. הויבט ער אן צו זוכן נייע מענטשן, וואס זאלן זיינע גייסטיגע באדערפנישן באפרידיגן.

לעבט דעמאלט אין בערלין רבי ישראל לוי זאמושץ, א מענטש — א גאון אין תלמוד, א גרויסער מאטעמאטיקער און פארטרעפלאכער קענער פון דער מיטלאלטערלאכער פילאזאפיע — ווי ווייט זי געפינט זיך אין דער העבריאישער ליטעראטור. ארום אים גרופירן זיך עטלאבע משכילים, און צו דער גרופע איז זיך רבי דוד פרענקל'ס תלמיד אויך מקרב. לערנט מיט אים זאמושץ דעם „מורה נבוכים" פון רמב"ם און באקאנט אים מיט די יסודות פון העבערער מאטעמאטיק. לערנט מיט אים דר. קיש פון פראג — רוימיש און דר. אהרן גומפערץ לערנט מיט אים

ענגליש און פראַנצויזיש. זיינע גוטע פעאיקייטן און זיין גרוי־סער פלייס העלפן אים אין גיכן באַקאַנט צו ווערן ווי אַ גע־בילדעטער מענטש. דער רייכער אידישער זיידנפאַבריקאַנט, יצחק בערנאַרד נעמט אים (אין יאָר 1750) אין שטוב אַריין פאַר אַ לערער צו זיינע קינדער. פיר יאָר בלייבט ער אויף דער שטעלע, און פאַרנעמט זיך ניט בלויז מיט אויסבילדן די קינ־דער, נאָר אויך מיט אויסבילדן זיך אַליין. אין יאָר 1754 ווערט ער בוכהאַלטער אין בערנאַרד'ס זיידנגעשעפט. שפּעטער ווערט ער פאַרוואַלטער. און נאָך בערנאַרד'ס טויט ווערט ער אַ שותף צו דער גאַנצער אונטערנעמונג, און דערביי בלייבט ער ביז'ן טויט אַריין. אַזוי איז זיין מאַטעריעלע עקזיסטענץ פון פרי אָן געווען געזיכערט.

אין יאָר 1754 באַקענט זיך מענדעלסזאָן מיט'ן גרויסן דייטשן דיינקער און דיכטער פון 18טן יאָרהונדערט: גאָט־האלד אפרים לעסינג.

אין גיכן נאָך זייער באַקאַנטשאַפט, בריינגט לעסינג צו מענדעלסאָנ'ען אַ פילאָזאָפיש בוך, געשריבן פונ'ם ענגלישן שריפטשטעלער שעפטעסבערי. נאָכ'ן לייענען האָט מענדעלסזאָן באַמערקט: אַזאַ פילאָזאָפיע וואָלט איך אויך געקאָנט שרייבן". לעסינג האָט ניט גאַנץ געגלויבט אין דער באַהויפּטונג. נאָר אין עטלאַכע וואָכן אַרום, אַז מענדעלסזאָן האָט איבערגע־געבן לעסינג'ן אַן אַרטיקל מיט'ן נאָמען: „פילאָזאָפישע שמועסן", לאָזט עס לעסינג אָפּדרוקן — אָן מענדעלסאָנ'ס וויסן און אָן זיין אָפענעם נאָמען. קיין גרויסן וויסנשאַפט־לאַכן ווערט האָט דאָס אַרטיקל ניט געהאַט. אָבער די טיפע געדאַנקען (ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן די פילאָזאָפישע סיס־טעמען פון שפּינאָזאָ און לייבניץ) אויסגעדריקט אין אַ פּאָפּולע־רער, עלעגאַנטער, דייטשער שפּראַך, מאַכט אויפזען אין בער־לינער געבילדעטע קרייזן. און אינגיכן, אַז עס גרינדעט זיך אין בערלין „דאָס אַקאַדעמישע קאַפע", וואוהין מען האָט צו־געלאָזט בלויז הונדערט מיטגלידער, נעמט מען אַריין פאַר אַ

מיטגליד אויך מענדעלסזאנ'ען, פאר וועלכן די געלערנטע פון דער בערלינער אקאדעמיע האבן וואריעמ סימפאטיען.

אבער מענדעלסזאן פאר זיי האָט קיין סימפאטיע ניט געהאט. וואָרים ער און לעסינג, ווי די בעסטע צווישן דער בערלינער אינטעליגענץ, פארָאכטן דעם פראנצוזישן גייסט, דעם פראנצוזישן שפּאָט און לייכטזיניקייט, וואָס האָט געווירקט אין דייטשלאנד — צום שאָדן פון דייטשן פאָלק. דאָס „פראנצוזנטום" איז אבער געשיצט און געשטיצט געוואָרן פון קעניג און פון דער קעניגלאכער אקאדעמיע. ס'רוב אקאדעמיקער זענען פראנצוזן, אדער האָבן זייער בילדונג באקומען אין פראנקרייך. די שפּראך פון די געלערנטע איז פראנצוזיש. דער קעניג שרייבט זיינע ווערק בלויז אין פראנצוזיש. „די דייטשן זענען א פאָלק אָן שריפט און אָן שפּראך" — האָט פרידריך דער גרויסער געזאָגט. די אָפיציעלע „גרויסע" און די אָפיציעלע „וויסנשאפט" שטיצן די קעניגלאכע מיינונג. אבער מענדעלסזאָן מיט לעסינג'ן גיבן ארויס א ווערק, וואו זיי טרעטן ארויס געגן דער דאָזיגער מיינונג, געגן דער אקאדעמיע, געגן וואָלטער'ן — דעם אָפּגאָט פון פרידריך דעם גרויסן און געגן דעם גרוסן פרידריכ'ן, וואָס שיצט און שטיצט וואָלטער'ן. מאכט דער ארויסטריט גרויס אָנזען אין לאנד און אין הויף, און אין הויף ווערט מען נייגעריג צו קענען פערזענלאך דעם „אידישן יוננמאן" וואָס ערלויבט זיך ארויסצוטרעטן געגן „די גרעסטע וועלט־גייסטער" — וואָלטער און פרידריך — פון דער צייט.

און מיט פינף יאָר שפּעטער פאראינטערעסירט מען זיך נאָכאמאָל אין הויף מיט מענדעלסזאָן'ען. פרידריך דער גרויסער — ווי פיל אנדערע אין זיין צייט — האָט געמיינט, אז ווער עס קאָן פלעכטן גראמען, דער איז א פּאָעט, פלעגט ער אויך מאכן גראמען און שרייבן פּאָעזיע. האָבן עס אלע געלויבט אין טאָג ארויין. מענדעלסזאָן קריטיקירט אבער שארף די קעניגלאכע פּאָעזיע, שוין אינאיינעם מיט איר פראנצוזיש

און מיט איר קנאַפּער וויסנשאפטלאכקייט, וואָס דער קעניג האָט ארויסגעוויזן. די שאַרפקייט איז, נאַטירלאַך געווען פאַר־שטעלט, די שפּיצן — באַדעקט און באַפּוצט. די לעזער האָבן אָבער באַלד אַנטדעקט אַלע באַהאַלטענע כונות, און אויך דעם באַהאַלטענעם נאָמען פונ'ם קריטיקער האָט מען אויסגעפונען. דאָסמאָל האָט מען שוין מענדעלסזאָנ'ען ארויסגערופן קיין פּאָטסדאם (זומער־רעזידענץ פון דייטשע מלכים). ער האָט ניט געלייקנט, אַז ער האָט אויך אין זינען געהאַט דאָס, וואָס מ'האָט פון זיינע ווערטער ארויסגעלייענט, „אָבער — האָט ער זיך פאַרענטפערט — דער וואָס מאַכט גראַמען לשם פּאָעזיע, איז געגליכן צו איינעם וואָס שיסט אין אַ ציל. ווער דער שיסער זאָל אויך זיין: קעניג צו פּויער, ווייסט ער, אַז יענער, וואָס שטייט באַם ציל וועט אָפּנהערציג זאָגן: צי האָט דער שיסער געטראָפן אין ציל, צי ניט"... דער ענטפער באַפרי־דיגט. מענדעלסזאָן קערט זיך אום קיין בערלין בשלום.

✓ די דערמאָנטע און אַנדערע ענלאַכע ארויסטרעטונגען, מאַכן מענדעלסזאָנ'ען זייער פּאָפּולער. אַלע הויבן אָן זיך צו אינטערעסירן מיט אים. די ליבעראַלע געזעלשאַפט — ווייל דאָס איז געווען דער איינציגער איד; וואָס האָט זיך ענג פאַר־בונדן מיט דער דייטשער קולטור און געקעמפט פאַר איר אַנטוויקלונג; די קאָנסערוואַטיווע געזעלשאַפט — ווייל זי האָט ניט געקאָנט צוזען, ווי אַ איד ווערט אַזאַ חשוב אין די אָנגעזעענע קריסטלאַכע קרייזן, און בלייבט נאָך אַלץ אַ איד... און צווישן אידן האָט מען זיך געפילט זייער און זייער גע־הויבן מיט דעם כבוד און אַכטונג, וואָס עס איז אויסגעפאַלן אויף א ו נ ז ע ר מענדעלסזאָנ'ס חלק.

און אינגיכן (1763) באַשטימט די בערלינער אַקאַדעמיע אַ פּרייז פאַר אַ ווערק אויף דער טעמע: „צי קאָנען מעטאַ־פיזישע כללים זיין אַזוי קלאָר און זיכער ווי מאַטעמאַטישע?" די גרעסטע געלערנטע באַטייליגן זיך אין דעם קאָנקורס. עס באַטייליגט זיך דער באַרימטער קעניגסבורגער פילאָזאָף,

קאָנט, עס באטייליגט זיך אויך מענדעלסזאָן. און מענדעלס־
זאָן געווינט דעם פּרייז: 50 גאָלד־טאָלער און א מעדאַל. דאָס
מאַכט גרויס אויפזען אין די געביל־דעטע קרייזן. אויפ'ן סמך
פון דער שריפט, נעלינגט עס צו באַקומען פון קעניג א
„שוץ־בריף" פאַר מענדעלסזאָנ'ן, וואָס ערלויבט אים פריי צו
לעבן אין בערלין (ביז איצט האָט ער געהאַט וואוין־רעכט אין
בערלין בלויז אלס אָנגעשטעלטער אין בערנהארד'ס זיידנפאבריק).

און ווידער פּאַרפּענטלאַכט מענדעלסזאָן א ווערק (1767),
וואָס בריינגט אים איין א קאָלאָסאַלע פּאָפולאַריטעט, דאַנק־
בארקייט און אפילו ליבשאפט. דאָס איז זיין: „פּערזאָן" —
א נאָמען פון פּלאַטאָנ'ס א ווערק און געשריבן אין דער פאָרם פון
די פּלאַטאָנישע דיאַלאָגן. דאָס איז געווען א ווערק „צו דער
רעכטער צייט".

עס איז שוין א פּאָר מאָל דערמאָנט געיוען, אז דאָס
18טע יאָרהונדערט איז קולטורעל געשטאַנען אונטער דער
השפּעה פון פראַנקרייך. נישט בלויז וואָלטער, וואָס
האָט אין אלץ געצווויפלט, פון אלץ חוזק געמאַכט און אי־
בערגעלאָזט א ליידיגן פלאַץ, נאָר אויך די פּראַנצויזישע מא־
טעריאַליסטן האָבן געהאט א גרויסע ווירקונג אויף אייראָפּא.
און לויט דעם מאַטעריאַליזם איז דער מענטש בלויז א מאשין
אזא, וואָס באַוועגט זיך — כל זמן אירע טיילן זענען גאַנץ
און ניט אָפּגענוצט. וועלן זיי אָבער יא אָפּגענוצט, ווערט דער
צוזאַמענשטעל לויז און שוואַך, פאלן זיך די טיילן פאַנאַנדער,
ווערט אויס מענטש. דאָס וואָס מען רופט נשמה, אָדער
גייסט, עקזיסטירט ניט פאַר־זיך; דאָס איז נאָר דער רעזול־
טאט, אָדער דער סך־הכל פון'ס צוזאַמענשטעל פון דער מאַטע־
ריע, פון'ס מענטשלאַכן אָרגאַניזם, לויט באַשטימטע נאַטור־
געזעצן. ווערט אויס מענש, אויס אָרגאַניזם, ווערט ממילא
אויך אויס גייסט. די געטלאַכע אריינמישונג אין דעם גאַנצן
פּראָצעס פון געבוירן, לעבן, שאפן און שטאַרבן פון'ס מענשן
— דאָס האָט די רעליגיע אויסגעטראַכט, א. א. וו., א. א. וו.

אָבער אָן אַ גאָט, אָן אַ האָפנונג אויף עולם־הבא, אָן דעם גלויבן אין לוין און שטראָף — האָט פאַר פיל די וועלט אויס־געזען אַ תהו־ובהו; ווי אַ פרייער פלאַץ פאַר הפקרות. ניטאָ מער קיין רעגולאַטאָר אין לעבן, ניטאָ קיין זין, און ניטאָ קיין צוועק. ניטאָ אפילו קיין קריטערי אויף צו באַשטימען: וואָס איז גוט און וואָס איז שלעכט? און האָט דאָס לעבן קיין ציל ניט — צו וואָס זיך עוסק'ן מיט זיינע פליכטן, אויפגאַבן, שווערקייטן און נאָרמען? איז טאַקע אַוועק אַ מין עפידעמיע פון זעלבסטמאָרד אין גאַנץ מיטל־אייראָפּא. מענשן האָבן געגאַרט נאָך באַרואיגונג. געזוכט אַן ענטפער אויף די דערמאָנטע פראַגן, וואָס האָבן געשטערט דעם אינערלאַכן פרידן פון פרט און דעם פרידן אין צוזאַמנלעבן פון כלל.

און מענדעלסזאָן האָט אין זיין דערמאָנטן ווערק געגעבן די תשובה. זי האָט באַוויזן אַז אַ גאָט איז יאָ דאָ אויף דער וועלט; אַז ער האָט באַשאַפן וועלט און מענטש; אַז אפילו דער גוף ווערט אויך ניט פאַרשוואונדן נאָכ'ן טויט. ער ווערט נאָר פאַרוואַנדלט אין אַנדערע עלעמענטן: אין שטויב, אין געוואוקס, א. ד. ג., ער עקזיסטירט, אַלזאָ, אויך נאָכ'ן טויט, נאָר ניט אין יענער פאָרם ווי ער האָט עקזיסטירט באַם לעבן, און אויב דער גשמיות'דיגער גוף גייט ניט אונטער נאָכ'ן טויט, היינט אַ פשיטא שוין די רוחניות'דיגע נשמה, וואָס קאָן ניט געטיילט און ניט געברעקעלט ווערן, און איז בלויז אַ גייסטיג איינערליי — ווי־זשע איז דאָס מעגלאַך, אַז זי זאָל אונטערגיין? געוויס עקזיסטירט זי אויך נאָכ'ן מענטשנ'ס טויט, א. אַז. וו., א. אַז. וו. ביז ער קומט צום אויספיר, אַז דער מענטש האָט ניט קיין רעכט צו שאַפן אי־בער גאָט'ס אייגנטום און זיך באַגיין מיט זיין לעבן, פון גאָט געשיינקט, לויט זיין, דעם מענטשנ'ס, קורצזיכטיגן איינזען, א. אַז. וו.

איז דאָס בוך געלייענט געוואָרן פון אַלעמען: פון טעאָ־לאָגן און פילאָזאָפן, פירשטן און פאָליטיקער, קינסטלער און

פֿשוט'ע מענטשן, געבילדעטע מענער און פֿרויען, אלטע און יונגע און בא אלע האָט ער די גרעסטע אנערקענונג, אפילו אזוינע דיינקער ווי הערדער, אפילו דער יונגער געטהע — אלע קאָנען זיך ניט אָפּלויבן פון דעם ווערק. דאָס ווערט איבער־זעצט אין אלע איראָפּיאישע שפּראכן. מענדעלסאָנ'ס בילד ווערט פּאַרקויפט אין צענדליגער טויזנטער עקזעמפּליארן. פון איצט אָן איז ניט געווען דער געלערנטער, וואָס זאָל האָבן געקומען אין בערלין און זיך ניט באמיען צו זען דעם באשיי־דענעם אידישן חכם. דער הערצאָג פון ברוינשוויג ווי אים אריבערנעמען אין זיין הויפּטשטאָט. דער פּירשט פון שאָמ־בורג־לויפּע ווערט זיין נאָענטער פּריינט. די בערלינער אקאדע־מיע לייגט פּאָר דעם קעניג, ער זאָל באשטעטיגן מענדעלסאָנ'ען אלס איר מיטגליד (פּרידריך טוט עס ניט), און יעזואיטן פון בענערי־קטען־אָרדן וועלן זיך צו מענדעלסאָנ'ן מיט זייערע צוויי־פּלען און וואַרטן אויף זיין לערע. און קירכן עפענען זייערע טויערן און ווילן האָבן דעם באַרימטן אידן אין זייער שוים...

וואַרים מחמת דעם, וואָס דאָס גאַנצע ווערק איז גע־ווען געשריבן אין סטיל און אין גייסט פון פּלאַטאָנ'ס „פּע־דאָן", האָט זיך מענדעלסזאָן געמוזט באנוצן בלויז מיט אזוינע געדאַנקען וואָס האָבן געגאָלטן בא די גריכן אין פּלאַטאָנ'ס צייטן. איז פון דעם בוך ניט געווען צו דערקענען, אז מענ־דעלסזאָן איז א איד. דערפון האָט דער ציוריכער עוואַנגעלי־שער גייסטלאַכער, יאָהאַן קאַספּאַר ל א פּ א ט ע ר, געדרונ־גען, אז מענדעלסזאָן, ווי פיל אנדערע בערלינער אידן, האלט ניט פון אידנטום, און אז ניט פון אידנטום, האלט ער דאָך מסתמא פון קריסטנטום. טא פּאַרוואָס שווייגט ער? ער פּאר־עפענטלאכט אן אָפּענעם בריף צו מענדעלסזאָנ'ען, ער זאָל ארוים־זאָגן זיין מיינונג וועגן אידנטום און קריסטנטום, און ווען ער ניט קאָנען אָפּוועגן די מעלות פון קריסטנטום, זאָל ער עם אָננעמען. מענדעלסזאָן נעמט אָן די פּאַדערונג און ענטפערט אים מיט אן אָפּענעם בריף. אין דעם דאָזיגן ענטפער, וואָס איז

געשריבן מיט גרויס טאקט און מיט נאך נרעסערער אויפריכ־
טינקייט, באווייזט ער, אז זיין רעליגיע איז די איינציגע,
וואס ער קאן אנערקענען. ער איז אויך א געגנער פון קריסטנ־
טום, צוליב די טעמים, וואס ער האט אמאל ארויסגעזאגט לא־
פאטער'ן אין א פריוואטן געשפרעך. און גלייכגילטיג בלייבט
ער צו לויב ווי צו טאדל, וואס ווערט פארעפנטלאכט נעגן
אדער פאר דעם אידנטום. און ער באגרייפט ניט די צוועק־
מעסיקייט פון שאצן איין רעליגיע נעגן דער אנדערער, און
בפרט, „אז דאס אידנטום איז א פליכט נאר צאר אידן. קיינ־
מאל האט דאס אידנטום ניט געשיקט קיין מיסיאנערן איבער־
צורערן אומגלויביגע, אדער אנדערש־גלויביגע. אז זיי זאלן אנער־
קענען דאס אידנטום. און אט האט ער קריסטלאכע פרייגט.
נאענטע און ליבע, קיינמאל איז אים אבער ניט איינגעפאלן צו
זאגן: א שאד, וואס אזוינע פיינע מענטשן זענען ניט קיין
אידן!"...

מענדעלסזאן'ס ענטפער האט ארויסגערופן גרויס אינטע־
רעס אין אלע געביל־דעטע קרייזן. פרייגט און שונאים מישן
זיך אריין אין וכוח. דער רעליגיעזער פאנאטיזם און דער אויפ־
קלערערישער ענטוזיאזם האט זיך צעפלאקערט און געקעמפט
אויף טויט און אויף לעבן. אבער מענדעלסזאן, וואס האט גע־
פירט, אזוי צו זאגן, א פארטיידיגונגס קאמף, איז ארויס דער
זיגער.

מענדעלסזאן איז אבער געווען ניט בלויז א פילאזאף פאר
דייטשלאנד און א צירונג פאר אידן. ער איז אויך געווען א
פאטער פון קינדער. אט די קינדער זיינע האט ער געוואלט
געבן א אידישע ערציאונג — ניט קימערנדיג זיך וועגן דעם:
צי האט עס אין דעמאלסטריגן דייטשלאנד נעלוינט צו זיין
א איד, צי ניט... אבער אינאיינעם דערמיט ווי־ל ער ערציען
זיינע קינדער אין א פארנונפטיגן אידנטום. כדי דאס צו דער־
גרייכן, זעצט ער איבער דעם תנ"ך, דער עיקר אבער דעם
חומש, אויף ד י י ט ש — די שפראך, וואס זיינע קינדער

האָבן געדאַרט. דערמיט איז ער אויסן געווען פֿטור צו ווערן פֿון די צענדליגער מפּרשים, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט צרום חומש, און כסדר זיך באַמיט — צו דערוויטערן די תורה פֿון שכל. שפּעטער זעט ער איין, צו וואָס עס איז ניצלאַך פֿאַר זיינע קינדער, קאָן ניצלאַך זיין פֿאַר אַנדערע אידישע קינדער אויך, און די איבערזעצונג קאָן אויך גילטן, ווי דער ערשטער טריט צו אידישער השכלה — פֿון וועלכער אידן זענען, לייַדער, נאָך אַווי ווייט. דערפֿאַר אז דער לערער פֿון זיינע קינדער, שלמה דובנא, לייגט אים פּאַר צו פּאַרעפּענטלאַכן די איבערזעצונג, איז מענדעלסזאָן מסכים דערצו.

[1] און אויך דאָס ווערט כמעט א וועלט־געשעענים. חשוב'ע אידן און קריסטן וואַרטן אויף דער איבערזעצונג. דער קעניג פֿון דענעמאַרק, זיין טראַנספּאָלגער, אקאַדעמיעם און פּיל גע־לערנטע אַבאָנירן זיך באַצייטנס אויף דער איבערזעצונג. בער־לינער בית־דין גיט זיין הסכמה אויפֿן חומש מיט דער אי־בערזעצונג. די וועלט האָפט אויף גרויסע רעזולטאַטן פון איר. די רעזולטאַטן זענען אויך גרויס געווען — אָבער גראָד אין אן אַנדער ריכטונג, ווי מ'האָט דערוואַרט. וואַרים מענדעלס־זאָן אליין איז אויסן געווען מיט דער איבערזעצונג ברייַנגען דערצו, אז אירן זאָלן אָנהויבן אויפצופאַסן דעם תנ"ך אין פּשטות, אָן קרומע געגג און אָן סאָפיסטיק — און דאָס איז אויך שוין א שטיק אויפקלערונג. אינגיכן האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז אָנשטאָט צו לערנען דעם חומש מיט דער הילף פון דער דייטשער איבערזעצונג, האָט מען, פּאַרקערט, געלערנט די איבערזעצונג, די דייטשע שפּראַך, מיט דער הילף פון חומש. און קוים האָבן יונגע לייט דערוואַרבן, דורכ'ן חומש, אן אוצר פון ווערטער און באַגריפֿן, האָבן זיי דעם חומש מיט דער גמרא אַוועקגעוואַרפן און זיך געזומען צו דער דייטשער וויסנשאפֿט. אַווי איז עס געווען אין דייטשלאַנד, אַווי, שפּע־טער, אין עסטרייך, גאַליציע, רוסלאַנד. די, וואָס זענען אויך ווייטער געבליבן באַם חומש, בא דער גמרא, זענען אויך ווייטער

געבליבן בא די הונדערט און איין פּרושים, דרשית און פּלפול. אזוי איז די ווירקונג פון דער איבערזעצונג געווען א טיפערע, ווי ער האט זיך עס פאָרגעשטעלט. אָבער דאס, וואס ער האט נעוואלט דערנרייכן מיט איר, האט ער ניט דערגרייכט. און וויל די איבערזעצונג האט אָפּט געבראכט דערצו, אז אידישע קינדער זענען שוועק פון אלטן אידישן שטייגער לעבן און אמאל פון גאנצן אידנטום, האָבן די גרויסע רבנים פון יענער צייט, ווי רבי רפאל, האמבורגער רב, און רבי יחזקאל לאנדוי, פּראגער רב, און אנדערע מרעיש עולם געווען אויף דער איבערזעצונג. אין איין אָרט האט מען אפילו די א י ב ע ר ז ע צ ו נ ג (אָבער ניט דעם איבערזעצער) מחרים געווען. אָבער גראָד דער חרם און די פאַרפאָלגונגען האָבן די איבערזעצונג נאָך פאָפולערער געמאכט. פאר טויזנטער ישיבה־בחורים דינט זי ווי א שליח צו דער גייסטיגער אייראָפּע, צו אייראָפּאישער בילדונג. בעת די ווירקליכע, מאטעריעלע אייראָפּע, איז נאָך א לאנגע צייט געבליבן פאַרשלאָסן פאר זיי: דייטשלאנד האָט זיי פאר בירגער ניט אנערקענט.

אָבער אויך אין ד ע ם פּרט, אז אייראפּא זאל אנערקענען אידן פאר בירגער און זיי געבן בירגער־רעכט, האָט מענדעלסזאָן געהאט א גרויסע ווירקונג. וואַרים אינמיטן 18טן יאַרהונדערט הויבט זיך אָן א באוועגונג אין גאנץ אייראפּא געגן אידישער אונטערדריקונג. ווערק נאָנצע ווערן געשריבן לטובת אידן. און מענדעלסזאָנס פריינט, א דייטשער שריפטשטעלער, ד ָ א ה ם, שרייבט (1781) א ווערק: „די בירגערליכע פאַרבעסערונג פון אידן". ער פאָדערט פאר אידן אויטאָנאָמע רעכט אין זייערע אינערליכע אנגעלעגנהייטן, אפילו חרם־רעכט פאר רבנים. בירגער־רעכט אין זייער אלגעמיינעם לעבן. נאָר צו פאליטישע רעכט, — ווי, למשל, ווערן רעגירונגס־באאמטע — מיינט ער, זיינען אידן נאָך ניט דערוואקסן — „ווייל זייער לאנגיאריגע קנעכטשאפט האט זיי אומפייאיג געמאכט צו באפעהלן און צו פאַרוואלטן." עס אנטוויקלט זיך א גרויסע געגנערישע פּאָלעמיק ארום דעם ווערק. אָבער אויך מענדעלסזאָן איז אומצופריידן מיט זיין פריינט'ס ווערק. ער איז אומצופריידן

מיט דער באהויפטונג, אז אידן זיינען ניט פייאיג צו פארנעמען רעגירונגס-שטעלעס, און איז אומצופרידען מיט'ן הרם־רעכט פאר רבנים. ער לאזט איבערזעצען אויף דייטש מנשה בן ישראל'ס בראשור: „תשועת ישראל", און שרייבט צו איהר א הקדמה. אין דער הקדמה נעמט ער ארום די גאנצע אידן־פראגע אין אלע אירע געשיכטלאכע פאזן; אלע פארשידענע טענות, וואס מען האט אין פארשידענע צייטען ארויסגעשטעלט געגן אידן, און אויף אלע ענטפערט ער. קלוג און שארף און אייגלויכטענדיג זענען זיינע ענטפערן. און דאס ברייננט צו ווייטערער און פארברייטערטער פאלעמיק. ער באהויפטעט, אז די רעליגיע, די קריסטלאכע ווי די אידישע, טאר ניט און לויט איר מהות קאן זיי נ י ט הערשן. זי קאן אויך ניט ארויסשטויסן קיין זינדיגע מיטגלידער. פארקערט, גראד די שוואכע און די אפגעשטאנענע דארף זי צוציען און באלערן און טרייסטן. אבער ניט ארויסשטויסן. די פאלעמיק ברייננט אים אויך צו שרייבן אן ערנסט ווערק („ירושלים") וועגן די פראגן פון רעליגיע און מלוכה און דער חילוק צווישן זיי.

און דער חילוק צווישן זיי באשטייט אין דעם, וואס מלוכה אדער שטאט באפעלט און צווינגט, און די רעליגיע לערנט און רעדט - איבער. / דער שטאט האט פיזישע מאכט און באנוצט זיך מיט איר, וואו זיינע באפעלן ווערן ניט ערפילט. די מאכט פון דער רעליגיע איז אבער נאר ליבע און גוטס טאן. דער שטאט דערווייטערט דעם ניט־נעהארכזאמען פון דער בירגערלאבער געזעלשאפט, די רעליגיע נעמט אים ארויס אין איר שוים. די בירגערלאבע געזעלשאפט האט צוואנגס-רעכט, די רעליגיעזע געזעלשאפט האט ניט קיין צוואנגס-רעכט און קאן זי ניט האבן. אבער אפילו מלוכה א רעכט צו באפעלן בלויז בנוגע צו טאן און ניט־טאן, אבער ניט בנוגע צו טראכטן אדער ניט־טראכטן, צו גלויבן אדער ניט גלויבן. און נאך ווייניגער האט די קירך דאס רעכט צו באשטראפן פאר געדאנקען, פאר גלויבן, און ברייננען מענטשן

אויפ'ן פייער דערפאר. און אויך די אידישע תורה: ניט פאר ניט-גלויבן, ניט פאר פאלש־דיינקען האָט די תורה באשטראָפט, נאָר פאר עובר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה. פאר שטערן די אָרדנונג פון דער געזעלשאפט. אָבער זינט דער בית-המקדש איז חרב געוואָרן, דער פאָליטישער בונד צווישן אידן איז געוואָרן אויפגעבונדן, די רעליגיעזע חטאים האָבן אויפגעהערט צו זיין פאָליטישע חטאים — ווייסט ניט די אידישע אמונה קיין אנדער שטאָף ווי געווייסענסביסן וואָס דער זינדיגער לעבט איבער פאר זיך. וואָרים די תורה איז א פראקטיש בוך מיט מצוות, וואָס דער איד דארף מקיים זיין און לעבן לויט זיי. יעדע מצוה האָט איר כונה און מאָראַלישן ציל. אָבער די תורה זאָגט ניט: אזוי זאָלסטו גלויבן, אָדער אזוי זאָלסטו ניט גלויבן, נאָר אזוי זאָלסטו ט א ן און אזוי זאָלסטו נ י ט ט א ן. יעדער איד איז מחויב מקיים צו זיין די מצוות, ער איז אָבער ניט מחויב צו גלויבן אין זיי. די תורה איז נאָר אויסן צו צווינגען דעם מענשן צו מעשים טובים, צו גוטע טאטן. אָבער די גוטע כונה — דאָס וועגדט זיך אָן דעם מענשן. די מצוות, דאָס איז די אייזערנע קייט וואָס פאראייניגט די אידן איבער דער גאַנצער געשיכטע און איבער דער גאַנצער וועלט. ווער עס איז ניט געבוירן אין דעם נעזעץ, דער דארף זיך אָן אים ניט אָנבינדן. אָבער ווער עס איז אין אים געבוירן, דער מוז לויט אים לעבן און שטאַרבן. און ער לאָזט אויס זיין וועלק מיט'ן צורוף:

„...לאָזט ניט צו קיין הערשנדיגע רעליגיעס — די רעליגיע קאָן ניט און דארף ניט הערשן. זי מלוכה אכטונג געבן אויף טאָן און ניט-טאָן, אָבער דענקען און רירן לאָזט אונז אזוי ווי אונז איז פון אונזער אלגעמיינעם פאָטער באשערט. וועו מיר גיבן דעם קיסר וואָס דעם קיסר געהערט, טא גיט איר גאָט, וואָס אים געהערט".

דאָס בוך (ערשינען אין 1783) האָט אן אויסרגעווייניאכן ערפאלג. אזא פילאָזאָף ווי קאַנט, אזא פאָעט און דיינקער ווי געטהע, אזא פאָליטיקער ווי מיראבא און אנדערע — אלע האָבן

עס געפילט ווי א פליכט עפענטלאך אויסצודריקן זייער באוואונ-
דערונג אויף דעם מייסטערווערק פון דעם גרויסן מענדעלסזאן.
א שריפטשטעלער וואס איז געווען נאענט צו מענדעלסזאנ'ען,
דערציילט וועגן אים:

„קליין געוואקסן איז מענדעלסזאן געווען, חאט געהאט א
הויקער און איז געווען זייער מאגער. זיין פנים — שווארץ,
קרענקלאך און באוואקסן. זיינע האר — שוואַרץ און געקרייזלט.
אויף זיינע ליפן — א שטענדיגער שמייכל, זיינע אויגן — פיי-
ערדיג און נעמען דורך דעם אנדערן. עניוות און נוטסקייט האט
זיין געזיכט אויסגעדריקט. דער הויכער גערונצעלטער שטערן
האט ווי עדות געזאגט, אז ער פארשטעלט א טיף־דיינקענדען מח.
שטענדיג האט ער ווייניג געגעסן. נאך ווייניגער געטרונקען
און לחלוטין געווען אפגעשיידט פון אלע לייכטזיניקייטן פון
דעם ארומיגן לעבן.

„ער האט זייער ליב געזעלשאפט, איז זייער אן איבער-
געגעבענער פריינט. אבער דאס גרעסטע פארגעניגן האט ער
אין זיין פילאזאפישער ארבייט. פיר-פינף אין דער פרי טרעפט
מען אים שוין ביי זיין ארבעטס־טיש, אזוי ביז ניין. פון ניין
ביז פיר אין געשעפט. און נאכמיטאג זאמלען זיך צונויף אין
זיין וואוינונג אן עולם מענשן: תלמידים און פרעמדע, טעא־
לאגן און פילאזאפן, ליטעראטן און שוישפילער, רבנים און
משכילים — און מיט יעדן רעדט ער פון יענעמ'ס פאך ווי א
פאכמאן.

„און קיינמאל גיט ער ניט ארויס זיין מיינונג פאר ג ע־
ווים. שטענדיג האט ער זיך אויסגעדריקט: „איך וואלט
געזאגט", „איך מיין", „מ'קאן זאגן" א. ד. גל., הגם אלע
האבן זיך מיט זיין מיינונג שטארק געערבנט".

און אינמיטן זיין גרויסער פאפולאריטעט און גרויסן רום
איז ער דעם 4טן יאנואר, 1786 (ה' שבט, תקמ"ו), פון דער
וועלט געגאנגען.

נחמן קראָכמאַל

א נאָמען — א וועגדע־פונקט אויפֿן וועג פון דער אידישער גייסטיגער ענטוויקלונג. בא דעם פונקט, קומט־צו דעם אידנטום א נייער שטיק אינהאַלט. עס קומט־אויף דער באגריף: נאַציאָנאַל־אידנטום. און רעדט מען בא אונז פון „נאַציאָנאַלן גייסט," פון „פאָלקס גייסט" און פון „נאַציאָנאַלער קולטור" נוצט מען כסדר קראָכמאַלשע טערמינען. און רעדט מען בא אונז פון „אידישער וויסנשאפט", פון קריטישן פארהאַלטן און קריטישן באהאַנדלען אונזער אַלטע ליטעראַטור, פאַר'ן ליכט פון דער געשיכטע, באַוועגן מיר זיך ווידער אין דער אַטמאָספערע, וואָס ער, קראָכמאַל, האָט געשאפן ארום אידנטום. און הערט מען איצט נאָך רעדן פון א מיסיאָנס אידנטום — האָט אויך דאָס זיין אויסגאַנג־פונקט אין קראָכמאַל.

אָבער בא זיין לעבן איז ער שטיל געווען. געשטאַנען אָן א זייט פונ'ם גרויסן וועג מיט זיינע טומלען און הויכערעריי. א נ ז י ר, אָן אָפּגעשיטער פון דער גרויסער וועלט, הגם ער האָט די וועלט, אירע אידעען און פראַבלעמען אין זיך אויפגענומען.

† געבוירען איז ער דעם 17טען פעברואר 1785, אינ'ם קליי־נעם נאַליצישן שטעטל: ב ר א ד. וועדט ער ערצויגן, ווי אַלע אידישע קינדער אין זיין צייט — גמרא לערנט ער, א רב ווילן ער זיין. נאָר זיין פאָטער, אַביסל אויפקלערעריש געשטימט, — מחמת זיינע אָפּטע, געשעפטליכע נסיעות קיין בערלין — שטעקט אָן זיין זון מיט ליבע צום תנ"ך און צו העברעאישער פּאָעזיע. קיין שום אַנדערע שול־לימודים לערנט ער ניט. די מוטער צאָלט זעקס דו־קאַטען א יאָר דערפאַר, מ'זאָל איר קינד באפרייען פון מלוכה־שען שול־צוואַנג. נאָר צו אַכט יאָר לערנט ער אוים דייטש פון די צייטונגען, וואָס פאַלען אריין אין שטוב אריין. צו דרייצען יאָר מאַכט מען אים חתונה. זיין שוויער, שטאָק־אַרטאָדאָקס, פאַדערט

אז זיין איידעם זאל לערנען אויסשלאפן נמרא און פוסקים און זיך גרייטן א רב צו זיין. פאלגט ער. און דאך געלינגט עם אים, אין משך פון דער קעסטצייט, צו לערנען: דייטש, פראנצויזיש, לאטיין, סיריש, אראביש און דערצו אביסעל מאטעמאטיק און נאטור־וויסנשאפט. אים אינטערעסירט אבער ליטעראטור און געשיכטע. דערהויפט: די אידישע ליטעראטור, פון דער אראבישע־שפאנישער צייט. וועדט ער באקאנט מיט דער אראבישער פילאזאפיע. דאם וועקט אין אים דעם חשק צו פילאזאפישע פראבלעמען בכלל, און צו די פון זיין צייט בפרט. ער שטודירט די אלטע אידישע געשיכטע לויט דער ריכטונג פון עזרה די־ראסי אין זיין באריימטן ספר: „מאור עינים". אין זיין פינף־און צוואנציגסטן יאר, שליסט ער באקאנטשאפט מיט עטליכע יונגעלייט, וואם וועלן אינגיכן באריימט, אזוי: ש. בלאך, ישראל בודק, ש. ל. ראפופורט א. א. זיינע געשפרעכן וועגן אידישער געשיכטע און זיינע קריטישע באמערקונגען ווירקן אויף זיינע פריינט, ווי פייער־פונקן, פון וועלכע ס'קומט אינגיכן העל ליכט אויפ'ן געביט פון דער אידישער ליטעראטור און וויסנשאפט. ער איז דער ערשטער בא אונז, וואם האט ארויסגעווויזן מוט און טיפקייט באם פעסטשטעלן דאם געשיכטליכע ענטשטייען פון די ספרים פון תנ"ך — הן לויט זייער אינהאלט, הן לויט זייער שפראך — וואם האט שטארק אנגעגריפן די טראדיציאנעלע מיינונגען וועגן די דאזיגע פראגן. ער איז אויך דער ערשטער, וואם האט גענוצט דעם תלמוד, ווי א קוואל פאר אידישער געשיכטע. און דער ערשטער איז ער אויך, וואם האט אנגעהויבן צו שאפן א פילאזאפיע פון דער אידישער געשיכטע. אז ער איז אלט קרוב צו דרייסיג יאר, לערנט ער נאכאנאנד די גרויסע דייטשע פילאזאפן: קאנט, פיכטע, שעלינג און העגעל, „באזונדערס — שרייבט זיין חבר און תלמיד ש. ל. ראפאפארט— פארנעמט ער זיך מיט העגעל'ס שריפטן, פון וועלכע ער לאזט ניט אוים קיין אייניגיג, וואם ער זאל ניט האבן געלייענט." אין דער זעלבער צייט (1814) טרעפן מיר אים אין זשאלקיעוו, אין צענטר פון א גאנצער גרופע אנהענגער און פארעהרער. אבער

מאטעריעל האָט ער דאָ פיל צו ליידן. גראָד האָט זיך אזוי געמאכט, אז צוליב א פריינדליכן בריוו וואָס ער האָט געשריבן צו א קאראים, האבן די זשאָלקיעווער חסידים אָנגעהויבן אים צו רודפֿן. פון רוסלאנד אויס האָט מען אויסגעווירקט אויף אים א חרם. אין גאנץ גאליציע האָט מען געטומלט, אז קראָכמאל איז אוועק פון תלמודישער אידישקייט און האָט אָנגענומען דעם „קאראימישן גלויבן". דער חרם האָט אים אפילו וויניג געשאדט; ער האָט לייכט באַווײַזן, אז די גאנצע ווילדע אינטריגע שטיצט זיך בלויז אויף חסידישער שטאָק־פינסטערניש. אָבער פאַרדרוס האָט ער זייער פיל פון דעם אינצידענט און ער באשליסט אוועקצוואַרפן דעם „בית־המדרש", די „לומדות" און זיך נעמען צו מסחר. אָבער הגם ס ו ח ר, שפירט ער דאָך, אז ער מוז זיך אַליין גייסטיג־זיטלעך אויסבילדן, כדי ער זאל אימשטאַנד זיין צו ווירקן אויפקלערעריש אויף די אידן. אין משך פון גאנצע צוואַנציג יאָר (1816־1836) פאַרנעמט ער זיך מיט זעלבסטבילדונג. אין משך פון דער צייט, שטודירט ער זייער אייפריג די העגעלשע פילאָזאָפיע וועלכע ער רופט: „די פילאָזאָפיע פון אַלע פילאָזאָפיען"; וועגן איר זאָגט ער, אז „זי איז פיל נאָענטער דעם אידנטום פון די פאַרצייטיגע איסיים, ווי צום קריסטנטום". ער באמיט זיך צו געפינען אין אידנטום יסודות פאר העגעל'ס וועלט־אנשויאונג. ער באמיט זיך אזוי אָרום צו פאַראייניגן די אידישע טאָלאָגיע מיט דער א מ ת ' ע ר פילאָזאָפיע, ד. ה. מיט דער פאַדערונג פון דער וויסנשאפט אין זיין צייט, וואָס באַטייט: צו קוקן אויף די ערשיינונגען אין אידנטום פון שטאַנדפונקט פון היסטאָרישער ענטוויקלונג.

1836 איז ער געצוואונגען זיך אומצוקערן קיין בראָד, זיין געבורטסשטאָט. דאָ האָט ער די נויטיגע רו, כדי אויסצוארבעטן זיין אייניג ווערק: „מורה נבוכי הזמן", וואָס ער האָלט פאר זיין לעבנס־אויפגאבע. אָבער די רוה־צייט דויערט קוים צוויי יאָר. צוליב זיין קראַנקייט מוז ער 1838 אריבערפאָרן קיין טאַרנאָפּאָל, כדי צו לעבן נאָענט צו זיין טאָכטער.

אין טארנאפאל ווערט אים אביסל בעסער. און דאס יאר פאר־ בריינגט ער אין סטיליזירן איינצלנע קאפיטלאך פון זיין ווערק — דערהויפט יענע, וואו ער האט ארויסגעבראכט זיינע אריגינעלע אנשויאונגען, געבויט אויף דער חעגעלשער פילאזאפיע. 1840 פרענט מען אן פון בערלין, בא קראכמאל'ס פריינט אין טארנאפאל, צי ווילט ניט קראכמאל געווילט ווערן רב אין בערלין? דערויף ענטפערט ער, אז ער קען ניט אננעמען צו זיין וועמעס עם איז „נשמה־פארזאמרגער." אין מאי דאסזעלבע יאר ערגערט זיך זיין געזונטס־צושטאנד. ער פילט, אז דאס איז דער סוף פון זיין לעבן. דאן בעט ער פון זיינע קינדער, אז נאך זיין טויט, זאל מען זיינע שריפטן איבערשיקן קיין בערלין צו דאקטאר לעאפאלד צוגיי, וועל־ כער וועט זיי ארדנען און מאכן זיי דרוק־פייאיג. דעם 31טן יולי 1840, איז קראכמאל געשטארבן אין עלטער פון פינף און פופציג יאר מיט פינף און א האלב חורש.

די יורשים האבן געפאלגט און די שריפטן אריבערגעשיקט צו צונצ'ן. צוגיי האט געפאלגט, און האט זיך נאנצע צען יאר פארנומען מיט ארדנען די שריפטן. און צום סוף איז דאס ווערק געקומען צו דער וועלט „אין א צוקאליעטשעטער און פארפלאנ־ טערטער פארם" — ווי יאסט (א גרויסער אידישער געלערנטער) האט באמערקט. אנשטאט די שריפטן אזוי צו ארדנען, אז פונ'ם נאנצן זאל ארויסקומען א נעגלידערט פילאזאפישער סיסטעם, ווי קראכמאל האט עס אננעצייכנט: לאגיק נאטור־פילאזאפיע און נייסטעס־פילאזאפיע — הגם ניט אלע טיילן געוונגענ דורכגעארבעט, — האט צוגיי געקוקט אויף די שריפטן, ווי אויף א הויפן פאפיר, וואו די פארשיידענע אפהאנד־ גען גייען דוראנאנדער. דא אננעהויבן, דארט ניט גע־ ענדיגט... האט ער אננעהויבן מיט די באארבעטע קאפיטלאך און די איבריגע האט ער געפארט ווי ס'האט זיך געלאזט. זעלבסט־ פארשטענדליך, אז דא איז ניט דער פלאץ ארויינצוררינגען אין אלע איינצלהייטן, פונ'ם קראכמאל'שן סיסטעם. עס זאלן דא אבער

אונטערגעשטראָכן ווערן די הויפּט געדאַנקען, וואָס צוליב זיי האָט ער זיך ערוואָרבן די גרויסע ווירקונג אויף דורות.

העגעל האָט געלערנט: צוערשט איז געווען דער וועלט־גייסט. דער מהות פונ'ם וועלט־גייסט איז דער אייביגער דראַנג זיך צו ענט־וויקלען, אָדער זיך א ר ו י ס צו ענטוויקלען, פון זיך, און, דער־גרייכענדיג די העכסטע שטופן פון זיין ענטוויקלונג, זיך אומקערן צוריק אין זיך. דער גאַנצער פאַרלויף פון דער וועלט־געשיכטע, שטעלט מיט זיך פאָר בלויז די עטאַפּן, וואָס דער אַלגעמיינער־ אָדער אַבסאָלוטער וועלט־גייסט האָט דורכגעמאַכט אויף זיין וועג צו זיך, ד. ה. דער וועג פון זיין שטופענווייזער ענט־וויקלונג ביז וואַנען ער גרייכט צו זעלבסטדערקענונג, אָדער זעלבסט־באוואוסטזיין. וואָס הייסט: צוריק צו זיך. איז אָבער דער אַבסאָלוטער גייסט פילזייטיג, ווי די וועלט, וואָס ער טראָגט אין זיך; ער פאַרמאָגט די פאַרשיידנסטע אייגנ־שאַפטן, אָדער פּרינציפּן, און יעדע אייגנשאַפט, יעדער פּרינציפּ שטרעבט צו פולשטענדיגער ענטוויקלונג, צו פולשטענדיגער אויסע־רונג. ווי־זשע קומט די ענטוויקלונג פאָר? איז יעדער באזונדער פאָלק באַשערט, אז עס ווערט דורכגעדרונגען מיט א באזונדער אייגנשאַפט, אָדער א י י נ צ ל ־ פּרינציפּ, פונ'ם אבסאָלוטן גייסט. ד אָ ס ו ו ע ר ט ז י י ן פ אָ ל ק ס ־ ג י י ס ט, אָדער נאַציאָנאַל־גייסט. און דאָס דאָזיגע פאָלק ענטוויקלט יענעם פּרינציפּ, זיין פאָלקס־גייסט, אזוי ווייט און הויך ווי מעגליך. אַלזייטיג ווי מעגליך, און דער פאָלקס־גייסט שפּיגלט זיך אָפּ אין דער קונסט, וואָס דאָס פאָלק שאַפט, אין דער רעליגיע, וואָס דאָס פאָלק האָט, אין דער פילאָזאָפיע, מאָראַל, זיטן א. אַז. וו. אַזוי, למשל, האָט זיך דער פּרינציפּ פון שיינקייט ענטוויקלט דורך די גריכן, דער פּרינציפּ פון מאַכט — דורך די רוימער. איז ווי לאַנג דער אַבסאָ־לוטער גייסט האָט נ ו י ט י ג א פאָלק, כדי עס זאָל ענטוויקלען איינעם פון זיינע פּרינציפּן, אָדער אייגנשאַפטן, עקזיסטירט דאָס פאָלק, און זיין נאציאָנאַלגייסט באהערשט, אין דער צייט, די גאַנצע וועלט. גרייכט דער פּרינציפּ זיין העכסטע ענטוויקלונג, קומט ביז

צו זעלבסטדערקענונג אדער זעלבסטבאוואוסטזיין, דאן האט דאס פאלק זיין מיסיע אויף דער וועלט דערגרייכט, און דארף פאר־שווינדן פונ׳ם האריזאנט פון דער וועלט־געשיכטע. זיין ראלע איז געענדיגט, און אן אנדער פרינציפ דרינגט דורך אן אנדער פאלק, ענטוויקלט זיך דורך אים, קומט צו אויסערן־זיך דורך אים — אלס זיין נאציאנאל־גייסט, און דער גייסט פון דעם אנדערן פאלק באהערשט די וועלט א. אז. וו. דערפאר מאכט יעדער פאלק, אדער ריכטיגער : יעדער פרינציפ, מיט וועלכן א פאלק ווערט באגייסטערט, — און מיט אים אויך דאס פאלק, וואס ענטוויקלט אים — דורך דריי עפאכן : די ערשטע — די עפאכע פון ש פ ר א צ ן, די צווייטע — די עפאכע פון ב ל י ע ן און די דריטע — די עפאכע פון ו ו ע ל ק ן. אין משך פון דער צווייטער עפאכע באהערשט דאס דאזיגע פאלק, אדער זיין גייסט, די גאנצע וועלט. דאן ווערט אים זיין אייגענטימליכקייט קלאר און ער דערקענט וואס אים צייכנט אוים פון אלע אנ־דערע פעלקער, וואס איז דער מהות פון זיין נאציאנאל־גייסט. און קוים געקומען צום זעלבסטבאוואוסטזיין, דאס הייסט קוים האט שוין דער אייגענצל־פרינציפ, וואס האט אויסגע־מאכט דעם נאציונאל־גייסט פון דעם פאלק,דערגרייכט זיין העכסטע ענטוויקלונגס־שטופע : „זיך דערקענט", חויבט אן דאס פאלק צו וועלקן, צו פאלן ביז עס ווערט פארשלונגען פון אנדערע, פון נייערע, וואס קומען אין פראנט פון דער וועלט־געשיכטע. אזוי קומט אויף פאלק נאך פאלק, יעדער אין זיין צייט, יעדער מיט זיין גייסט, אזוי פארשווינדט פאלק נאך פאלק, יעדער אין זיין צייט, יעדער נאכ׳ן פארשווינדן פון אים זיין גייסט. און אט דער ענטוויקלונגס־גאנג פון די פארשיידענע פרינציפן אדער אייגנשאפטן, אדער מידות, צי קרעפטן פונ׳ם אבסאלוטן גייסט ; דאס ארויף און ארא פון די פעלקער, מאכט אוים דעם גאנג און ציל פון דער וועלט־געשיכטע. און דער אבסאלוטער גייסט, אלס גאנצער, מיט אלע זיינע איינצעלפרינציפן צוואמענגענומען, דערגרייכט זיין אלזייטיגע ענטוויקלונג אין דער מלוכה־אידייע. אין דער אידייע פון

ש ט א א ט . „דער שטאאט, זאגט העגעל, דאס איז די גאט־אידייע, ווי זי איז פאראן אויף דר׳ערד.“ דער שטאאט, אלס געמיינזאמע פאלקס אינדיווידואליטעט, ענטוויקלט און נערט אלע פרינציפן פון׳ם אבסאלוטן גייסט מיט אמאל, — ווייל דא איז קאנסטיטוציע, געזעצן, זיטן, רעליגיע, קונסט און פילאזאפיע צוזאמענגעפאסט ווי איין לעבעדיגע איינהייט.

און א י ד ע ן? וואס איז ז י י ע ר מיסיע אין דער וועלטגעשיכטע? וואסער א פרינציפ פון׳ם אבסאלוטן גייסט, איז אויף זייער חלק אויסגעפאלן צו ענטוויקלען? העגעל האט פ א ר ־ ט י י ל ט די אידן. לויט העגעל, האבן אידן קיין שום ארבעט ניט געטאן פאר דער ענטוויקלונג פון׳ם אבסאלוטן גייסט. און טאקע: א פאלק, „וואס זיין גאנצע עקזיסטענץ איז א העפליכקייט,“ — ווי העגעל דריקט זיך אויס, — וואס האט דען צו זאגן צווישן וועלט־באהערשענדע פעלקער?

איז קראכמאל׳ן דעם פ י ל א ז א ף, זייער געפעלן דער גאנצער וועלט בנין, ווי העגעל האט אים קאנסטרואירט, ווי ער האט דאָרט די באזונדערע פעלקער אין די באזונדערע טורעמס באזעצט. מ׳זעט דאך באשיינפערליך, ווי פעלקער פאלגן נאך פעלקער, עפאכן נאך עפאכן אין דער וועלט־געשיכטע, און יעדע עפאכע האט איר פאלק אלס טרעגער, צו פארפולקאמען א באזונדערן פרינציפ פון׳ם וועלט־גייסט. אבער קראכמאל דער א י ד , ער מוז עפעס ענדערן אין דעם וועלט־בנין; א באזונדער טורעם מוז ער דאָרט האבן פאר׳ן אידישן פאלק.ג ניט קאן ער צוגעבן, אז אידן האבן גארניט אויפגעטאן, אויף קיין געביט ניט, פאר דער ענטוויקלונג פון׳ם וועלט־גייסט, און ניט לייגט עס זיך אים אויפ׳ן שכל, אז דער שטאאט (מלוכה) זאל עס פארענדיגן די גאנצע ענטוויקלונג פון׳ם אבסאלוטן גייסט אויף אלע געביטן. און דערצו נאך דער דעמאלטיגער רעאקציאנערער פריסישער שטאאט — אויף וועלכן דער גאנצער העגעלשער וועלט־גייסט איז געווען צוגע־שפיצט! און בפרט אז לויט העגעל קומט אוים, אז דאס פאלק, וואס

איז „אויסער" שטאַטליך, איז אויך אויסער דער וועלט־געשיכטע— ווייל עס שטייט דאָך אויסער יענע פּאַראיניגונגס־באַנדן, מיט וועלכע דער שטאַט בינדט צוזאַמען אַלע זיניגע אין איין לעבעדיגער אייגהייט. אין אמת'ן אָבער לעבן דאָך אידן אַלס א י י נ ה י ט — ניט־קוקנדיג אויף זייער צעווארפנקייט, און זייער שטאַטלאָזיגקייט; אין אמת'ן האָבן דאָך אידן פּאָרט ענטוויקלט דעם רעליגיעזן פּרינציפּ פון'ם וועלט־גייסט פיל העכער און פול־קאָמענער, ווי א וועלכעם עס איז אנדער פאָלק. האָבן דאָך אויך פּרעמדע פאָרגעווארפן העגעל'ן, אז אין דעם פונקט האָט ער אידן געקריוודעט...

איז אין די צוויי פונקטן נויגט ער אָפּ פון העגעל'ן. ניט אין ש ט א ט, מיינט קראָכמאַל, דערגרייכט דער אבסאָלוטער גייסט זיין העכסטן ענטוויקלונגס־פונקט — דאָס זעלבסטבאַוואוסטזיין — נאָר אין דער רעליגיע (פּאַראַן בא העגעל'ן א שטעלע, וואו ער איז בפירוש מודה, אז דער רעליגיעזער פּרינציפּ איז דער העכסטער, דער אַלגעמיינער, און שטייט א י ב ע ר אַלע איינצלפּרינציפּן) און אידן זענען עס דאָס פאָלק, וואָס טוט און ענטוויקלט און פאָרפולקאָמט דעם רעליגיעזן פּרינציפּ פונ'ם וועלט־גייסט. דער רעליגיעזער פּרינציפּ איז דער העכסטער און דער אַלגעמיינסטער, וואָרים רעליגיע איז כולל אין זיך און אונטערווארפט אונטער איר הערשאפט אַלע איינצלפּרינציפּן וויי: קונסט, מאָכט, זיטן, מאָראַל, שיינקייט און אפילו שטאַטליכקייט. און נאָך א מעלה האָט דער רעליגיעזער פּרינציפּ: זיינע ענטוויקלונגס־מעגליכקייטן זענען אומענדליך, ווי די ענטוויקלונגס־מעגליכקייטן פון דעם אבסאָלוטן גייסט גופא, וואָס קומט צו זיין זעלבסטדערקענטניש אין דער רעליגיע. און דער פועל־יוצא דערפון איז פאָלגנדער: יעדער איינצל־פּרינציפּ גילט ווי דער פאָלקס־גייסט, ווי לעבעדיגער אָטעם פאר דעם פאָלק, וואָס פּפלעגט אים און ענטוויקלט אים, נאָר אַזוי לאַנג, ווי דאָס פאָלק האָט נאָך זיין מיסיע ניט אויסגעפירט; ווי לאַנג דאָס פאָלק האָט ניט דערקענט דעם מהות פון זיין גייסט, איז ניט געקומען, ווי מ'זאָגט, צום זעלבסטבאַוואוסטזיין צום דער־

קענען, אין וואָס עס באַשטייט זיין כּיסיע אויף דער וועלט. קומט ער אָבער צו זעלבסטדערקענונג, צו זעלבסטבאַוואוסטזיין, איז זיין מיסיע געענדיגט און דאָס פּאָלק באַוועגט זיך פון איצט אָן צו זיין אונטערגאַנג, אָבער דער רעגילייעזער פּרינציפּ — ווייל אין אים קומט דער אַבסאָלוטער גייסט צו זיין זעלבסטבאַוואוסטזיין — ענטוויקלט זיך אומענדליך. דערום קאָן ניט דאָס אידישע פּאָלק, וואָס אים איז באַשערט דאָס גליק צו האָבן די מיסיע — ענטוויקלען דאָס רעליגיעזע פּרינציפּ — די געפּאַר פון אונטערגאַנג. נאָכדעם ווי עס וועט דערקענען דעם מהות פון זיין פּאָלקס־גייסט, און צום אָפּשליסן זיין מיסיע. וואָרום זיין מיסיע וועט קיינמאָל ניט אָפּגעשלאָסן. נאָך דער ד ר י ט ע ר עפּאָכע פון חולשה, אָדער וועלקן, הויבט זיך ווידער אָן אַן ע ר ש ט ע עפּאָכע פון נייעם שפּראָצן, פון א נייער ענטוויקלונג, וואָס גרייכט העכער פון דער פּריערידיגער בליהונג־עפּאָכע, און אַזוי קומען די קריזיז און גיינען, קומען און גיינען אייביג און אייביג... און ווי דער רעליגיאָנס־פּרינציפּ, אַזוי איז אויך דאָס פּאָלק, דער טרעגער פון דעם פּרינציפּ, און דער גע־טראָגענער פון אים — ווי פון זיין פּאָלקס־גייסט, — געזיכערט מיט זיין עקזיסטענץ אויף אייביג און אייביג.

אַזוי האָט קראָכמאַל געמומען די העגעלשע אויפּפאַסונג פון וועלט און געשיכטע, גייסט און קערפּער, אינהאַלט און פּאָרם, דיינקען און זיין, גאָט און מענש (מענשהייט) און דערפון גע־שאַפן א שטרענג אידישע וועלט־אָנשויאונג. און ניט בלויז פּאַר ז י י ן ציַיט. אויך איצט נאָך, קנאַפּע הונדערט יאָר נאָך זיין טויט, באַוועגט זיך דער אידישער געדאַנק אין דעם עגול, וואָס קראָכמאַל האָט אַרום אים געמאַכט. שוין אין אָנהויב פון דעם אַרטיקל איז דערמאָנט געוואָרן דער פּאַקט, אַז לחלוטין אָנטקעגן־געזעצטע ריכטונגען אין אידנטום, האָבן זייער שטיצע אין אים. נעמליך: דאָס מיסיאָנס־אידנטום און דאָס נאַציאָנאַל־אידנטום. פון אים גייען אויס יענע, וואָס האַלטן, אַז עס איז גוט פּאַר אידן, וואָס זיי זענען צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט — נאָר אַזוי אַרום זענען זיי אימשטאַנד צו דערפילן זייער היס־

טאָרישע מיסיע: ענטוויקלען און פאַרשפּרייטן די אידייע פון אַן איין־איינציגן גאט צווישן יענע פעלקער, וואָס האָבן נאָך ניט דערנרייכט די מדרגה פון באַגרייפן די אמת'ע איינגאטליכקייט. און נאָר דערפילנדיג די דאָזיגע מיסיע, וואָס דער גאט פון דער געשיכטע האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט, האָבן זיי רעכט צו עקזיס־טירן אויף דער וועלט, ווי אַ באַזונדער, רעליגיעזע געמיינשאַפט. און ער גילט אויך אַלס שטיצע פאַר יענע, וואָס האַלטן, אַז יעדע נאַציע האָט איר באַזונדערן גאט — איר באַזונדערן נאַציאָנאַלן גייסט. און אַ נאַציע קאָן נאָר אַזוי לאַנג עקזיסטירן, ווי לאַנג איר נאַציאָנאַלער גייסט לעבט אין איר און ענטוויקלט זיך. אָבער כדי דער דאָזיגער גייסט זאָל ניט אויסגעוועפּט ווערן, זאָל האָבן אַ קיום אין פאָלק און דאָס פאָלק זאָל האָבן אַ קיום דורך אים: כדי ער זאָל ניט אויסגעצערט און ניט פאַרטונקלט ווערן, מוז די נאַציע, וואָס טראָגט אים און ווערט פון אים געטראָגן, האָבן אַ באַשטימטן פּלאַץ, אַ פעסטן באָדן אונטער דער זון. וואָרום נאָר אַזוי אַרום וועט די נאַציע קאָנען לעבן אין הסכם מיט איר נאַציאָנאַלן גייסט און אים אַלץ ווייטער און טיפער און העכער ענטוויקלען. דאָס איז איר אָבער אוממעגליך צו טאָן — ווי־לאַנג זי איז צעוואָרפן צווישן פרעמדע פעלקער אונטערן דרוק און אונטער דער ווירקונג פון פרעמדע געטער, פרעמדע נאַציאָנאַלע גייסטער און פרעמדע קולטורן.

איז די ערשטע ריכטונג — מיט איר אידנטום, וואָס לעבט בלויז מיט דעם זכות, וואָס עס איז דער רעליגיאָנס־לערער פון אַנדערע — גייט אונטער אין תהום פון איר אינערליכער פאַלש־קייט, אין דער בולט'ער סתירה צווישן דער כלומר'שטער היסטאָ־רישער רעליגיעזער אויפגאַבע און דעם פאַקטישן, טעגליכן רעלי־גיאָנסלאָזן לעבן. איז די צווייטע ריכטונג, מיט איר נאַציאָנאַל־אידנטום, געווינט אַלץ מער און מער סיי אין פאַרנעם, סיי אין באַוואוסטזיין. עס איז שוין כמעט אַן אַלגעמיין אַנערקענטע איבערצייגונג, אַז אַ נאַציע קאָן נאָר אַזוי לאַנג לעבן, וואַקסן און זיך ענטוויקלען, ווי־לאַנג און אין דער מאָס, וואָס זי לעבט און ווירקט אין הסכם מיט איר נאַציאָנאַלן גייסט אויף איר באַזונדערן

נאַציאָנאַלן באָדן. און אין דער פרייער, בויענדער אידישער וויסנ־שאַפט באַגעגענען זיך ביידע ריכטונגען — הגם אויך ניט אין גרויסן פרידן.

אָבער אינאיינעם דערמיט געשייט דאָס נאַטירליכע: קראָכ־מאַל'ס לערע בלייבט און ענטוויקלט זיך און אָן דעם לערער פאַר־געסט מען. פון אידישער וויסנשאַפט, פון נאַציאָנאַלן גייסט רעדט מען, און דעם, וואָס האָט דער ערשטער די דאָזיגע באַגריפן אַריינ־געבראַכט אין אידנטום, ווער געדיינקט נאָך? וועמען קומט נאָך אַמאָל אַרויף אויפ'ן זינען נחמן קראָכמאַל — דער איינציגער אידי־שער העגעליאַנער?...

די אידן אין פוילן

ווײל מען פעסט־שטעלן: ווען האָט דער ערשטער אידישער פוס געטראָטן אויף פוילישער ערד? — געפינט מען זיך אין נעבל. קיין קלאָרע זאכן זעט איר ניט. השערות זענען פאַראַן, אָבער ניט קיין זיכערקייטן. מ'נעמט אָן, אַז די אידן זענען אהערגעקומען פון מערב — פון מיטל־אייראָפּע. מ'מיינט אָבער אויך, אַז זיי זענען אהערגעקומען פון מזרח — פון רוסלאַנד, פון קרים, פון די כוזרים. מ'איז זיך משער, אַז אידן האָבן אַרײַנגע־דרונגען קיין פוילן פון ביידע זייטן: אי פון מזרח אי פון מערב. די לעצטע קומען ווי געניטע סוחרים. די ערשטע — ווי טיכ־טיגע ערד־אַרבעטער. אונאויינעם מיט פיל אַנדערע שטאַמען, וואָס האָבן פון דאָרט אהער איינגעוואַנדערט.

אָבער אידישע געשיכטע אין פוילן הויבט זיך אָן ערשט פון צוועלפטן יאָרהונדערט. די באַוועגונג צום ערשטן און צוויי־טן קרײַץ־צוג הויבט זיך אָן מיט נגישות און רדיפות אויף אידן, מיט בלוט־בעדער און שייטער־הויפנס פאַר אידן, און די אידן אַנטלויפן פון מיטל־אייראָפּע צו מזרח־צו, קיין פוילן. צום סוף פון 12טן יאָרהונדערט ווערט שוין געררעט פון אידן אין פוילן, ווי פון אַן אָלט־געוועסענער קאַטאַראַקט מענטשן, וואָס לעבט אין שטאָט און לעבט אין דאָרף. וואָס פאַרנעמט זיך מיט האַנדל. אין 13טן יאָרהונדערט לײגט דער אויסווערטיגער האַנדל פון פוילן אין אידישע הענט. פון אַיין זייט האַנדלט מען מיט דייטש־לאַנד, פון דער אַנדערער — מיט קיעווער רוס, וואָס איז פאַר פוילן פונקט אַזוי ניצלעך ווי פאַר די אידן. וואָרים פונקט ווי די אידן האָבן נויטיג געהאַט א ווינקל אוף דר'ערד, וואו זיי זאָלן קאָנען רואיג לעבן און ארבעטן, און האָבן עס געפונען אין פוילן, אזוי האָט אויך פוילן נויטיג געהאַט אַזוינע קאָלאָניסטן, איינוואַנדערער, וואָס זאָלן איר העלפן ארויסצוארבעטן זיך פון דער נאַטוראַל־ווירטשאפט, אין וועלכער זי האָט נאָך געשטעקט. סוחרים האָט זי געדארפט האָבן, געלט־ווירטשאפט האָט פוילן נויטיג געהאַט — און דאָס האָט זי געפונען בייַ די איינגעוואַנ־דערטע אידן. זייער געלט האָבן זיי אַרײַנגעלייגט אין פאַרשי־

דענע האנדלס-אונטערנעמונגען. ארענדעס, פאכטן, און געלט-הלואות. און די דאזיגע עקאנאמישע טעטיקייט פון די אידן איז דעם לאנד איז די פירשטן צו גוט געקומען. די באפעלקערונג חאט אויך נאר נעוואונען דערפון, וואס א לעבעדינער גייסט האט אננעהויבען צו שוועבן איבער'ן לאנד; וואס אינאיינעם מיט'ן געלט איז אויך פרייערע באווענונג איר מעגלאך געווארן. נאר פאר דער קאטוילישער קירך זענען די איינגעוואנדערטע אידן געווען ווי א דארן אין די אויגן. העצן זיי, אינטריגירן זיי דאס פויליש פאלק נעגן די אידן. אבער די פירשטן, וואס קאנען אפשאצן די גרויסע עקאנאמישע נוצן, וואס אידן ברייננען מיט זיך, נעהמען זיך אונטער צו שיצן די אידן נעגן די עוולות, וואס די קירך איז גרייט נעווען צו באגיין נעגן זיי.

איז טאקע שוין פון 13טן יארהונדערט שטאמען די ערשטע אידישע פריווילעגיעס, וואס דער פירשט פון גרויס פוילן, באלעסלאוו דער פרומער (אדער: דער קאלישער) האט זיי אין יאר 1264 נעגעבן. אין ,פרינציפ שטייט דער פירשט אויפ'ן שטאנדפונקט, וואס די פארשידענע פירשטן אין מיטל-אייראפע, בעת זיי האבן נעגעבן פריווילעגיעס צו אידן, נעמ-ליך: אז „די אידן זענען דאס אייגנטום פון פירשט" — הגם דאס איז ניט בפירוש אויסגעדריקט — דערפאר נעמט ער, דער באלעבאס זייערער, אויף זיך די אחריות פאר זיער לעבן און פארמעגן און שיצט זיי פון אנגריף, און זעט אז עס זאל זיי קיין אומרעכט ניט נעשען. אבער אין תוך זענען די דאזיגע פריווילעגיעס פיל הומאנער, מ'קאן זאגן: הארציגער ווי די פריווילעגיעס פון די מיטל-אייראפעישע פירשטן. מער אויפריכ-טיקייט, מער גוטער ווילן, שטעקט אין זיי. נעווים זענען זיי אויסן דעם נוצן וואס די אידן ברייננען דעם לאנד דורך זייער טעטיקייט, זיי ווילן אבער מיט אן אמת, אז אידן זאלן נעניסן נעווייסענס-פרייהייט, זיין ארנאניזירט, זיך פילן פונקט אזוי זיכער, ווי דער קריסט, און האבן רו און גליק אין פוילן. דאס איז נאך מער צו זאן אין די פריווילעגיעס ווי זיי זענען אויסנעארבעט

און פאַרברייטערט געוואָרן מיט 70 יאָר שפּעטער פון קאַזימיר דעם גרויסן (1370—1333). איצט האָבן די אידן באַשריינקטע אויטאָנאָמיע אין זייערע אינווייניגסטע אָנגעלעגנהייטן. שוץ און גערעכטיקייט זאָל די אידן געשען אויף אַלע געביטן פון לעבן, אין אַלע זייערע באַשעפטיגונגען. לוסטיג מאַכן זיך איבער אידן, בלבולים מאַכן אויף אידן, אומזיסט געלט צאַפּן פון אידן — דאָס אַלץ ווערט פאַרבאָטן. און אַלע מעגלאַכע פרייהייטן ווערן זיי געגעבן צו ענטוויקלען זייער איניציאַטיווע. און אידן האָבן געפילט די אויפריכטיקייט פון די פּוילישע הערשער און זייער גוטגענייגטקייט צו אידן, און צו זייער איבערגעבנקייט און דאַנק־באַרקייט צו פּוילן איז קיין שיעור ניט געווען.

איז אָבער נאָך די אידן אַ שווערער שאָטן געצויגן קיין פּוילן. צוליב די גרויסע פּריווילעגיעס, וואָס די פּוילישע פירשטן האָבן געגעבן צו נייע קאָלאָניסטן, האָבן אוך פיל דייטשן איינ־געוואַנדערט קיין פּוילן אינאיינעם מיט די אידן. דיזעלבע דייטשן, וואָס זענען אַליין טעטיג געווען אין אידישע פּאָגראָ־מען און ווילדע רציחות, אָדער על כל פּנים געווען נייגעריגע עדות דערביי, זענען אַהערגעקומען און מיטגעבראַכט די פאַר־אַכטונג צו אידן און דעם בייזן ווילן: אידן צו אונטערדריקן. ביידע — אי אידן, אי דייטשן — פאַרנעמען זיך מיט האַנדל, אינ־דוסטריע און מלאכה, און פון פרי אָן זענען זיי דם שונאים צווישן זיך. די דייטשן זענען נעענטער צום פּוילישן המון, פאַר־טרוילאַכער מיט אים, צוליב זיין קריסטלאַכקייט. און אויף דער גרעניץ צווישן 14טן און 15טן יאָרהונדערט קומען שוין פאָר אידישע פּאָגראָמען אין פּויזן און אין קראַקאָ. דער אמת'ער מאָטיוו — מ'דאַרף פּטור ווערן פון אידישער קאָנקורענץ. דער אויסרייד איז אָבער: עלילת־דם. אידן האָבן אויסגעזויגן קריסטלאַך בלוט צו רעליגיעזע צוועקן, לויט'ן באַקאַנטן נוסח. נאָר די מאַכט איז געגן אַזוינע בלבולים. אידן פילן זיך פעסט. און אין משך פון 15טן יאָרהונדערט גייט אָן אַ גרויסע מאַסן־אימיגראַציע קיין פּוילן — פון דייטשלאַנד,

בעמען, שלעזיען, מעהרען, אונגארן, שפאניע, איטאליע, קאנס־
טאנטינאפאל א. ד. גל. צום סוף פונ'ם זעלבן יאהרהונדערט געפי־
נען זיך אין פוילען פינף און פערציג אידישע שטעט און
שטעטלאך מיט א געריכטער באפעלקערונג (16 פון די 45 גע־
פינען זיך אין גאליציע). פיל געלט האבן די אנגעקאפענע אידן
ניט געבראכט מיט זיך. דערפאר אבער קענטשאפט אין וועלט־
מסחר, באהאוונטקייט אין געלט־געשעפט, וואס האט א גרויסע
ווירקונג אויף דער אנטוויקלונג פון דער פוילישער ווירטשאפט.
אבער די אידן ארבעטן זיך אויך ארויף גאנץ שנעל. בכלל איז
דאס 15טע יאהרהונדערט געווען פאר די פוילישע אידן א יאר־
הונדערט פון „קמח — אן תורה". אין פארגלייך מיט'ן 16טן
יאהרהונדערט, וואס איז געווען פאר זיי א יאהרהונדערט פון
„תורה — אן קמח". די קירך הערט ניט אויף צו ענבערן די
פוילישע געזעלשאפט און זי פארגיפטן מיט האס צו אידן. וואס
וועיטער גרייבט זי אלץ טיפער. הויבט אן שוין ווירקן אפילו
אויף דער וועלטלאכער געזעצגעבונג לרעת אידן. נ י ט א פ י־
צ י ע ל, אזוי צו זאגן, דולדעט מען די אידן, מ'לאזט זיי אי־
מיגרירן, מ'ערלויבט זיי טאן געשעפטן, מען באנוצט זיך גערן
מיט זייער מיטארבעטערשאפט, נאר אז דער פוילישער קעניג,
קאזימיר יאגעלאנטשיק באשטעטיגט (1447) די אלטע אידישע
פריווילעגיעס פון קאזימיר דעם גרויסן — רוט ניט די קאטוילישע
גייסטלאכקייט, ביז וואנען דער קעניג איז מבטל אי זיין בא־
שטעטיגונג, אי די עצם פריווילעגיעס. אמת, ער שיצט נאך אויך
וועיטער די אידן; נאכ'ן קראקויער פאגראם (1464) באשטראפט
ער דעם קראקויער מאגיסטראט, פארוואס ער האט ניט גע־
שטערט די פאגראמשטשיקעס, אבער דאס שטערט ניט דעם
זעלבען מאגיסטראט ברייגען דערצו, או אין זעלבן יאהרהונדערט
זאל אין קראקוי פאקטיש געשאפן ווערן די ערשטע אידישע
געטא אין פוילן. לכתחילה איז אין 15טן יאהרהונדערט בלויז די
גייסטלאכקייט אפן, און די שטעטישע סוחרים אין דער שטיל,
נעגן אידן, אבער די גרויסע און קלייגע פריצים שיצן זיי. דער

פּריץ נויטיגט זיך אין אים; דער איד איז זיין מלוה (באַנקיר, וואָלט עס איצט געהייסן); דער איד קויפט אָפּ בא אים זיינע תבואות; דער איד שטעלט אים צו אויסלענדישע פּראָדוקטן צו זיין געברויך. די פירשטן שיצן דעם אידן — צוליב די קאָלאָסאַלע הכנסות, וואָס זיי בריינגען איין דער קרוין. אַרום די גרויסע האַנדלס־טראַקטן ליגן געדיכט אידישע קבוצים, וואָס דינען ווי מיטל-הענט אינ'ם פּוילישן אויסווערטיגן האַנדל. די אידן שאַפן אויך נייע ישובים, ציען־צו נייע איינוואַנדערער. זיי ווייזן ארויס גרויסע איניציאַטיווע, פיל ענערגיע און טיפע גענייטקייט אויף אַלע געביטן פון עקאָנאָמישן לעבן. עס ווערט אויך אָנערקענט. אפילו די פאַנאַטישסטע פּוילישע קעניגן האָבן אידן אַלס הויף־ליפעראַנטן, און האָבן גרויס צוטרוי צו זיי. אַזוי איז דאָס 15טע און אַ פּאָר צענדליג יאָר פונ'ם 16טן יאָרהונדערט די מאַ-טעריעלע בליאונגס־צייט פונ'ם פּוילישן אידנטום.

אָבער מיט'ן סוף פון 15טן און אָנהויב פון 16טן יאָר-הונדערט הויבן זיך שוין אָן צו ווייזן סימנים פון ירידה פאַר די אידן אין פּוילן. די קריסטלאַכע סוחרים ווערן אַלץ דרייסטער, די קירך ווערט אַלץ העזה'דיגער, די שליאַכטע ווערט אַלץ מער און מער אָנגרייפער — נאָכדעם ווי איר איז געלונגען מ י ט צ ו ד ע ר ל אָ ז ן די שטאָטישע בירגערשאַפט זאָל האָבן ס'רעכט צו ערווערבן באָדן אויסער די שטעט. וואָס שטאַרקער די שליאַכטע, אַלץ שוואַכער די קרוין און ממילא — אַלץ שוואַ־כער דער אידישער שוץ מצד דעם קעניג. פאַלט אויך דער אי־דישער וואוילשטאַנד. קראקוי — די ה ו י פּ ט-שטאָט — איז די ערשטע, וואו דער מאַגיסטראַט באַגרעניצט די אידישע האַנדלס־רעכט. נאָך קראקוי קומט לעמבערג, נאָך לעמבערג — פּויזן, נאָך פּויזן — לובלין, סאַנדאָמיר א. ד. גל. שטיצן זיך אידן אויף זייערע פּריווילעגיעס פון די פּוילישע מלכים. וואָס נוצן אָבער פּריווילעגיעס אויף פּאַפּיר, בעת אַנטקעגן שטייט אַ לעבעדיגע, אַפילו א פ י ז י ש ע מאַכט? די שטעט מאַכן יד-אחת אין קאַמף געגן אידישן אָטעמען. אַן אַלגעמיינע אָנ־

קלאַגע ווערט אָנגעגעבן אין סיים געגן די אידישע פרייהייטן, געגן די קריסטלאַכע „באַגרעניצונגען". און ניט בלויז די שטעט. אין סיים (1538) טרעט אויך שוין אַ טייל פון דער שליאַכטע ארויס געגן אידישן פרייען האַנדל. י ע נ ע ר ט י י ל, וואָס האַנדלט שוין אַליין אונטער אַביסל, על כל פנים מיט זיינע אייגענע באָדן-פּראָדוקטן. האָט ער מער נישט נויטיג די אי־דישע פאַרמיטלונג. ליידט ער ניט די אידישע קאָנקורענץ. זוכט מען מיטלען ווי פון אידן פּטור צו ווערן. ווערט אידן פאַרבאָטן צו האַנדלען אין די דערפער, צו נעמען אין אָטקופּ מלוכה־הכנסות א. ד. גל. עס קומט דערצו, אַז דער אידישער מלוה ווערט אַ לוה. דער איד קומט אָן נאָך הלואות צו רייכע פּריצים, צו גלחים א. ד. גל., כדי צו קאָנען פירן זיינע געשעפטן. עס מערן זיך אידישע בעלי-מלאכות פון אַלע מינים. זיי ווערן אָבער צ ו פ י ל, איז וואָס מער ס'וואַקסט זייער צאָל, וואַקסט אויך דער דלות. קומען די גוי'אישע בעלי-מלאכות — ווי פריער די סוהרים — מיט טענות, אַז אידן אַרבעטן ביליגער, ווי ניט־אידן, און די גוי'אישע בעלי-מלאכות קאָנען נישט ביישטיין די קאָנקורענץ. זוכט מען ניט לאַנג און מ'געפינט דאָס ריכ־טיגע רעטונגס־מיטל: מ'לאָזט אידן ניט אריין אין די שטעט — אויסער באַשטימטע גאַסן, וואָרים הגם פאָרמעל זענען קיין געטאָס ניט געווען, אָבער די מאַגיסטראַטן ערלויבן ניט, אַז אידן זאָלן זיך באַזעצן א ו מ ע ט ו ם אין שטאָט. אידן ווערן גע־צוואונגען צו בלייבן בלויז אין יענע פּאָר גאַסן, וואו זיי וואוי־נען פון לאַנג אָן. אָבער די אידישע קבוצים צעוואַקסן זיך. ס'ווערט זיי ענג, און קאָנען ניט מער בלייבן בלויז אויפ'ן זעלבן שטח, וואו זיי האָבן געלעבט מיט הונדערטער יאָרן פריער. ווערן זיי געצוואונגען אַרויסצוציען פון די קרוין־שטעט און זיך באַזעצן אויף פּריוואַטן באָדן. אין יעדער שטאָט האָבן זיך געפו־נען פּלעצער, וואָס האָבן אָנגעהערט צו פּריוואַטע אייגנטימער — פּריצים, מאָנאַסטירן — און דאָרט האָבן זיך אידן באַזעצט געגן ווילן פון די מאַגיסטראַטן. אָבער אויך גרויסע פּריצישע

מאיאנטקעם ווערן קאלאניזירט. עס קומען אויף נייע שטעט, וואו די איינוואוינער צאלן דעם פריץ צינז פאר'ן באדן. דא בילדן שוין די אידן דעם וויכטיגסטן האנדלס-עלעמענט. ס'רוב זענען די נייע ישובים נאענט צו די קרוינשטעט און די אידן פון די נייע שטעט האנדלען אויך אין אלטע שטעט. ביני־לביני קומט עס דערצו, אז אין 16טן יאהרהונדערט בילדן זיך אויס צווייערליי אידן: „קרוין-אידן", וואס לעבן אין קרוין־שטעט, אונטער קרוין-שוץ, און „צינז-אידן", וואס וואוינען אין שטעט פון פריוואטע אייגנטימער און צאלן צינז דעם פריץ. ער איז דעם אידנ'ס שיצער, ער איז זיין ריכטער, און די קרוין איז פריי פון צו שיצן די „צינז־אידן". די לעצטע קענען בלויז דעם פריץ, זיינע קאפריזן, תאוות און ווילדע משוגעת'ן. און אין שטענדיגן באמיען זיך צו באפרידיגן דעם פריץ, פארקופן זיי אפט זייער מענשנווירדע פאר'ן שטיקל ברויט און לאזן זיך מיט די פים טרעטן פאר א ברעקל פרנסה. און די קרוין-שטעטישע מאגיסטראטן באראוינן זיך ניט, ביז וואנען אייניגע פון זיי פועל'ן אוים פאר זיך די פריווילעגיע: „ניט צו דולדן קיין אידן" — אהין לאזט מען קיין אידן אינגאנצן ניט אריין, אדער מ'טרייבט זיי אינגאנצן ארוים — ווי ס'איז געווען, למשל, אין וואַרשא, אין 1525.

דאס צווייטע פערטל פון 16טן יאהרהונדערט ברייננט בים־לעכווייז אריין דעם רעפארם־נייסט פון מיטל־אייראפע קיין פוילן. מענשן הויבן אן פרייער צו דיינקען וועגן רעליגיעזע דאגמען. עס מערקט זיך א שטיק פרייהייטס־„באווענונג" אפילו. ווערט זי פארבאטן, ענטוויקלט זי זיך אבער אומלענאל. די קירך הויבט אן „אנצונעמען מיטלען", זי זוכט די „שולדיגע" אין דער פראַ־פאגאנדא און געפינט — אידן. אגב טרעפט עס איצט, אז צווייפלענדיג און קלערענדיג, שטויסט זיך דער „פריידיינקער" אן אן דעם אידנטום. דארף מען איבערצייגן דעם קריסטלאכן עולם, אז אלע קאטוילישע דאגמען זענען דורך און דורך אמת. אזוי, למשל, דאס ברויט (האסטיע), וואס ווערט אין קירך

באנוצט בא געווייסע צערעמאניעס, פארקערפערט אין זיך דאס פלייש פון יעזוס'ן, בפועל־ממש. ווי זאל מען דאס אבער באווייזן? גייט עווען א סדרה בלבולים אויף אידן, אז זיי האבן געשענדעט דאס דאזיגע ברויט, מיט נאדלען געשטאכן און דערפון איז בלוט געררונען. אידן — און אמאל אפילו א ניט־איד — ווערן אין דער שטיל אפגע'משפט און עפענטלאך פארברענט, אדער געהאנגען, וואס דארף באווייזן, אז מ'זאגט: ברויט איז פלייש, איז דאס פלייש, והראיה? בלוט איז דאך גערונען! וואס איז געווארען פעסטגעשטעלט בעת'ן משפט. און מען הויבט אן צו פארשפרייטן קלאנגען, אז אידן רעדן איבער קריסטן אנצונעמען דאס אידנטום; אז זיי זענען מל די קריסטן און באהאלטן זיי אין אידישע הייזער. און אז די אלע מעשיות ווערן אויסגעפארשט און אפגעלייקנט, לאזט מען ארויס א קלאנג, אז די אידן, אינאיינעם מיט די גרים, ווילן זיך ארויס־גנב'ען קיין טערקיי. דער גוטער מלך סיגיזמונד דער ערשטער דערשרעקט זיך פאר אזא אומאנגענעמער מענליכקייט און מאכט אן אויספארשונג, און אויך דאס ווייזט זיך ארויס א בלבול. בלייבט דער קעניג פעסט קעגן די קלעריקאלן. אבער דאס ברייטע פאלק, די שטאנדן, די סיים־געזעצגעבער ווערן זייער און זייער באאיינפלוסט. ברענגט עס צו נייע באגרעניצונגען: פאר אידן — סאי בנוגע זייערע האנדלס־רעכט, סאי בנוגע זייערע וואוינרעכט. מ'וויל אפילו די געלע לאטע — נאר אין אנדער פארם — ארויפציען אויף אידן; ס'ווערט אפילו אויסגעדריקט דער וואונש: מ'זאל אידן אינגאנצן ארויסטרייבן פון פוילן, אדער על כל פנים באשרענקען זייער צאל, און זיי פארשפארן אין באוונדערע גע־טאס. א גאנצע אנטיסעמיטישע העץ־ליטעראטור ווערט געשאפן און פארשפרייט. דער דרוק אויף דעם גוטן סיגיזמונד דעם ערשטן מצד די אנטיסעמיטן איז אזוי שטארק, אז ער הויבט אן ביסלעכווייז זיי נאכצוגעבן. די קאמפסלוסטיגע גייסטליכקייט סוף לייגן זיי ארויף זייער האנט אויף דער רעגירונג, אויף דער כוף לענן זיי ארויף זייער האנט אויף דער רעגירונג, אויף דער

שלאכטע און אויפֿן שטאטישן פּאלק. און אז רער קעניג סטע־פּאן באטארי, איינער פון די אויפֿריכטיגסטע אידישע שיצער, גרינדעט אין ווילנא א העכערע אקאדעמיע — גיט ער זי איבער אין רשות פון די הויך־געבילדעטע יעזואיטן. זיי ערציען א יוגנט פול האס און אומגעדולדזאמקייט צו אנדערש־גלויביגע. אינגיכען קומט עס דערצו, אז די שילער פון דער אקאדעמיע מיט מיטלויפער פונ׳ם הכון הויבן אן צו מאכן פּאגראמען אויף אידן אין פּאדשיידענע ערטער.

אבער אינמיטן דעם אומגלייכן און אומאויפהערליכן קאמף פאר פיזישער עקזיסטענץ האט זיך בא די אידן אין פוילן ענטוויקעלט די אידישע אויטאנאמיע אין אזא בריטן פארנעם, וואס ניט פאר איר, ניט נאך איר, האט דאס אידנטום אין אירא־פּעאישן גלות ניט געקענט איר גלייכן. און דאס האבן אידן גאהאט צו פּאדאנקען די פוילישע מלכים פון 16טן יאהרהונדערט.

ווארים די דריי פוילישע מלכים: סיגיזמונד דער ערשטער (1548—1506), זיין יורש סיגיזמונד דער צווייטער, אוגוסט (1572—1548) און דער געוועלטער קעניג סטעפאן באטארי (1586—1576) האבן געהאלפן די אידן זיך אינערלאך צו ארגאניזירן אויף אויטאנאמע יסודות. פאר די קעניגן איז גינסטיג געווען צו האבן ארגאניזירטע אידישע קהלות און אן ארגאניזירט אידנטום אין לאנד, כאטש בלויז צוליב דעם, אז דאס מאכען די אידישע אפּצאלונגען זאל זיין זיכער. ס׳איז אבער ניט צו לייקענען, — ווי שוין באמערקט — אויך א מענשלאך, האראיגגוט ווילן איז געווען צו באמערקן אין זייער באציאונג צו אידן. סיגיזמונד דער ערשטער אינטערעסירט זיך, פערזענלאך, כמעט מיט אלע קליניקייטן, וואס זענען נוגע דעם קרעפּטיגן די אידישע קהלה. אידן וויילן זייערע באאמטע: רבנים, דיינים, פרנסים, ראשים א. א. ו. ו. און דער קעניג באשטעטיגט די וואל. סיגיזמונד דער צווייטער באשטעטיגט די אידישע פריוויליגיעם פון קאזימיר דעם גרויסן און שאפט די יסודות פון אידישער אויטאנאמיע

(אין זיין דעקרעט פון 13טן אויגוסט, 1551). דער דעקרעט באשטימט:

„אידן האבן רעכט צו וווילן זייערע רבנים און דיינים, וועלכע זאלן פֿאַרוואלטן מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפט־לאכע ענינים; זיי פסק'נען שאלות, זענען מסדר קדושין און גט'ן, באשטעטיגן שטר־מכירות און אנדערע ציווילי־רעכטלאכע אקטן; זיי משפט'ן אידן אין אלע, וואס עס קומט פֿאר צווישן זיי, לויט די דינים פון דער תורה; אינאיינעם מיט די ראשי־הקהל קאנען זיי ארויפלייגן אויף איינעם א שטראף לויט'ן אידישן מנהג. פאלגט יענער ניט — קאן מען אנוועגדן קעגן אים חרם. גיט ער זיך ניט אונטער אין משך פון א חדש צייט, גיט מען עס איבער צום קעניג, און ער קאן יענעם פאר'משפט'ן צום טויט פאר זיין עקשנות. די קעניגלאכע אדמיניסטראציע איז מחויב צו העלפן די רבנים און ראשי־הקהל דורכצופירן זייערע פסקים."

ביסלאכווייז, דעקרעט נאך דעקרעט, ווערן פעסטגעשטעלט די יסודות פון דער אויטאנאמער קהלה, וואס נעמט ארום אלע זייטן פונ'ם אינערלאכן אידישן לעבן. און געשטארקט אינעווענינ, גילט עס אויך ווי א פאנצער געגן אויסן. אזוינע „קהל'ן" זענען געווען ארגאניזירט אין אלע אידישע קבוצים. עטלאכע קהל'ן אינאיינעם בילדן א גליל (ראיאן). יעדער גליל האט זיך זיינע צוואמענפארן, וואו ס'ווערן באהאנדלט אלערלייי פראגן, וואס זענען נוגע די קהלות אין דעם גליל. איבער די גלילים שטייען די ועדים, אין די צוואמענפארן פון די ועדים באטיליגן זיך רבנים, פרנסים, ראשי־קהל פון אלע גלילים. דא פלעגט מען זיך פארנעמען מיט סכסוכים צווישן פרט און קהלה, קהלה און קהלה, קהלה און גליל, א. ד. גל. און תקנות, אלגעמיין גילטיגע, ווערן דא אנגענומען. די פרינציפן פון ערציאונג ווערן דא פעסטגע־שטעלט. די גרעניצן פון רבנישער קאמפעטענץ ווערן דא באשטימט. קעניגלאכע געזעצן בנוגע אידן ווערן דא באטראכט, אנערקענט און באקאנט געמאכט צווישן אידן. אויך ציווילי־פראצעסן ווערן דא באטראכט. הויפט־צענטר פאר צוואמענפארן

פון וער איז ל ו ב ל י ן, אין דער צייט פון יאריה. אין דער צווייטער העלפט פון 16טען יאָרהונדערט קומען די צוואמענ-פאָרן פאָר אזוי אפט, אז זיי זענען אוים ווי אמת'ע סיימען. צום סוף פונם זעלבן יאָרהונדערט — און ביז ווייט אין 17טען יאָרהונ-דערט אריין — הייסט ער: „וער ארבע ארצות" (צוואמענקונפט פון פיר פראָווינצן): גרויס-פוילן, קליין-פוילן, פּאָדאָליען און וואָלין. דאָן קומט ער זיך צוזויף צווי מאָל אין יאָר: איין מאָל אין לובלין און איין מאָל אין יאראָסלאָוו. און איצט משפט ער ניט בלויז געלט-משפטים, נאָר אויך דיני-נפשות. דאָ ווערט אויך באשטימט די אידישע פּאָליטיק. שתדלנים וועגן אידישע אינטע-רעסן ווערן דאָ באפולמעכטיגט. יעדע פראָווינץ באזונדער האָט זיך איר „סיימיק". אלע אינאיינעם — איין „סייב". די ערשטע באשטימען וועגן פראָגן, וואָס זענען נוגע יעדער פראָווינץ באזונדער. דער לעצטער פארנעמט זיך מיט כלל-זאכן.

„די דאָזיגע ארגאניזאציע — שרייבט דובנאָוו — האלט אונטער אין דער אידישער באפעלקערונג געוועלאכטייט און דיס-ציפלין. זי ציוויליזירט די מאסע. שטיצט אין איר דעם גייסט פון געוועלשאפטלאכקייט און אייגנארטיגער בירגערלאכקייט. זי היט אין אן ענטוויקלט אויך זיין אייגענע קולטור".

און בא אזא בריייטער און פארצווייגטער זעלבסטפארוואל-טונג, געשטיצט אויף דער תורה און תלמוד, ווערט דאָס אידישע לערנען און שטודירן א לעבנס-באדערפניש. כדי צו זיין א בא-אמטער, א דיין, א ראש-ישיבה, א פרנס א. א. וו., מוז א איד קאָנען לערנען. מערן זיך טאקע די ישיבות. וואקסן דאָ טאקע אוים אין 16טן און א שטיק אין 17טן יאָרהונדערט אריין אזוינע באריימטקייטן ווי דער רמ"א, דער רש"ל, דער מהר"ם פון לובלין, דער מהרש"א, דער ב"ה, דער של"ה און א סך אנדערע. קומען דאָ ארויס מקובלים, טעאָלאָגן פילאָזאָפן, מוסר'ניקעם — און אלע פון גרויסן שניט. קומען דאָ אויף אידישע דרוקעריייען. וואָס העלפן צו פארשפרייטן דאָס אידישע געלערזאמקייט צווישן אידן. די געלערטע פארשאפן אינערלאכע שוץ געגן די אויסערלאכע

פאַרפאָלגונגען, וואָס זענען אַזוי פיל אין 16טן יאָרהונדערט און ווערן נאָך מער אין די קומענדיגע יאָרהונדערטן.

מיט סטעפאַן באַטאָרי ווערט אָפּגעשלאָסן די קייט פון פּוי־לישע קעניגן, וואָס האָבן פאַרשטענדעניש פאַר זייערע אידישע אונטערטאַנען. אין לעצטן פערטל פון 16טן יאָרהונדערט ווערט אין פּוילן אָנגענומען דער פּרינציפּ פון ווייל ן אַ קעניג. באַ־קומען דאָס באַלד אידן צו פילן. וואָרים אויב די פּריצים דאַרפן ווייל ן דעם קעניג איז ער דאָך אָפּהענגיג פון די פּריצים, מוז ער זיך רעכענען מיט זייער ווילן. און זייער ווילן איז באַשטימט פון די יעזואיטישע שולן. קודם כל — אידן־פיינטלאַך. אפילו אַזוינע קעניגן, וואָס זענען, אייגנטלאַך, ניט קיין אידנפריינט (ווי סיגיזמונד דער דריטער און סטאַניסלאַוו זיין זון), האָבן דאָך ניט דעם מוט אָפן זיך צו שטעלן געגן די אַנדערע שטאַנדן. וואַקסט די חוצפּה פון די יעזואיטן. מערן זיך בלוט־בלבולים. וואַקסט העצערישע ליטעראַטור. ווערט די באַפעלקערונג נאָך פיינטלאַכער צו אידן. קומט די פאָדערונג: די אידן אינגאַנצן אַרויסצוטרייבן פון לאַנד. און די פאָדערונג וואָלט באַפרידיגט געיואָרן ווען דער פּריץ וואָלט באמת ניט נויטיג געהאַט דעם אידן, זיין צינז־צאָלער. דער איד איז אים אָבער יאָ נויטיג: דער איד פירט זיין גאַנצע ווירטשאַפט. ער צאָלט אים אויס מיט מזומן זיין גאַנצע הכנסה, פון פעלד־אַרענדע, מילך פאַכט, מיהל־אַרענדע, ביר־און בראַנפן־טרייבן און פאַרקויפן, א. ד. גל. און דער פריץ איז פריי זיך צו פאַרנעמען מיט פּאָליטיק א. ד. גל. דערפאַר האַלטן זיי איין אַביסל די צעווילדעוועטע „מאָנאַכן". און דאָס איז ניט צו־שווער, ווייל די גייסטלאַכע אַליין באַנוצן זיך אויך מיט אידישע אַרענדאַטאָרס. דערום הויבן אידן אָן ביסלאַכווייז זיך צו באַזעצן אין די דערפער, אין קרעטשמעס — באַ די גרויסע שליאַכן, פאַרקויפן געטראַנקען און זענען נאָך אַלץ אַן עקאָנאָ־מישער פאַקטאָר אין לעבן פון דער מלוכה. דערהייפט אין רויט־רוסלאַנד (גאַליציע), און אוקראינע. וואָרים אַהער, קיין אוקראינע, גייט איצט אַ גרויסע קאָלאָניזאַציע. פּוילישע מאַגנאַטן האָבן

דאָרט קאָלאָסאַלע לאַטיפונדיעס, און זיי איז וויכטיג זיי זאָלן באַאַרבעט ווערן, און ניט וועניגער וויכטיג איז זיי צו האָבן אידן אין זייערע גיטער. אין ט משך פון 70 יאר, פון 1580 ביז 1648 גייען אהין אידן און אַנטוויקלען דאָרט האַנדל, אינדוסטריע, מלאכה א. ד. גל. דאָ רעכנט זיך ניט די אַדמיניסטראַציע דער־מיט, וואָס די פוילישע סיימען האָבן פאַרבאָטן אָפּצוגעבן אידן מלוכה־הכנסות אין ארענדע. די פוילישע סטאַראָסטעס זוכן דוקא אידן פאַר אָטקופשטשיקעס. אַווינע אידן געפינען זיך. זיי מאַנען איין פון דער פוירשער באַפעלקערונג די שטייערן און די אָפּ־צאָלן פאַר די פוילישע מאַגנאַטן. די פריצים גיבן אָפּ צו די אידן אין ארענדע: זייערע נחלאות, זייערע וועלדער. פיש־פאַנגער זענען אידן. מיט יאַגד פאַרנעמען זיך אידן. דער גאַנצער אינער־ליכער האַנדל איז אין אידישע הענט. דער אוקראַינער פויער איז שטענדיג, אַווי אָדער אַנדערש, אָנגעווויזן אויפֿן אידן.

קומען די פופציגער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט און ברענ־גען שוועדע צייטן פאַר פוילן. קריג און אויפֿשטאַנד שטעלט די גאַנצע עקזיסטענץ פון דער מלוכה אין געפאַר. קריג — מיט רוסלאַנד און שוועדן. אויפֿשטאַנד אין אוקראַינע פון די קאָזאַקן אונטער דער פירונג פון כמעלנעצקי (ת"ח — 1648). דער גאַנ־צער צאָרן פון דער צייט ווערט אויסגעגאָסן אויף די אידן. כמעט, אַז קיין אייניציגער אידישער ישוב איז ניט געבליבן, וואָס זאָל ניט האָבן געליטן. אין מזרח שעכטן די אוקראַינער. אין מערב — די פוילישע חילות וואָס קעמפֿן מיט די שוועדן. די אוקראַינער מאָרדן — ווייל זיי רעכענען זיך אָפּ, זאָגן זיי, דערפאַר, וואָס די אידן זענען געווען דאָס נעצייג אין די הענט פון די פוילישע פאַנעם אויסצוזוינן די אוקראַינער באַפעלקערונג. די פאָליאַקן הרג'נען — ווייל די אידן, זאָגן זיי, פילן־מיט אין העלפֿן־מיט אין העלפֿן אויס די שוועדן. און דאָס דויערט אַזוי א מעך פון צען יאָר (1658-1648). ביז א פערטל מיליאָן אידן זענען אומגע־קומען. דער מאַטעריעלער שאָדן לאָזט זיך קוים שאַצן. פון גאַנצע אידישע שטעט זענען צומאָל געבליבן ניט מער ווי א פאָר הייזער.

און אז די צען יאר (באקאנט מיט'ן נאמען: גזירות ת"ח) זענען פארביי, די מלחמה האט זיך געענדיגט, דער אויפשטאנד חאט אויפגעהערט — האבן די אידישע פאגראמען אליין נאך אנגעהאלטן. אין אוקראינע דויערן זיי גאנצע הונדערט מיט צוואנציג יאר (1648-1768) און זענען באקאנט מיט'ן נאמען האידמאמטשינא. און אידן הויבן אן לויפן פון פוילן, פון מזרח קיין מערב, קיין וויען, פראג, האמבורג, אמסטערדאם. אלץ וואס פארמאגט לעבנסקראפט, אנטלויפט פון פוילן. מאטעריעלער, ווי קולטורעלער, וואוילשטאנד פאלט. די שאפונגס־קראפט ווערט אויסגעשעפט. די רבנים, די ראשי־ישיבות אנטלויפן. די ישיבות בלייבן לאנגע יארן חרב. די יסודות פון דער אידישער אויטאנאמער קהלה ווערן אונטערגעגראבן. די איבערגעבליבענע אין פוילן לעבן אין גרעסטער פארצווייפלונג — ווי נאך אזא גרויסן חורבן...

און דאס וואס די נייע פוילישע קעניגן זענען ווידער גוט געשטימט צו אידן, העלפט ניט פיל. עס ווערט פארשטארקט די שתדלנות בא דער קרון און בא די סיימען. די מלכים באמיען זיך צו היילן די אידישע וואונדן. עס ווערן צו גוטן דערמאנט די דריי פוילישע מלכים: יאן קאזימיר, ווישנעוועצקי און יאן סאבעסקי, וואס האבן זייער מיטגעפילט די אומגליקליכע, ארונטער־געקומענע אידן. מ'פארבייטערט ווידער זייערע האנדלס־רעכט אין געווייסע פונקטן; מ'באשטעטיגט נאך אמאל די פריווילעגיעם פון קאזימיר דעם גרויסן; מ'גיט אפילו די אידן גלייכע רעכט מיט דער איבריגער שטעטישער באפעלקערונג. אבער דער סיום און דער סענאט פארלייזירן דעם גוטן ווילן פון די מלכים. דער האס פון'ם המון איז שטארקער ווי די פריינדשאפט פון די קעניגן. און אויב די רעגירער אין די 40 יאר, וואס יאך גזירת־ת"ח, האבן נעוואלט אויפבויען די אידן און ניט געקאנט, איז פון'ם אנהויב 18טן יארהונדערט, האבן שוין די פוילישע קעניגן מער אפילו ניט נעוואלט קומען די אידן צו הילף — אויב ניט צו רעכענען דעם קעניג אויגוסט דעם צווייטן, זאקסישע דינאס־

טיע. ער האָט אפילו נאָכאמאל באשטעטיגט אלע אידישע פריוי־לעגיעס (1720). דאָס האָט אבער כמעט קיין שום וועדט ניט — ווייל די דינאסטיע איז בכלל געווען פארהאסט ביים פאָלק, און דאָס מאל ניט בלויז פאר איר באציאונג צו אידן.

און אידן אליין האבן זיך אויך מיאש געווען פון גוטס אין פוילן. די שטענדיגע פארפאלגונגען, בלבולים און העצעס ברענגען דערצו, אז שוין אין 17טן יאָרהונדערט הערן זיי אויף צו האָפן אויף ישועות בדרך־הטבע און הויבן אָן צו האפן אויף איבערנאטירליכער הילף: דורך נסים, וואָס קאָנען געשעען דורך קבלה, שמות, סגופים (פייניגונגען). מעשיות און מופתים פון שדים, רוחות, זגאברם א. ד. ג. וועלן געהיילט, אזוי גוט ווי זוהר, תקונים און אנדערע קבלה ספרים. באשרייבונגען פון גיהנום, גן־עדן, חבוט־הקבר א. ד. ג. וועלן דער פאפולערסטער לייען־שטאָף אין אידישע הייזער. און אז שבתי־צבי ערקלערט זיך (1666) פאר משיח'ן, געפינט ער אין פוילן די איבערגעגעבנסטע אָנהענגערשאפט. אפילו נאָכדעם ווי ער נעמט אָן מאכמעראָניזם בלייבן אים פיל פון זיי טריי. גרויסע מאסן טרייע אָנהענגער געפינט אויך דער צווייטער, דער פאָלקיער פאלשער משיח, יעקב פראנק. ער טראָגט אריין גרוים הפקרות און מאסן־שמד אין פוילישן אידנטום. דאָס זענען די אקטיוע קבלה־לערנער, מופתים־זוכער און משיח־דורשטיגע. דער גרויסער אידישער עולם. די מאסן אזוי צו זאָגן, באגייען זיך מיט וועניגער: א מופת, א רבי, א ביסעלע הסידות באפרידיגט זיי. און ווייל זיי זענען הונדערטער טויזנטער שאפט זיך פון זיי א גאנצע הסיד'ישע באוועגונג, די רבנות בויגט איין איר קאָפ פאר די חסידות... די אידישע אויטאָנאמע זעלבסטפארוואלטונגען וועלן פארדארבן, „קהל" וועלט א שרעקנס־וואָרט פאר'ן אָרימען אידן אדער בעל־מלאכה. די ועדים פארלירן זייער אויטאָריטעט, ביז זיי הערן אינגאנצן אויף צו עקזיסטירן. דער פריץ זויגט אויס דעם אידן און מאכט זיך לוסטיג איבער אים. די מאגיסטראטן רייסן ארויס דעם לעצטן ביסן פון אידנ'ס מויל. די אידישע צענ

ווערן אונטערדריקט. איין אויפגאבע זעט פאר זיך דער פאָליאק: פארהונגערן דעם אידן און אים העצן, ווי מ'העצט א חיה אין וואלד. און דאָס אפילו דעמאָלט, ווען דער שוועדט העננט איבער פוילנ'ס קארק, אפילו אין משך פון די דריי און צוואנציג יאָר (1772-1795), ווען מ'האָט פוילן דריי מאָל געטיילט, האָט מען ניט געקאָנט אונטערדריקן דעם אידנהאָס. די פאָר מ ע נ ש - ל י כ ע שטימען, וואָס לאָזן זיך הערן לטובת די אומגליקליכע אידן, ווערן ניט דערהערט. אפילו אין דער לעצטער גסיסה־מינוט פון זיין זעלבסטשטענדיקייט לאָזט דער קאטוליש-פאר'סמ'טער פאָליאק ניט ארויס דעם אידישן גאָרגל פון זיין האָנט...

צום סוף פון 18טן יאָרהונדערט ווערט דער מיליאָן פוילישע אידן צעטיילט אויף דריי טיילן און גייט איבער אין רשות פון דריי אנדערע מלוכות: רוסלאָנד, דייטשלאָנד, עסטרייך. יעדער טיל מיט זיין באזונדערן מזל.

קבלה און חסידות

צווייערליי איז די קבלה: זי איז טעאָריע און זי איז פּראקטיק.

זי איז טעאָריע — אַלס למוד: וועגן מדות פון גאט און זיינע מלאכים; וועגן זיינע און זייערע נעמען — לויט זייערע קרעפטן אָדער אייגנשאפטן; וועגן זייערע באַציאונגען צו דער וועלט, וואָס הייסט: זייער איינפלוס אויף די מענשן און אויף זייער גורל.

און זי איז פּראַקטיש — אַלס מיטל, מיט וועלכן דער מענש קאָן צוריק־ווירקן אויף יענע הימלשע קרעפטן און זיי טעטיג מאַכן, אָדער פאַרגיכערן זייער טעטיקייט לטובת אָדער לרעת די מענשן; אַלס טאַט, דורך וועלכער דער מענש איז אימ־שטאַנד אינגאנצן בטל צו מאַכן די גזירות פון אויבן, אָדער בלויז צייטווייליג פּאַראַליזירן די אָדער יענע טעטיגקייט, וואָס איז אויבן שוין געפּלאנט געווען.

פאַרשיידענע מיינונגען עקזיסטירן וועגן דער פראגע: פון וואַנען שטאַמט די קבלה און פון וואַנען האָט זי זיך גענומען צו אונז? מיינען איינע: זי איז דורך און דורך אַן אונזעריגע. בלוט פון אונזער בלוט. פון אידישן באָדן איז זי אַרויסגעוואָקסן, און מיט'ן אידנטום איז זי פון אייביג אָן צונויפגעוואקסן. זי איז די נשמה פון אידנטום. זי איז דער קודש־קדשים פון דער אידישער רעליגיע. וואו גאָט באַווייזט זיך צו זיין פאָלק ישראל, און דורך וואַנען דער איד קאָן זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון גאָט . . . מיינען אָבער אַנדערע, אַז קבלה איז באַ אונז אַ פרעמד־געביר־טיגע. אַז דעם אידנטום איז אינגאנצן פרעמד דער גייסט פון מיטטעריע. און צו אונז האָט זי זיך אַריינגעכאַפּט פון בבל, אינ־איינעם מיט אַנדערע, עהנליכע, מיסטעריעזע באגריפן און פאַר־שטעלונגען, ווי די: וועגן שדים, פאַרשיידענע גייסטער א. ד. ג.

און דאָרום איז דאָס אן אומריינער שפּראָך אין אידנטום, שטימט ניט מיט'ן גייסט פון ריינעם אידנטום און קאָן ניט געדולדעט ווערן.

זענען מיר אָבער ניט אויסן צו שרייבן דאָ די אנטשטע-הונגס-געשיכטע פון דער קבלה. מיר נעמען זי ווי א פארטיגע, עכט-אידישלעכע, פארהייליגטע, גייסטעס-שטרעמונג בא אידן. מיר קענען זי אין פארשיידענע געשטאלטן, וואָס זי נעמט אָן, לויט די פארשיידענע אומשטענדן פון דער צייט און לויט די פארשיידענע באדינגונגען, אין וועלכע אידן לעבן. און נאָר אזוי, — אין צוזאמענהאנג מיט דער אידישער געשיכטע, ווילן מיר די קבלה באשרייבן.

מען אירע וואָרצלען ליגן ווי טיף אין אידנטום, אָדער ווי-וייט ערגעץ אין פרעמדן באָדן, — אלס פארטיגע פרוכט, אלס באזונדערער צווייג פון אידישער גייסטיגער שאפונג, טרעפן מיר זיך מיט איר אין שפאניע, אין דרייצענטן יאָרהונדערט. זי בא-ווזט זיך ווי א מין פּראָטעסט געגן דער ביז דעמאָלט אלמעכטיגער אלייניהרשאפט פון ש כ ל. זי וואקסט אויס ווי א רעוואָ-לוציע פון ניט-אנערקענטע, פון רעכטלאָזע געגן דער אליין-נאָר אנערקענטער און אלייין-נאָר פולכאָרעכטיגטער פיקאָזאפיע — אין מענשליכן גייסטעסלעבן. דאָ איז זי בלויז ט ע א ר ע ט י ש. זי פארשיט דעם תהום, וואָס מענשן האָבן אויסגעגראָבן צווישן שכל און פאנטאזיע און פאראיניגט זיי ביידע. און דאָן — די געטלעכסטע וואונדער: דאָס פארבאָרגענע ווערט אנדעקט. דאָס אומבאגרייפליכע ווערט באגרייפליך. דאָס מיסטישע אויג, גע-שאפן פון פאנטאזיע מיט שכל, איז וויית-זעעווידיגער ווי דאָס אויג פון שכל בלויז. דאָס מיסטישע אויג זעט דורך וואלקן און הימלען. ס'זעט בחוש אלע רוחניות. עס זעט נאָט בא זיין שאפונג — ווי פון זיך-אוים, לאָזט ער אויסשיידן קרעפטן (ספירות), וואָס באשאפן און באלעבן און באפרוכפערן וועלטן נאָך וועלטן. אלע שאפונגען, וואס פילן אָן אלע וועלטן, זענען בלויז א שפיל פון יענע קרעפטן, א י ב ע ר וועלכע גאט איז וויית דערהויבן,

אָבער ער איז פון זיי ניט אינגאנצן אָפּגעזונדע־ט. גאָט'ס כח איז אין שאפן. דעם מענשנ'ס כח — אין באַגרייפן. און אין פּרט פון באגרייפן און מיט'ן כח פון באַגרייפן גרייכט דער מענש כמעט ביז גאָט. על כל פּנים ביז צום כסא הכבוד — גאָט'ס טראָן — און ביז צו דער פּמליא של מעלה — דער הימעלשער „באַפעלקע־רונג". ווארום ניטאָ קיין פאַרהוילענס פאַר'ן מיסטישן אויג. אַלע ריינע און אַלע אומריינע קרעפטן, אַלע ריינע און אַלע אומ־ריינע גייסטער, אַלע גוטע און אַלע בייזע מלאכים זעט עס. און דער סדר, ווי די איינהייטליכע מלוכה פון אַלע וועלטן, ווערט געפירט, איז פאַר אים אָפן. אויפגעהויבן איז פאַר אים דער פאַרהאַנג פון אַלע באַהעלטנישן און פאַרבאָרגנישן...

די ריכטיגקייט פון די אַלע באַהויפּטונגען און פאָרשטעלונגען זענען געוואָרן אויסגעדרונגען און אַריינגעדרונגען אין די פּסוקים פון דער תורה. פאַרפלאָכטן מיט די נעמען פון די אָבות און ממילא אויך שוין געהייליגט פאַר'ן פאָלק ישראל אויף אייביגע צייטן.

אָבער בלויז איינצלנע, אויסדערוויילטע זענען מסוגל און זענען זוכה זיך צו דערהויבן ביז צו די העכסטע הימלס־ספערן און באגרייפן די העכסטע סודות פון געטליכן שאַפן. דאָס צו באגרייפן דאַרף מען ווערט זיין. דערצו זענען נויטיג באַזונ־דערע פייאיקייטן. איז טאקע די קבלה, אין איר אור־געשטאלט, אַלס טעאָריע, געבליבן א פאַרשלאָסענער גאָרטן פאַר'ן ווייט־גרעסטן רוב פון אידישן פאָלק. א חכמה איבער אַלע וועלט־ליכע חכמות, וואָס ברענגט ניט און זאָל ניט ברענגען קיין נשמיות'דיגע פרוכט, און ניט קיין די־וועלטליכע נוצן.

גייסטיגע אַריסטאָקראַטן, רואיגע און געזיכערטע, קאָנען עס זיך דערלויבן!

ציט עס זיך אַזוי, אין רו און אין פרידן, ביז צום פופ־צענטן יאָרהונדערט. קומט אָבער דאָס דאזיגע יאָרהונדערט מיט זיינע פאַרפאַלגונגען און העצערייען. עס ווערט גערויבט די רו פון דער אידישער גייסטיגער אַריסטאָקראַטיע. צום סוף פונ'ם

זעלבן יארהונדערט קומט דער גירוש פון שפאניען. אידישער פיין גרייכט ביז צום הימל. אידן אלײן צעלויפן און פארשפרייטן זיך, אויף נייע צרות, איבער דער גאנצער וועלט. עס גרייכן אידן אויך ביז טערקיי, ביז ארץ-ישראל — דער ערדישער צענטראל-פונקט פון דער גאטהויט, לויט דער איבערציגונג פון אידישן פאלק.

און באלד נאכן גירוש פון שפאניע, קומען זיך צוזויף קיין ארץ-ישראל אזוינע גדולים און מקובלים ווי רבי משה קורדיבירו, רבי יוסף קארו, שלמה אלקביץ און נאך און נאך, באזעצן זיך אלע אין צפת, און שאפן איין כנופיא.

אבער דא קאנען זיי מער ניט בלייבן אזוי רואיג ווי אין שפאניע. מ'קאן ניט טראכטן בלויז וועגן אייגענער פארפאלקאמונג און וועגן אומנ י צ ל י כ ן זיך-שפיגלן אין „נעטליכן שפיגל" (אספקלריא המאירה). דער חורבן פון לאנד און דער חורבן פון פאלק לאזן ניט רוען. דער חורבן איז טיף ווי דער ים. די צרות גרייכן איבער'ן קאפ. אידן קלאפן אין די טויערן פון הימל, בעטן רחמים! און ווער זאל דען צו הילף קומען, אויב ניט יענער, וואס איז ת ק י ף אין די הימלשע ספערן? און ווער איז דארט נאך אזוי תקיף, ווי דער מקובל? איז עס זעלבסטפארשטענדליך, אז ער און ניט קיין אנדערער איז מחויב זיך איינצושטעלן פאר'ן אידישן פאלק; אז ער און ניט קיין אנדערער איז מ ס ו ג ל עפעס אויפצוטאן פאר דער אידישער אומה. וואס? — אראפברענגען משיח'ן. און טאקע וואס גיבער. אבער ווי א ז ו י? מיט וועלכע מיטלען קאן מען צווינגען דעם כביכול, אז ער זאל בעסער וועלן, צוזעהן דעם אידישן צער און אראפשיקן משיח'ן?

דאס זעכצענטע יארהונדערט ברענגט דעם ענטפער. אין דעם יארהונדערט וואקסט אוים דער מקובל ר ב י י צ ח ק ל ו ר י א, (1572—1534), א געבוירענער פון ירושלים, א מענש מיט א גוואלדיגער איינביל דונגס-קראפט, מיט א גרויסער נייגונג צו מיסטיק — קומט ער און מאכט פון דער קבלה א פ ר א ק ט י ש

מיטל צו פראקטישע צוועקן. ער וויסט און ער לערנט, אז די מיטלען, מקרב צו זיין די גאולה און אונטעראיילן אביסל דעם גואל, משיח'ן, באשטייט אין פיינינגן זיך: תעניתים, סגופים, אפזאגן זיך פון דער וועלט און אירע תענוגים, תשובה טאן... און וואם מער דער מענש פייניגט זיך אלץ נאענטער וועלט ער צו גאט. און וואם מער דער מענש דערנעענטערט זיך צו גאט, אלץ גרעסער זיין כח און אלץ ווירקזאמער זיין איינפלוס אין די אויבערשטע וועלטן. וואם ריינער דער מענש, אלץ פייאיגער איז ער זיך צו באנוצן מיט הייליגע שמות און קאמבינאציעס פון פארשידענע שמות, כדי צו באאיינפלוסן די מלאכים, ווי זאלן מיטהעלפן ארויפצוברענגען די אויסלייזונג. וואם דער מענש איז פארגעטליכטער, אלץ מער שליטה האט ער אויף די כחות און עלעמענטן פון דער נאטור און אלץ פייאיגער איז ער, ווי זיך אונטערטעניג צו מאכן און דורכדרעם וואונדער באווייזן...

ניט בלויז דורך לערנען, נאר דורך טאן קאן מען אלץ דערגרייכן. און דער הויפט־צוועק פון אלעם טאן, — מקרב זיין דעם סוף פון גלות פאר'ן אידישן פאלק דורך ארויפברענגען משיח'ן. און אז דער מענש איז אימשטאנד דאם אויסצופירן — וועלט א ווייט פארשפרייטער גלויבן. וויט — איבער גרעניצן און ימים און מלוכות. אומעטום ברענגט זיך די פראקטישע קבלה אנהענגער. אומעטום ברענגט זי דאם גלויבן אן מעגליכער הילף — זאלן נאר אידן זיך דייניגן, הייליגן, פארגעטליכן; פון גאט וועט דאמאלט קיין מניעה ניט זיין.

און צווישן אידן הויבט מען אן צו טאן און צו לעבן „פראקטישע קבלה". מען לערנט אדער מען „זאגט" קבלה־ספרים, מען פראווען „התבודדות" (אפגעזונדערטקייט), מ'קויקלט זיך אין שניי, מען טובל'ט זיך אין איז־וואסער, מ'פראווען תעניתים, מ'ראנגלט זיך מיט'ן יצר־הרע, מ'מאכט אונטערטעניג די טמאקליפות, מ'ברענט די תאוות, מ'טוט תשובה. און תשובה באטייט: תענית, שק ואפר, בכי, הספד.. א טויטער טרויער און א שטענדינע יללה הערשט צווישן אידן: דאם אלץ שטרענגט

אָן אַלע זיינע אַקטיווע כחות אויף אַראָפּצוברענגען משיח'ן. וואו ערגער די אידישע לאַגע, וואו נויטיגער די הילף, דאָרט איז דער באָדן פאַר דער פּראַקטישער קבלה אַמגינסטיגסמן

און וואו איז נאָך די גאולה נויטיגער געווען ווי אין פּוילן אין 17טן יאָרהונדערט? דערהויפּט נאָך די גזירות ת"ח? וואו האָט מען נאָך מער געגאַרט נאָך אַ נס, געוואַרט אויף משיח'ן, ווי אין לאַנד פון דער היידאַמאַטשינע?

האָט זיך טאַקע די פּראַקטישע קבלה אָנגעהויבן איינצו-וואָרצלען אין פּוילן, און וואָס נעענטער צום 18טן יאָרהונדערט אַלץ טיפער, אַלץ ברייטער.

אָבער... די פּראַקטישע קבלה, אין דער ארץ-ישראל פאָרם, באַפרידיגט ניט דאָס געפּלאָגטע פאָלק. דער גלות איז אַזוי גרויס, דער דלות און דער פּיין אַזוי טיף, אַז מענטשן קאָנען ניט אַלץ זאָרגן פאַר'ן כלל, פאַר דער גאַנצער אומה. פּ ר ט אין פּ ר ט דאַרף די טרייסט, דאַרף דעם גלויבן, דאַרף די נאָענטע האָפנונג. און וויפיל מענטשן זענען עס מסוגל זיך איבערגעבן תעניתים, התבודדות, סיגופים און דערגלייכן פּיי-ניגונגען? וויפיל מענטשן זענען עס דען אימשטאַנד אַראָפּצו-וואַרפן פון זיך אַלע עול'ן פון לעבן, און זיך איבערגעבן צו דער איין-איינציגער אַרבעט: משיח'ן אַראָפּצובריינגען?

און אַרום און אַרום איז שטאָק-פינסטער:

די גבירים קויפן ביי די פּריצים דאָס רעכט צו זיין פּרנסים אויף אידן. די ממשלה טיילן זיי מיט די לומדים, מיט די „מורינו'ס", אָדער מיט די תקיפים און דאָס פאָלק האָט נאָר צו געהאָרכן און צו צאָלן. אפילו אין זייער קליידונג זענען יענע אָפּגעשיידט פון פאָלק. דער קליינהענדלער, דער בעל-מלאכה איז שטאַרק באַגרעניצט אין זיינע רעכט: צו ווייל אַן אָרט צום וואוינען, און אַ באַשעפטיגונג צום לעבן. אויסער די גרע-ניצן פון זיין קהל, איז ער אַ פרעמדער, האָט ער ניט קיין וואוין־רעכט (חזקת ישוב). און אין זיין קהל, אַז ער זוכט אַ באַשעפטיגונג, שטויסט ער זיך אומעטום אָן אויף

עמיצענ'ס א „חזקה". איז טאַקע „דאָס שפּייזן-זיך פונ'ם מענטשן, שווערער פון קריעת־ים־סוף". און קהל דריקט. און צאָלן מוז מען. און קיין דין איז ניטאָ און קיין גערעכטער שופט איז ניטאָ.

און די רבנים — זיי קויפן ס'רוב זייער כסא־הרבנות פאַר געלט. קויפן פון פריץ, אָדער קויפן פון פרנס. זענען ס'רוב יד־אחת מיט די קהל'שע בלוט-זויגער, און פאַרלירן זייער אויטאָריטעט. און דער ערלאַכער רב, וואָס קאָן ער דען געבן דעם פשוט'ן פאָלק? פלפול אין לערנען. חומרות און פעדאַנטיזם אין לעבן. א דין אויף א דין. א פאַרבאָט אויף א פאַרבאָט. ניט אַריבערצוטראָגען! שבת ווערט — צוליב די פיל באַגרע-נעצונגען און פאַרבאָטן — א טאָג פון ליידן, ניט פון רו; ימים־טובים זענען צוליב דעם פאַרשטערט. די חומרות טויטן אָפּ די גאַנצע פרייד פון לעבן, און קיין טרייסט איז פון ערגיץ נישטאָ. אפילו די קבלה איז דאָך אויך ניט פאַר'ן ברייטן עולם. אַזוי איז עס אינווייניג, און ניט בעסער איז עס דרויסן.

מלוכה קוקט אויפ'ן אידן ווי אויף א קו, וואָס איז דאָ אויף דער וועלט בלויז צו מעלקן, אָבער ניט צום עסן.

די קירך פאַרפאָלגט דעם אידן, זוכט מיט אַלע מיט-לען אים אויסצוראָטן — ווייל ער איז אַן אַנדערש־גלויביגער.

דער פריץ קוקט אויף אים ווי אויף זיין משרת (וואָס ער איז אויך) מיט דער טיפסטער פאַראַכטונג — ווייל ער נערט זיך דאָך פון פריצ'ס האַנט. ער ליידט פון פריץ, ליידט ליידט אויך פאַר אים.

דער פויער קוקט אויף אים ווי אויף אַן אויסזויגער, וואָס טוט אַלץ, וואָס דער פריץ הייסט אים — לרעת דער פויערשער באַפעלקערונג.

דער סוחר און דער בעל-מלאכה האָבן פיינט דעם אידן, ווייל ער איז זייער קאָנקורענט אין שטאָט און זייער קאָנקורענט אין דאָרף.

־עם אידנ'ס לאגע איז אומדערטרעגלאך. און דאס איז אין פּוילן. נאך ערגער איז די לאגע אין וואלין און פּאדאליען. קאזאקן און הייראמאקעס האבן דא געווילדעוועט כיל ערגער ווי אין אייגנטלאכן פּוילן און ווער רעדט שוין אין ליטא. דער תהום צווישן למדן און המון איז געווען נאך טיפער, ווי אין פּוילן. דערהויפּט צווישן שטאטישן למדן, דעם בעל־גאוה, און צווישן ישוב'ניק, דעם עם־הארץ. און זיי טרעפן זיך אויך נאר זעלטן. געווייגלאך, בלויז ימים־נוראים, ווען דער ישוב'ניק קומט אין שטאט אריין, א נכנע, כדי צו דאוונען מיט א מנין. אבער גראד דעמאלט פילט ער די באלידיגונג זיינע מיצד די גרויסע, די תלמידי־חכמים, און דאס צעברעכענע הארץ דורשט נאך טרייסט. דורשט נאך א ווארט, וואס זאל דערמוטיגן, דערוואר־מען, אויפהויבן פון שטויב. ער ווערט אבערגלויביש. אים פעלט אבער די התקרבות צו גאט. די אינטימע, פריינטלאכע באציאונג צו גאט, וואס זאל אים, דעם מאסן־מענש, אי לייכטן אי ווארימען. וואס זאל ניט ריידן צום קאפ, נאר צום הארצן.

און פון צווישן אט די פשוט'ע מאסן, אין דרום פּוילן, אין פּאדאליען, וואקסט ארויס די חסידות, וואס ברייננט ליכט און וואריפקייט און דערהויבנקייט דעם פשוט'ן מענטשן פון פאלק.

אבער ניט אזוי ווי עם רעדט זיך, וואקסט עס. די חסידות איז ארויסגעקומען קרוב צו דער מיט פון אבצענטן יארהונדערט — דורכ'ן בעל־שם. אבער פריער שוין זענען געווען אנ־זאגער און בשורה־טרעגער פון דעם, וואס דאס קומען. שוין אין 17טן יארהונדערט ווימלט עם אין פּוילן פון בעלי־שמות און בעלי־מופת און וואונדער־מאכער. פיל פון זיי קען די גע־שיכטע מיט זייערע נעמען. עקסטאז אדער התלהבות אין גלויבן — האבן זיי געלערנט — איז העכער פון יעדען מ'מעג און פון יעדער מ'טארנ'ט — סיי אויפ'ן געביט פון גלויבן, סיי אויפ'ן געביט פון מאראל. דאס ברייננט צו הפקרות, דאס ברייננט אבער אויך צו טיפער עקסטאטישער פארשמעלצונג מיט

גאָט. עס געפינען זיך מענטשן — ווי יהודה חסיד — וואָס גייען אום מיט א ספר תורה אין די הענט פון שטאָט צו שטאָט, פון שול צו שול און וועקן דעם עולם צו תשובה. פאַראן אסקעטן, וואָס דערגייען אין זייער אויסגעצערטקייט ביז גאָלוצינאציעס, ביז איבערנאטירלאַכע, פייערלאַכע זעאונגען. פיל פון זיי קומען צו אמת'ן „דאָן-קיכאָטיזם". זיי קעמפן מיט קליפות, מיט שדים, מיט רוחות. זיי ווייזן מופתים — וואָס מאכט זיי באַליבט באַם פּאָלק. זיי זענען זגאכערס, גייען אום איבער דערפער, קרעטשמעס, היילן מיט שמות, מיט קמיעות, מיט אָפּשפּרעכענישׂ, היילן דעם גוף, היילן אויך די נשמה. דערהויפּט: פּסיכיש-קראַנקע. און ווייל מ'האָט נעגלויבט דעמאָלט, אז יעדע פּסיכישע קראַנקייט נעמט זיך דערפון, וואָס אין קראַנקן האָט זיך אריינגעכאָפּט א דבוק, האָט עס געהייסן: דער בעל-מופת, וואָס היילט אוים דעם קראַנקן, האָט ארויס־געטריבן דעם דבוק. נשמות פון זינדיגע האָבן זיי מתקן געוועזן. זיי האָבן אויפגעריכט „גלגולים"... און ביסלעכווייז איז אויך א גאנצע ליטעראַטור געשאפן געוואָרן, אי אויף אידיש, אי אויף העבריאיש, וואָס האָט באשטעטיגט און פארשפרייט די וואַרהאַפּטיקייט פון די אלע וואונדער-מעשׂים און דעם גלויבן אין זיי. און פון אָט דעם תהו ובהו האָט זיך ארויסגעשיילט די חסידות.

איר אייגנטימליכקייט?

זי זאָרגט ניט פאַר'ן גלויבן, נאָר פאַר'ן גלויבגן. זי זאָרגט ניט פאַר דער אומה, פאַר'ן כלל, נאָר פאַר'ן אייגיגן, פאַר'ן פרט. זי ווייל ניט דעם מענשן פארגעטלאָכן, נאָר גאָט פאַרמענטשלאָכן. זי זוכט ניט צו לייטערן דעם מענטשן און אים ארויפ'מח'ן אין הימל, נאָר צו באַגעדיגן וואָס און אים אראָפּבריינגן אויף דער ערד. זי פארלאַנגט ניט צו באַהערשן דעם מענשן'ס שכל, נאָר צו דערוואָרימען דעם מענשן'ס געפיל. ניט איז די וועלט אויסגעשיידט און אָפּגעשיידט פון גאָט, וואָס שטייט איבער איר, נאָר אין דער וועלט

אַנטפּלעקט זיך גאָט. אַלץ איז גאָט און אַלץ איז פון גאָט. „ווי אַ פאַלד אין אַ קלייד, איז געמאַכט פונ'ם זעלבן קלייד און לאָזט זיך ניט אָפּטיילן פון אים — אַזוי איז די גאַנצע וועלט פון גאָט און אין גאָט". אין אַלץ אַנטפּלעקט זיך גאָט: אין גוטן, ווי אין בייזן, אַלץ, וואָס אויף דער וועלט געשייט, איז גאָט'ס געדאַנק. אַלץ, וואָס מ'זעט, זעט מען גאָט. טוט דער מענש גוטס — פאַרמערט ער די מאָס געטלאַכע גוטסקייט אויף דער ערד. טוט ער בייז — פאַרמינדערט ער די מאָס גוטס. וואָרים נאָר מיט דער הילף פון מענטשן קומט גאָט צו זיין גרויסקייט. דערפאַר איז דעם מענטשנ'ס איינפלוס אויפ'ן גאַנג פון גאָט'ס אַנטפּלעקן זיך, אין די איינע אָדער אַנדערע געשייענישן, זייער אַ גרינגע זאַך.

דורך וועלכע מיטלען? ניט דורך פאַסטן, גיט דורך פּייניגן זיך און ניט דורך טרערן און טרויער — צו וואָס ניט יעדער איז מסוגל, נאָר דורך אַ פּשוט'ן דאַוונען, צו וואָס אפילו דער עם־הארץ איז פייאיג. מיט'ן כח פונ'ם פּשוט'ן דאַוונען קאָן אַ מענש האָבן ניט בלויז אַ ווירקונג אין הימל, נאָר ער קאָן דאָרט מאַכן אַ גאַנצע איבערקערעניש. נאָר דאָס מוז זיין אַ דאַוונען, ניט בלויז אַ פאָרמאַליטעט — נאָר אַ פלאַמענדיגער אויסברוך פון דער נשמה, אַן אויסגוס פון התלהבות, אַ פולשטענדיגע באַהעפטונג מיט גאָט, — דאָס איז די איינציגע אויפגאַבע פונ'ם מענשן, אין אַלץ וואָס ער דיינקט, אין אַלץ וואָס ער טוט. און דאָס איז ניט שווער צו ערפילן. וואָרים קוים איז יעדע טאַט אין לעבן אַ געטלאַכע אַנטפּלעקונג, דאַרף זיך דאָך דער מענש שטענדיג פילן אין גאָט'ס געגנוואַרט. קאָן אפילו דער פּשוט'ער מענש, באַ זיין פּשוט'ער אַרבעט, קאָנצענטרירן אַלע זיינע חושים אויף גאָט, ווי אויפ'ן קוואַל פון אַלץ, וואָס האָט עקזיסטענץ, און דערמיט הייליגן אַלץ, — אפילו דאָס נידעריגסטע, דאָס מינדסטע און ווינציגסטע. אַזאַ פילן זיך מיט גאָט, ביי גאָט, גיט דעם מענשן גליק, פילט אים אָן מיט פרייד. און פרייד איז דער קוואַל פון באַגייסטערונג, פון

התלהבות, וואס דער מענש האט נויטיג, כדי זיך מקרב צו זיין צו זיין באשעפער, וואָרים ניט מיט טרויער — ווי פראקטישע קבלה האט געלערנט — נאר מיט פרייד דארף מען גאט דינען. און גוט זענען נאר יענע טרערן, וואס קומען פון צופיל באגייסטערונג... א תענית איז א שטער אויפ'ן וועג צו גאט. וואָרים אז דער גוף ווערט אפגעשוואכט, ווערט די נשמה אויך אפגעשוואכט. ווי-זשע קאן מען נאכדעם גאט דינען מיט התלהבות ביז זעלבסטפארגעסנקייט? אפילו ווען מ'דערמאנט זיך אן אן עברה, דארף מען ניט אריינפאלן אין מרה-שחורה. פארקערט, מיט שמחה דארף מען גאט בעטן און תשובה טאן. און טוט מען א מצוה, דארף מען זיך ניט קימערן וועגן קליניקייטן, וואָרים צוליב זיי קאן מען דעם תכלית פון דער מצוה פארגעסן.

אבער ניט בלויז מיט דאוונען און מיט תפלות טוט מען גאט דינען. א שטומע התלהבות איז בעסער ווי א תפלה מיט קולי־קולות. אמת'ע באגייסטערונג איז וויכטיגער ווי א טרוקענע מצוה, מיט אלץ קאן מען דינען גאט, מיט א פשוט'ן שמועס, וואו עם שטעקט א געטלאכער ענין, קאן מען אמאל דערגרייכן מער, ווי מיט א דאוונען. אומעטום און אין אלץ, אפילו אין טומאה, זענען צושפרייט פונקען פון גאטהייט, נאר געדעמפט זענען זיי. אבער יערע מינוט קאנען זיי אויפפלאקערן דורכ'ן מענטש, וואס באהעפט זיך מיט זיי און זיך אויפהויבן צו גאט. „ניט דורך לערנען — האט אמאל דער בעל-שם געזאגט — נאר דורך דאוונען האב איך דערגרייכט אלץ, וואס איך האב דערגרייכט. פון צופיל לערנען פארגעסן די לומדים א טראכט צו טאן אמאל וועגן גאט".

און אויב יערע תפלה מיט דבקות און התלהבות ווירקט אויף דער געטלאכקייט, היינט שוין, א כל-שכן דעם צדיק'ס תפלה, וואס איז נאך מער דורכגעדרונגען מיט באגייסטערונג און מיט זעלבסטפארגעסנקייט. ער קאן זיך אפילו דערהויבן ביז צו דער מדרגה פון נבואה... דערפאר איז ער אויך דער בעסטער פארמיטלער צווישן מענטשן און גאט.

די חסידות מיינט אויך, אַז די קבלה איז תורת־אמת, אַז זי איז דאָס גייסטיגע אויג פון מענטשן, מיט יעלכן ער זעט דאָס איבערמענטשלאַכע און איבערנאַטירלאַכע, זי מיינט אויך, אַז קבלה קאָן און זאָל דינען א פּראַקטיש מיטל צו באַוועגן געטלאַכע כחות לטובת, אָדער לרעת דעם מענטשן. זי אַליין, די חסידות, איז דאָס געזעצלאַכע קינד און יורש פון דער קבלה. נאָר די מיטלען פון דער פּראַקטישער קבלה אָנערקענט זי ניט — ווייל זי איז אין אַן אַנדער סביבה געבוירן און פון אַנ-דערע באַדערפענישן אויסגעוואַקסן. דאַרום אָנערקענט דאָס פאָלק די חסידות. כאַפּט זיך אָן אָן איר ווי אָן דער אייגענער רעטונג. ס'פאָלק דערשפּירט באַלד, אַז דאָס אינערלאַכע חיות מאַכט דעם מענטשן טעמפּ געגן דרוק פון אויסי. דאָס שטייגן פונ'ם אייגענעם ווערט אין די אייגענע אויגן מאַכט פאַלן דעם ווערט פונ'ם אונטערדריקער און מאַכט גרינגער דאָס שווערע געפיל פון אונטערטעניקייט פאַר אים. דער נייער גייסט באַ-טייט די ווידערגעבורט פון דער גייסטיג און מאַטעריעל אונ-טערדריקטער פערזענלאַכקייט. „זי איז מנצח די אויסגעדאַרטע רבנות און ברייגט אַריין ליכט און טרייסט אין די הערצער פון די אָרימע און געפאַלענע".

די חיליגע שטאָט צפת

אין דרייצענטן יאָרהונדערט איז נתגלה געוואָרן דער „זהר הקודש" — דער חיליגער קבלה־ספר, וואָס שטאָמט, לויט די בא־הויפטונגען פון דער קבלה, פונ'ם תנא רבי שמעון בן יוחאי. און דאָס זעלבע יאָרהונדערט דאָטירט דאָס אויפקומען פון דער חיליגער מקובלים-שטאָט צפת, נאָענט צום קבר פון רבי שמעון בן יוחאי, וואָס געפינט זיך אין דערבייאיגן מ י ר ו ן. אין דרייצענטן יאָרהונדערט געפינען זיך דאָרט בלויז פופציג נפשות אידישע. אָבער דער קלייניער קבוץ וואקסט. די צרות און רדיפות אין אייראָפע פאר־וואַרפן פיל אידן קיין ארץ־ישראל. און די וואָס זענען אָנגעשטעקט מיט קבלה — און דעמאָלט זענען געווען פיל אזעלכע — דערהויפט די געקומענע פון שפאַניע, באזעצן זיך אין צפת. י ר ו ש ל י ם — דער פריעריגער קדושה־צענטר, ווערט איצט פארנאכלעסיגט. די שווערע לעבנס־באדינגונגען דאָרט, די גרויסע שטייער־לאסטן און דער אומגעהויערער פאנאטיזם, מיט וועלכן די ירושלימ'ער קהלה האָט זיך אויסגעצייכנט, האָט די נייגעקומענע קיין ארץ-ישראל דערווייטערט פון איר. רבי שמעון בן יוחאי'ס קבר, די נייע קדושה, וואָס האָט אָנגעהויבן זיך וועבן אין צפת, דער וואוקס פון דער קבלה דאָרט, האָט די נייי-איינגעוואנדערטע צוגעצויגן צו זיך. אין 14טן יאָרהונדערט רעדן שוין די רייזנדע פון א גרויסער אידישער קהלה אין צפת. אין 15טן יאָרהונדערט רעדט מען שוין פון ט ו י־ז ע נ ט ע ר נפשות דאָרט. דער גירוש פון שפאניע און פון פאָר־טוגאל, וואָס איז פארגעקומען צום סוף פונ'ם 15טן יאָרהונדערט, בריינגט דערצו, אז אין זעכצענטן יאָרהונדערט דערגרייכט צפת איר העכסטן אנטוויקלונגס־פונקט. וואָס בבל איז מיט טויזנט יאָר פריער נעיוען פאר'ן תלמוד אידנטום, דאָס איז איצט געווען צפת פאר'ן קבלה־אידנטום. דאָס חיליגסטע, וואָס קאָן זיך אנטוויקלען אין מענשלאכן צוזאמנלעבן; דאָס פולקאָמסטע אין זעלבסט־ערציאונג,

וואָס אַ פּרט קאָן דערגרייכן; דאָס העכסטע און טיפסטע, וואָס דער מענשלאַכער גייסט קאָן משיג זיין פון איבערמענשלאַכן און איבער-נאַטירלאַכן—דאָס אַלץ איז קאָנצענטרירט געווען אין צפת אין 16טן יאָרהונדערט *). אַלץ, וואָס האָט פאַר אידן געהאַט אַ גרויסע באַדיי־טונג, אויפ'ן מיסטיש-רעליגיעזן געביט, האָט געלעבט און געווירקט אין צפת. פון ביידע ברעגן מיטלענדישן ים ווי פון די ברעגן פון נילוס — אַלץ האָט אַהער געצויגן, צו דער שטאָט, וואָס ליגט „אויף די הויכע בערג פון שבט נפתלי", און פון בערג אַרומגערינגעלט אַרום און אַרום, און פון וואַסערן: דעם חרמון מיט'ן אייביגן שניי פון איין זייט, אויבן, דעם כנרת מיט די שטראָמען, וואָס פאַלן אַריין אין אים און פליסן אַרויס פון אים, אונטן. פון דאָרט די שענס־טע אויסזיכטן. דאָרט — די ריינסטע לופט. און הייליגע גייסטער שוועבן אַרום איר. זיי שטייגן פון די טאָלן צו די בערג־וואָלקן אַרויף, און שטייגן פון די בערג-וואָלקן אין די טאָלן אַראָפּ... אין דער צייט ווערט צפת דער צענטר פונ'ם אידנטום אין דער גאַנצער וועלט. סיי בנוגע שאלות־ותשובות, סיי בנוגע קבלה. און די אידן פון דער גאַנצער וועלט שטיצן דעם ישוב אין צפת. דער דאָזיגער ישוב פאַרקערפּערט, דער עיקר, דעם מיסטיש־רעליגיעזן גייסט פון דער צייט, און די אידן פון דער צייט וואַרפן זיך אונטער דעם גייסט, וואָס שטראַלט אַרויס פון צפת און באַהערשט די אידישע וועלט. און צפת האָט פאַרמאָגט די קרעפטן, וואָס האָבן ג ע ק אָ נ ט באַהערשן!

וואָרים דאָ האָט געלעבט און געווירקט איינער פון די מעכ־טיגסטע זיילן פון אידנטום: ר ב י י ו ס ף ק אָ ר ו, דער גרויסער קאָמענטאַטאָר פון „יד־חזקה" און „ארבעה טורים" און דער מחבר פון „שלחן־ערוך" — דער אָנערקענטער קאָדעקס פונ'ם

---

*) אַ רייכע ליטעראַטור, אויף דער טעמע, איז צו געפינען אין פאַר־שידענע שפּראַכן, פון פאַרשידענע מענשן. אָנהויבנדיג פון אַזאַ וויסנ־שאַפטסמאַן ווי שעכטער און אויסלאָזנדיג מיט פאַרשידענע זשורנאַ־ליסטן. — ש. ר.

נאָנצן אידישן לעבן אויף אלע נעביטן און אויף אלע צייטן. שוין פון צוואַנציג יאָר אָן באַגלייט אים זיין „מגיד" (זיין מלאך, אדער דיימאָן), וואָס זאָגט אים אונטער, וואָס צו טאָן — אין אלע פאלן פון זיין טאָן און ווירקן — זאָגט אים אוים אלע פאַרבאַרגענע סודות פון דער תורה און גיט אים באשייד אויף אלע פאַרוויקלטע פראַבלעמען פון דער קבלה. אין דער זעלבער צייט לערנט דאָ און מאכט לערנען אַזא גרויסער גייסט, ווי רבי משה קאָרדאָווירע, וואָס האָט אויך געוואוסט פון רוח־הקודש, און האָט אייגנטלאך קיין סוד ניט געמאכט פון די קבלה־סודות, פאַרקערט: ער האָט א ישיבה, וואו מ'לערנט עפנטלאך קבלה. ער באמיט זיך זי פאַר־שטענדלאך צו מאכן, פאָפולער צו מאכן צווישן מענטשן, וואָס האָבן די נויטיגע פאַרבאַרייטונגען דערצו. און דער גרויסער ווירטואָז אין קבלה, אין טעאָרעטישער ווי אין פראַקטישער, רבי יצחק לוריא, וואָס האָט נייע וועגן געשניטן דורך די געדיכטע וואלקן פון דער קבלה, וואָס האָט נייע שיטות געשאפן אינ'ם בוי פון דעם איבערוועלטלאכן און נייע באגריפן אין דער אטמאספערע פון אי־בערמענטשלאכן — ער האָט דאָ, אין צפת, זיינע נייע הימלען אויס־געשפרייט, און זיין גרויסער תלמיד, רבי חיים וויטאל, מיט אים. און דער בארימטער דרשן רבי משה אלשיך האָט דאָ זיין ברענענדיגן און היילנדיגן מוסר געזאָגט; און שלמה אלקביץ (דער מחבר פון „לכה דודי") און רבי ישראל נאַגאַרא האָבן דאָ זייערע אייביגע דיכטונגען געשאפן. דער גאון און דער פוסק רבי יעקב בי־רב האָט אין צפת געלערנט און ג'פסק'נט, און רבי משה טראני און דער רדב"ז און רבי בצלאל אשכנזי (דער מחבר פון „שיטה־מקובצת") און נאָך אנדערע גרויסע און גרעסע־רע — אלץ „זיילן פון דער וועלט", „ליכטער פון דער וועלט". און זיי זענען זיך באַוואוסט, אז „דאָס אידנטום — דאָס זענען זיי!"

קומט אויך דאָן אויף דאָ דער נעדאַנק צו גרינדען אין צפת אן אָפיציעלן אידישן צענטר, א סנהדרין. אלע אירן פון דער גאנצער וועלט זאָלן זיין אונטערוואַרפן די אָנווייזונגען און די פאַדערונגען פונ'ם סנהדרין. יעדער מורא־הוראה זאָל מוזן האָבן

סמיכה פון סנהדרין. א טיפער נאציאנאלער חוש האט באלעבט די טרעגער פון דער דאזיגער אידעע: א צענטער שאפן פאר'ן אידישן גייסט! א כעבטיגן איינהייטס-פונקט, פון וואנען־אויס דער אייניקייטליכער אידישער גייסט זאל אויספליסן, און וואוהין דער אידישער גייסט פון דער גאנצער וועלט זאל צופליסן. אן אלגעמיין אנערקענטער אויטאריטעט זאל ווידער ביי אידן געשאפן ווערן. דאם באווסטזיין פון רעכנשאפט און פאראנטווארטלאכקייט זאל איינגעפלאנצט ווערן אין די הערצער פון די פירענדע בא אידן. א גרויסע אידעע איז דאם געווען. אלע גרויסע אין צפת און די אנגעזעענע אין ארץ־ישראל האבן צוגעשטימט דערצו. נאר י ר ו ש ל י ם און אירע גרויסע האבן זיך אנטקענן געשטעלט. זיי האבן אפשר אויך ניט געקענט האנדלען אנדערש — ווייל דאם וואלט געהייסן בידים פארשוועכן דעם כבוד פון ירושלים, „אראפנעמען די קרוין פון א י ר קאפ און איר אנטאן אויפ'ן קאפ פון דער שטאט צפת" וואס איר שכינה און איר קדושה איז נאך אזוי יונג, און וואס ב א ט י י ט זי דען אנטקענן דער קדושה פון ירושלים!...

און די אידעע איז בטל געווארן. אבער די השפעה פון צפת איז ניט בטל געווארן. ווארים דאם גאנצע לעבן פון צפת'ער ישוב איז קאנצענטרירט געווען אין איין פונקט: זיך דערהויבן צו קדושה! צוליב איין צוועק: אראפבריינגען משיח'ן! די דאזיגע מיסטישע עדה, צונויפגעהאמערט און צונויפגעשמיט, בילדעט א כח, א מיסטישן ביישפיל, וואס איז משפיע ווייט ארום, ווי נאר זיין ווארט גרייכט.

אלע קענען מיר דעם זאץ: „אויף דריי זאכן שטייט די וועלט: אויף תורה, אויף עבודה און אויף גמילות חסדים". דער דאזיגער זאץ געפינט זיך אין פרק, אבער בא די צפת'ער איז דאם ניט גענוען א זאץ אין פרק, נאר אין לעבן. אלע האבן געלערנט, אלע האבן געארבעט און אלע האבן געזארגט אייגער פאר דעם אנדערן. אין 16טן יאהרהונדערט האט צפת פארמאגט איין און צוואנציק שולן צום דאוונען, אכטצען ישיבות צום לערנען און א גרויסע תלמוד־תורה פאר פיר הונדערט תלמידים, בא צוואנציג לערער אויסגע־

האלטן אויך מיט קליידער, פון קאָנסטאַנטינאָפּאָלער קהלה. די לער-שפּראַך איז געווען שפּאַניש — ווייל דער גאַנצער צפת'ער קבוץ איז געשטאַנען אונטער'ן איינפלוס פון די שפּאַנישע אָדער פּאָר-טוגעזישע אידן. אָבער שולן זענען געווען ניט בלויז ספרדישע (שפּאַנישע). עס זענען געווען איטאַליענישע, גריכישע און אויך אשכנזישע. א חלוקה אין לאַנדסמאַנשאַפטן: יעדע לאַנדסמאַנשאַפט מיט איר שול, מיט איר רב און מיט איר ישיבה, און איין אַלגעמיי-נער וער, וואו ס'האָבן זיך באַטייליגט די רבנים פון אַלע שולן, פירט די שטאָט. געפירט — מיט אמת, קדושה און מיט'ן גאַנצן אחריות-געפיל, וואָס זאָל זיין גילטיג בא יעדער כלל-ארבעט. מ'האָט עס שטענדיג אין זינען געהאַט צו זאָרגן פאַר'ן אָרימאַן, ניט צו באַלעס-טיגן דעם אומפאַרמעגלאַכן, ניט צו באַליידיגן אפילו דעם פשוט'סטן, און זיך פאַרהאַלטן מיט דרך־ארץ צו יעדערן, און אָרדנונג זאָל זיין אין די קהל'שע חברות, און געאיילט זאָל ווערן מיט הילף צום באַ-דערפטיגן, און וואו ס'איז דאָ צו לערנען — זאָל געלערנט ווערן; און וואו ס'איז דאָ צום דאַוונען, זאָל געדאַוונט ווערן! און מיט כונה, צו א צוועק, און א העכערן תכלית: אראָפּריינגען משיח'ן!

אין גרויס פּשטות האָבן די מענשן געלעבט. פּשוט'ע אידן, וואָס שעמען זיך ניט מיט קיין ארבעט. א געווינלאַכע זאַך איז עס געווען צו באַגעגענען א גרויסן מקובל און א גאון, ווי ער טראָגט א זאַק מעל אויף די פליצעס, אָדער ער טראָגט א קרוג וואַסער אויפ'ן אקסל. אַנדערע פאַרנעמען זיך מיט מלאכות; טוען זייער זאַך בשלמות, פעלשן ניט, מאַכן זיך ניט אַרויס מיט „תירוצים". אָבער אויך פּערלערייַ איז געווען א באַשעפטיגונג, און אויך מיט פעלר-ארבעט פאַרנעמען זיך צפת'ער אידן. די פאַרמעגלאַכע צווישן זיי (דערהויפט די שפּאַנישע אידן) „פאַרנעמען זיך מיט מסחר. ווייַן, בוימאייל און פאַרשידענע תביאות שיקן זיי קיין דמשק און אין אַנ-דערע ערטער און ברייַנגען פאַרשידענע אויסלענדישע סחורות אין לאַנד אריין. אַנגעזען איז דאָן געווען די צפת'ער אינדוסטריע פון וואָל-צייג און פאַרטיגע קליידער. אין יענער צייט פלעגן רייכע קאָנסטאַנטינאָפּאָלער סוחרים שיקן שיפן מיט וואָל געלאָדן קיין

צפת. וועז אזא שיף איז אמאל אונטער־געגאנגען, איז דער שאדן גע־ווען הונדערט טויזנט טאלער אין וואל און צען טויזנט אין מזומן, וואס איז געשיקט געווארן פאר די ארימע אין צפת. פיל בעלי מלאכות האט צפת נויטיג געהאט: וועבער, שניידער, שמידן, טיש־לער, מוליער א. אז. וו. אפילו א דרוק איז דארט געשאפן געווארן, וואס האט ארויסגענעבן זייער שיינע ארבעט".

אבער די אלע באשעפטיגונגען זענען געווען בלויז נעבן־זאכן, אן אפצאל דער שפל'ער ערה, וואס טראגט אונז אויף זיך. אבער ניט ד א ס איז דער תכלית פון לעבן. דער תכלית ליגט אין א העכערער וועלט, אין דער הימלישער. דא, אויף דר'ערה, איז דאך דער מענש בלויז אן אורח, אבער אויף יענער וועלט — דארט איז ער אין דערהיים: אן איינגעזעסענער איז ער דארט אויף אלע צייטן. און וועגן יענער, אייביגער וועלט, זאל דער מענש טראכטן.

און צפת האט געטראכט וועגן יענער וועלט. פרום איז צפת געווען. אין דער לופט האט דער מבין געקענט אנטאפן יראת־שמים, געדיכט און אומעטום. דער טאג צום דאוונען און צום לערנען האט זיך אנגעהויבן שוין פון האלבע־נאכט אן; דאן האט מען אנגעהויבן צו גיין אין בית־המדרש ארײן „אפצוריכטן חצות", און נאכדעם האט מען זיך שוין געוועצט לערנען, נאכדעם דאוונען א. אז. וו. און טאמער האט אימיצער פארשלאפן דעם רעכטן מאמענט, איז אויך קיין געפאר ניט געווען — מ'האט אים באלד אויפגעוועקט. שטענ־דיג האבן זיך געפונען מענשן וואס האבן גערן געקלאפט יענעם אין פענסטער ארײן און אים געוועקט צו „עבודת־הבורא", און אויך געוועקט צו תשובה. אויף אלע גאסן אין שטאט האט איר אזוינע באנגנגט און אויף אלע וועגן ארום שטאט. און פאסטער זענען דאס געווען! איינע האבן געפאסט אלע ערב ראש־חודש, אנדערע — האבן געהאלטן אין איין פאסטן „הפסקות", טאג־איין, טאג־אוים, און פול איז געווען די שטאט און די סביבה מיט „בעלי־תשובה" אויף זינד, וואס זיי האבן ב פ י ר ו ש ניט געזינדיגט; און פול איז געווען די שטאט און די סביבה מיט מקובלים, וואס האבן זיך פארנומען מיט'ן פ ר א ק ט י ש ן אויסנוצן די קבלה און

די שמות — און דורך מצרף זיין א שם מיט א שם, א כונה מיט א כונה, א חיליגע צאָל מיט א חיליגע צאָל — איינווירקן אויפ'ן הימל און אפילו אויף גאָט און זיי צווינגען אראָפצוברענגען משיח'ן... און פול איז געווען די שטאָט און די סביבה ארום מיט חיליגע מענשן, וועלכע האָבן פאָראויסגעזאָגט, וואָס שפעטער וועט געשען. און גרויס איז געווען דער גלויבן אין שדים, אין רוחות, אין קליפות, אין דבוקים, און פיל זענען געווען די מענשן, וואָס האָבן פארשטאנען ווי אזוי די אלע „ניט־גוטע" צו פארטרייבן. אפילו פרויען־נביאה'טעס זענען געווען צו טרעפן. „איינע איז געווען זייער א חשוב'ע, האָט געהייסן פראנסעזה און האָט געהאָט איר מלאך (אָדער מגיד), וואָס פלעגט איר אָנזאָגן אלץ וואָס וועט קומען אויף דער וועלט", און א צווייטע, „א חכמה, וואָס זאָגט פאָראויס די צוקונפט". זיי האָבן געזאָגט, און דער עולם האָט געגלויבט... און מענשן פלעגן ארומגיין איבער דער שטאָדט צו פאר־ריכטן, וואָס איינער האָט געפעלט, אין תשובה און „עבודת־הבורא", אפילו צווישן פרויען און קינדער. אלע זענען ווי ערב געווען איינער פאר'ן אנדערן אין דער נאָנצקייט און צוועקמעסיג־קייט פון דעם לעבן און ווירקן, כדי אראָפצוברענגען משיח'ן...

אפילו די שבתים און די ימים־טובים, וועו די מענשן האָבן, דוכט זיך, אראָפגעוואָרפן פון זיך די וואָכנדיגקייט פון זייער שווערן גייסטיגן עול, האָבן זיך איבערגענעבן צו שמחה און צו חדוה, צום זינגען און צום טאַנצן, אפילו די שבתים און ימים־טובים, זאָג איך, זענען אומהיימליך, פול מיט... ע ו ל ם־ה ב א, מיט ריח ג ן־ע ד ן, וואו דאָס „מענשליכע", דאָס ערדישע איז אויסגע־וועפט. שוין פרייטאָג נאָך האלבן טאָג האָבן זיך די מענשן אָנגע־טאָן שבת'דיג און גרופנווייז זיך געלאָזט אויסן שטאָט, כדי פאָק־טיש מקבל־פנים זיין די מלכה שבת, וואָס זיי האָבן זיך געגוי פאָרגעשטעלט איר פאקטיש אָנקומען; און אלע מיטלען האָט מען אָנגעוועندט, כדי מוצאי שבת זי צו פארהאלטן וואָס לענגער. אפילו א באָונדער חברה „מלוה־מלכה" איז געווען, וואָס אירע חברים זענען אלע מוצאי־שבת ארומגענאנגען איבער דער שטאָט מיט

געזאנג און מיט טענץ און משמח־געווען חתן־כלה (אידן און שבת). אבער דאס אליין מיט באזונדערע כוונות, כדי די גאולה מקרב צו זיין.

אפילו א באזונדער חברה „קברים־רייסער" איז געווען. אירע חברים פלעגן פארברענגען אויסן שטאט, אויף די בית־עולמ׳ס, פאלן אויף די קברים פון די צדיקים, קלאגן אויפ׳ן גלות פון דער שכינה, בעטן אויף משיח׳ן און פראווען גרויסע יללות און בכיות אויף די גרויס זינד פונ׳ם אידישן פאלק.

אבער די שטענדיגע קלאגער און בעטער, די אייביגע פאסטער און בעלי־תשובות, די מאסע מקובלים און רוח־הקודש׳ניקעם, נביאה׳טעם און דבוקים־טרייבער, האבן עס געבראכט דערצו, אז צום סוף פון זעכצענטן יארהונדערט איז שוין צפת געווען ניט מער, ווי א שאטן פון א נארמאלן מענשלאכן ישוב, און אין די הערצער קומט עס צו אן אויסברוך. פארוואס? די „מעשה נורא" מיט יוסף דילא־ריינע, הגם א לעגענדע, דערקלערט דאך דעם ווירקלאכן גייסט־צושטאנד פון יענער צייט. זי דערציילט:

יוסף די־לא־דיינע איז געווען א גרויסער מענש, א חכם און א בקי אין פראקטישער קבלה. איין מאל האט ער אריינגערופן צו זיך זיינע פינף תלמידים און האט צו זיי אזוי געזאגט: „איך האב זיך באטראכט, אז עס איז קיין תכלית ניט צו לעבן אן א ציל אויף דער וועלט. מ׳טוו גאט א געפעליגקייט טאן, אויסרוימען די וועלט פון טומאה און אראפברענגען משיח׳ן". האבן זיך אלע געהייליגט און גערייניגט און זענען אויפגעשטאנען און אוועקגענאנגען צום קבר פון רבי שמעון בן יוחאי, זענען געפאלן אויף זיין קבר און אזוי געבליבן דארט וואכע און ציטערנדיגע די גאנצע נאכט. אז עס איז טאג געווארן האבן זיי זיך אראפגעלאזט צו טבריה. זענען זיי געגאנגען דורך פעלדער און דורך וועלדער, האבן געפאסט דעם גאנצן טאג און האבן ניט אויפגעהערט צו לערנען. זיי האבן ארום זיך ניט געקוקט און קיין שום זאך ניט געזען, און האבן זיך אלץ פארנומען מיט צוזאמענשטעלן, צונויפפאסן פארשידענע „שמות" אין גרויס קדושה און מיט גרויס אימה. אלע פרימארגן האבן זיי זיך אין ים כנרת גע׳טובל׳ט זעקס און צוואנציג טבילות — אנט־

קענן דער צאל, וואס גאט'ס נאמען באטרעפט. אזוי האט ער און זיינע תלמידים פארבראכט א לאנגע צייט אין תעניתים, אין תפילות און צרופים. און אז עס האט זיך זיי פארט ניט איינגענעבן אראפצובערענגען משיח'ן, איז יוסף אווען קיין צירון און האט זיך נע'שמד'ט. נאכדעם איז ער באגאנגען זעלבסטמארד.

מענשן האבן איינגעזען דעם שדן און די געפארן, וואס שטעקן אין אריבערכאפן די מאס פון קבלה אין פראקטישן לעבן, און ציען זיך צוריק דערפון. אין אנהויב פון 17טן יארהונדערט הויבט זיך אן א שטיקל „עמיגראציע" פון צפת קיין ירושלים. עס פארלאזן צפת אזוינע צוויי גייסטער, ווי רבי יוסף קארו און רבי משה טראני. צפת פאלט, ירושלים ווערט ווידער דערהויבן איבער איר.

רבי משה קאָרדאָווירע

צו די גרעסטע צווישן די גרויסע, וואָס האָבן אין 16טן יאָר־הונדערט „געלויכטן אין די הימלען פון דער הייליגער שטאָט צפת" אין ארץ ישראל, געהערט רבי משה קאָרדאָווירע. שוין זיין נאָמען באַווייזט, אַז ער שטאַמט פון שפּאַניע. געבוירן איז ער אין יאָר 1522. געשטאָרבן: 1570. קורצע יאָר האָט ער געהאָט. אָבער אין די אַכט־און־פערציג יאָר, וואָס ער האָט געלעבט אויף דער וועלט, האָט ער אויפ'ן מיסטיש־רעליגיעזען געביט — וואָס האָט אין יענער צייט געהאַט די גרעסטע חשיבות אין צפת — אויפגעטאָן זייער וויכטיגע זאַכן. ער האָט די קבלה אַ וויייטען שטיק וויייטער געפירט אויפ'ן וועג פון איר אַנטוויקלונג און פאַרשפּרייטונג. נאָכמער: אַן אייגענעם, נייעם וועג האָט ער אַנטדעקט אין דער קבלה. נייע צוגאַנגען האָט ער דערפונדן. דערפאַר האָט ער אויך גרויסע תלמידים איבערגעלאָזט. און זיין נאָמען איז געהייליגט געוואָרן און געאַכטעט געוואָרן פון צענדליגער און הונדערטער טויזנטער, וואָס וואַנדלען אום אויף די וועגן פון דער קבלה, האָבן אַ ידיעה אין איר חכמה און גלויבן אָן איר געטליכער אָפּשטאַמונג.

לאַנגע יאָרן איז רבי יוסף קאַרו — דער גרויסער אָון פּאָפּולערער קאָמענטאַטאָר פונ'ם רמב"ם „יד־החזקה" און רבינו יעקב'ס „ארבעה־טורים" און דער מחבר פון „שלחן־ערוך" — געווען דער רבי פון רבי משה קאָרדאָווירע אין נגלה. און דער באַרימטער מקובל און דיכטער, רבי שלמה אלקביץ, אַ שוואָגער פון רבי משה, איז אויך זיין לערער אין קבלה, אין נסתר. צוואַנציג יאָר איז ער דעמאָלט אלט. און ער לערנט פון רבי שלמה'ן קבלה, אי פּריוואַט, אי דורך זיינע עפנטליכע שעורים אין קבלה. ער ווערט אַ שטאַרקער אָנהענגער פון ד ע ר תורה. ער לערנט אויך אַנדערע זאַכן. ער לערנט פילאָזאָפיע מיט גרויס פאַרשטענדניש און גרויסן ערפאָלג. ער לערנט נגלה — תלמוד און פוסקים — מיט גרויס

התמדה. אָבער די קבלה פֿאַרכאַפּט אים אינגאַנצן. דאָ סילט ער זיך „ווי אייגער, וואָס ווערט געטראָגן פון די מעכטיגסטע ים־כוואַליעס.“ ער ווייסט צו שאַצן דעם ווערט פון דער פילאָזאָפיע, וואָס האָט אונז געלערנט צו דערווייטערן פונ'ם גאט־באַגריף יעדערלייַ גשמיות; ער ווייסט צו שאַצן דעם למוד פון תלמוד, וואָס האָט אונז געלערנט צו אַנאַליזירן אַבסטראַקטע באַגריפֿן, פֿאַרגלייכן פֿרינציפֿן מיט פֿרינציפֿן, אידעען מיט אידעען און זיך לאָגיש מפלפל זיין אין לערנען. אָבער... ניט דורך פילאָזאָפיע און חקירה קאָן מען דערגרייכן די אמת'ע תורה, און ניט דורך תלמוד־לערנען קאָן מען באַקומען אַן איינבליק אין קדשי־קדשים פון דער אמונה. דאָס קאָן דערגרייכט ווערן נאָר דורך דער קבלה. און דוקא דורך דעם ערשטן קוואַל אירן — דורכ'ן זהר. נאָר וויניג דערפון, וואָס איז דאַטירט פֿאַר'ן זהר, געפינט באַ אים אָנערקענונג. און צו גאָר פיל פון די גרעסטע מקובלים און צו זייערע ווערק פֿאַרהאַלט ער זיך קריטיש. אפילו די גרעסטע און די פֿאָפולערסטע מיידן ניט אויס זיין קריטיק. אפילו אין זהר גופא געפינט ער גאנצע שטיקער, וואָס שטאַמען פון אַנדערע, נישט פון רבי שמעון בן יוחאי.

טעג און נעכט, יאָרן און יאָרן שענקט ער אוועק דעם זהר. נייע וועלטן אַנטפלעקט ער דאָרט, נייע קוואלן שפּריצן אים דאָרט אַנטקעגן, און ער ווערט איבערצייגט, אז ער קען דעם זהר. אָבער וואָס הייסט דען קענען קבלה? האָט זי דען אַ שעור? קבלה איז דאָך ווי אַ קוואל, אז וואָס מער דו שעפּסט פון אים, אלץ שטאַרקער שלאָגט ער דיר אַנטקעגן... כדי צו האָבן די גע־לייטערטע השגה, וואָס איז נויטיג פאַר דער קבלה, מוז מען זיך אויסטאָן פון וועלטלאַבע הצטרכות'ן. פון צייט צו צייט „ארויסגע־טריבן ווערן פון דער היים“. ווי ס'איז מיט רבי שמעון בן יוחאי פֿאַרגעקומען. ערשט דעמאָלסט קאָן מען משיג זיין די אמת'ע סודות פון דער תורה. ריכט ער טאַקע איצט אָפּט אָפּ גלות. וואַנ־דערט אום פון אָרט צו אָרט, פון בית־עולם צו בית־עולם, פון איין צדיק'ס קבר צום אַנדערן. פֿראַווען התבודדות. זיצט אין תעניתים.

טוט תפלות. ער שרייבט אפילו א טאג-בוך: „גרושין", וואו ער באשרייבט: וואו וועז ער איז געווען; וואו ווי־אזוי ער איז געשטאנען בעת'ן מתפלל זיין א. ד. ג'. איז ער טאקע משיג פיל סודות פון דער תורה. סודות — וואריים „פונקט ווי די נשמה איז געקלויבט אין א גוף, אזוי איז די תורה געקלויבט אין א גוף". און נאר דורך קבלה קאן מען משיג זיין דעם אמת'ן תוך אירן. און נאר די קבלה מאכט קלאר יענע שטעלן אין דער תורה, וואס זענען, לויט'ן פשט, „בולו מוקשה".

אבער וואס מער ער פארטיפט זיך אין דער קבלה, וואס מער ער איז משיג אין איר, אלץ מער, זעט ער איין, בלייבט פון אים פארהוילן. וואריים קבלה, דאס איז קדשי קדשים, וואס ניט יעדערן איז ערלויבט דער אריינגאנג אהין. נאר אויסדערוויילטע האבן אהין א צוטריט. כהנים־גדולים. ער שטרעבט און גרייכט צו דער מדרגה. און פון א ווייטער הויך געזען, ווער עס רוקט זיך אלץ „אין די טויערן פון הימל", ווערט ער אן אוצופרידענער. געווים קיין עס יעדער איינער ברענגען דערצו, אז ער זאל ראוי זיין צו שטיין דארט, וואו דער כתן גדול שטייט. מ'דארף עס אבער פריער ברענגען דערצו. פארנעמט זיך אבער דער עם־הארץ מיט קבלה, איז עס א פארשוועכן. און שעדליך איז עס, וועז זיי פארנעמען זיך מיט פראקטישער קבלה: מיט קמיעות, מיט שמות, מיט רפואות א. ד. ג'. ער גלויבט אפילו אין כח פון קמיעות און צרופים, אבער ניט יעדערן איז עס דאך געגעבן, און ניט יעדערן איז עס ערלויבט זיך צו פארנעמען מיט אזוינע הויכע און אזוינע איידלע זאכן. מ'מוז זיין צוגעגרייט דערצו. גרויסע אבסטראקציאנס־פייאיגקייטן און גרויסע רגילות אין אבסטראהירן פאדערט די קבלה. און אפילו דעמאלט — ניט אלץ, וואס א מענש איז משיג, איז ער אימשטאנד ארויסצוברענגען. און ניט ווי א זוי ער איז אן ענין משיג, קאן ער אים ארויסברענגען און אנדערע איבערגעבן. דאס באגריפענע ווערט טונקעלער און ווערט ווינציגער פון הארץ אין מויל, און ווערט נאך ווינציגער און נאך טונקעלער איבערגעבענדיג פון מויל צו כתב, און פון כתב ווידער צום אנדערן מענש.

און פונדעסטוועגן, זאָל ניט קבלה בלייבן א „באהאלטענע" תורה. פונדעסטוועגן מוז מען זיך באמיען: „דאָס אמת'ע ליכט צו פאַרשפרייטן וואָס ווייטער און וואָס מערער." און עס קומט דער טאָג, וועו ער הויבט אָן צו גלוזיבן אין זיך, אז ניט בלויז איז ער א ווירקליכער תלמיד פון רבי שמעון בן יוחאי, נאָר ער איז באהעפט אין רבי שמעון'ס הויכע מידות; אז אין אים איז פאַרקערפערט דאָס דערהויבענע און געאיידעלטע, וואָס האָט נעלעבט און געווירקט אין רבי שמעון בן יוחאי. און שטאָלץ איז ער דערמיט. און זעלבסט־באוואוסט איז ער דערמיט. און ער הויבט אָן צו שרייבן א פירוש אויפ'ן זהר. אין פעסט איז ער בא זיך מיט זיין פירוש. ער לאָזט ניט צו די מעגליכקייט, אז עמיצער זאָל אים קענען אָפּפרעגן — ווייל ער שטיצט זיך דאָך אויף רבי שמעון בן יוחאי אליין! און וועו איז דען נאָך אזוי היימיש און זיכער בא רבי שמעון בן יוחאי, ווי ער, משה קאַרדאַווירע? אויב עמיצן איז דער זהר קלאָר און פאַרשטענדליך און מיט אלע זיינע סודות אנטפלעקט, זענען זיי אים, משה קאַרדאַווירע, נאָך קלאָרער, נאָך פאַרשטענדליכער און נאָך אנטפלעקטער. ער זאָגט אפילו אָן דערויף זיינע נאָענטע.

זהר, תקונים, ספר־יצירה — דאָס זענען אלץ קלאָסיקער פון דער קבלה. וועו עס וויל ארויסדרינגען אין די גע־היימנישן פון דער קבלה, מוז דורכגיין דורך די דאָזיגע פאַרשלאָ־סענע טויערן, — פאַרשלאָסענע, וויל מיט סודות־געוועב בא־וועבטע. און א טיפע פאַרבאַריוטונג איז נויטיג, כדי אין די דאָזיגע ספרים זיך צו אָריענטירן. שרייבט ער א פירוש צו די דאָזיגע דריי ספרים. דעם פירוש רופט ער „אור יקר" (דאָס קלאָרע ליכט). ביז היינטיגן טאָג נאָך איז ער דערהאלטן אין מאנוסקריפט. אָבער לאָנגע און לאָנגע דורות האָבן דעם פירוש איבערגעשריבן און זיך באנוצט מיט אים. דער פירוש איז געשריבן געוואָרן, כדי פאָפולער צו מאַכן די קלאָסישע קבלה־ספרים. ער האָט געווים אויך געווירקט אין דעם זין, אָבער אויך דער אויטאָר איז שטארק פאָפולער געוואָרן דורך דעם פירוש, און אויף וויטע יאָרהונדערטער נאָך אים.

און נאָכ'ן פּירוש אויפ'ן זוהר, אויפ'ן תקונים און אויפ'ן „ספר יצירה" שרייבט ער אַ זעלבסטשטענדיגן ספר, דעם „חפּרדם". דאָס איז, אזוי צו זאָגן: סיסטעמאַטישע קבלה. עס ווערן דאָ באַ־האַנדלט די אָנהויבן אָדער די ערשטע פּרינציפּן פון דער קבלה. ניט מאַכן סודות פון איר, איז ער אויסן, נאָר מ ג ל ה זיין סודות. די קבלה פּאַרשטענדלעך מאַכן, זי אויסדריקן מיט פּשוט'ע, קלאָרע ווערטער. אָבער דאָס דאַרף ניט הייסן, אַז עס איז ניט נויטיג זיך אָנצושטרייכלען, כדי דעם „פּרדס" צו באַגרייפן. דאָס איז אַ מין ספר „שאלות־ותשובות" אין קבלה.

דער דאָזיגער ספר מאַכט אים נאָך פּאָפּולערער. די אַנדערע ספרים, וואָס ער שרייבט נאָך, ברענגען אים איין נאָך מער פּאָפּו־לאריטעט. ער הויבט אָן צו גלויבן, אז ער האָט „רוח־הקודש", אז די שכינה רוט אויף אים, אז „פון הימל האָט מען אים געוויסע זאַכן מגלה געווען", און די, וואָס ארום אים, הויבן אים אָן צו פאַר־געטערן. עס ווערט אַן אָנגענומענע זאַך, אַז בעת רבי משה קאָר־דאָווירע לערנט זהר, אין התבודדות, נאָך האַלבע נאַכט, באַפאַלן אים קליפות, וויל אים שטערן, פאַרלאַנגען אים בייז צו טאָן, נאָר מיט שמות הרג'עט ער זיי אַוועק. אפילו זיינע רביים זעצן זיך באַ זיינע פיס און הערן קבלה פון זיין מויל. אַזוי רבי יוסף קארו, אזוי רבי שלמה אלקביץ, אזוי אליהו די ווידאש — דער מחבר פון ראשית־חכמה, און אַנדערע. אפילו רבי יצחק לוריא איז אַ קורצע צייט זיינער אַ תלמיד. עס פעלן ניט אויך קיין אַנדערע. אָבער אויך פון ווייטע לענדער ציט מען קיין צפת כדי צו הערן לעבעדיגע קבלה פון רבי משה קאָרדאָווירע'ס מויל. זיין ספר „פּרדס" מאַכט אים באַרימט. צוערשט איז דער דאָזיגער ספר אָנגעקומען קיין וועניע־ציע. פון דאָרט ווערט ער באַקאַנט אין פּוילן. און אַ גאַנצע עמי־גראַציע גייט אָן פון אידן למודים, מופלגים, חקרנים און מקובלים, וואָס עמיגרירן פון פּוילן קיין צפת פון רבי משה'ס נאָמען וועגן.

און די מענשן וואָס ארום אים האָבן אין א הייליגער אָטמאָס־פערע געלעבט. וואָרים שטיל און באַשיידן און אין גרויס דחקות האָט דער גרויסער רבי משה געלעבט. א דיין איז ער געווען אין

צפת. און ו ו ע ן אָדער ו ו א ו האָט דען אַ דיין געוואוסט פון רחבות? אָבער זיצנדיג „על התורה ועל העבודה" גייט עס אים אויך ניט אין עשירות. דערצו, וואָס דאָס פאָלק האָט פאר־לאנגט פון אים, איז ער רייך גענוג. ת ו ר ה ווערט פון אים פאַרלאַנגט — און דאָס פאַרמאָגט ער בשפע. מיט עהרפורכט קוקט מען אויף אים. מען פאַרגעטערט אים — פאַר זיין פרייגע־ביגקייט אין תורה וואָס ער פאַרמאָגט. און ער האָט ליב געהאט ס'פאָלק, געוואָלט עס דערהויבן ביז צו אַזאַ מדרגה, אַז ניט בלויז זאָל עס ג ל ו י ב ן אין גאָט, נאָר ק ע נ ע ן זאָל עס אים. באַגרייפן. תופס זיין. ער פראַוועט ניט קיין פרישות, האַלט זיך ניט אָפּגעזונדערט פון דער וועלט. פאַרקערט, ער אינטערעסירט זיך „מיט'ן ישוב" פון דער וועלט. מיט אידישע באַדערפנישן. ער לעבט מיט'ן פאָלק, מישט זיך מיט מענשן. נאָר רואיג איז ער. און געלאַסן איז ער — ווייל ה י י ל י ג איז ער!

וואָרים פון זיך און פון אַנדערע פאָדערט ער: שטענדיג אין זינען האָבן תורה־זאַכן און קדושה־זאַכן. דאָס האַרץ דאַרף שטענ־דיג ריין זיין — גרייט זיין צו זיין דער משכן פאַר דער שכינה. קיינמאָל ניט זיין אין כעס. קיינמאָל ניט רעדן קיין בייז אויף קיין מענשן. קיינעם ניט שילטן. און קומט דיר אַ מענש אין מויל אַריין — ב ע נ ש אים. ניט שווערן, אפילו אויף אַן אמת. קיין ליגן ניט זאָגן. אויסגעמישט זיין מיט מענשן. אפילו מיט אַזוינע, וואָס זע־נען עובר אויף דער תורה, זיך באַגיין מיט רואיגקייט. צובינדן צו זיך, אָדער צוגעבונדן זיין צו אַ חבר, און רעדן מיט אים וועגן גאָט־דינען. און אַלע ערב־שבת זיך מתודה זיין פאַר אים אויף אַלץ, וואָס מ'האָט די פאַרגאַנגענע וואָך אָפּגעטאָן. זיין אומגאַנגס־שפּראַך מיט חברים איז געווען לשון־קודש, תמיד. מיט אַנדערע תלמידי־חכמים, מיט זייטיגע, האָט ער גערעדט לשון־קודש נאָר שבתים און ימים טובים. און אַז מ'גיט אים איבער צונויפצושטעלן כללים פון צוזאַמענלעבן פאַר אַ „חברה מקובלים", וואָס רבי שלמה אַלקביץ איז דאָרט דער אָנפירער, שטעלט ער דאַרט אַריין פאָלגענדע צוויי פונקטן: „אַלע מיטגלידער פון דער חברה זענען מחויב צו רעדן

צווישן זיך נאָר לשון־קודש. און, צווייטנס, בשעת'ן עסן זאָל מען דעם געדאנק קאָנצענטרירן אויף נעטליכע ענינים, כדי דאָס עסן זאָל קאָנען פאָרגעכנט זיין ווי א קרבן און דאָס טרינקען — ווי די נסכים אויף דעם מזבח."

אָבער ניט זיין פרומע הנהגה האָט אים באַרימט און אומ־שטערבלאָך געמאַכט, נאָר די תורה, זיין שיטה אין קבלה. אין וואָס איז זי באַשטאַנען?

אויך ער, ווי פיל פאָר אים און פיל נאָך אים, זענען געשטא־נען פאָר דער אַלטער באַקאַנטער פראַגע: ווי אזוי איז דאָס גע־שען, אז א ריין־גייסטיגער, אַלגוטער, אַבסאָלוט־איינער און אומ־פארענדערליכער גאָט, זאָל שאַפן א וועלט א גשמיות'דיגע, א פע־לערהאפטיגע, אזוי פיל שלעכטס אין איר, אזוי פיל פאַרשידנאַר־טיגקייט און פארענדערליכקייט? און ווי אזוי קאָן די ענדליכע וועלט ארויסקומען פונ'ם אומענלאָכן גאָט? און ער ענטפערט:

שוין אינ'ם שטעלן די דאָזיגע פראגן, שטעקט א טעות. שוין דאָס פאַרשטעלן זיך די נעטליכקייט אויף איין זייט אין די וועלט (אָדער וועלטן) אויף דער אַנדערער זייט, אָדער קוקן אויף "גאָט" און "וועלט", ווי אויף צוויי באזונדערע זאכן, איז א דענק־פעלער.

וואַרים גאָט און וועלט, אָדער גאָט און די בריאה איז איינס. ניטאָ קיין שום מחיצה צווישן גאָט און וועלט, צווישן דעם שאפער און געשאפענעם. דאָס גייסטיגע איז פארקניפט מיט'ן גשמיות'דיגן און דאָס גשמיות'דיגע מיט'ן גייסטיגן. דאָס געשאפענע איז א נייע ערשיינונג בלויז פאַר'ן געשאפענעם, אָבער ניט פאַר'ן שאפער. וואַרים פון אַלע אייביגקייטן אָן, אָן אויפער און אָן פאַרענדער־ליכקייט, האָט ער געדענקט די שאפונגען. און דאָס געטליכע ד ע נ ק ע ן זיי, באַטייט זייער עקזיסטענץ. דאָס געטליכע דענקען איז דער סוד פון אַלעמענס חיות און אַלעמענס קיום. ניטאָ קיין עקזיסטענץ אויסער אים און ניט אָן אים. ע ר איז א י ן אַלעם און אויסער אַלעם. אָבער קיינס איז ניט אויסער אים. גאָט איז דאָס אָרט פון דער וועלט, אָבער אליין האָט ער קיין אָרט ניט. ער איז אין אַלץ. אַלץ איז פון אים און ניטאָ קיינס, וואָס זאָל זיין

לײדיג פון אים. אלץ, וואָס עקזיסטירט, נעמט זיך פון אים. ער שליסט אלץ איין אין זיין וועזן; ער שליסט זיי איין — און זיי זענען איינס מיט אים. געוויער אויסגעדריקט: אלע קומען מיר ארו״ס פון אים און מיט זיין לעבן, לעבן מיר. דער קיום פון אלע עקזיסטירנדיגע, איז ער. און אויב מיר נערן זיך מיט עקזיסטענצן נידעריגע, ווי פלאָנצן אָדער באשעפענישן, הייסט עס כלל ניט, אז מיר נערן זיך מיט עפעס אזוינס, וואָס איז אויסער אים. וואָרים ער און א ל ע איז איינס. און קיין זאַך, אָדער עקזיסטענץ, איז ניט אָפגעשיידט פון אים. אלץ איז באהעפט מיט אים, ענטהאלטן אין אים און עקזיסטירט אין אים. מיט אים. דארום איז ניט צו טיילן די אלגעמיינע עקזיסטענץ אויף ענדליכן און אומענדליכן. וואָרים דאָס ענדליכע האָט ניט זיין עקזיסטענץ אָפגעשיידט פונ׳ם אומ־ענדליכן, — ווייל נאָר אין אים עקזיסטירט עס. און געדענקען דארף מען, אז אויך די פילערליייט איז ענטהאלטן אָדער עקזיסטירט נאָר אין דער אבסאָלוטער אייניהייט, און האָט ניט קיין עקזיס־טענץ אויסער אים. און דאָס פארענדערליכע האָט עקזיסטענץ בלויז אינ׳ם אייביג אומפארענדערליכן. אָבער ניט פ א ר־זיך. און דערצו: אלע וועלטן, די אויבערשטע און די אונטערשטע, זענען איינס. אלץ איז ווי א לייטער און די גאנצע בריאה, פון דער העכ־סטער פון אלע וועלטן (אצילות) ביז דער נידעריגסטער פון אלע (עשיה), אָדער אלע ספערן (ספירות) פון דער אויבערשטער (כתר) ביז דער אונטערשטער (מלכות), זענען בלויז טרעפלאך אויף דער לייטער. און נאָר אלץ צוזאמענגענומען שאפט א גאנץ בילד.

„נאָר אויף דעם דרך לאזט זיך באגרייפן דער גרויסער סוד פון גאט מיט דער בריאה. וועל עס האָט זוכה געווען דאָס משיג צו זיין פולשטענדיג, טאָר עס פון זיין מויל ניט ארויסברייננגען...״

אין יאר 1570 איז רבי משה קאָרדאָווירע געשטאָרבן. אין צפת און אין דער וויייטער וועלט אָרום איז געווען א גרויסער טרויער. זיינע גרויסע רביים און תלמידים האָבן זיך ניט געקאָנט טרייסטן. זיין רבי, ר׳ יוסף קארו, האָט געזאָגט: „דעם ארון־קודש האָט

מען געגומען אין קבר אראָפצולאָזן". און זיין תלמיד ר' יצחק לוריא האָט דערציילט, אז ער האָט אליין געזען ווי צוויי פייער־זיילן האָבן דעם ארון באגלייט. און געזאָגט האָט ער אויף אים דאָס באקאנטע ווארט:

„משה איז אמת און זיין תורה איז אמת!..."

רבי יצחק לוריא (דער „אר"י הקדוש")

דער אר"י, אדער „אר"י הקדוש", ווי ער ווערט געוויפן, איז דער גרויסער ווירטואז פון דער קבלה. איר עלוי און איר גרויסער כיאגיקער. אין אים, אין זיינע לערן, דערגרייכט זי דעם העכסטן פונקט פון איר בליאונג אין 16טן יאָרהונדערט. ניט בלויז א היילי־גער למור איז זי פאר אים, ווי געווייגלאכע תורה, וואָס דורך לערנען זי קאָן מען דערגרייכן א געוויסע מדרגה אין די הימלשע וועלטן, נאָר אויך א „מאגיש" מיטל איז זי פאר אים, דורך וועלכן מ'קאָן דערגרייכן פראקטישע רעזולטאטן אויך אויף ד ע ר וועלט. דורך איר קאָן מען ווירקן אויף מלאכים און שרפים, און אפילו אויפ'ן רבונו של עולם אליין, און זיי צווינגען, אז זיי זאלן באפרידיגן גע־וויסע ערדישע באדערפענישן. ניטא פאר אים קיין שטערונגען און ניטא קיין גרעניצן. ניט אין דער צייט, ניט אין אָרט — ווייל ער שטייט איבער זיי.

און זיין שטייגער קבלה, אלס פראקטיש מיטל צו פראקטישע צוועקן, ווי פאר'ן פרט אזוי פאר'ן כלל, איז איבערגעגאנגען, דורכ'ן בעל־שם, צו די שפעטערע מקובלים און צדיקים, ביז אין אונזע יאָרהונדערט אריין.

יצחק בן שלמה אשכנזי איז געבוירן געווארן אין יאָר 1534 אין ירושלים, בא אן אשכנזישער משפחה. יונג איז ער געבליבן א יתום און זיין מוטער וואנדערט אוים מיט אים קיין מצרים, וואו ער ווערט ערצויגן בא א רייכן פעטער זיינעם. ער לערנט בא די גרעסטע לומדים און ווערט אנגעזוען און געאכטעט אין זיין גאנצער סביבה. צו פופצן יאָר חאט ער התונה מיט זיין פעטער'ס טאכטער, און ווערט זעלבסטשטענדיג אין דעם וויילן זיינע למודים. גיט ער זיך אפ מער מיט מוסר־ספרים, ווי מיט תלמוד לערנען. ארבעט אויף זיין פארפולקאמטן זיך. אזוי גייט אים אויעק א יאָר נאָך א יאָר. אין יאָר 1558 ערשיינט אין איטאליע דער זהר אין צווויי דרוקן

מיט אמאל: אין מאנטוא און אין קרעמאנא. און נאך אינ׳ם זעלבן יאר קומט דעם אר״י א זהר צו־האנט. צוויי־און־צוואנציג יאר איז ער אלט. דער זהר האט אויף אים א קאלאסאלע וויקונג. און ער פועל׳ט בא זיך, פון דעם טאג אן, אינגאנצן זיך איבערגעבן דער קבלה. און דוקא אי׳ן אשכנזישן שטייגער: מיט תעניתים, סגופים, התבודדות (פאסטן, פייניגונגען, אפגעזונדערטקייט). באזעצט ער זיך אין א חורבה ביים ברעג פון טייך נילום, וואו ער לעבט גאנצע זיבן יאר און האַרעוועט אופי׳ן זהר. גאנצע טעג און אמאל אפילו וואכן זיצט ער אף אויף איין זאץ זהר, ביז וואנען ער איז אים תופס ווי געוריג. נאר אויף שבת קומט ער אהיים, צו דער פאמיליע. און נאך זיבן יאר קומט ער ארוים פון זיין אפגעזונדערטקייט נאר אן אנדער מענש, פון גאר אן אנדערער וועלט. אליהו רעדט מיט אים, און לערנט מיט אים טאג־איין טאג־אויס. ער זעט זיך אפט מיט אלע הייליגע, לאנג שוין געשטארבענע תנאים, און זאונגען זעט ער, צו וועלכע ניט אלע זענען זוכה...

און אז ער באקענט זיך מיט דער קבלה פון די צפת׳ער מקובלים, מיט דער תורה פון רבי משה קארדאווירא און אנדערע; אז ער דערהערט פון דער גאנצער הייליגער כנופיא אין צפת, קאן ער שוין מער אין מצרים ניט בלייבן. און אין 1569 קערט ער זיך אום צוריק קיין ארץ־ישראל און באזעצט זיך אין צפת. זיצט אפילו צווישן די תלמידים פון רבי משה קארדאווירא. אבער די שפאַנישע נישע אידישע סביבה מאכט פון אים קיין וועזן ניט. די שפאַנישע מקובלים, נארמאלע און רואיגע, האלטן בכלל ניט פון דעם אשכנזישן שטייגער אין קבלה. אבער א חשוב׳ער חבר איז ער. עס געפינען זיך פאר אים אפילו אנהענגער אויך. און אפילו תלמידים צווייערליי: פשוט׳ע און געהויבענע. מיט די ערשטע לערנט ער די עלעמענטארע יסודות פון קבלה. די אנהויבן. דאס אויבנאויפיגע, אדער דעם נ ג ל ה פונ׳ם נסתר. און מיט די לעצטע לערנט ער די סודות פון דער תורה, די סודות פון דער וועלט און דעם גרויסן סוד פונ׳ם מענשנ׳ם תכלית אויף דער וועלט. און אויך דעם ענין פון „צרופים", פון שמות־פארבינדונגען, אנטדעקט ער פאר זיי — ווי אזוי ארויס־

רופן נשמות פון צדיקים פון גן־ערן א. ד. גל. דער חשוב'סטער פון זיינע תלמידים איז געווען רבי חיים וויטאל, פון קאלאבריא. א מענש מיט א געוואלדיגער איינבילדונגם־קראפט, מיט זייער א פארבינער פאנטאזיע און א גרויסער חלומות־טראדיציע. ניט גע־וען די הייליגע פערזאן, ניט די הייליגע זאך, וואם ער זאל ניט האבן געזען אין חלום. און ניט געווען דאם פראבלעם אדער דער צווייפל, צי דאם רעטעניש, וואם ער זאל ניט אין חלום האבן גע־הערט א באשייד דערויף. און אלע זיינע חלומות האט ער געמוי פארשריבן. און יעדער פארשריבענער חלום זיינער איז פאר אים און פאר זיינע אנהענגער געווען „תורת־משה". זיין רבי, רבי יצחק לוריא, האט אויף אים עדות געזאגט, אז ער איז ריין פון אדם־הראשון'ס חטא... אז נאר ער — רבי חיים וויטאל — איז דער איינער און אייניגער, וואם איז געמוי תופס זיין תורה און קען זי ארויפברענגען אויף פאפיר. מיט זיינע תלמידים, דערהויפט אבער מיט רבי חיים וויטאל, באזוכט דער אר"י רבי שמעון בן יוחאי'ס קבר און די קברים פון אנדערע הייליגע תנאים — לויט ווי אליהו הנביא פלענט אים אנווייזן.

אינגיכן, נאכ'ן טויט פון רבי משה קארדאווירע (1570) וואקסן און מערן זיך דעם אר"י'ס אנהענגער. דערהויפט צווישן די אשכנזים, פון וואנען דער אר"י האט געשטאמט. און כדי צוצויגן די ספרדים אויך (וועלכע זענען אויך איצט טריי געבליבן רבי משה קארדא־ווירע און זיין תורה), איז צוהילף געקומען א קלאנג, וואם דעם אר"י'ס תלמידים האבן פארשפרייט. נעמלאך:

„דעם טאג, וואם רבי משה קארדאווירע איז נפטר געווארן, זענען זיינע תלמידים אריינגעקומען אים מבקר־חולה זיין. האט רבי משה צו זיי אזוי געזאגט: זייט וויסן, רבותי, אז א מאן וועט אויפ־שטיין נאך מיר, וואם וועט אייך עפענען די אויגן אין קבלה. איז הגם איר וועט פארשטיין, אז ער איז מחולק מיט מיר, איז עס פונדעסטוועגן ניט אמת. ווארים אלץ איז איינס. נאר אין מיין צייט זענען די רערן פון דער קדושה פארשטאפט געווען, האב איך געשריבן מיינע ווערטער מיט גרויס פארשטענדניש, אין דער

בחינה פון ספירות; אבער נאך מיין טויט וועלן די ערען מער אנטפלעקט ווערן און יענער מענש וועט ערקלערן זיינע ווערטער אין דער בחינה פון פרצוף... דערום זאג איך אייך אן, אז איר זאלט ניט זיין מחולק מיט אים"...

האבן מענשן געגלויבט דערין און געמאנגען לערנען קבלה פון רבי יצחק לוריא. איז זיין אנהענגערשאפט געוואקסן. אבער פון צווישן אלע האט ער געהאט צען באזונדערע אפגעקליבענע חברים, גאר הייליגע „בחיר", און מיט זיי פלעגט ער באזונדער פארברענגען. אויספלוגן פלעגט ער מאכן מיט זיי אין פעלדער, אין מדבריות און אויפ'ן וואסער און גאר אפט אויף די הייליגע קברים פון צדיקים. דערהויפט, נאטירליך, אויפ'ן קבר פון רבי שמעון בן יוחאי און רבי אליעזר זיין זון. דאן און דארט פלעגט ער זיי מגלה זיין גרויסע סודות פון גאט און וועלט און דער גאולה, וואס ליגט אייגענטלאך אין אונזערע הענט. איז געווען אמאל א פרייטאג פארנאכט, פאר קבלת־שבת, איז דער אר"י, א שבת'דיגער, ארויסגעקומען מיט זיינע תלמידים אויסן שטאט, כדי דארט מקבל־שבת זיין. און זינגענדיג אזוי די שבת'דיגע נגונים, האט ער פלוצלינג א זאג געטאן: חברים! וויסט איר, מיר זאלן ביז פארנאכט גרייכן קיין ירושלים און דארט שבת האלטן (פון צפת קיין ירושלים איז א מהלך פון 25 מייל)? האבן עטליכע געענטפערט: „מסכים! " אבער אנדערע פון זיי האבן געענטפערט: „מיר וועלן דאס פריער אנזאגן אונזערע פרויען". קוים האבן די לעצטע ארויסגעבראכט פון מויל די דאויגע ווערטער, איז דער אר"י א פארציטערטער געוואָרן, האט אנגעהויבן ברעכן די הענט און האט אויסגעשריען: „ווייַ צו אונז, מיר זענען נאך אלץ ניט ווערט אויסגעלייזט צו ווערן. וואלט איר אבער אלע, פה אחד, געענטפערט: „מסכים! מיר גייען און מיט'ן גרעסטן פארגעניגן! " — באלד וואלטן אלע אירן געווען אויסגעלייזט געוואָרן. גראָר איצט איז געווען דער גינסטיגער מאמענט פאר דער גאולה. נאר וויַי איר האט ניט געוואלט — איז דער גלות — ווייַ צו אונז! — ווידער אריינגעטראטן אין קראפט"... און אמאל גיט ער דייטליכע אנצוהערעניש, אז ער אליין איז משיח בן יוסף.

דאָס איז ד ע ר , וואָס דאָרף אַראָפקומען און מתקן זיין די וועלט — זי אָפּרייניגן פון אלע טומאות, אויסראָטן אלע קליפות, כדי זי זאל ווערט זיין, אז ס'זאל קומען דער אמת'ער משיח, נעמליך: משיח בן דוד.

און אויך וויטער איז ער פון דער וועלט אָפּגעזונדערט. אין מקורבים — איבערקלייבעריש. מיט סודות אַנטפלעקן — פּאָרזיכטיג. און גראד טאקע אָט די צוריקגעהאלטנקייט שאפט די באציונג צו אים, ווי צו א הייליגן. דער בריימער עולם הויבט אָן פּאר אים מורא צו האָבן, הויבט אָן אים צו פארגעטערן. נאָר אמאל האָט מען בא אים געפרעגט: פּאָרוואָס ער איז אזוי קארג אין טיילן זיך מיט זיינע קענטנישן מיט אַנדערע? האָט ער געענטפערט: „קוים הויב איך אָן מגלה צו זיין א סור פון דער תורה, קומט אָן אויף מיר אזא שפּע פון חכמה, ווי א טייך וואלט מיך פארפלייצט. און איך מוז דאן זוכן א מענליכקייט, ווי צו עפענען א קליין רערל בלויז און זאל אייך מגלה זיין בלויז טראָפנווייז פונ'ם גאנצן קוואל, כדי איר זאלט עס קאָנען תופס זיין, און ניט געבן אייך צופיל, וואָס קאָן אייך שעדיגן, ווי א קינד, וואָס וואלט דערשטיקט געוואָרן, וועו מ'גיסט אים אריין צופיל מילך אין מויל אריין"...

צו אַכט און דרייסיג יאָר איז ער (1572) געשטאָרבן. אָבער ערשט איצט לעבט זיין תורה אויף. וואָס ער האָט צייט לעבן בא־האלטן, דאָס האָבן זיינע תלמידים אויסגעזאָגט. וואָס אים איז שווער געווען ארויסצוברענגען פון מויל, דאָס האָבן זיינע תלמידים, מיט רבי חיים וויטאל בראש, פריי און פראַנק פּאָפולאריזירט. ערשט איצט האָבן דעם אר"י'ס תלמידים אָנגעהויבן פּאררופן צו זיך אויך די מקובלים פון רבי משה קאָרדאָווירע'ס ריכטונג. מ'האָט די מענשן באוויזן, אז רבי משה אליין האָט איינגעזען, אז דער אר"י איז נאָענטער צו אמת'ן קוואל, ווי ער איז געווען. און איינגעזען האָט ער דאָס, נאָטירליך, אין חלום פון רבי חיים וויטאל. דער חלום איז, ווי דער „בעל־החלומות" גיט אים איבער, דער:

„ראש חודש חשון, דריי חדשים נאָכ'ן רבי'נס טויט, האָב איך אין חלום געזען רבי משה קאָרדאָווירע ביים שוועל פון דער

צפת'ער חברה תלמידי־חכמים. האָב איך אים באשוואירן, ער זאָל מיר זאָגן דעם אמת: אויף וואָס פאר אַן אופן לערנט מען קבלה אין דער וועלט פון נשמות, ווי ע ר , אַדער ווי מיין רבי? האָט ער צו מיר געזאגט: ביידע וועגן זענען אמת. נאָר מיין שטייגער איז לויט'ן פשט, פאר אַנפאַנגער, און דיין רבי'נס שטייגער אין אינער־ליכער, קערנדיגער. אפילו איך לערן איצט אויך אויבן נאָר אויף דיין רבי'נס שטייגער"...

דאַרף מען נאָך אַ גרעסערע ראיה, אַז דעם אר"י'ס שיטה איז די ריכטיגסטע? געווים איז זיין שיטה די ריכטיגע, וואָרים ער איז אויך דער מאַן דער ריכטיגער. און שבחים אויף שבחים, נסים אויף נסים, וואונדער איבער וואונדער זענען געשפונען געוואָרן פֿרום אים. און דער עולם האָט געגלויבט. ער האָט ג ע מ ו ז ט גלויבן — וויל ס'איז שוין די העכסטע צייט געווען משיח'ן אַראָפּ־צובערענגען. עס איז שוין מער קיין כחות ניט געווען די צרות אריבערצוטראָגן. און דעם אר"י'ס תלמידים זענען פֿרומגעפֿאָרן איבער דער וועלט צו פארשפּרייטן דעם רבינ'ס תורה מיט'ן כח פונ'ם רבי'נס שבחים. און פון די אלע כתב־יד'ן, וואו רבי חיים וויטאל האָט געהאַט פֿאַרשריבן דעם אר"י'ס תורה, זענען ארויס־געקומען גרויסע ספרים. דער „עץ־חיים" (טעאָריע פון קבלה), „פרי עץ־חיים" (כוונות פון תפילה א. ד. גל.), „סדר הגלגולים" — וואָס איז געווען דער הויפט־זייל פון זיין גאנצער מיסטישער וועלט־אויפֿפֿאַסונג, און דער איינציגער מיטל, דורך וועלכן די וועלט קאָן געלייטערט ווערן און דערגרייכן איר ציל: אויסגעלייזט צו ווערן; משיח'ן אראָפּצוברענגען.

אָבער ווי האָט ער זיך די וועלט פארגעשטעלט? וואָס האָט ער פארלאַנגט פון דער וועלט? און ווי אזוי קאָן די וועלט דער־גרייכן איר תכלית? וואָס האָט ער געלערנט אין דעם פרט?

צווייערליי איז זיין תורה געווען. טעאָרעטיש און פראקטיש. די טעאָריע לערנט: איידער נאָט האָט באשאפן די וועלט, האָט דער אומענדליכער (אין סוף) אויסגעפילט מיט זיך דעם גאנצן, אומענדליכן חלל. און אז עס איז באשלאָסן געוואָרן צו שאפן א

וועלט, כדי זיינע (דעם אין סופ'ס) אקטיווע אייגנשאפטן זאָלן, אָפּגעשיידט פון אים, קאָנען באַווייזן און ארויסאַנטוויקלען זייער פולקאָמענקייט, האָט מען געדארפט מאַכן פּלאַץ פאר דער נייער בריאה. וואָס זשע טוט גאָט? האָט ער זיך צונויפגעצויגען, איינגע־שריינקט (מצמצם געווען). פון דער זעלבסט־איינשריינקונג איז ארויסגעקומען אַן אומענדלאַך ליכט. און אַז דאָס אומענדלאַכע ליכט האָט זיך אויך איינגעשריינקט, אָדער קאָנצענטרירט, איז אין צענטר ארויסגעקומען אַ ליידיגער שטח, ארומגערינגעלט מיט צען קרייזן (אָדער „כלים", אָדער „ספירות"). דורך זיי האָט די אומענדלאַכע צאָל רעאַליטעטן, וואָס אין עצם בילדן זיי אַן אַבסאָלוטע איינהייט, געקאָנט אַרויסקומען אין זייער גאַנצער פאַרשידנאַרטיקייט — וואָ־רים דאָס ענדלאַכע האָט ניט קיין באַזונדערע עקזיסטענץ אויסער דעם אומענדלאַכן. אָבער אויך דער צענטר בלייבט ניט אינגאַנצן ליידיג פונ'ם אומענדלאַכן ליכט. וואָרים ווי אַ דין ליכט־רערל (צינור) ציהט דאָס אומענדלאַכע ליכט דורך אַלע קרייזן (אָדער כלים אָדער ספירות), און דרינגט אַריין אין צענטר. די ערשטע דריי קרייזן, ווייל זיי זענען נעענטער צום אומענדלאַכן און דער עצם מהות זיי־ערער איז ריינער, ווי דער עצם מהות פון די איבעריגע קרייזן, זענען געווען בכח אויסצוהאַלטן דאָס אומענדלאַכע ליכט, אָבער די אי־בעריגע קרייזן (כלים אָדער ספירות) זענען נ י ט געווען בכח דאָס אומענדלאַכע ליכט אויסצוהאַלטן, זענען זיי צעבראָכן געוואָרן. אַז שוואַך, אַז צעבראָכן, „שברי־כלים", האָט מען זיי געמוזט דערוויי־טערן פונ'ם ליכט־קוואַל. מחמת דעם, האָט מען אַלע „ספירות" (אָדער קרייזן, אָדער כלים) געמוזט אינגאַנצן איבערשאַפן. אָנשטאָט זיי זענען געשאַפן געוואָרן קרייזן־געזיכטער (פּרצופים), און אַזוי, אַז אַלע פּרצופים, אינאיינעם גענומען, בילדן ווי איין משפּחה: פאַראַן אַקטיווע, מענשלאַכע פּרצופים, אין דער בחינה פון פאָטער (אַבאָ) און פאַראַן פּאַסיווע, ווייבלאַכע פּרצופים, אין דער בחינה פון מוטער (אמא). פאַראַן פּרצופים ז י ן און פאַראַן פּרצופים ט ע כ ט ע ר. יעדער מין פּרצוף מיט זיין באַזונדער נשמה. אַלע נשמות זענען באַ־שאַפן געוואָרן אינאיינעם מיט'ן באַשאַפן די פאַרשידענע אברים

פון אדם הראשון. דערום איז פּאַראַן א מח־נשמה, אַן אויג־נשמה, א האַנט נשמה א. ד. גל. יעדע נשמה איז א פונק פון אדמ'ען. אַלע גוטע, דורך און דורך גוטע. אַזוי איז געווען ביז'ן חטא פון אדמ'ען. אָבער אז אדם האָט געזינדיגט, איז געקומען א צעמישונג צווישן דעם אומענדלאַכן ליכט — דעם קוואל פון אַבסאָלוטן גוטס, און צווישן די שברי־כלים — דעם קוואל פון אַבסאָלוטן שלעכטס. איז עס דאָרום געקומען דערצו, אַז אין הייליגע נשמות געפינען זיך פונקען פון שלעכטס, פון טומאה, און אין שלעכטע, נשמות, געפינען זיך פונקען פון קדושה. און ווי לאַנג עס בלייבט אַזוי אַלץ אויסגעמישט, איז די וועלט פאַרקנעכטעט און מישיח קאָן ניט קומען. וואָרים משיח קאָן קומען ערשט דעמאָלט, וען דאָס טמא וועט לחלוטין אָפּגעשיידט זיין פון דער קדושה. און די נשמות וועלן דורך און דורך געלייטערט זיין. און כל־זמן דאָס געשייט ניט, די לייטערונג קומט ניט, לוידט די נשמה — ווייל זי ש ט ר ע ב ט געלייטערט צו ווערן, אָפּקומען פאַר איר חלק אדמ'ס זינד און באַקומען א תיקון. איז כדי דאָס אָפּקומענישׂ גיכער אָפּצוקומען, ווערט די נשמה מגולגל אין פאַרשידענע שלעכטע מענשן, אפילו אין חיות און בהמות. און אמאָל ווערט אַן אומגעלייטערטע נשמה מגולגל אין א גלייטערטן מענשן כדי דורך אים געלייטערט צו ווערן. און אמאָל ווערט א ריינע נשמה מגולגל אין אַן אויסגעלייטערטן מענשן, כדי צו ה ע ל פ ן דער שוואכער נשמה, וואָס אין אים, זיך צו לייטערן. און צייטנווייז ווערט א מענטש „כעוברת" (דאָס איז דער קבלה־טערמין) מיט דריי און פיר נשמות מיט איין מאָל — ווייל אַלע ווילן זיך לייטערן דורך אים. די אירן געפינען זיך אין גלות, כדי מתקן צו זיין די נשמות פון אַנדערע פעלקער. פון יעדן אירן ווערט דאָרום פאַרלאַנגט, ער זאָל אייגזען, אז ער איז מחויב צו שטרעבן צום אייניגן ציל — מתקן צו זיין די וועלט, די נשמות פון גאָר דער וועלט.

דורך וועלכע מיטלען? דורך תעניתים, דורך פיניגן־זיך, דורך אָפּצערן־זיך, דורך „ברעכן די תאוות", ניט דערשלאָפן, ניט דער־עסן, פלייש און ווין די גאַנצע וואָך ניט געניסן; דורך ווייגען,

דורך טראָגן אַש אויפ'ן קאָפּ און זיך פילן אין שטענדיקער אבלות. און ת ש ו ב ה טאָן. שטענדיג תשובה טאָן, אויף עברות, וואָס מען האָט עובר געווען; דורך התבודדות (אָפּזונדערונג), על כל פּנים איין טאָג אין חודש, כדי זיך צו פאַרבינדן מיט גאָט. דערצו טבילה לויט געוויסע באַשטימונגען און דורך תפילה לויט באַשטימטע כונות און באַשטימטן נוסח. אָט די דאָזיגע כוונות פונ'ם אר"י און זיינע נוסחאות בילדן כמעט אַ נייעם נוסח פון דאַוונען און אַ נייעם „שלחן־ערוך" פון אר"י.

און דערצו מוז מען זייער און זייער אָפּגעהיט זיין און מקיים זיין אַלע דינים פון תלמוד. וואָרים פאַר עובר־זיין אויפ'ן קלענסטן דין, איז די שטראָף אין לשער. איינער, למשל, איז וויפיל יאָר שוין נאָכ'ן טויט אַלץ נאָך אָפּגעקומען דערפאַר, וואָס שבת איז אים אַמאָל אַריינגעפאַלן אַביסל זאַמד אין פּאַנטאָפּל אַריין, און ניט וויסנדיג דערפון איז ער דערמיט אַרויס אין גאַס אַריין. און אַן אַנדערע־האָט זיך כמה וכמה יאָרן ניט געקאָנט אויסצאָלן דערפאַר, וואָס פון גרויס כונה אין דאַוונען האָט ער גאָר פאַרגעסן, אַז ער האָט תפילין אויף זיך... א. ד. גל.

און דאָס אַלץ צוזאַמענגענומען בילדעט דעם קאָמפּלעקס פּראַקטישע מיטלען, דורך וועלכע מ'זאָל די אייגענע נשמה מתקן זיין, די נשמות פון אַנדערע און די נשמות פון דער וועלט, כדי אַראָפּצובריינגען משיח'ן און די וועלט זאָל באַקומען א גאולה שלמה.

* * *

גאַנץ ווייניג היסטאָרישע פּערזענלאַכקייטן זענען פאַראַן באַ אונז, וואָס אויסער דער, אַזוי צו זאָגן, ה י ס ט אָ ר י ש ע ר געשיכטע זייערער, פאַרמאָגן זיי אויך נאָך אַ געשיכטע, אַן א י־ב ע ר־היסטאָרישע. אַ געשיכטע, פאַרפאַסט פונ'ם גרויסן קיסטלער אַנאָנים — דעם פאָלק.

און ווי די נאַטור איז רייך און פילפאַכיג און פרייגיביג אין אירע שילדערונגען, אַזוי רייך, אַזוי פילפאַכיג און אַזוי פרייגיביג איז אויך די שילדערונג פון פאָלק, וואו עס פאַרהערלאַכט, באַצירט און באַפּוצט זיין אויסדערוויילטן.

און אייפערזוכטיג איז דער דאָזיגער גרויסער אנאָנים. אויף קיין אייניגן טריט לאָזט ער ניט איבער זיין ליבן אָן זיין השגחה. א שטיק איידער ער ווערט געבוירן, האָט ער שוין אָן אויג אויף אים, און א שטיק נאָך זיין טויט קוקט ער אים נאָך.

פון גאָרניט ביז גאָרניט, פון ניט-זיין ביז ניט־ווערן — א פולשטענדיגן שאפט זיך דאָס פאָלק זיין הייליגן.

דער אר"י איז געווען אייניגער פון די דאָזיגע וויכציגע. און די לעגענדע דערציילט:

געווען א איד אין ארץ-ישראל, מיט'ן נאָמען רבי שלמה לוריא. א איד א ירא־שמים, אָן עהרלאָכער און זייער אָן אָפּנעהיטער. זיצנדיג אמאָל אייגער אַליין אין בית המדרש האָט זיך פּאַר אים אנטפּלעקט אליהו הנביא און צו אים אַזוי געזאָגט:

— זאָלסט וויסן זיין, שלמה, אז איך בין פון גאָט געשיקט צו דיר, דיר אָנצוזאָגן די גרויסע בשורה, אז דיין פרוי וועט געבוירן א זון, זאָלסט אים ט נאָמען געבן יצחק, און ער וועט אָנהויבן ארויסצוהעלפן אידן פון די קליפות, רחמנא לצלן, און וועט מתקן זיין כמה וכמה נשמות, וואָס געפינען זיך איצט אין פארשידענע גלגולים. ער וועט מגלה זיין סודות פו זדער תורה און א פירוש אויפ'ן „זהר" וועט ער שרייבן. א שם וועט ער האָבן אויף גאָר דער וועלט. דערום היט זיך און זיי פאָרזיכטיג. זאָלסט דאָס קיינד ניט מל-זיין, ביז וואָנען איך וועל דערביי ניט זיין; איך וועל זיין סנדקי בא דעם קינד.

אָפּגערעדט און נעלם געוואָרן.

דעם גאָנצן טאָג איז רבי שלמה נאָכדעם געוועסן אין בית־המדרש און גאָט געבעטן און געווויינט מיט תחנונים, אז דער אויבערשטער זאָל אים העלפן, ער זאָל זוכה זיין, אז די גרויסע בשורה זאָל טאָקע מקוים ווערן. און זי א י ז מקוים געוואָרן. מיט ניין חדשים שפּעטער, נאָך דעם טאָג, האָט אים זיין פרוי א קינד געבוירן. באָם געבוירן ווערן איז דאָס הויז געוואָרן פול מיט ליכט. האָט דער פאָטער זיך זייער געפרייט מיט זיין זון. דעם אכטן טאָג האָט דער פאָטער געבראכט ס'קינד אין שול אריין צום ברית, ווי

דער שטייגער איז. קוקט ער, דער פאטער, אויף אלע זייטן, זוכט אליהו'ן און זעט אים ניט. דער עולם פארערט, מ'זאל שוין מל-זיין ס'קינד. דער פאטער איז אלץ מדחה. ווארט. דער עולם ווערט אומגעדולדיג. ס'גייט אוועק א שעה, נאך א שעה, אליהו קומט ניט. מיינט רבי שלמה אז זיין זינדיקייט האט נעבראכט דערצו, אז די גרויסע בשורה זאל אין אים ניט מקוים ווערן. האט ער זיך פאנאנדערגעווינט. דערהערט וויינען, איז אליהו באלד אראפגעקומען, איז געווען סנדקי, ס'קינד האט מען מל געווען און קיין מענש פון די דערביאיגע האט אים ניט באמערקט. האט מען דעם קינד א נאמען געגעבן יצחק. באלד איז דאס קינד געוווכט געוואקסן, אז ס'האט אויפגעהערט זויגן, האט מען אים אפגעגעבן לערנען, און צו אכט יאר איז ער שוין געווען א גרויסער גמרא-למדן, א חקרן און א דיינקער.

און שפעטער אז ער האט אנגעהויבן לערנען „זהר" און אנדערע קבלה-ספרים, האט ער עס געטאן מיט אזויפיל תעניתים, מיט אזויפיל סגופים, אז עס האט אין הימל אנגעמאכט א רעש. פלעגט מען אים אלע נאכט אנזאגן אין חלום א מיינונג וועגן זיין זהר-לערנען. אמאל — אז ער האט ריכטיג פארשטאנען, אמאל — אז ער האט נ י ט ריכטיג פארשטאנען, און אמאל — אז זיין אויפפאסונג איז ריכטיג, נאר עס שטימט ניט מיט דער כונה, וואס רבי שמעון בן יוהאי ארויינגעלייגט אין די ווערטער... און אמאל ווידער האט מען אים געגעבן צו פארשטיין, אז אויב ער וויל ריכטיג באגרייפן א געוויסע שטעלע אין זהר, מוז ער נאך מער פאסטן, נאך מער זיך מסגף זיין... פלעגט ער אזוי טאן. ער האט עס געבראכט אזוי ווייט, אז נאכט און נאכט האט מען זיין נשמה ארויפגענומען אין הימל ארויין און דארט געפרעגט בא איר, אין וועלכער ישיבה מען זאל זי ארויינברייגען: אין דער ישיבה פון רבי אליעזר הגדול, פון רבי עקיבא, צי פון רבי שמעון בן יוהאי. וואוהין זי האט פארלאנגט, אהין האט מען זי געבראכט, דארט האט מען איר איבערגעגעבן מוראדיגע סודות. צו מארגנס האט זי קיין זאך ניט פארגעסן. האט זיך אומגעקערט אין גוף ארויין, און די סודות איבערגעגעבן די תלמידים.

און א נאכט איז געווען, וועו די נשמה איז זיך געזעסן אין דער ישיבה פון רבי שמעון בן יוחאי און נהנה געווען פונ׳ם שיין פון דער שכינה. פלוצלינג האָט אליהו הנביא זיך געווענדט צו אים מיט די ווערטער:

— וואָס האָסטו צו טאָן אין דעם טמא לאנד מצרים (די מוטער האָט אים א יונגן אהין געבראכט)? גיי קיין צפת. דאָרט וועסטו זוכה-זיין קומען צו קבורה. און וויסן זאָלסטו, אז דיינע טעג זענען געציילטע. און רבי חיים וויטאל, וואָס זיצט אין דמשק, זאָלסטו זאָלבען פאר א נביא נאָך דיר. א גרויסער מענטש איז ער און א פונק פון רבי עקיבא׳ס נשמה לעבט אין אים. און א סך תורה האָט ער דיך געלערנט — דאָרפסטו אים באצאָלן. וואָס ער וועט בא די פרענן זאָלסטו אים זאָגן. און וואָס דו וועסט הערן זאָלסטו אים איבערגעבן.

האָט ער געפאָלגט און איז אהין געגאנגען. דאָ איז ער דער־ חויבן געווארן פיל מדרגות. דאָ האָט ער אנגעהויבן צו פארשטיין די שפראך פון די בוימער, פון עופות, פון פלאָמ, פון מלאכים, פון בהמות, חיות, שקצים, רמשים און פונ׳ם פרצוף פון א מענש האָט ער דערקענט, וואָס פאר א נשמה עם געפינט זיך אין אים, און אויב זי איז נאָר מגולגל געווארן אין אים — זייט ווי לאנג, און וויפיל מאָל איז שוין די נשמה געווען אין גלגול און וואָס פאר א תקון האָט זי נויטיג... און האָט מען אין הימל אויסגערופן עפעם וועגן אן ענין, האָט ער דאָס געהערט. אום יום-כפור האָט ער ג׳ע־ וואוסט וועגן יערן איינעם: וועד ס׳וועט דערלעבן איבער א יאָר און וועד ס׳וועט דאָס יאָר נ י ט אויסלעבן. א. ד. ג.

און איידער רבי חיים וויטאל איז אראָפגעקומען קיין צפת, אז ער איז נאָך געווען אין דמשק —

איז אליע נאכט האָט דער אר״י אַרויסגענומען פון אים די נשמה און האָט געדעדט מיט איר און געזאָגט צו איר: „חכם רבי חיים, פארוואָס קומסטו ניט צו מיר? דער גאנצער צוועק פון מיין קומען אויף דער וועלט איז דאָך נאָר, כדי דיך צו לערנען

תורה". אינדערפרי האָט דאָס רבי חיים דערציילט צו זיינע תלמידים. **און ער האָט צו זיי אזוי געזאָגט: „אן אשכנזישער חכם געפינט** זיך אין צפת, און אַלע נאכט נעמט ער ארויס פון מיר זיין נשמה און רעדט מיט איר. ער ווייל, איך זאָל קומען צו אים און ע ר וועט מיט מ י ר לערנען תורה". אין די לעצטע ווערטער איז געלעגן א מין ביטול — ווייל רבי חיים האָט זיך געהאלטן פאר א גרעסערן געלערנטן ווי דער אר"י האָט געשמ'ט. דערצו האָט דאָך רבי חיים געהאלטן אין שרייבן א פירוש אויפן זהר. מאכט זיך א טאָג, רבי חיים קוקט אריין אין זהר און פארשטייט ניט אַן אָרט; אויף מאָרגן — אַן אַנדער שטעלע, און ער פארשטייט ווידער ניט. האָט ער פאר־שטאַנען, אז דאָס איז מן השמים, האָט ער זיך געזאָגט: „נא, איך וועל אריבערפאָרן קיין צפת, אריינגיין צום אשכנזי'שן רב און זען צי ס'איז ריכטיג, וואָס מ'זאָגט וועגן אים, צי ניט". געקומען קיין צפת, איז ער נאָך דעמזעלבן טאָג אריינגעקומען צום אר"י. דער אר"י האָט אים זייער פריינטלאָך אויפגענומען, האָט אים אָפ־געגעבן כבוד. האָט רבי חיים געפרעגט בא אים די ערשטע שוואָרע שטעלע, האָט דער אר"י אים ערקלערט; די צוויייטע שוואָרע שטעלע — האָט דער אר"י געעפנט פאר אים אַלע טויערן פון ליכט, און וועגן דער דריטער שטעלע האָט דער אר"י אים געענטפערט: „ער כאן! מער ביסטו ניט ראוי צו הערן". „ווי א פוקס אנטקעגן א לייב" (אר"י איז טייטש: לייב) האָט זיך רבי חיים וויטאָל געפילט. מיט פארדרוס האָט ער זיך אומגעקערט אהיים, האָט אַראָפגעצויגן די קלײדער און אַרויפגעצויגן אויף זיך א זאק. אזוי איז ער אָפגעזעסן אין תענית א גאנצן מעת־לעת און האָט אַלע געוויינט און געקלאָגט און גאָט געבעטן, אז דער אר"י זאָל אים אָנערקענען פאר א תלמיד. אויף מאָרגן איז ער ווידער געקומען צום אר"י און נאָכאמאָל געבעטן ער זאָל אים אָנערקענען פאר א תלמיד. דאן האָט דער אר"י אים געענטפערט: „דו ביזט אפילו ווערט, אז איך זאָל דיך ניט אָננעמען, דערפאר, וואָס דו האָסט פארזאמט גאנצע דריי חדשים, אָבער די תשובה וואָס דו האָסט נעכטן געטאָן, העלפט דיר, אז דו זאָלסט אָננענומען ווערן צווישן מיינע תלמידים, און עס זאָל מער

קיין זאך פון דיר ניט זיין פארהוילן". איז רבי חיים געפאלן צו זיינע סיס און האט אויסגעשריען:

— אייביג זאל לעבן דער מלך!

אבער דערמיט איז נאך ניט אלץ געווען אפגעטאן. דער אר"י האט טאקע געלערנט מיט אים, ס'האט אבער קיין פעולה ניט געהאט: אט געלערנט און אט פארגעסן. האט ער זיך באקלאגט פאר'ן אר"י. האט דער אר"י אים געזומען פאר'ן האנט, און אראפגענגען מיט אים די בערג אלץ נידעריגער ביז צו טבריה. געקומען צום ים כנרת (טבריה ליגט באם ברעג פונ'ם דאזיגן ים), זענען זיי ארייגעגאנגען אין א קליין שיפל. שווימענדיג אזוי אין שיפל איבער'ן וואסער, האט דער אר"י געזומען א גלאז, אנגעשעפט אביסל וואסער און געגעבן עם טרינקען רבי חיימ'ן. „טרינק" — האט דער אר"י געזאגט, — „איצט וועסטו שוין מער ניט פארגעסן, וואם דו וועסט לערנען, ווארים די וואסער, וואם דו האסט געטרונקען, איז פון מרימ'ס ברונען". פון דעמאלט אן האט רבי חיים וויידער באקומען זיין זכרון, און וואם געלערנט, דאם געדיינקט.

און אמאל, אום שבת פרשה בלק, איז דעם אר"י'ס א תלמיד ארייגעקומען צו אים אין שטוב ארײן און געטראפן אים שלאפנדיג, און פון שלאף עפעם געשעפטשעט מיט די ליפן. האט דער תלמיד צוגעלייגט זיין אויער צום אר"י'ס מויל, כדי צו הערן, וואם יענער שעפטשעט. דערווייל האט זיך דער אר"י אויפגעכאפט און געטראפן דעם תלמיד איינגעבוינן איבער זיך.

— וואם טוסטו דא? — האט דער אר"י אים געפרעגט.

— אנטשולדיגט, רבי! — האט דער תלמיד געענטפערט — כ'האב געזען אייערע ליפן באוועגן זיך, האב איך געוואלט הערן, וואם איר בריינגט ארויס פון מויל.

און דער אר"י האט אים געענטפערט:

— שטענדיג, וועז איך שלאף, דערהויבט זיך מיין נשמה אין דער הויך, אויף די וועלטן, וואם זענען מיר באקאנט. און מלאכי-השרת קומען מיר אנטקעגן, זענען מקבל-פנים מיין נשמה און בריינגען זי פאר'ן מלאך מטטרון, און ער פרעגט בא מיר, אין וואם פאר

א ישיבה איך ווייל אריינקומען. אין די דאזיגע ישיבות אנטדעקט מען פאר מיר אזוינע סודות־התורה, וואס אפילו אין די צייטען פון די תנאים, עליהם השלום, האט מען פון זיי ניט געוואוסט.

בעט דער תלמיד:

— רבי, אפשר קאנט איר פאר מיר ניגלה זיין, וואס מ'האט פאר אייך דאס מאל אנטפלעקט?

האט דער אר"י געשמייכלט און האט אזוי געזאגט:

— הימל און ערד זענען עדות, אז ווען איך וואלט ג'דרש'ט אכציג קיילעכדיגע יאר אן אויפהער, וואלט איך ניט אימשטאנד געווען איבערצוגעבן אלץ, וואס איך האב דאסמאל געלערנט וועגן דער פרשה פון בלעמ'ס אייזל.

אבער ניט בלויז אין לערנען איז ער אזוי הייליג געווען.

האט אמאל געטראפן, אז דער אר"י איז געזעסן אין פעלד, בא צפת, מיט זיינע בעסטע תלמידים און געלערנט סתרי־תורה. פלוצלינג האט ער אויסגעשריען: „חברים, איך הער אויסרופן אין הימל, אז א גרויסער היישעריק וועט זיך אראפלאזן אין די גרעניצן פון צפת און וועט אויפעסן אלץ, וואס עס געפינט זיך אויף די ארומיגע פעלדער, און דאס דערפאר, וויל אן ארימער תלמיד־חכם אין צפת זיצט און האט תרעומות אויפ'ן רבונו של עולם, און דער רבונו של עולם קאן שוין מער ניט אריבערטראגן דאס שלעכטס פונ'ם תלמיד־חכמ'ס שכנים, וואס האבן קיין השגחה ניט אויף אים. איצט, קינדער, האט דער אר"י צוגעגעבן, למען השם, לאמיר זיך צונויפלייגן עטלאכע טאלער, שיקן דעם באדערפטיגן א מתנה — אפשר וועט ער זיך בארוהיגן און גאט וועט רחמנות האבן". האט מען דא אויפ'ן ארט צונויפגענומען דריי טאלער און איינער פון די תלמידים האט צווועקגעטראגן דאס ביסל געלט אין שטאט אריין צום ארימען יעקב אלטעראס. אריינגעקומען אין שטוב אריין, האט דעם אר"י'ס תלמיד געטראפן דעם ארימאן וויינען. „וואס וויינסטו?" — האט ער בא אים געפרעגט. „ווי זאל איך ניט וויינען" — האט דער ארימאן געענטפערט — „אז דאס ליימענע פאס וואו איך האב געהאלטן וואסער א גאנצע וואך, איז מיר צעבראכן

געוואָרן; פון וואַנען וועל איך קויפן אַן אַנדערע? האָב איך געווייניקט פאַר'ן רבונו של עולם: פאַר וואָס זאָל איך עפּעס לערנען אין אַזאַ החקות? מיט וואָס בין איך דען ערגער פון אַנדערע?" דער תּלמיד־חכם האָט אים איבערגענעבן ס'בית־מדרש, דערציילט די מעשה מיט'ן היישעריק, און אים פאַרוואָגט, אַז ער זאָל בעטן גאָט, ער זאָל בטל מאַכן די גזרה. אַז ער האָט זיך אומגעקערט אין פּעלד אַריין און האָט דערציילט די מעשה, האָט דער אר"י צו אים געזאָגט, אַז ניטאָ וואָס מער מורא צו האָבן; די גזרה איז בטל. אין אַ פאָר שעה אַרום איז אָבער באָרט אָנגעקומען אַ היישעריק, האָט זיך דער עולם דערשראָקן, אָבער דער אר"י האָט אַלע באַרואיגט: דער אָרימאַן איז פאַרגיטיגט, די גזרה איז בטל, דעם היישעריק וועט דער ווינט פאַרטראָגן אין ים אַריין, קיין איינציגער וועט זיך ניט אַראָפּלאָזן אויף דער יבשה און אַזוי איז געווען.

אָדער:

אַריינגעקומען אמאָל אַ יונגערכאַן צום אר"י אין שטוב אַריין. דער אר"י האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן. איינעקגעשטעלט זיך פאַר אים: „ברוך הבא!", אים אַוועקגעוועט נעבן זיך און גערעדט מיט אים לאַנג, צו־לאַנג. האָט עס די תּלמידים שטאַרק געוואונדערט. אַז ער איז אַוועקגענאַנגען, איז רבי חיים ויטאל צוגעקומען צום אר"י און געפרעגט:

—וואָס איז דער מער, רבי? וואָס אַווינס האָט איר דערזען אין דעם יונגענמאַן?

— איך שוואר אייך —האָט דער אר"י געענטפערט — אַז ניט פאַר'ן בחור בין איך אויפגעשטאַנען, און ניט צו אים האָב איך געזאָגט „ברוך הבא!", נאָר פאַר רבי פינחס בן יאיר, וואָס זיין נשמה האָט געשוועבט איבער'ן בחור'ס קאָפּ, מחמת דער בחור האָט היינט געטאָן אַ מצוה, וואָס רבי פינחס בן יאיר איז געווען שטאַרק זהיר אין איר.

אַז רבי חיים ויטאל האָט דאָס דערהערט, איז ער באַלד נאָכ־געלאָפן דעם בחור, אים דערייאָגט, און געפרעגט בא אים, וואָס פאַר א

מצוה איז אים היינט צו האנט־געקומען ? האָט דער בחור אים דער־ציילט :

—היינט אינדערפרי, אז איך בין געגאנגען אין בית־המדרש אריין דאוונען, בין איך פאַרבייגעגאנגען א הויז, פון וואנען עס האָט זיך געהערט א ביטער געוויין. אז איך בין אריינגעגאנגען אין שטוב אריין, האָב איך די גאנצע שטוב געפונען נאקעט, וויי! גנבים האָבען באנאכט אוועקגע'גנב'עט אלע זייערע קליידער. האָב איך אַראָפּגעצויגן פון זיך מיינע קליידער, און זיי אוועקגעגעבן דעם בעל־הבית, כדי ער זאל קאָנען ארוים פון שטוב, און איך בין אוועק אהיים און האָב אָנגעטאָן מיינע שבת'דיגע קליידער, אָט ווי דו זעסט, אז איך האָב אויף זיך מיינע בגדי־שבת.

איצט האָבן די תלמידים פאַרשטאַנען, וואָס פאַר א שייכות רבי פינחס בן יאיר האָט צו דעם בחור (רבי פינחס בן יאיר האָט זיך שטארק אָפּגענעבן מיט פדיון שבויים און טאָן גמילות־חסדים מיט באַדערפטיגע), און אז קיין שום פאַרהויל־עניש איז פון זיין אויג ניטאָ.

און אלע ערב שבת, וועו ער פלעגט ארויסגיין מיט זיינע תלמידים אויסן שטאָט מקבל־שבת זיין, פלעגט ער פארמאכן די אויגן מחמת די פיל נשמות, וואָס פלענן זיך אויפהויבן פון קברים אין הימל אריין, און די, וואָס פלענן זיך פון הימל אראָפּלאָזן אויף דער ערד...

און אָט איז א פאקט :

בעת דער אר"י איז געקומען קיין ארץ ישראל, איז ער געגאנגען קיין עין־זיתן, כדי צו פאַלן דאָרט אויף רבי יהודה בר אילעי'ס קבר. האָט ער דערזען, אז אויף א בוים, האָרט באַם קבר, איז געשטאַנען א ראָב און האָט כסדר געשריען : „קרע, קרע". האָט דער אר"י געוואָגט צו זיין באַגלייטער : „האָסטו נעקענט א מענטשן, ש ב ת י, וואָס איז געווען דער צינז־מאַנער אין שטאָט ? „געווים" — האָט יענער געענטפערט — „האָב איך אים געקענט ; א שלעכטער מענטש איז ער געווען, א טיראן". „אָט זיין נשמה, האָט דער אר"י גע־זאגט, איז מגולגל געוואָרן אין דעם ראָב, און איצט פאַרלאַנגט ער,

אז איך זאל מתפלל זיין פאר אים. גיי, רשע, — האָט ער געזאָגט צום ראָב — גיי דיר אין דיין וועג ארײן, איך וועל פאר דיר ניט מתפלל זיין". איז דער ראָב אוועקגעפלויגן.

און אמאל איז ער פארבייגעגאנגען פארביי א בית־המדרש אין טבריה. האָט ער אָנגעוויזן זיינע תלמידים אויף א שטיין אין וואַנט, און געזאָגט צו זיי, אז אין דעם שטיין איז מגולגל א נשמה, און בעט רחמים, מ'זאל זי ראטעווען. דערויף שטייט עס אין פסוק: „א שטיין פון וואַנט שרייט".

אין אַוועג אמאל איז ער געזעסן צווישן די תלמידים און פלוצלינג געזאָגט צו זיי: „אָט איצט זע איך צוויי שדות, אָנגעטאָן אין רויטע זיידענע קלײדער, אויסגעפוצט מיט גאלה, צירונג און טייערע שטיינער, און גאלדענע קייטן אויף די העלזער. זיי קומען אריבער דעם צוים, כדי מטמא צו זיין צוויי כשר'ע בחורים".

איז עס טאקע אזוי געווען.

און פאר דער פטירה האָט דער אר"י געזאָגט צו זיינע תלמידים, אז גאָר אינגיכן וועט ער זיך ווידער אומקערן צוריק אויף דער וועלט. טאג־איין טאג־אויס האָט רבי חיים וויטאל, דעם אר"י'ס תלמוד ארויסגעקוקט עס זאל קומען צו אים עמיצער, וואָס זאל זיין דער גלגול פון אר"י זכרונו לברכה. דרײַ־און־דרײַסיג יאָר האָט ער אזוי אָפגעווארט און האָט זיך ניט דערוואַרט.

אָבער ווער קאָן עס איבערדערציילן אלע שבחים, מיט וועלכע דאָס פאלק האָט באצירט און באקרוינט זיין פארגעטערטן א ר "י ה ק ד ו ש?

רבי חיים וויטאל

דער טיכטיגסטער און דער טעטיגסטער פונ׳ם אר״י׳ס תלמידים און נאכפאלגער איז געווען ר׳ חיים וויטאל. ער איז דער אפאסטל פונ׳ם אר״י׳ס פראקטישער קבלה, איר פארשפרייטער און פארפלאנ־צער. ער זאמלט און פארשרייבט אויף פארעפנטליכט דעם אר״י׳ס תורה. ער שמעלצט זיך אויך אליין צונויף מיט׳ן רבי׳ן זיינעם. אלץ, וואס ער האט אפילו געהאט אייגנס צו זאגן, זאגט ער עס אין נאמען פון דעם אר״י. און ער האט ניט קיין שלעכטע כונה דערביי. אדרבא, ער איז איבערצייגט, אז אנדערש קאן עס ניט זיין. ווי זשע דען? קוים האט שוין דער אר״י דורכגעזען די גאנצע גייסטיגע וועלט פון עק ביז עק, קוים האט מען שוין פאר אים אנטפלעקט אלע סודות און באהעלטנישן פון דער קבלה, ווי זי ווערט געלערנט און ווי זי ווערט פארשטאנען אין אלע זיבן הימלען, און קוים האט דער אר״י אלע זיינע ידיעות איבערגעגעבן אים, זיין תלמיד־חכם, איז דאך אלץ, וואס דער תלמיד קאן און וואס דער תלמיד באגרייפט, ניט זיינ׳ס, נאר זיין רבינ׳ס...

אזוי פשוט!

שרייבט ער טאקע, רבי חיים, זייער פיל ספרים אין קבלה, טעארעטישע ספרים און פראקטישע, און אלץ שרייבט ער צו דעם אר״י. פון אים האט ער עס געהערט, פון אים האט ער עס געלערנט. און פאר ז י י ן ציט, מיט איר שווערן פארקער, האבן די ספרים זיינע באקומען א קאלאסאלע פארשפרייטונג. עס איז נענאנגען אזוי ווייט, אז עס האבן זיך געפונען מענשן, וואס האבן אונטער־געקויפט זיינע נאענטע, אז זיי זאלן געבן די מענליכקייט א י ב ע ר־צ ו ש ר י י ב ן זיינע באהאלטענע כתבים, פשוט פון געשעפט וועגן, וויל מ׳האט פאר זיינע כתבים געצאלט זייער הויכע פרייזן.

אנגעהאנגען איז ער אן דעם אר״י, אבער אויפגענאנגען אין אים איז ער ניט. א זעלבסטשטענדיגע פערזענליכקייט בילדעט ער

פאר זיך. מיט א פארנעם, מיט אנזען און מיט גרויסער אכטונג, און אנדענקונג. און ער איז אויך געווען א מערקווירדיגער מענש. ער איז, דוכט זיך, דער אייניציגער, צווישן די גרויסע מיסטיקער, וואס ווייסט צו דערציילן, וואס מיט אים איז פארגעקומען, אוידער נאך ער איז געבוירן געווארן. כמעט א נאנצע לעבנס־באשרייבונג האט ער איבערגעלאזט נאך זיך. דארט דערציילט ער פון די גרויסע וואונדער, וואס זענען צוליב אים, אדער דורך אים, געשען. וואס אים האט זיך אלץ גע'חלומ'ט און וואס ער האט אלץ אויפגעטאן. אליין, חייסט עס, דערביי געווען, אליין איבערגעלעבט און פאר־שריבן.

די זיכערסטע קוועלע!

שעפן מיר פון דער קוועלע פאלגנדע פאקטן:

א צייט לאנג, אידער נאך רבי חיים וויטאל'ס פאטער האט געהאט בדעה ארויסצופארן פון חוץ־לארץ קיין ארץ־ישראל, איז געקומען צו אים אן אורח, א גרויסער תלמיד־חכם מיט'ן נאמען חיים אשכנזי. האט דער אורח געזאגט צו זיין פאטער: „זאלסט וויסן זיין, אז דו וועסט ארויספארן קיין ארץ־ישראל און דארט וועסטו געבוירן א זון, זאלסטו אים א נאמען געבן נאך מיר, חיים, וועט ער זיין א גרויסער חכם, וואס וועט אין זיין דור זיין גלייכן ניט האבן". מיט עטליכע יאר שפעטער איז זיין פאטער געקומען קיין ארץ־ישראל און האט געבוירן א זון, — דאס איז געווען אין יאר 1543, — און האט אים א נאמען געגעבן ח י י ם.

אז ער איז אלט געווארן צוועלף יאר, האט אים א גרויסער חכם, — א בקי אין לייענען פון די האנט־שטריכן, — פארוויס־געזאגט, אז צו פיר און צוואנציג יאר וועט ער באקומען שלעכטע געדאנקען אוועקצוואוארפן דאס לערנען. דאס וועט דויערן דריט־האלבן יאר. נאכדעם וועט מען אים שטעלן פאר צווי וועגן, וואס איינער וועט פירן אין גן־עדן אריין, דער צווייטער — אין גיהנם. און מען וועט אים געבן די ברירה: וועט ער זיך שטעלן אויפ'ן וועג פון גיהנם, וועט ניט זיין נאך אזא רשע ווי ער וועט זיין:

וועט ער זיך שטעלן אויפ'ן וועג פון גן־עדן, וועט אין זיין דור ניט זיין נאָך אזא צדיק ווי ער.

אז ער איז אַלט געווען אכט און צוואַנציג יאָר, האָט אים אַ חכמה „אויסגענאָסן בוימל" און פֿאַראויסגעזאָגט, אז אין קבלה וועט ער זיין זייער גרויס, אַלע קוואַלן פון דער חכמה וועלן פֿאַר אים זיין אָפֿן אזוי ווייט, אז „קיין שום חכם פֿאַר דיר האָט אזוי פֿיל ניט דערגרייכט. אָבער דאָס וועט דיר קומען דורך א גרויסן חכם, וואָס וועט דאָ אהערקומען פון דרום־זייט, פון מצרים אַן ערך". און אזוי איז געווען. נאָך אינ'ס זעלבן יאָר איז דער אר"י אַראָפּגע־קומען פון מצרים קיין צפת.

און צו זיבן און דרייסיג יאָר ווייסט ער שוין, וואָס ער פֿאַר־מאָגט שוין אויף יענער וועלט, אין זיין גן־עדן. צופֿעליג, אומגעריכט, איז ער דאָס געוואָר־געוואָרן. עס האָט זיך געמאַכט, אז זיין ווייב איז קראַנק געוואָרן און געהאַלטן ביים שטאַרבן. דאָס איז געווען אום שבת. שבת־צו־נאַכטס, אז מ'האָט שוין געוואַרט אויף יציאת־נשמה, האָט זי פלוצלינג געעפנט ס'מויל און געמאַכט א ברכה: „בורא מיני בשמים". האָט מען זי געפרעגט: „וואָס באַטייט די ברכה?" האָט זי געענטפֿערט בזה הלשון: „זייט וויסן, אז מ'האָט מיך איצט געפירט אין גיהנם אַריין, האָב איך געזען, ווי מ'צינדט אַן ס'פֿייער, וואָס איז שבת געווען פֿאַרלאָשן. האָט עס געשמעקט מיט סמאָלע און מיט שוועבל. נאָכדעם האָט מען מיך און אַנדערע אוועקגעפירט אויף א פּלאַץ, וואָס ביים גן־עדן, וואו עס וואַקסן הדסים, כדי צו לינדערן דעם שוועבל־ריח. האָב איך עס א ברכה געמאַכט „בורא מיני בשמים". האָב איך געבעטן, מ'זאָל מיך אַרייַ־פירן אין גן־עדן אַריין און מ'זאָל מיר ווייזן מיין מאַנ'ס אָרט. האָט מען מיך אַריינגעבראכט אין גן־עדן, אַריינגעפירט דאָרט אין א גרויסן הויף, וואָס איז פול מיט בשמים־בוימער. אין מיטן הויף האָט זיך געפונען א טייכל, פון וועלכן עס קוועלט כסדר פֿריש וואַסער, און אין מיטן טייכל שטייט א גרויסער רער, דורך וועלכן ס'וואַסער שטייגט אַרויף און פֿאַלט ווידער צוריק אין טייכל אַריין. און אין וואַסער שטעקן ווי זילבערנע און גאָלדענע לעמפּלאָך, — דאָס זענען

די נשמות פון דיינע קינדער, וואָס זענען קלײנערהייט געשטאָרבן, — וויי! דער גאנצער הויף און אלץ, וואָס אין אים, געערט צו זייער פאָטער. נאָכדעם האָב איך אַן א זייט געזען א לייטער, וואָס פירט צו אַן אָפן אויבערשטיבל, וואו גרויסע צדיקים זיצן און לערנען דאָרט מיט מיין מאן א. וו. ז; אויף מאָרגן, אז זי איז צו זיך געקומען און מ׳האָט בא איר געפרעגט, צי זי געדענקט, וואָס זי האָט נעכטן דערציילט, האָט זי געענטפערט, אז זי געדענקט גאָרנישט. איז דאָס געווען דער בעסטער סימן, אז אלץ, וואָס זי האָט דערציילט, האָט זי ניט אויסגעטראכט, נאָר עס איז געווען דער ריינער אמת.

אָבער ר׳ חיים אליין איז דערפון ניט נתפעל געוואָרן. וואָרים שוין מיט דרייצן יאָר פריער האָט ער אליין געהאט די געלעגנהייט ארײַנצוקומען אין גן־ערן. דאן האָט ער אומגעשפאצירט אין א גרויסן גאָרטן, מיט שיינע בוימער פול פרות, און געזן מיט קאָטש־קעס גייען ארום און לערנען משניות, און ציען אויס זייערע העלזער און פיקן אליין אראָפּ עפל פון די בוימער. נאָכדעם פארטרינקען זיי מיט וואסער פון די דארטיגע טייכן. ניט־פרענדיג האָט ער אליין פארשטאַנען, אז די זענז מיט די קאָטשקעס זענען עס די נשמות פון צדיקים, וואָס האָבן זיך שטענדיג פארנומען מיט לערנען משנה. דערביי האָט ער באמערקט אן אויבערשטיבל, וואָס העגגט אין דער לופטן איבער׳ן גאָרטן, און שטיינערנע טרעפ פירן אהין. אריינגעקומען, האָט ער געטראפן גאט, ווי ער זיצט אויף א שטול אין מיטן דער דרום־וואנט. אלט, מיט א באָרד וויים ווי שניי און שיין אַן א סוף. און צדיקים, אין מענשן־געשטאלט, זיצן אויף דער ערד פאר אים אויף פיינע דיוואנעס, און דער רבונו־של־עולם לערנט מיט זיי תורה. דערזען דאָס, האט ער זיך זייער דערשראָקן, איז געפאלן מיט׳ן פנים צו דער ערד. האָט גאט אויסגעשטרעקט זיין האנט צו אים און נעזאגט: „חיים, מיין זון, שטיי־אויף! האָב ניט קיין מורא, זעץ זיך דא, בא מיין רעכטער זייט האָסטו א פרייען פלאץ פאר דיר". האָט אים ר׳ חיים געענטפערט: „ווי קאן איך זיך זעצן אויף דעם פלאץ, אז ער איז נאָר באשטימט פאר ר׳ יוסף קאָרו?" — האָט גאט געענטפערט: „אזוי האָב איך גערעכנט,

לכתחילה, שפּעטער אָבער האָב איך אים געגעבן אַן אַנדער פּלאַץ, און דעם האָב איך געלאָזט פּאַר דיר". האָט ר' חיים ווידער געענטפערט: „ווי קאָן איך זיך זעצן אויף דעם פּלאַץ, אַז ער איז דאָך גאָר באַשטימט פּאַר שמואל הנביא!" — „אַזוי האָט געזאָלט זיין", האָט גאָט געענטפערט, „אָבער זינט דער בית־המקדש איז חרב געווארן וויל ער דאָ מער ניט זיצן, האָב איך זיין פּלאַץ דיר אוועק־געגעבן". ערשט דעמאָלט האָט זיך ר' חיים געזעצט אויפֿן אָנגעווי־זענעם פּלאַץ און געלערנט תורה פון גאָט'ס מויל בפּועל־ממש. דאָס איז אַלץ געווען אין חלום. „און אַז איך האָב זיך אויפֿגעכאַפּט, איז מיר אַלץ נאָך געשטאַנען פּאַר די אויגן לעבעדיגערהייט".

און מיט פּופּצן יאָר שפּעטער, אַז ער איז שוין אַלט געווען צוויי און פּופּציג יאָר, האָט ער געזען אין חלום, ווי ער שפּאַצירט אין פּעלד בא אַ גרויסן טייך. דערביי האָט ער געזען אַ גרויסע מחנה אידן רוען אין זייערע געצעלטן. אַז ער איז אריינגעקומען אין איין געצעלט, האָט ער געזען דעם אידישן מלך, זיצנדיג אָנגע־שפּאַרט אויף אַ זייט, אַ הויכער, מיט אַ שוואַרצער באָרד, אין אַלטער פון 50 יאָר. אַז דער מלך האָט אים דערזען האָט ער אים אַוועקגעזעצט נעבן זיך און צו אים אַזוי געזאגט: „זיי ווילקאָם, מיין זון, אַז איך בין דער מלך־ישראל פון שבט אפרים. איך בין איצט אַראָפּגעקומען, ווייל עס איז געקומען די צייט צונויפצוזאַמלען די אידן פון אַלע זייערע גלות'ן. און דאָ אַהער בין איך אַראָפּגעקומען, בדי צו זען זיך מיט דיר".

אין דער זעלבער צייט:

אַ געליבטער פּריינט ברענגט אים אַ בריף, געשריבן מיט גע־כתיבה'טע אותיות, ווי אין אַ ספּר־תורה, און זאָגט אַזוי צו אים: „רו האָסט דאָך שטענדיג געוואָלט זען משיח'ס האָנטשריפט. האָב איך זי דיר געבראכט פון אַ מהלך איבער צוויי יאָר גאָנג, פון דאָרט, וואו די עשרת השבטים לעבן. אָבער איך האָב זי געבראכט שנעל. געשריבן דעם בריף האָט משיח אַליין". דריי מאָל האָט ר' חיים באַשוואָרן דעם שליח ער זאָל אים זאָגן, צי דאָס איז ווירקלאָך משיח'ס האָנטשריפט, און יענער איז דערוויף באַשטאַנען. האָט ער

געעפנט דעם בריף. איז אין אָנהויב א פשוט'ער „אהובי־ידידי בריף"; נאָכדעם שרייבט ער באריכות. צום סוף מעלדעט ער, אז אין גיכן קלייבט ער זיך שוין אַראָפצוקומען קיין ארץ־ישראל, בעט ער אים, ר' חיים וויטאל, הייסט עם, אז ער זאל זען אידן זאלן תשובה טאָן, כדי זיין קומען זאל ניט געשטערט ווערן...

אָבער אויסער דער וועלט פון חלומות לעבט ער אויך אין א וועלט פון ווירקליכקייט. און די דאָזיגע ווירקליכקייט רייסט אים אמאל ארויס פון דער פאַנטאַסטישער וועלט פון שמות מיט חלומות און ווייזט אים אָן אויף דער ערד, מיט איר פשטות און ניכטערקייט און באַגרעניצטקייט. פיר יאָר נאָכ'ן אר"י'ס טויט הויבט ער אָן צו האַלטן פּאָרלעזונגען וועגן קבלה, ערקלערט זיך פאר משיח בן יוסף, וואָס דאַרף קומען אויף דער וועלט פאר דעם, ווי דער אמת'ער משיח, משיח בן דוד, וועט קומען. און אומוואַנדערנדיג צו פאר־שפרייטן דעם רבי'נס תורה, האָט ער, אונטערוועגס, באַוויזן גרויסע וואונדער. האָט ארויסגערופן גייסטער דורך באַנוצן פאַרשיידענע צרופים. ער האָט אָבער באַגעגנט א קאַלטע אויפנאמע. אפשר דער־פאר, וויל ער האָט געוואָלט אויפבויען דעם אר"י'ס אשכנזישע קבלה אויף די חורבות פון ר' משה קאָרדאָווירע'ס ספרדישע קבלה. אָבער ר' משה קאָרדאָווירע'ס נאמען איז נאָך דאמאלס גרויס געווען בא אידן, דערהויפט צווישן די ספרדישע אידן. האָט ער זיך אומ־געקערט קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין ירושלים. א טריקע־ניש איז דעמאָלט געווען אין לאנד, און די ירושלימ'ער באַפעלקערונג האָט געלעכצט נאָך א טראָפן וואסער.. האָט דער גובערנאַטאָר, אבו סאפיא, געלאָזט בעטן דעם וואונדערמאַן, ער זאל מיט'ן כח פון דער קבלה געווויר־ווערן, וואו עס געפינט זיך די וואסער־לייטונג, וואָס חזקיהו המלך האָט געבויט און באַצויגן וואסער קיין ירושלים פון טייך גיחון. כדי צו ראטעווען זיך פון דער אומאנגענעמער פאַ־דערונג, איז ער אַנטלאָפן קיין דמשק. מיט עטליכע יאָר שפעטער טרעפן מיר אים אין צפת. דאָ איז ער איצט גרויס און חשוב אין אַלעמע'ס אויגן. זיין שיטה, — די שיטה פונ'ס אר"י, דערהויפט איר פראקטישע זייט, איז זייער אַנגענומען. איצט ווערט פאר־

עפנטליכט זיין הויפטווערק „עץ־חיים". דאָ ווערט פעסטגעשטעלט דער פאקט, אז דער אויבערשטער האָט ניט קיין גרעסערן פארגעניגן, ווי ווען ער זעט דעם ערפאָלג פון דער קבלה־וויסנשאפט, וועלכע אליין נאָר איז מקרב די גאולה און ברענגט צוראָפּ משיח'ן. די פריערדינע קבלה, די שפאניש, וואָס פאר'ן רמב"ן, האָט ניט געהאט דעם ווערט, — ווייל זי האָט געשטאמט פון מענשליכן שכל און ניט פון דירעקטער געטלעכער אנטפלעקונג, ווי זיין קבלה, — די קבלה פונ'ם אר"י־הקדוש. און אויך די קבלה פון ר' משה קאָרדאָווירע האָט ניט דעם ווערט, וואָס זיין קבלה, — ווייל אויך זי שטאמט בלויז פון שכל. ער איז אָבער געגאנגען אזוי ווייט, אז ער האָט צרויסגערופן נעגן זיך גרויסע מקובלים. אין 1594 ציט ער ווידער ארויס קיין דמשק. דא האלט ער טענליך פאָרלעזונגען וועגן קבלה און זאָגט־אָן דעם קץ, — אז אין ניכן וועט קומען משיח. אָבער אויך דאָ טרעפט ער אָן אויף א ווילדן געגנער, יעקב אבולאפיע, וואָס סטראשעט וויטאל'ן מיט חרם, אויב ער וועט ניט אויפהערן זיינע פאָרלעזונגען און ניט פארדרייען אידישע קעפ מיט אומזיכערע און אומקאָנטראָלירטע זאכן.

אן אייגענער מענש אויפ'ן הימל, א באָפעלער און א דעה־זאגער, האָט ער זיך דאָ, אין דמשק, געמוזט אונטערגעבן. זיינע פאָרלעזונגען אויפהערן. דאָס מאכט פאָלן זיין חשיבות אפילו אין די קרייזן פון זיינע אָנהענגער. און אויף זיינע עלטערע יאָרן מוז ער עס צוהערן און צוזען, או אויך אין צפת, — די פעסטונג פון דער קבלה אין משך פון איבער א יארהונדערט, — גייט עס אלץ מער און מער צוריק. מע צעפאָרט זיך פון דאָרט. די הייליגע קברים ווערן פאָרלאָזן. דער קבר פון ר' שמעון בן יוחאי, — דעם טרעגער פון זהר, — איז פארנאכלעסיגט. די גרויסע אונטערנעמונג, — אראָפצוברענגען משיח'ן, — האָט ניט געהאט קיין ערפאָלג. די גרויסע האָפנונגען, וואָס אידן האָבן אויף זיי געלייגט, זענען ניט מקוים געווארן. און געפאלן איז דער גליבן אָן דער אלמעכטיגקייט פון דער פראקטישער קבלה און די מקובלים. פארשטערט דעם אויבערשטנ'ס שמחה, וואָס ער האָט געהאט פונ'ם ערפאָלג פון דער

אשכנזישער קבלה. חרוב'ע וועלטן זענען דאָ פאר אים געלעגן. דערהויפט — הימלשע וועלטן, קומענדיגע וועלטן, מענשן און גע־ טער, און די גאולה איז דאָך געווען אזוי נאָענט. אן עלטער פול צער האָט ער פארבראכט. ער האָט כמעט געווארט אויפ'ן טויט. און אין יאָר 1620 איז ר' חיים וויטאל, אין דמשק, געשטאָרבן.

שבתי צבי

אין משך פון 16טן יאָרהונדערט האָט זיך די פּראָקטישע קבלה פעסט איינגעוואָרצלט צווישן די אידן אין ארץ־ישׂראל און אין דעם מזרח ארום. און דאָס 17טע יאָרהונדערט, אָנגעזאפּט מיט די באַגריפן, שטימונגען און גלויבונגען פון דעם פּאָריגן יאָרהונדערט, פאַרלאַנגט פּראָקטישע פאָלגן פון דער פּראָקטישער קבלה. די שווערע צייטן האָבן געבראכט דערצו. גאָר די וועלט איז פאַרפּלייצט געווען מיט אידיש בלוט, די לופט — פול געווען מיט אידישן וויי־געשרייַ און דאָס פאָלק שטרעבט צו דערלייזונג. עס קען די מיטלען דערצו, און זיי זאָלן אָנגעוענדט ווערן. און אויך דער שטאַרקער גלויבן אָן גאָט און אָן דער געטלאכער גערעכטיקייט, וועלכע מוז דאָך געשען, האָט דעם אידן געצוואונגען אָנצונעמען, אז די גאולה איז נאָענט — וואָרים גאָט מוז דאָך רחמנות האָבן אויף זיין אומגליקלאָך פאָלק ישׂראל. אלע גלויביגע זענען־איין, אז יעדער טאָג, יעדע שעה, איז די רעכטע צייט, וען משיח קאָן קומען. וען ער דאַרף קומען. און מיט פּאַרכאפּטן אָטעם וואַרט מען אויף אים. מ'וואַרט כסדר, אומאויפהערלאָך. אָנגעשטרענגט אלע חושים. מ'וואַרט אויף א קול, אויף א וואַרט, אויף א טאַט, וואָס זאָל באַווייזן, אז די האָפנונג האלט ביי מקום ווערן. אז זי ווערט מקוים.

און אזא קול לאָזט זיך הערן. אזא טאַט — געשעט. און א בהלה ווערט אין אידישן פאָלק. דער עקסטאַז האָט קיין ברעג ניט. די גאולה איז געקומען — ווער קאָן דען בלייבן שטיל־שוויגענד? דער גואל, משיח, שטייט פאַר די אויגן — ווער זאָל אים דען ניט פאַרגעטערן?

דער גואל, דער משיח איז געווען שבתי־צבי.

אין יאָר 1626 איז ער געבוירן געוואָרן ביי אָרימע עלטערן אין דער שטאָט סמירנא. פון דער אינגסטער קינדהייט אָן, ווייזט ער אַרויס געניאַלע פייאיקייטן. ניטאָ דער צוויוג פון תלמודישן

וויסן, וואו ער זאָל ניט זיין געווי באקאַנט. אַלץ, וואָס הייסט אידישע ליטעראַטור, האָט ער דורכגענומען. אָבער קבלה און מיס־טיק איז אים אַמליבסטן. צו פופצן יאָר שוין גיט ער זיך איבער אינגאַנצן דער קבלה, דערהויפט אָבער — דער פראַקטישער. איר תכלית — אראָפּברענגען משיח'ן, איז אים זייער אָנציענד. יאָרן אויף יאָרן פאַרברענגט ער אין פּרישות, אין דחקות, אין הונגער און לערנט דעם זהר, דעם אר"י'ס קבלה־ספּרים, רבי חיים וויטאַל'ס. אָבער ווי באַהאַלטן און אָפּגעשיידט ער איז, קלייבן זיך דאָך ארום אים צונויף געציילטע מקובלים, וואָס קומען זיך אָפט צונויף מיט אים. מיט זיי אינאיינעם מאַכט ער אָפט אויספלוגן צום ים, דאַרט פּראַווען מען טבילות, מיט די דערהויבנסטע כוונות, און דאַרט, אונטער'ן פריייען הימל, האַלט מען אָפּ תפילות, הייסע, אין טרערן ארויסגעבראַכטע און פון צעבראָכענע הערצער. אויפריכטיג און מיט טיפן גלויבן אָן דער וויכטיקייט און צוועקמעסיקייט פון דעם ארט לעבן און טאָן, קימערט זיך ניט די גרופּע, און נאָך וויניגער שבתי־צבי, וועגן דעם, וואָס די מענשן ארום מיינען פון זיי. עס אינטערעסירט אים ניט. דערפאַר אָבער אינטערעסירט זיך שטאָט און לייט מיט אים. מ'וערט געוואויר וועגן זיין אויפּפירונג און מ'חויבט אָן צו קוקן אויף אים, ווי אויף א הייליגן. ער ווערט אָנגענומען. חשוב. אפילו בא זיינע אייגענע עלטערן. דער פאָטער באַמיט זיך און מאַכט אים רייך התונה. איין מאָל און נאָך א מאָל. ער וויל אָבער ניט וויסן פון קיין צוזאַמענלעבן מיט א פרוי, און גט זיך מיט זיי. אים ציט צו דער געזעלשאַפט פון מקובלים. און זיי ציט נאָך מער צו אים. זיין שיין געשטאַלט, זיין אָנגענעמע שטים, שטאַרקער טעמפּעראַמענט, גרויסע לומדות און גוואַלדיג וויסן אין קבלה און דערהויפט—זיין אַסקעטיש שטייגער לעבן, ציט־צו אים א גרויסע צאָל פאַרערער. אין שטאָט קומט א שפּע — און צוליב דער מלחמה צווישן טערקיי מיט דער וועלטציאַליסטישער רעפובליק, טראָגט זיך אַריבער דער מסחר פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל קיין סמירנא — מענשן ווערן רייך, אפילו שבתי־צבי'ס פאָטער ווערט רייך, אָבער אים גייט עס אַלץ פאַרביי. ער בלייבט בא זיין

קבלה, בא זיינע סגופים און תעניתים. די נעכט פארברענגט ער אין אומוואנדערן ארום שטאָט אין תפילות זאגן און תהלים זינגען. דער שטייגער לעבן האלט אים אין שטענדיגן עקסטאז, אין שטענדיגן שוועבן איבער דער ראָלער וועלט — א מדרגה, וואָס פירט דירעקט צו קדושה — א שטאפל אין דער לייטער, אויף וועלכער מענש מוז שטייגן, כדי געלייטערט צו ווערן און אימשטאנד זיין צו באפרייען אלע פונקען פון הייליגן ליכט, וואָס שמאכטן אין דער טומאה — ווייל איינגעשמידט אין קערפערלאכע קיטן, באפרייען זיי, געבן זיי א תקון — דורכ'ן פאראיניגן זיי מיט זייער קוואל, מיט'ן געטלאכן, אומערמידלאכן הייליגן ליכט. ווערט דאָס דערגרייכט — דאן איז די טומאה באזיגט און אויסגעראָט. דאן וועט דאָס פאלק ישראל אויפגעריכט ווערן אין ארץ־ישראל, און די הימעלשע מלוכה וועט אויפגעריכט ווערן אויף דר'ערד. אָבער ענדגילטיג קאָן די טומאה אויסגעראָט ווערן, און ממילא, די גאולה געבראכט ווערן, נאָר דורך משיח'ן — ווייל ער אליין נאָר וועט דערגרייכן די העכסטע מדרגה פון קדושה. און דאָס יאָר 1648 איז באשטימט געווארן ווי דאָס יאָר ווען משיח דארף קומען. לויט א באשטימטער שטעלע אין זהר, איז די דאָטע געווארן פעסטגעשטעלט. אָבער אויך די קריסטלאכע וועלט, האָט, לויט אירע מיסטישע זעהונגען באשטימט, אז ארום דער צייט, נאָר מיט 18 יאָר שפעטער, וועט מיט אידן געשען עפעס אויסערגעווענלאכעס: אָדער משיח וועט קומען, אָדער אידן וועלען אָנערקענען דעם גוי'אישן משיח — קריסטוס'ן. די דאָזיגע שטימונגען און שפירונגען האָבן פול געמאכט די לופט ארום שבתי־צבי. און בא זיין גאנצן אפגעשיידט זיין פון דער וועלט, איז אויך ער אָנגעשטעקט געווארן פון די דאָזיגע מיסטישע, איבערע־מיסטישע שטימונגען. עקזאלטירט, ווי ער איז געווען, אויפגעשרויבט אויף אלע חושים, און דערצו — די פארגעטערונג, וואָס מ'האָט אים פון אלע זייטן אנטקעגן געטראָגן, ברענגען זיין קראנק געמיט צום געדאנק: צי איז ער ניט אמאל דער הייליגער משיח, וואָס האָט די וועלט־אויפגאבע: אויסצולייזן דאָס אידישע פאלק? און אויב פאר משיח'ס קומען

מוזן זיין „חבלי־משיח", „משיח־ווייטאָגן", פיין און ענויים — פעלן אויך זיי ניט.

וואָרים דאָס פאָראויסזען פון די מיסטיקער, אַז אין יאָר 1648 וועט מיט אידן געשען אויסערגעוועגלאַכעס, איז מקוים געוואָרן: עס איז דאָס יאָר ת"ח, וואָס איז מיט בלוט פאַרשריבן אין דער געשיכטע פון די אוקראַיניש־פוילישע אידן. און שבתי־צבי זעט אין די שחיטות פון דעם יאָר יענע חבלי־משיח, וואָס אידן איז באַשערט אויסצושטיין, איידער משיח וועט קומען. לכתחילה איז אים זיין איינפאַל: אַז ער איז אפשר משיח, בלויז אַ השערה. גאַנץ פעסט אין דער מיינונג איז ער ניט. נאָר אַז ער איז מגלה זיין געדאַנק פאַר זיינע חברים, און יענע זענען מסכים מיט אים — שטאַרקט עס אים ביסלאַכווייז, ביז עס ווערט בא אים אַ פעסטע איבערצייגונג:

ע ר א י ז מ ש י ח !

און אַז משיח, איז אים ערלויבט, וואָס די תורה האָט פאַרבאָטן. ערלויבט ער זיך אַרויסצוברענגען גאָט'ס נאָמען (יהוה), ניט „אדוני", ווי אידן זאָגן, נאָר ווי די אותיות מיט די נקודות לייענען זיך — און אַז די רבנים פרעגן אים: „ווי ערלויבסטו זיך אַרויסצוברענגען גאָט'ס נאָמען לויט זיינע אותיות?" ענטפערט ער זיי: „משיח איז געקומען, — דאָס בין איך. און משיח'ן איז אַלץ ערלויבט". נאָך אַזאַ ענטפער, לייגן אים די רבנים אַריין אין חרם און ער מוז פאַרלאָזן סמירנא. גייט ער פון דאָרט קיין סאַלאָניק, פון סאַלאָניק קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. אומעטום דערווערבט ער זיך אָנהענגער, אָבער אומעטום יאָגט אים אָן דער חרם פון סמירנא און ער קאָן אויף קיין אָרט ניט בלייבן. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל שטייט־צו צו אים אַ טיכטיגע קראַפט: אברהם יכיני, וועלכער האָט געהאַט אַ קאָלאָסאַלע ווירקונג אויף דער ענטוויקלונג פון דער שבתי־צבי באַוועגונג. צי האָט ער ווירקלאַך געגלויבט אָן דער געטלאַכער מיסיע, וואָס ליגט אויף שבתי־צבי — דאָס בלייבט א ספק. ער איז אָבער איבערצייגט, אַז אויב ס'זאָל זיך איינגעבן צו סוגעסטירן שבתי־צבי'ן, אַז ע ר א ל י י ן זאָל זיין שטאַרק גענוג אין זיין גלויבן

אין זיך — דאָן קאָן ער באמת אויפטאָן וואונדער. און כדי צו ברענגען שבתי־צבי'ן צו אזא פעסטן גלויבן, פעלשט ער כתבים, לאָזט זיי שטאמען פון אלטע צייטן, און אין זיי זענען פארשריבן נביאות, וואָס זענען, אין יענע אלטע צייטן געזאָגט געוואָרן וועגן שבתי־צבי; אז ער וועט געבוירן ווערן אין דעם און דעם יאָר, אין דער און דער שטאָט, בא דעם און דעם אידן — אלץ, ווי עס איז מיט אים געשען, און אז ער וועט זיין דער אמת'ער משיח. דערצו איז דאָרט פול געווען מיט קבלה, מיט שמות, מיט וואונקען דערויף, אז דאָס פאָלק וועט אים ערן, די רבנים — האָסן און פארפאָלגן. און אז די ענגע־ווארט איז די ריכטיגע צייט ווען די אידן זאָלן אויסגעלייזט ווערן. די דאָזיגע כתבים און די נביאות וואָס אין זיי מאכן אויף שבתי־צבי א קאָלאָסאָלן איינדרוק. ער קוקט זיך אום ארום זיך, ארום דער וועלט און איבערצייגט זיך אלץ מער, אז אלץ, וואָס אין די כתבים שטייט געשריבן, איז ריכטיג. און טאקע אזוי: ערט אים דען ניט דאָס פאָלק? פארפאָלגן אים דען ניט די רבנים? וועלט דען נאָך וועניג אידיש בלוט פארגאָסן? מיט דער איבערצייגונג אין זיין משיח'שאפט וואנדערט ער איבער פון קאָנסטאנטינאָפאָל קיין קאירא. דאָ וואָרט אויף אים גאָר גרויסער ערפאָלג. פיל מקובלים, צווישן זיי לומדים און געלערטע שטייען־צו צו אים. דאָ באקומט ער א רייכן און חשוב'ען אָנהענגער איינעם: רפואל יוסף (נערופן: סעראָפא פאשא), א גביר אדיר, וואָס פירט דאָך אן אסקעטיש שטייגער לעבן, און ער גיט איבער זיין גאנץ פארמעגן אין רשות פון שבתי־צבי, אז ער זאָל דאָס פארוואנדן צו זיינע גאולה־צוועקן. פון קאירא פאָרט ער קיין ארץ־ישראל און אונטערוועגס, אין עזה, טרעפט ער דעם עקזאלטירטן מקובל נתן בנימין, וואָס וועלט שבתי־צבי'ס „רעכטע האנט". א גלענצנדער רעדנער איז ער און א פאר־טרעפלאכער שרייבער. די אָנהענגער פון שבתי־צבי זענען אין אים אליהו הנביא, וואָס דארף דאָך קומען און אָנזאָגן אידן, אז משיח גייט... דאָן קומט ער און די זיינינע אין ירושלים, וואָס זאָל ווערן דער צענטער פון דער גאולה־טעטיקייט פאר די אידן פון דער גאנצער וועלט...

דאָ, „באם טויער פון היכל" — ווי ירושלים ווערט אָנגעזען פון אידן — זוכט שבתי־צבי די שכינה אַראָפצוציען אויף זיך; רוח־הקודש אַראָפצונידערן אויף זיך און אינאיינעם דערמיט — דעם נייסט פון גבורה און שטאַנדהאַפטיקייט, וואָס האָט די גרויסע אידישע גבורים אויסגעצייכנט. דאָ נעבטיגט ער אויף הייליגע קברים. דאָ טאָנט ער אין די שולן און בתי־מדרשים, על התורה ועל העבודה. דאָ קומט ער צו דער העכסטער מדרגה פון משיח־בענקשאַפט, זינגענדיג די נאַציאָנאַלע לידער פון ישראל נאָנארע. און ער וואַקסט אין מדרגות, און זיין נאָמען וואַקסט. ער באַקומט א שם אין דער נאָנצער אידישער וועלט — צו וואָס עס העלפן אויך די אויפרופן, וואָס זיינע נאָענטע האָבן פאָנאַנדערגעשיקט איבער גאָר דער וועלט. און וואָס מער אַנדערע גלויבן אין אים, אַלץ מער גלויבט ער אַליין אויך אין זיך. א פאָר צופאַלן — ער העלפט ארוים די אידן אין ארץ־ישראל פון א שווערן אָפצאָל, וואו זיין פרוינד רפאל יוסף איז אים בייגעשטאַנען, און אַן אוקראַינער אידיש מיידעל, שרה, וואָס האָט זיך איינגעראַטן, אז זי איז באַשטימט פאַר משיח'ן, קומט אַראָפּ און האָט חתונה מיט שבתי־צבי — ברענגען דעם בריטן עולם צו גלויבן, אז עפעס געטלאַבעס שטעקט ווירקלאַך אין אים. איינס נאָך איינס און א פלאַן ווערט געבוירן און אויסגעארבייט: פון ירושלים־אויס זאָל מען אָרגאַניזירן די אידן פון דער נאָנצער וועלט, נאָכדעם זיך צוועקלאַזן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אַראָפוואַרפן דעם סולטאַן און שבתי־צבי זאָל ווערן א מלך אין ארץ־ישראל. באַלד איז מען אויך צוגעטראָטן צו דער ארבעט. אויפרופן זענען פאָנאַנדערגעשיקט געוואָרן צו אַלע גרויסע אידישע ישובים, שליחים האָט מען געשיקט קיין אפריקע, קיין איראָפּע און אזיע, מ'זאָל וועקן אידן צו תשובה און אָרגאַניזירן אידן צו משיח'ן.

איז אָבער דאָס דעמאָלטיגע ארץ־ישראל מיט צוויי טויזנט נפשות, אינגאַנצן אָפּהענגיג מיט זיין עקזיסטענץ פון די רבנים אין גלות. און פוילן, וואָס האָט שטענדיג געשטיצט דעם ישוב אין ארץ־ישראל, איז נאָך גזרת ת"ח אינגאַנצן חרוב געוואָרן. דער דלות אין ארץ־ישראל איז געווען אומגעהויער. דאָס געפיל פון אָפּהענ־

גיקייט — זייער טיף, און דער פּחד פֿאר'ן מאָרגנדיגן טאָג האָט אָפּגענומען בא זיי דאָס לעצטע ביסל מאָראַליש זעלבסטשטענ־דיקייט. אז מ'האָט אין דער צייט דערהערט פון די רבני'שע חרמות נעגן שבתי־צבי, האָבן די ארץ־ישראל רבנים אָנגעהויבן צו זוכן מיטלען, ווי אזוי פּטור צו ווערן פון משיח'ן. שבתי־צבי מוז פּאָלגן. ער קערט זיך אום אהיים, קיין סמירנא, וואו דער אמאָליגער חרם אויף אים איז לאַנג שוין געווען פֿאַרגעסן. וועדט סמירנא דער משיח־צענטער (1665). דאָס קליינע פּאָלק, די אָרימע און דער־שלאָגענע, גייען אָרויס פון די כלים פון די פּויערדיגע רעדעס, וואָס שבתי־צבי'ס מקורבים האָלטן. די העכערע שיכטן שטייען צו צו אים, נאָך קורצער איבערלייגונג. און צווישן זיי קומען אפילו לומדים און פֿרנסים. עס קומען אהער פֿאַרשטייער פון די „גלויביגע" פון פֿאַרשידענע שטעט אין טערקיי. מ'קומט אפילו פון ירושלים. אלע, וואָס שטייט אין באַרונג מיט שבתי־צבי איז פֿאַרנומען מיט תעניתים, מיט פּיניגן דאָס לייב, מיט צדקה־געבן און תשובה טאָן. סמירנא איז געוואָרן אַן אמת'ער לאַגער פון בעלי־תשובה. אפילו גאַסן־דעמאָנסטראַציעס האָט מען געמאַכט פֿאר שבתי־צבי, און „לעבן זאָל דער קעניג" — האָט מען גערופן פֿאר אים. און אָנשטעקענד איז די סמירנא'ר לופט געוואָרן פֿאר נאָענט און פֿאר ווייט. ביז איבער גרעניצן און ווייטע ימים האָט זי געגרייכט. און אין גאָר דער וועלט האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן נביאים און נביאות, דערהויפּט נ ב י א ו ת, וואָס האָבן אין היסטעריש־צושטאַנד מודיע געווען אין אלע גאַסן, אז משיח איז געקומען, אז דער בית־המקדש וועדט באַנייט, און אידן קערן זיך אום קיין ארץ־ישראל. און גרויסע מענשן־מאַסן, אלט און יונג, רייך און אָרים, תלמידי־חכמים און עמי־הארצים — אלע וועדן ארומנעכאַפט פון דעם גלויבן. נעכטיגע צווייפלער, פון וועלכע מאָטיוון אויך, וועדן היינט גלויביגע. נעכטיגע פּאַסיווע קומען היינט צו עקטויאַסטי־שער אקטיוויטעט. גרויסע רבנים הויבן אָן צו געפינען א באַרעכ־טינונג צו דעם גלויבן אַן שבתי־צבי. אפילו אזא פילאָזאף ווי ספי־נאָזא בלייבט ניט גלייכגילטיג צו דער באַוועגונג. און אז אַנדערע

רבנים פּראָטעסטירן געגן דעם, וואָס שבתי־צבי האָט מבטל געמאַכט דעם תענית עשרה־בטבת (און שפּעטער אויך שבעה־עשר בתמוז און תשעה־באב) — וואָרים צו וואָס פאַסטן אויף חורבן בית־המקדש, אַז ער ווערט שוין ווידער אָפּגעבויט ? ! — האָט זיך קיינער מער ניט גערעכנט מיט'ן פּראָטעסט. און אַז איינער פאָדערט פון אים אַ וואונדער, וואָס זאָל באַשטעטיגן, אַז ער האָט רעכט מבטל צו זיין אַ תענית, האָט שבתי־צבי געענטפערט: „צו וואָס מופתים באווייזן ? דער בעסטער מופת וועט זיין, וואָס מיט דיינע אויגן וועסטו זען, ווי טויזנטער און טויזנטער אידן וועלן פון תענית מאַכן אַ יום־טוב". און אַזוי איז געווען. די שבתי־צבי באַוועגונג איז אַריבערגעוואַקסן די רבנים מיט זייערע צוימען. אין אַמסטערדאַם און אין ווענעדיג, אין דייטשלאַנד און אין אונגאַרן, אין פּוילן און אין עסטרייך — אומעטום איז די באַוועגונג געוואַקסן פון טאָג צו טאָג, פון בריוו צו בריוו, וואָס פלעגט אָנקומען פון סמירנא אַהין, דערהויפּט צו די ספרד'ישע אידן. אין די בתי־מדרשים און אויף פרייע פּלעצער האָט מען די בריוו געלייענט. מיט פּאַראַד און מיט מוזיק און אין יום־טוב־קליידער האָט מען די בריוו פאַרעפנטלאַכט. אויך די קריסטלאַכע און מחמד'נישע וועלט איז איבערצייגט, אַז משיח איז געקומען און די אידן ווערן שטאָלץ באַ זיך. זיי ערקלערן די גויים, אַז אויס: זיי זענען שוין מער ניט קיין קנעכט באַ די גויים פון דער וועלט. און די גויים הערן דאָס, ווי אַ זעלבסטפאַרשטענד־לאַכקייט. זיי האָבן עס דאָך אויך אַליין שוין געזען און באַגריפן... מ'פאַרקויפט אויס, און מ'לאָזט אויף הפקר הייזער און גיטער און פאַרמעגן, און מ'וואַרט אויפ'ן נאָענטן טאָג, ווען מ'וועט זיך לאָזן אין וועג אַריין. מ'זאַמלט זיך אין די האַפן־שטעט: האַמבורג, אַמסטערדאַם, ווענעדיג, ליווארני, און אויך אין די מאַראָקאַנישע האַפן־פּלעצער. אידן שמאַכטן נאָך אויסלייזונג. און נאָר ווייניגע האָבן עס געפּרובט אָפן זיך אַנטקעגן צו שטעלן. אַ פאָלק האָט זיך פון פאַרקימערונג אַרויסגעריסן, ווער זאָל אים שטערן ? אַ פאָלקס־באַגייסטערונג האָט די וועלט פאַרפלייצט, ווער קאָן זיך דען אַנטקעגנשטעלן ?

ס'קומט דאָס יאָר 1666. שבתי־צבי איז איצט אַלט שוין פערציג יאָר, און ער און די זיניגע באשלאָסן זיך צו לאָזן קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אראָפּווארפן דעם סולטאַן און אויפריכטן דוד'ס שטול אין ארץ־ישראל. דער דאָזיגער באשלוס האָט זיך בלויז־שנעל פארשפרייט איבער אַלע גלות־לענדער. מיט גוואַלדיגן שטוינען הערט מען צו די געוואָגטע אונטערנעמונג פון משיח'ן און מיט א ציטערניש אין די לענדן און איינגעהאַלטענעם אָטעם ווארט מען אויף נסים. די אידן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל באגעגענען דעם „מלך המשיח" מיט אָפּענע אָרעמס. דער סולטאַן איז ניט געווען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. און דער גרויס־וויזיר, זעענדיג דעם טומל, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן, סיי צווישן אידן, סיי צווישן מחמד'אנער, ארום דעם נייַ־אָנגעקומענעם, לאָזט ער שבתי־צבי שמידן אין קייטן און אריינזעצן אין פעסטונג. לכתחילה ווערן די נאָכפאָלגער ווי ענטוישט. אָבער אינגיכן טרייסט מען זיך: אויב מ'האָט אים בלויז אין תפיסה אריינגעזעצט און ניט גע'הרג'עט, איז שוין דאָס אַליין אויך א גרויס וואונדער. שבתי־צבי אַליין האָט פארשטאַנען, אז די קייטן און די תפיסה נעמט זיך דערפון, וואָס דאָס פאַלק האָט נאָך ניט גענוג תשובה געטאָן, מוז ע ר, דורך זיינע לידן, אויסקויפן די זינד פון פאַלק. און ער נעמט עס אָן פאר ליב. און אז דער גרויסער עולם אָנהענגער האָט זיך בארואיגט, קויפט מען אונטער די שומרים און מ'פארוואַנדלט די פעסטונג אין א פאַלאַץ („מגדל־עוז" האָט מען אים גערופן), רייך געמעבלירט און שיין באפוצט; דעם ארעסטירטן טוט מען אָן בגדי־מלכות, א טראָן שטעלט מען אויף אין פעסטונג און שבתי־צבי זעצט זיך אויפ'ן טראָן. אַלע אכוועזענדע שוערן אים אונטערטעניקייט און פון ווייטע שטעט און לענדער קומען אָן מעלדונגען פון מאַסן גרויסע, פון קהלות גאנצע, אז זיי שווערן טרייקייט דעם מלך־המשיח. און שליחים זענען צום מלך געקומען פון מצרים און פון טערקיי, פון איטאַליע און פון פאַלעסטינע, פון אזיע און פון אפריקע, פון האָלאַנד און פון דייטשלאַנד און פון פוילן איבערצוגעבן טרייַע אונטערטעניקייט אין נאָמען פון די דאָרטיגע אידן.

דער „ועד ארבע ארצות" שיקט צוויי גרויסע קראָקויער תלמידי־חכמים און מיוחסים אלס דעלעגאַציע צום געפאַנגענעם מלך. זיי קומען אהין און ווערן נשתומם דערפון, וואָס זיי זעען ארום זיך; א קעניגלאַכער פּאַלאַץ, א קעניגלאַך באַנעמען. זיי בעטן באַם מלך הילף געגן כמעלניצקי'ס שחיטות און ער טרייסט זיי, אז ער פּאַר־געסט קיינמאָל ניט אָן די אידישע צרות און אינגיכן וועט קומען דער טאָג פון שטראָף. די דעלעגאַציע פּאַרט אַוועק געטרייסט. און קומענדיג קיין פּוילן צוריק, ווערן בריוו פּאַנאַנדערגעשיקט אומעטום, וואוהין זיי האָבן געקאָנט גרייכן, און אין די בריוו ווערט נערופן צו זאַמלען זיך און פּאַראיינען זיך ארום משיח'ן, וואָס וועט אינ־גיכן אָנהויבן צו באַווייזן גרויסע וואונדער און אויסלייזן די אידן פון אלע זייערע צרות. און אז דאָס אלץ איז ווייט און בריט מפורסם געוואָרן, איז אויפגעשטאַנען דער גרויסער פּוילישער מקובל רבי נחמיה הכהן און האָט זיך אַוועקגעלאָזט קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, כדי אליין זיך צו איבערצייגן אין דער ריכטיגקייט פון די אלע קלאָנגען וועגן משיח'ן, וואָס זענען צו אים דערגאַנגען. ער איז אהינגעקומען. א לאַנגע צייט פּאַרבראַכט מיט שבתי־צבי. דער לעצטער האָט פּאַר רבי נחמיה'ן אָנטדעקט אלע זיינע מיינונגען און פּלענער און רבי נחמיה איז געבליבן אומצופרידן. אז ער איז ארויסגעקומען פון שבתי־צבי, האָט ער אויפגעהויבן א גרויסן טומל:

— אידן, איר זענט אָפּגענאַרט! דער וואָס זיצט דאָרט איז קיין משיח ניט!

ער האָט געמיינט, אז דאָס פּאַלק וועט זיך לאָזן רעדן, דאָס פּאַלק איז אים אָבער באַפּאַלן מיט זלזולים און מיט געשלעג, האָט ער באשלאָסן צו ווירקן מיט גוואַלט. דערשלאָגט ער זיך אָן אודיענץ באַם גרויס־ווייזיר און פּאַר'מסר'ט פּאַר אים שבתי־צבי, אז ער טראָגט זיך אום מיט רעוואָלוציאָנערע געדאַנקען און וויל אונטער־גראָבן דעם סולטאַנ'ס טראָן. די מסירה גרייכט צום סולטאַן און ער לאָזט ארויסרופן צו זיך משיח'ן. די פּלוצלינגדיגע איינלאַדונג צום סולטאַן וואַרפט אָן אים אויף שבתי־צבי. ער ווערט בא זיך געפאַלן. אָפּהענגיג. די איניציאַטיווע איז איבערגענאַנגען אין

האָנט פונ׳ם שונא, און ער מוז זיך אונטערגעבן. ניט קיין גוטער סימן... קיין נס איז נאָך אלץ ניט געשען. דער גרויסער עולם, האָט ער מורא, וועט אָנהויבן זיך צו וואקלען, און דאן... האָט ער דאָך זיין גאנצן גלויבן אין זיך געשעפט פון דעם גלויבן און באגייסטערונג פון פאָלק! דאָס צוזאמענטרעפן מיט׳ן סולטאן שרעקט אים. ער באפעלט אלע זאלן מתפלל זיין פאר אים. און דעם פופצענטן אלול 1666 קומט פאָר די אודיענץ באם סולטאן. דאָ פרענט בא אים דער סולטאן:

— כ׳האָב געהערט זאָגן אויף דיר, אז דו ביסט א געטלאכער מאן, אז דו ווילסט אויסלייזן די אידן פון גלות און זיי אוועקפירן קיין ירושלים, אין מיין לאנד אריין. איז עס טאקע אמת, אז דו ביסט משיח?

און משיח האָט געענטפערט:

— א אידישער געלערנטער בין איך און דעם גרויסן גאָט פון אברהם דין איך פון מיין קינדהייט אן. און דאָס, וואָס מענשן זאָגן אויף מיר, אז איך בין משיח, איז אז ס׳וועט קומען די צייט און גאָט׳ס ווילן וועט זיין דערביי, וועט עס מקוים ווערן. צי דאָס וועט געשען דורך מיר אדער דורך אן אנדערן, ווייסט נאָר אין גאָט אין הימל.

דעם סולטאן אין דער ענטפער ניט געפעלן. ער הייסט געפאנגען נעמען אלע חשוב׳ע אידן אין קאָנסטאנטינאָפאל און זיי, אינאיינעם מיט זייער משיח׳ן, אויפהענגען. דער טאָלמעטשער, א גע׳שמד׳טער איד, וואָס איז דערביי געווען, האָט אים אויפמערקזאם געמאכט אויף דער גרויסער סכנה, וואָס שוועבט איצט איבער׳ן קאָפ פון כלל־ישראל. שבתי־צבי איז צוזאמענגעבראכן. האָט אינגאנצן זיך פארלוירן.

— ווי ראטעוועט מען דאָס אידישע פאָלק? — האָט ער אין פארלוירנקייט און פארצווייפלונג געפרעגט באם טאָלמעטשער.

— ש מ ד — האָט דער טאָלמעטשער אים קורץ געענטפערט, און אים דערלאנגט דעם טערקישן טורבאן.

שבתי־צבי האָט דעם טורבאן אָנגעטאָן — א סימן, אז ער האָט אָנערקענט דעם מחמד'נישן גלויבן.

איצט האָט אים דער סולטאן באפרייט פון פעסטונג. זיין ווייב און אייניגע מקורבים נעמען אויך אָן דאָס מחמדאנענטום. דער גרויסער עולם צעלויפט זיך אין גרויס שרעק און יאוש. אָבער שוין א גע'שמד'טער, זאמלען זיך אלץ נאָך ארום אים פארגעטערער. ער אליין בלייבט אויך נאָך איבערגעגעבן דעם אידנטום און ווינציגע, אָבער פון אומעטום, מעלדן אים אויך איצט נאָך טרייקייט. נאָר אז דער סולטאן ווערט געווואויר, אז שבתי־צבי פארקערט אלץ נאָך מיט אידן, לאָזט ער אים פארשיקן אין ווייטן אלבאניען, וואוהין קיין אידישער פוס קומט ניט. דאָרט, אין דעם פארוואָרפענעם שטעטל ד א ל צ י נ א, פארברענגט ער זיינע לעצטע יאָרן אין עלנט, קראנקייט און אָרימקייט. פאר זיין טויט האָט ער געבעטן זיינע וועכטער, אז זיי זאָלן אים ניט באגראָבן, נאָר א גוסס'ען זאָלן זיי אים אוועקלייגן באם ברעג ים, כדי דער שטראָם זאל אים פארטראָגן און קיין מענש זאל ניט וויסן, וואו זיין געביין איז אהינגעקומען און מ'זאל ניט קומען אויף זיין קבר.

יום כפור 1676 איז ער געשטאָרבן. צי האָבן די וועכטער געפאלגט זיין צוואה, צי ניט, ווייסט מען ניט. אָבער זיין געדענקניש איז ביז אויפ'ן היינטיגן טאָג ניט אינגאנצן פארשוואונדן. אין פארשיידענע ערטער, דערהויפט אין נאָענטן מזרח, געפינען זיך אויך איצט נאָך קליינע סעקטן, וואָס געדענקען זיין נאָמען און פארגעטערן אים.

דער בעל־שם

„רבי ישראל בעל־שם", דער „בעל־שם", דער „בעל־שם־טוב", אדער דער „בעשט" — דאס זענען די נעמען פון דעם מענטשן, וואס האט געשאפן די חסידות. מיסטיק און עקסטאז — דאס זענען די צוויי עלעמענטן פון וועלכע די חסידות באשטייט. פון דער פארבינדונג צווישן עקסטאז און מיסטיק איז אויך ארויסגעקומען די לעגענדע וועגן דעם שאפער פון חסידות.

און אט זעט דעם וואונדער: דער מענש, דער בעל־שם, האט געלעבט, מ'קאן זאגן, כמעט אין אונזערע צייטן. אין צייטן, וועו געשייענישן און ערשיינונגען ווערן פארשריבן און נע־דרוקט און פיל פארשפרייט. מענטשן זעען נאך כמעט דעם בעל־שם'ס טריט. מ'ווייסט, וואו ער איז געבוירן, וואו געוואנדערט, וואו געווירקט און וואו זיינע ביינער רוען. א דאלע פערזע־לאקייט, אלזא, ווי אייגער פון אונז: מיט ערפאלג און דורכ־פאל, מיט שלעכטע יארן און גוטע יארן.

קומט מען אבער זאמלען דעם מאטעריאל פאר זיין לעבנס נעשיכטע; זיפט איר עס און קלייבט עס איבער, בלייבט בא אייך אין די הענט בלויז... לעגענדע. זי זעמט אים אויף נאך פארן געבוירן, און לאזט אים ניט אפ ביז א שטיק נאכן טויט.. די לעגענדע, אדער לעגענדעם, זיינען כאראקטעריס־טיש פארן פאלק, וואס האט זיי געשאפן. פאר דער צייט, ווען מ'האט זיי נעשאפן, אבער קיין געשיכטע זענען זיי ניט.

איר ווילט קענען די אפשטאמונג פונ'ם בעל־שם? דער־ציילט מען אייך:

אין דער מדינה וואלאכיי, אין שטעטל אקופ, נאענט בא דער פוילישער גרענץ, האט געלעבט א איד, רבי אליעזר מיט

זיין ווייב. אלטע לייט זענען זיי געווען, אַרימעלייט און האָבן קיין קינדער ניט געהאַט. ויהי היום, באַפאַלן רויבער די שטאָט און נעמען צו רבי אליעזר'ן אין געפאַנגנשאַפט, און זיין אלטע אַנטלויפט אין אַן אַנדער שטאָט און ווערט א הויב־אַמע. האָט מען דעם אלטן פֿארקויפט פֿאר א קנעכט אין א וויטער מדינה, וואו קיין אידן זענען ניט געווען, האָט ער יאָרנלאַנג געדינט זיין בעל־הבית און פֿאר זיין ערלאַכקייט האָט אים דער בעל־הבית געמאַכט פֿאר א פֿאַרוואַלטער איבער זיין גאַנצער ווירט־שאַפֿט. דער בעל־הבית איז געווען אַזוי צופֿרידן פון אים, אז ער האָט אים אפילו ערלויבט צו האַלטן שבת. אין א צייט פֿרום האָט אים זיין בעל־הבית צוועקגעשיינקט צום מלך'ס יועץ, איז ער דעם מלך'ס יועץ אויך זייער געפֿעלן געווען. האָט ער אים ערלויבט צו האָבן א באַוונדערן הדר, וואו ער האָט שטענדיג געדאַוונט און געלערנט. כיחמת דעם, וואָס ער האָט דעם מלך'ס יועץ געגעבן צמאל א גוטע עצה, איז ער באַקאַנט געוואָרן מיט'ן מלך אליין אויך, האָט אים דער מלך געמאַכט פֿאַרן עלטסטן און פירער פון אַלע זיינע חילות, און יעדעם מאָל, וועו ער האָט זיך נעפּילט געדריקט, און האָט געוואָלט אַנטלויפן, האָט מען אים פון הימל מתרה געווען: „אייל זיך ניט, די צייט איז נאָך ניט געקומען!" אז דעם מלך'ס יועץ איז געשטאָרבן, האָט דער מלך גענומען דעם יועץ'ס טאָכטער, און זי נעגעבן רבי אליעזר'ן פֿאר א ווייב. ער האָט זי אָבער ניט אָנגערירט הלילה. און אז זי איז צוגעשטאַנען צו אים, ער זאָל איר געבן באַשייד אויף זיין דערווייטערן זיך פון איר, האָט ער איר דערציילט, אז ער איז א איד. אז זי האָט דאָס דערהערט, האָט זי אים אָנגעשאַטן מיט גאָלד, מיט זילבער, מיט טייערע שטיינער און באַלד אים אָפּגעשיקט אין זיין לאַנד צריין. אין וועג זענען אים באַפֿאַלן גזלנים און אַלץ אָפּגענומען פון אים. האָט ער נעהאַט גרוים פֿארדרום. איז נעקומען אליהו הנביא און האָט צו אים געזאָגט: אין דעם זכות וועסטו האָבן א זון, וואָס וועט זיין א ליכט אין די אויגן פון

פֿאלק ישראל, און ישראל וועט ער הייסן". איז דער אלטער געקומען פֿריִם, און האָט געטראָפֿן זיין ווייב, איז בא זיי אויף דער עלטער געבוירן געווארן א זון, האָבן זיי אים א נאָמען געגעבן ישראל — דאָס איז דער בעל-שם — און זיי זענען שוין דעמאָלט אלט געווען קרוב צו הונדערט יאָר.

אז מ'האָט דאָס קינד אנטוויינט, איז דאָס קינד געבליבן אן טאטע-מאמע. איז ישראל'יק געבליבן אויף קהל'שער השגחה. אין חדר ווילֿ ער ניט זיצן, אנטלויפט ער פון חדר און בלאָנקעט זיך ארום אין פעלד און וואלד. און אז שטאָט זעט, אז דער יתום איז א לא-יוצלח, לאָזט מען אים לויפן. ווערט ער א בא-העלפער בא א מלמד.

אָבער א באהעלפער צו א באהעלפער איז ניט גלייך. אז ער איז געגאנגען מיט די קינדער איבער די אָקופער גאסן, פירנדיג זיי אין חדר צריין, האָט ער געזונגען מיט זיי. איז דאָס קול זיינס געגאנגען אין זיבעטן הימל. האָט ער דאָרט געמאכט אזא נחת-רוח, ווי דאָס געזאנג פון די לויים אין בית-המקדש. האָט זיך דער שטן זייער דערשראָקן. האָט ער זיך ארויסגעכאפט אין א מכשף. דער מכשף האָט זיך פארשטעלט פאר א וואלקאָק, א חיה אזא. האָט ער זיך געוואָרפן אויף די קינדער, בעת זיי זענען געגאנגען אין חדר צריין און זיי זענען זיך אלע צעלאָפן. דער באהעלפער האָט אָבער פאר-שטאנען וואס דא קומט פאָר, האָט ער אויסגערעדט די עלטערן, זיי זאלן אים אָנטרויען די קינדער און ער וועט זיי אפּהיטן פון אלדאָס בייז חלילה. האָבן זיי זיך געלאָזט איבערריידן. האָט ער געזומען א גרויסן שטעקן און אז דער וואלקאָק איז זיי נאָך אמאל באפאלן, איז דער באהעלפער צוגעלאָפֿען צו אים, האָט אים אזא קלאַפ געטאָן אין שטערן, אז יענער איז געפאלן א טויטער. שפעטער האָט מען דערזען, אז דאָס איז געווען דער ערל, דער מכשף.

פאָר זיין בריה'שקייט האָט מען דעם באהעלפער געמאכט פאר א וועכטער אין בית-המדרש. אלט געווען איז ער קרוב

צו דרייצהן יאָר. און שוין איצט איז ער א „נסתר": בעת אַלע לערנען אין בית־המדרש, שלאָפט ער. אָבער בעת אַלע שלאָפן — וואכט ער. לערנט ער, אז קיינער זאל ניט מערקן.

ווילט איר וויסן: וואָס ער לערנט? דערציילט מען אייך:

ערגיץ אין א שטאָט האָט געלעבט א וואונדערמאן מיט'ן נאָמען: רבי אדם בעל־שם. האָט ער ערגיץ אין א הייל געפונען כתבים, וואָס זענען פול געווען סודות און סודי־סודות פון דער תורה, פון קבלה און פראקטישע קבלה. נאָר אברהם אבינו האָט נעקענט די דאָזיגע כתבים, יהושע בן נון און דער דריטער: רבי אדם. האָט ער באוויזן וואונדער מיט'ן כח פון די כתבים: גאַנצע פאַלאַצן פון עפעס א קעניג האָט ער אויסגעריסן און אריבערגעטראָגן אין זיין שטאָט אריין. מיט'ן זעלבן כח האָט ער זיין פרוי אויסגעפוצט אין די רייכסטע קליידער, א. ד. גל. פאר זיין טויט האָט מען אים פון אויבן נעלאָזט וויסן, אז ער זאל די כתבים איבערגעבן דעם אינגל ישראל. האָט רבי אדם צוגערופן זיין זון, האָט אים איבערגעגעבן די כתבים און צו אים אזוי געזאָגט: געפין אויס א שטאָט מיט'ן נאָמען אָקופ; דאָרט וועסטו געפינען א בחור פון א יאָר פערצען, וואָס הייסט ישראל בן אלעזר, זאָלסטו די כתבים אים איבערגעבן.

און אזוי איז געווען. האָט דער בחור ישראל נעלערנט פון די דאָזיגע כתבים און איז געוואָרן א גרויסער למדן אין סתרי־תורה. און אין תורה איז ער נאָנג שוין געווען א למדן. איז ער אַוועק אין א שטעטל לעבן ברעד און איז געוואָרן א מלמד. האָט ער געפונען לייטזעליקייט אין די אויגן פון די איינוואוינער פון שטאָט. הן מיט זיין לומדות, הן מיט זיין פיין־קייט, איז וואו א סכסוך צווישן מענטשן, וואו א דין־תורה, איז מען געגאַנגען צו אים, אָבער פון זיינע „סתרי תורה" האָט קיין מענטש ניט געוואוסט.

און ווי האָט ער זיך אויפגעפירט אלס נסתר (פּאַרבאָרגענער צדיק) ?

האָט געטראָפן, אז רבי אפרים קיטעווער האָט געהאט א סכסוך מיט א איד פון יענעם שטעטל, וואו דער בעל־שם איז געווען מלמד, זענען זיי געקומען זיך משפט'ן פאר אים. ווי נאָר רבי אפרים האָט זיך באַוויזן פאר'ן בעל־שם, האָט דער בעל־שם באלד דערזען דורכ'ן רוח־הקודש, אז רבי אפרימ'ס טאָכטער איז זיין זיווג. האָט ער געזאָגט א פשט אין רמב"ם, וואו ער האָט ארויסגעוויזן אזוי פיל חריפות, אז רבי אפרים איז נשתומם געווארן. האָט ער געפונען לייטזעליקייט אין רבי אפרימ'ס אויגן, און אזוי ווי ער האָט געהאט א טאָכטער א געזט'ע פון איר ערשטן מאן, האָט ער זי פּאַרגעשלאָגן דעם בעל־שם פאר א ווייב. דער בעל־שם איז מרוצה געווארן, האָט מען געשריבן תנאים, וואו דער חתן איז פאַרשריבן געווארן בלויז מיט'ן נאָמען ישראל בן אליעזר. רבי אפרים איז אוועק־געפאָרן אהיים און איז אין וועג געשטאָרבן. זיין זון, דער ברא־דער רב, רבי גרשון קיטעווער, איז געקומען ברייננען זיין פאָטער צו קבר ישראל. האָט ער אין פאָטער'ס קעשענע געפונען זיין שוועסטער'ס תנאים. האָט עס אים אפילו געוואונדערט: ער קען ניט דעם חתן, ניט זיין משפחה. וואר אזוינער זאל עס זיין? אָבער די שוועסטער האָט מסכים געווען צום שידוך. „אז דער טאטע האָט געטאָן, מן הסתם האָט ער געוואוסט וואָס ער טוט". האָבן זיי געווארט. ויהי היום איז צו רבי גרשון'ן אין שטוב אריין אריינגעקומען א פאַרנרעבטער מאן, א פאַרוואקסענער און א פאַרשטויבטער, אָננעטאָן אין א קורץ פעלצל מיט א פוירשן נאַרטל און געזאָגט דעם רב, אז ער האָט אים עפעס צו זאָגן בסוד. דער רב האָט אים אריינגערופן אין א באַזונדערן צימער, און דאָ האָט אים דער מאן געוויזן א קאָפּיע פון דער שוועסטער'ס תנאים און א זאָג געטאָן:

— גיב מיר מיין ווייב!

דער הולך, דער טאָן און די ווערטער האָבן אויף רבי גרשונ'ען געמאַכט אַזאַ שוידערליכן איינדרוק, אַז ער האָט שוין געוואָלט אָפּלאָזן דעם שידוך. האָט אָבער די שוועסטער ניט געוואָלט. פאַר דער חופּה האָט רבי ישראל אַטפּלעקט דער כלה ווער ער איז אין אמת'ן. ער האָט זי אָבער באַשוואָרן, אַז ביז אַ צייט זאָל זי עס פאַר קיינעם ניט אויסזאָגן. אַזוי האָבן זיי חתונה געהאַט. רבי גרשון האָט געהאַט גרויסע בזיונות פון זיין שוואָגער דעם קאָלאָ־סאַלן עם־הארץ. די שוועסטער האָט זיך אָבער נט'ן ניט געוואָלט. האָט ער פאַר זיי געקויפט אַ פערד און וואָגן און זיי אַוועקגעלאָזט אין דער וועלט אַריין. זיינען זיי געפאָרן וואַלד־אויס וואַלד־איין, ביז וואַנען זיי האָבן זיך באַזעצט אין אַ דאָרף צווישן קיטעווע און קאָסעווע. איז דאָס ווייב געזעסן אין דאָרף און ער פלעגט פאַר־בריינגען אין די קאַרפּאַטן־בערג. אַליין, ווייט פון מענשן. דאָ האָט ער הפסקות געפאַסט (פון שבת צו שבת). און האָט ער געוואָלט עסן, האָט ער געמאַכט אַ גריבל אין דר'ערד, אַריינגעשאָטן אַהין מעל, אָנגעגאָסן וואַסער, פאַרקנאָטן און נאָכדעם אויפ'ן זון געבאַקן. ס'ווייב פלעגט צוויי־דריי מאָל אין וואָך קומען צו אים מיט'ן פערד און וועגל, האָט ער עס אָנגעשאָטן פול מיט זאַמד, האָט זי עס אַוועקגעפירט אין נאָענטן שטעטל אַריין, דאָס פאַר־קויפט און דערפון זיך מפרנס געווען.

אַזוי האָט ער אָפּגעלעבט גאַנצע זיבן יאָר. דאָס פּעלצל האָט ער פון זיך ניט אַראָפּגענומען און פון צווישן די קאַרפּאַטן־בערג איז ער ניט אַרויסגעטראָטן.

נאָך די זיבן יאָר קערט ער זיך אום צווישן מענשן. באַזעצט ער זיך אין אַ דאָרף. דאָס ווייב פאַרקויפט בראַנפן און ער איז אַ שוחט. אָבער ביידע פרנסות געניגן ניט צום לעבן. די דחקות און דער דלות ווערן אים שוין ניט אַריבערצוטראָגן. דערצו קומט אויך די שווערינקייט ווייטער נאָך איינצוהאַלטן אין זיך דאָס ליכט, ס'זאָל פון זיך קיין שטראַלן ניט אַרויסלאָזן. הויבט ער אָן. שריטווייז זיך צו אַנטפּלעקן.

עס איז געווען פאר פסח. ניט קיין מצות, ניט קיין פלייש. פאַרט ער אַרויס אין די אַרומיגע דערפער צו שחט'ן, און קויפט פסח'דיג מעל און פירט עס אהיים. ברעכט־אויס א רענן און דאָס מעל וועט פאַרנעצט, חמצ'דיג. פאַרט ער נאָך אמאל דעם זעלבן וועג. קויפט ווידער פסח'דיג מעל. אָבער אין מיטן וועג פאלט דער פערד און פגר'ט. שלעפט ער אליין דעם וואָגן. בלייבט ער אָבער ניך אָן כהות. הויבט ער אָן צו ווינען. איז אונטערנע־קומען א גוי און האָט אים אָפגעפירט זיין מעל אהיים.

און אָט דער גוי איז געווען אליהו הנביא. אינגיכן טרעפט מען דעם בעש"ט האלטען א קרעטשמע. ס'ווייב שטייט ביים סטאָיקע און ער באַדינט די נעסט. און איצט איז ער שוין באלד אלט זעקס און דרייסיג יאָר — דער עלטער ביז וואָנען ער האָט נעמוזט בלייבן א נסתר. אָבער ניט מער. איז הייבט איין נאסט, מאַרגן א צווייטער, באמערקן עפעס אויסטער־לישעס אין דעם „חמר מיט'ן פעלצל", אָבער עס בלייבט ביי זיי א סוד.

אין אָט דער צייט פאַרפאַרט אין דער קרעטשמע רבי גרשון קיטעווער'ס א תלמיד. אָפגערוט, אָפגענעסן, הייסט ער ישראל'ן, דעם בעל שם הייסט עס, איינשפאנען די פערד. ער ווי באלד פאָרן. טוט ער עס. ער בעט דעם אורח, ער זאל בלייבן ביי אים אויף שבת. לאכט יענער: עס איז ערשט דינסטאָג, זאל ער זיך אָפשטעלן שבת־האלטן! איז ער אוועקגעפאָרן. אָבער קוים איז ער אָפגעפאָרן א שטיקל וועג, האָט זיך אים צעבראכן א ראָד, און ער האָט זיך נעמוזט אומקערן אין דאָרף צריין. דערווייל איז אוועק דער טאָג. צו מאָרגנס איז ער ווידער אוועקגעפאָרן, און ווידער האָט זיך עפעס צעבראכן אין וואָגן און ווידער האָט ער זיך נעמוזט אומקערן. אזוי איז עס אָנגענאנגען ביז פרייטאָג, און ער איז נעבליבן שבת אין דאָרף. פיל צער האָט רבי גרשון'ס תלמיד, דער תלמיד חכם, נעהאט פון דעם גראָבן דאָרפסמשן, דעם עם־הארץ. א פאַרשטערטען שבת האָט ער געהאט. נאָר שבת נאָך מנחה איז רבי ישראל צריין אין שטוב אָן א מאסקע, און ביי שלש־סעודות האָט ער נעזאָנט תורה און סתרי־תורה, וואָס קיין

מענשן־אויער האָט נאָך אזוינס קיינמאָל ניט געהערט. איז רבי נרשונ׳ס תלמיד געווארן אויסער זיך, געוואָלט שוין לויפן, דערציילן. אָבער דער בעל שם בעט אים, ער זאָל רבי נרשונ׳ען גאָרנישט דערציילן, נאָר אין שטאָט צווישן חסידים זאָל ער גיין זאָגן: „א גרויס ליכט געפינט זיך נאָענט פון שטאָט, גייט און בריינגט אים אריין אין שטאָט אריין". און אזוי האָט ער געטאָן. אז די חסידים האָבן עם דערהערט, האָבן זיי באַלד מישער געוואָן, אז דאָס מוז זיין יענער מיט׳ן פּעלצל, וואָס מ׳האָט לאָנג שוין באַ־מערקט אין אים וואונדערליכע זאכן. האָבן זיך אלע געלאָזט גיין אין דאָרף אריין. דער בעל־שם האָט עם דערפילט, האָט ער זיך געלאָזט גיין זיי צנטקעגן, אין שטאָט אריין. אינמיטן וואלד האָבן זיי זיך באַגעגנט. האָט מען אָנגעבראָכן צוויזיגן פון בוימער, צו־נויפגעלייגט א שטול, דעם בעל־שם ארויפגעזעצט אויף דעם צווייגן־שטול און אים אָנגעגומען פּאר א רב אויף זיך.

אָפּן איז איצט זיין הייליגקייט. אָפּן זיינע מעשים. און אין וואָס באשטייען זיי?

א מענשן נעמט ער זיך, ער זאָל אים העלפן שרייבן ש פ ר ו כ ן, קמיעות און סגולות. אלע בעלי־שמות פּאר אים און אויסער אים, האָבן, אייגנטליך, א ו י ך דאָס אייגענע געטאָן. און דאָך אַנדערש. יענע פּלענן אָנשרייבן אָן א שיעור שמות און צרופים, און ער פּלעגט געבן נאָר א גלאָט און ניט־באשריבן כשר שטיקל פּאַרמעט, וויבל — אזוי האָט ער ערקלערט — אויב דער באַדערפּטיגער איז זוכה, קומען שוין טמילא יענע מלאכים, וואָס האָבן א שייכות צום ענין און באַלויכטן דעם כשר׳ן פּאַרמעט. שדים און לצים האָט ער פון הייזער פּארטריבן. בלינדע האָט ער זענדיג געמאכט. משוגעים האָט ער נארמאל געמאכט. און איז עס שווער געווען, האָט ער ריזיקירט מיט ביידע וועלטן, אָבער זיינס האָט ער אין הימל געמוזט אויספירן. קומט ער צו א חולה און טרעפט דעם מלאך־המות צוקאָפּנס, זידלט ער אים אָן און טרייבט אים ארויס, און דער קראַנקער ווערט געזונט. און ש ו ע ר ט ער, אז יענער חולה וועט געזונט ווערן, איז אפילי

נאָכדעם ווי די נשמה איז שוין ארויס פון אים, מוז זי זיך צוריק אומקערן. וואָרים מ'וועט דאָך ניט דערלאָזן, אז דער בעל־שם זאָל חלילה פאַלש שוועלן !... און אמאָל האָט ער צוגעזאָגט א אידן, אז ער וועט האָבן א זון. האָט ער געהאָט. אָבער פאַר'ן ברית איז דאָס קינד געשטאָרבן. פאַרדריסט עס דעם בעל־שם. הייסט ער מל זיין דאָס טויטע קינד. ווייזט זיך אָבער קיין בלוט ניט. זאָגט דער בעל־שם די ברכות. און אז ער איז געקומען צו די ווערטער: „זאָלסט דערהאַלטן ס'קינד בא זיין פאָטער און מוטער", האָט ער זיך אפגעשטעלט און ווייטער ניט געזאָגט קיין וואָרט ביז וואַנען דאָס קינד האָט אפגעלעבט... וואָרים מ'וועט דאָך ניט לאָזן דעם בעל־שם זיין חס ושלום א ליגנער !...

און וואָס מענשן ווייסן ניט, דאָס ווייסט ער, און וואָס מענשן זעען ניט, דאָס זעט ער. בא איינעם האָט מען צוועקגענגב'עט א פאָר אקסן, איז ער געקומען צום בעל־שם. דער בעל־שם האָט א קוק געטאָן אין זוהר און געענטפערט: איך זע די אקסן דאָרט און דאָרט. דאָס איינגענע געשעט מיט ג'ענב'עטע סחורה. דאָס איינגענע מיט א גבירס א זון, וואָס מ'האָט ניט געוואוסט וואו ער איז אהינגעקומען. דאָס איינגענע מיט גרויסע צדיקים, וואָס אים האָט אינטערעסירט צו וויסן וואו זיי געפינען זיך. מיט זיין געטליכן אויג לייענט ער אראפ פון יענעמס שטערן, וואָסערע עבירות ער האָט אפגעטאָן. ער זעט אויך וווּ לאַנג יענער האָט נאָך צו לעבן. אין אזוינע פאַלן איז ער יענעם מתרה: גיכער צו פארענדיגן זיינע געשעפטן. בכלל איז אים קיין זאַך ניט שווער געווען. אמאָל איז זיין וויב צוגעשטאַנען צו אים: וואָס שווייגט ער וועגן זייער ארימען מצב? האָט ער איר געענטפערט: „דו זעסט פאר זיך אָט דעם אויוון? איך זאל נאָר וועלן, איז מיט א פשוט'ן דאוונען וועלט פון אים א שטיק גאָלד. נאָר איך שעם זיך פאר גאָט צו בעטן בא אים אזא זאַך"... געניג געווען פאר אים אראפגיין אין מקוה אריין און פארמאכן די אויגן — און ער האָט נעזען אלץ, וואָס עס קומט פאר אין אלע וועלטן. און זיצנדיג, דאכט זיך, צוויישן מענשן, שפאַצירט זיין נשמה ארום אין די העכסטע ספערן, איז

זיך מפלפל מיט די גרעסטע צדיקים און אפילו מיט'ן רבונו של עולם אליין, וועגן א דין, וועגן א כונה, וועגן א הייליגן שם. און נאר אין חלום זיינען אנדערע אמאל זוכה — אויב דער בעל־שם וויל עס — צו זען וואס פאר א תקיף ער איז אין די אויבערשטע וועלטן. און לייענען יענעמס געדאנקען איז פאר אים נעווען נאר א קליניקייט, און די, וועמעס געדאנקען ער טרעפט, און יענע וואס זענען אים באלעבאטעווען אין די עולמות־עליונים, ווערן זיינע אנהענגער און זיינע חסידים ביז'ן לעצטן אטעם זייערן.

איינער א גדול האט ניט געווואלט אנערקענען דעם בעל־שם. האט ער פריוואט־צו־נאכט געזען אין חלום ווי דער אר"י (רבי יצחק לוריא) און דער בעל־שם זענען זיך אין הימעל מפלפל וועגן א שטעלע אין זהר. האבן זיי געפרעגט בא רבי שמעון בן יוחאי (דער מחבר פון זהר) און ער האט געענטפערט, אז גערעכט איז דער אר"י. האט אבער דער בעל־שם געזאגט: דעם זהר האסטו דאך נעשריבן מיט רוח־הקודש, לאמיר פרעגן בא גאט אליין, ווי דער פשט איז. איז ארויס א קול און געלאזט הערן: גערעכט איז דער בעל־שם. און דעמועלבן שבת צו שלש־סעודות האט יענער געהערט פון בעל־שם דעמועלבן פשט אין זהר, וואס ער האט נע־הערט אין חלום... איז ער געוואָרן דעם בעל־שם'ס א חסיד און א תלמיד.

און איז איינער געוואָרן זיינער א תלמיד, איז ער שוין מער פון אים ניט אוועקגענאנגען. וואָרים פאר זיינע תלמידים האט ער זיך אנטפלעקט מער נאך ווי פאר דער איבעריגער וועלט. זיי האבן, למשל, געוואוסט, אז אליהו הנביא קומט אפט צום בעל־שם, אז יונה הנביא לאזט אים גריסן, אז רבי שמעון בן יוחאי און דער אר"י באזוכן אים אפט פון יענער וועלט ארא"פ. אמאל האט דער בעל־שם געדארפט האבן דעם ס"ם (דעם שטן) צו עפעס א זאך. האט ער אים אראפגעבראכט. יענער האט זיך געבייזערט: „וואס באאמרואינגסטו מיך? סך־הכל האט מען מיך דריי מאל אראפגע־בראכט אויף דער ערד: בעת אדם הראשון האט געזינדיגט, בעת אידן האבן געמאכט דעם עגל און בעת'ן חורבן בית־המקדש, און

ד ו שלעפסט מיך אראָפּ צוליב ווער־וויסט־וואָס.״ דער בעל־שם האָט אים אָבער אָנגעהאלטן און געוויזן פאר זיינע תלמידים. ער האָט זיי נאָר געהייסן אָפּצודעקן די שטערנס, כדי צו אנטפלעקן דעם „צלם־אלהים", וואָס אויף זייערע פנימ'ער, וועט ער זיי קיין בייז ניט טאָן... און אמאל איז ער מיט די תלמידים געגאנגען שפּאציר אויסן שטאָט. איז געקומען מנחה־צייט, און ס'איז קיין וואסער ניט געווען, מיט וואָס די הענט צו וואשן. האָט דער בעל־שם א קלאפּ געטאָן מיט'ן שטעקן אָן דער ערד, האָט זיך געעפנט א קוואל וואסער. שפּעטער האָט מען דאָ אויסגעבויט א וואסער־מיהל... און פאר די תלמידים איז עס קיין סוד ניט געווען, אז בעת דער בעל־שם קומט אין שמונה־עשרה צו דער ברכה „מחיה המתים", באלאָגערן אים צענדליגער טויזנטער נשמות, וואָס בעטן פון אים א תיקון. „וואָרים ניטאָ קיין נשמה — האָט ער אמאל געזאָגט צו די תלמידים — פון אדם הראשון אָן, וואָס איך זאל זי ניט קענען, און ניטאָ קיין איינציגע נשמה און ניט קיין איינציגע תפלה, וואָס זאל קומען אויף איר ריכטיגן אָרט אָן מיין ערלויבעניש." און פאר זיי האָט ער אויך דערציילט, אז ער איז אמאל איבערגעגאנגען דעם דנעסטער גאָר אהן א שם: ער האָט נאָר אויסגעשפּרייט דעם גאַרטל איבער'ן וואסער און איז אריבערגעגאנגען.

און ווי ניט, אז ער איז אין הימל א :אנצער בן־בית! אלע שבת בייטאָג דרש'נט ער דאָרטן חידושים אין סתרי־תורה, און צו שלש־סעודות דרש'נט ער דאָס אייגענע דאָ, פאר'ן עולם. פאר אים זענען אלע היכלות אפן. מלאכים קומען־צו צו אים, רעדן מיט אים, פרעגן בא אים. ער באשטימט יעדן מלאך זיין פלאץ. און געפעלט אים ניט א מלאך, באשטימט ער אן אנדערן אויף זיין אָרט...

און ווי אזוי נאָט צו דינען האָט ער זיי געלערנט דורך א משל:

אמאל — האָט דער בעל־שם דערציילט — האָט א תלמיד־חכם געוואוינט אין איין הויז מיט א בעל־מלאכה. ביידע זענען זיי

גלייך פרי אויפגעשטאנען. איינער איז שוועק אין בית-המדרש צו לערנען און דאוונען, און דער אנדערער — צו האַרשוון און צו ארבעטן. ארום האלבן טאג האָט זיך דער תלמיד־חכם אומגעקערט אהיים א צופרידענער: ער האָט שוין פיל געלערנט, שווי פיין געדאוונט! און דער בעל־מלאכה פלעגט קוים איצט לויפן אין בית־המדרש אריין כאפן א קדושה און אויף גיך אפדאוונען. אלע טאג פלענן זיי זיך אין דער צייט באגעגנען. דער תלמיד־חכם פלעגט א שמייכל טאן און זיך זאגן: וואָס פאר א חילוק צוישן מיר מיט אים! אין איין צייט זענען זיי ביידע געשטאַרבן. אין הימל האָט מען געפרעגט דעם תלמיד־חכם: וואָס האָסטו געטאן אויף יענער וועלט? האָט ער געענטפרט, איך האָב פיל גלערנט, פיל און מיט כונה געדאוונט. „און מיט ביטול האָט ער אויסגעלאכט דעם אָרימען בעל־מלאכה, וואָס ער האָט באגעגנט גייענדיג פון בית־המדרש" — האָט צוגעגעבן דער הימלשער באשולדיגער. און אז מ'האָט אויף אין וואָגשאל ארויפגעלייגט דאָס גאנצע לערנען און ס'גאנצע דאוונען פונ'ם תלמיד־חכם, און אויף דער אנדערער — דעם ביטול־שמייכל, האָט דער לעצטער אריבערגעוואויגן. האָט מען דעם תלמיד־חכם אריינגעוועצט אין גיהנום. איצט האָט מען געפרעגט דעם בעל־מלאכה: וואָס האָסטו געטאן אויף יענער וועלט? „איך האָב שווער געארבעט, כדי צו שפייזן מיין פאמיליע. כ'האָב קיינמאל קיין צייט ניט געהאט ווי געהעריג צו דאוונען, און לערנען האָב איך קיינמאל ניט געקענט" — האָט דער אָרימאן געענטפערט. „ער האָט אָבער שטענדיג א שווערן זיפץ געטאן, בעת ער האָט באגעגנט זיין שכן דעם תלמיד־חכם" — האָט זיך אריינגעמישט דער הימלשער פאַרטיידיגער. האָט מען דעם אָרימען ארבעטער אריינגעוועצט אין גן־עדן...

מוזן די רבנים זיין אומצופריידן מיט אזא באציאונג צו די תלמידי־חכמים, און זיי זוכן דעם בעל־שם אומשעדליך צו מאכן. האָט מען זיך געואָלט צונויפפאָרן קיין בראד און דאָרט אריינלייגן דעם בעל־שם אין חרם אריין. האָט דאָס דער בעל־שם דערפילט, האָט ער איבערגעטאן ווי אן אָרימאן און האָט זיך גלאָזט

ניין קיין בראָד. אונטערוועגס האָט ער באַגעגנט אייניעם א רב פֿאַרן אין שטאָט אַריין, האָט ער יענעם געבעטן, ער זאָל אים אונטערפירן. דער רב האָט אים אַרויפגענומען אויף דער פור און אַנגעהויבן מיט אים רעדן. האָט אים דער בעל־שם געענטפֿערט ווילדע זאכן, און דער רב האָט זיך צעלאַכט. זאָגט אים דער בעל־שם: וואָס לאַכט איר, רב? די נמרא זאָגט דאָך, אז ווען אייניער האָט אין שבת־צונאַכטסדינן מעריב א טעות אין דער ברכה „אתה חונן", דאַרף ער באַזאָרגט זיין די גאנצע וואָך (און מיט'ן רב האָט עס געהאַט געטראָפֿן)! איז דער רב געבליבן זיצן פֿאַרשטיינערט. נאָכדעם האָט זיך דער בעל־שם אַנטפֿלעקט פֿאַר אים. איז דער רב געפֿאַרן קיין בראָד און ניט ציגעלאָזט, מ'זאָל דעם בעל־שם מחרים זיין...

אזוי איז אים געלונגען אלץ. אין אלץ האָט מען אים נאָכ־געגעבן ווי א ציטערדיגן בן־יחיד. נאָר איינמאָל האָט ער זיך גע־מוזט אונטערגעבן, און דאָס — אין זייער א וויכטיגן ענין. נעמליך: אין אַראָפּברענגען משיח'ן.

אויף דער עלטער האָט ער עס געוואָלט אויפטאָן. און כדי דאָס אויסצופירן, האָט ער געמוזט פֿאַרן קיין ארץ־ישראל. אָבער פון אויבן האָט מען ניט מסכים געווען, אז ער זאָל אהין פֿאַרן. האָט זיך דער בעל־שם דאָך איינגע'עקשנ'ט און אוועקגעפֿאַרן. די ערשטע טעג פּסח האָט ער געהאַלטן אין סטאַמבול און דעם ערשטן טאָג חול־המועד האָט ער געוואָלט פֿאַרן ווייטער: ער, זיין טאָכטער האַדעל און זיין סופר. זענען זיי אַרויסגעגאַנגען צום ברעג און האָבן קיין שיף ניט געפונען. זאָגט דער בעל־שם צו זיין סופר: אויב דו ווילסט, שפֿרייט איך אויס מיין פּאַטשייל'ע איבער'ן ים, — דו זאָלסט אָבער פֿאַרזיכטיג זיין און אפילי א רגע ניט אַרויסלאָזן פון זינען דעם שם, וואָס איך וועל דיר איבערגעבן. טאָמער וועסטו אים אָבער יאָ אַרויסלאָזן פון זינען, זענען מיר אלע פֿאַרלוירן. האָט דער סופר ניט געוואָלט נעמען אויף זיך אזא ריזיקע. האָבן זיי געוואַרט ביז א שיף איז אָנגעקומען. אָבער ווי נאָר זיי האָבן זיך געזעצט אויף דער שיף האָט אויסגעבראָכן א

שטורם־וויינט און האָט געשלײדערט די שיף נאכצע צוויי מעת־לעת. אויפ'ן דריטן טאָג איז דער ים רואיגער געוואָרן, די שיף איז צוגעקומען צו אן אינזל, און אלע רייזנדע זענען אראָפגעגאנגען צו באקוקן ס'אינזל. איז דער בעל־שם מיט סופר אויך אראָפ אויפ'ן אינזל. זענען זיי אוועק א ביסל צו־ווייט און האָבן פאר־בלאָנדזשעט און ניט געפונען דעם וועג צוריק צו דער שיף. דער־וויל זענען אויף זיי אָנגעפאלן גזלנים, האָבן זיי געבונדן מיט שטריק און אָנגעהויבן שוין שארפן די מעסערם. פלוצלינג האָט אָבער די גזלנים אָנגעהויבן חלש'ן ס'הארץ, האָבן זיי זיך געזעצט עסן. זאָגט דער סופר צום בעל־שם: „וואָם שווייגט איר, רבי?" ענטפערט דער בעל־שם: „ווי זאל איך שרייען, אז איך האָב מיין גאנץ לעבן פארגעסן: אפשר קענסטו כאָטש דעם אלף־בית!" און דער סופר האָט אָנגעהויבן פאָרזאָגן דעם בעל־שם: אלף, בית, גימל, און דער בעל־שם האָט אים נאָכגעזאָגט, אות נאָך אות, וואָם ווייטער אלץ מיט מער התלהבות, מיט מער ברען, ביז ער איז צוריקגעקומען צו זיינע כחות. דעמאָלט האָט זיך באוויזן אן אל־טער קאָפיטאן, וואָם האָט די צווויי געבונדענע אָפגעראָטעוועט פון טויט און האָט זיי אָפגעפירט צוריק צו דער שיף. איצט האָט דער בעל־שם איינגעזען, אז פון הימל לאזט מען אים בשום אופן ניט פאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט ער זיך אומגעקערט אהיים. דער קאָפיטאן איז געווען אליהו הנביא...

אין א קורצער צייט ארום, נאָך דער דאָזיגער אומגעלוננענער נסיעה, הויבט ער אָן זיך צו קלייבן אין א צווייטער, נאָך ווייט־רער נסיעה. — ער פילט, אז אינגיכן וועט ער אינגאנצן אוועק פון דער וועלט אויף יענער וועלט. פסח תק"ך (1760) איז ער קראַנק געוואָרן. געמיינט האָט ער, אז ער וועט, ווי אליהו הנביא, מיט שטורם אריין אין הימל אריין; איז אָבער דער דור ניט ווערט געווען אזא וואונדער. איז ער דורך א קראנקהייט פון דער וועלט אוועק. שבועות אויפדערנאכט, אז מען האָט געזעען, דאָם די לאָנג איז שלעכט, איז איינער פונ'ם בעל־שב'ם תלמידים געגאנגען מתפלל זיין פאר אים. זאָגט דער בעל־שם: „דאָם איז

ארויסגעווארפענע ארבעט. וואלט ער געקאנט אריינקומען (אין הימל אריין) דורך דער טיר, וואם איך בין געוואוינט געווען אריינ־צוקומען, וואלט ער עפעס אויפגעטאן מיט זיין תפילה, אזוי אבער איז אומזיסט זיין טרחה"... און אז ער איז שוין גאר שוואך געווארן, האט ער געזאגט צום מלאך־המות: „איך בין דיר מוחל די פאר שעה, נאר פייניג מיך ניט..." און אז די מענטשן ארום האט ער געזאגט: „דערזעלבער מלאך־המות, וואם איז שטענדיג אנטלאפן פון מיר, קוים האט מען מיך איבערגענעבן אין זיין רשות, האט ער געקראגן אזעלכע ברייטע פלייצעס און איז מלא־שמחה מיט מיר." און זענדיג וואם פאר א צער ס'האט ארומגענו־מען די ארומיגע, טרייסט ער זיי: „איך בין זיכער — האט ער געזאגט — אז איך וועל נאר פון איין טיר ארויס, אין דער אנ־דערער אריין." און באלד טאקע איז ער (דעם צוויטן טאג שבועות) „פון איין טיר ארויס"... די צוויי זייגערס, וואם זענען געווען אין שטוב, האבן זיך אין דער מינוט אפגעשטעלט...

און באלד איז ער דורך דער אנדערער טיר אריין. איצט, ווי פריער, פארקערט ער מיט זיינע קינדער, אייניקלאך, תלמידים און פארעהרער. ער רעדט, ער עצה'ט, ער העלפט, ער איז זיך משתדל — אי אין חלום, אי אויפ'ן וואר. און מער נאך ווי פריער איז ער איצט א „בן־בית" אין הימל. אהן אים — ניט פון דאנען אהין. און רעדט מען פון משיח'ן, הייסט עם נאר: דער בעל־שם וועט ווידער אריינקומען, זיך באווייזן, נאר אין א נייעם געשטאלט.

וואהרים מ ש י ח — דאם איז ער!...

דער ווילנער גאון

דאָס רבנ'ישע אידנטום, אויפ'ן האָר רעגולירט, אויפ'ן פּינ־טעלע פאָראויס-באַשטימט, — האָט אין אַכצענטן יאָרהונדערט געפונען אין ליטע זיין קלאַסישע פאַרקערפּערונג אין ווילנער גאון.

אויף אַ ווייטן, ווייטן שטח פון דורות און יאָרהונדערטן שטייט דער ווילנער גאון אַליין, ווי אַ ריזיגער זייל אין דער גע־שיכטע פון אונזער תורה־קולטור. מעכטיג, בלענדענד און... קאַלט.

ער איז דער אמת'ער גאון פון גאָט'ס גנאָד. פון זיין ריזיגער הימל־הויך האָט ער תמיד אַ פולשטענדיגע, דורך און דורך אַריינ־דרינגענדיגע איבערזיכט איבער דעם גאַנצו שטח, וואו זיין זשעני איז טעטיג. אַלץ — אַלע כללים און אַלע פּרטים פון דער תורה זענען שטענדיג ענטפּלעקט פאַר אים. אַלע „אָבות" און אַלע „תולדות", אַלע וואָרצלען און אַלע צווייגן און אַלע אָפּצווייגונגען האָט ער אויבנאויף. זיין גאוניש אויג נעמט-אַרום זיין גאַנצע וועלט פון ברעג צו ברעג מיט איין מאָל, מיט איין הרף-עין. קיינמאַל ייטאָ פאַר אים קיין פאַרבאָרגען וואָרט, קיין באַהאַלטן אות. אַלץ וואָס איז אין משך פון קנאַפּע צוויי טויזנט יאָר אַריינגעדרונגען גע־וואָרן אין די אותיות פון דער תורה און וואָס פון זיי איז געוואָרן ארויסגעדרונגען, האָט ער שטענדיג אין אויג. יעדע קלייניקייט, ווי יעדע גרויסע זאַך, אויף זיין פּלאַץ. אין זיין פּונקט.

ער איז די שטרענגסטע שליטה פון מח איבער'ן האַרץ. פון שכל איבער'ן געפיל. פון וואָרט איבער'ן לעבן. ער איז די שטרענג־סטע, היסטאָריש-אידישע, אויסגעהאַלטענע אומבויגזאַמקייט. פעסט ווי אַ פעלז. ריין ווי אַ קינד. ער איז דער פאַרקערפּערטער דין, וואָס לעכערט בערג. געשטאָלט און געפּאַנצערט געגן יעדן אָנגריף פון פרעמדע וועלטן. פרעמדע פילאָזאָפיען און פרעמדע תורה'ס. אָפּגעזונדערט איז ער פון דעם אַרום. אָפּגעשייט פון די

מענשן, פון זייער טאָן און קעמפן, פון זייערע שמחות און דאגות. אָבער אויך פון אייגענע דאגות וווייסט ער ניט. „און וואָס זאָל דען אַ מענש דאגה'ן אויף אונזער גוטער וועלט, אַז מיט איין קליינער מצוה, געטאָן ווי געוויס, קאָן מען די רייכסטע הימלשע וועלטן דערוועבן!...“

די עקסטע אויספירונגען פונ'ם רבנ'שן אידנטום שפּיגלען זיך אָפּ אין אים, אין זיין שטייגער לעבן און אין זיינע באציאונגען צו וועלט און מענשן: ער איז לחלוטין פריי פון זיי. ער קען בלויז איין וועלט — זיין אייגענע: דאָס אידנטום. אָבער זי איז ניט אויסערהאלב, נאָר אין אים. וואָרים דאָס אידנטום — דאָס איז ער. און ער איז דורך און דורך תורה, דורך און דורך יראה, דורך און דורך פרישות. און אלץ איז אים גלייך טייער, גלייך הייליג, גלייך געטלעך.

און אלץ האָט ער פון זיך, מיט אייגענע כחות דערגרייכט.

געבוירן איז ער, רבי אליהו בן רבי שלמה זלמן, אין ווילנע, אין יאר ת"פּ (1720). ביז זעקס יאר געפינט זיך נאָך פאר אים אַ רבי, וואָס לערנט מיט אים. אָבער פון איצט אָן און ווייטער דאַרף ער שוין מער קיין רבי'ן ניט. אליין לערנט ער, און די וועלט שטוינט אויף דער גאונות וואָס איז אנטפלעקט אין אים. וואָרים די לעגענדע ווילּ האָבן, אז —

צו אכט יאָר לערנט ער קבלה.

צו ניין יאָר איז ער בקי אין ש"ס און פוסקים.

צו צען — האָט ער אַ בארימטן גאון פאר אַ שטענדיגן חבר.

צו עלף — שטייגט ער שוין אריבער אלע גאונים.

צו צוועלף — קאָן ער אלע „שבע חכמות“ ווי אַ פאכמאן.

צו דרייצן — איז ער שוין אַ חסיד, אַ פרוש.

פון איצט אָן שטייט ער זעקס יאר נאכאנאנד מיט'ן טלית איבער'ן קאָפּ און לערנט, לערנט און לערנט. ניט קיין תלמידים, ניט קיין קרובים, ניט קיין מענשן סתם. ער איז פארנומען מיט

פאַרגלייכן פאַרשידענע נוסחאות, אין די פאַרשידענע טעקסטן פון אונזער ליטעראַטור, כדי אויסצוגעפינען דעם איינציג אמת'ן נוסח. ער צעוואַרפט אַמאָל מיט אַ וואָרט, מיט אַ באַמערקונג, אַלע בנינים, וואָס דער פּלפּול האָט אָנגעבויט אויף דעם געביט פון תלמוד, און מאַכט דערמיט פרייען פּלאַץ פאַר'ן פּשט, פאַר'ן שכל הישר. און איז אים אַ שטעלע צו שווער, גייט ער אַרום טעג ניט געגעסן, נעכט ניט געשלאָפן, דעם קאָפּ אָנגעשטרענגט ביז פּלאַצן און מיט טיכער אַרומגעבונדן — ביז וואַנען דאָס ליכט לאָזט זיך אַראָפּ איבער אים...

און אַז דער קערפּער ווערט אָפּגעשוואַכט פון פאַרשפּאַרט־זיצן, אַז די ענגע פיער ווענט הויבן אָן צו דריקן אויף דעם יונגן איינגעשפּאַרטן פּרוש, פאַרלאָזט ער ווילנע און לאָזט זיך אין דער וועלט אריין אָפּצוריכטן גלות. ער וואַנדערט איבער פּוילן, איבער דייטשלאַנד. ער גייט, ער פאָרט און זעט אַ וועלט. ער פאַרשטעלט זיך ניט פאַר אַ פאַרבאָרגענעם צדיק, באַהאַלט ניט זיין קענט־שאַפט פון לייטן. וואו עס קומט צו רייד — רעדט ער אין לער־נען. און וואו ער רעדט, מאַכט ער זיך אַ גרויסן נאָמען. ער מיידט אויס פאַרעהרונגען, אַנטלויפט פון כבוד. אָבער אויב מ'נעמט אים ערגיץ אויף בכבוד גדול, מיידט ער דאָס אויך ניט אויס. אגב, טוט ער אויף אונטערוועגס פאַר זיך איין זאַך: אַ בכור איז ער געווען, האָט זיין פאָטער געוויס געפּראַוועט אַ פּדיון־הבן. האָבן אים אָבער צוויי זאַכן געאַרט: ערשטנס, איז די סומע וואס מ'האָט זיך אין ווילנע נוהג געווען צו געבן דעם כהן בעת אַ פּדיון־הבן, ניט געווען, לויט זיין מיינונג, די ריכטיגע, און צווייטנס, איז מען דאָך ניט זיכער מיט די היינטיגע כהנים, אַז זיי שטאַמען געוויס פון די פאַרצייטיגע כהנים... דערפאַר האָט ער זיך אין עטליכע שטעט, באַ פאַרשידענע כהנים, ווידער אַמאָל אויסגעלייזט. איצט האָט ער געקאָנט אָננעמען, אַז אין איין פאַל על כל פּנים האָט ער אָנגעטראָפן דעם ריכטיגן כהן...

צו פינף און צוואַנציג יאָר קומט ער צוריק קיין ווילנע. איצט שוין אויף אַלע מאָל. קיין רבנות וויל ער ניט אָננעמען. בלייבט ער

א פרייער מענש. באזעצט זיך אין א בית־המדרש און זיצט יומם ולילה און לערנט. איצט שרייבט ער פרושים אויף תנ"ך, אויף משניות, אויף תלמוד ירושלמי, אויף די פיר שלחן־ערוכ'ס, אויף פארשידענע קבלה ספרים. אבער דאס טוט ער אלץ פאר זיך. צו זיין געברויך. ער פארעפנטליכט ניט דערפון קיין אייניגן בוינן. און אויך זיין לערנען האט ער נאר פאר זיך. וואס ווייטער, אלץ גרעסער ווערט ער אין תורה, אלץ גרעסער אין קדושה, אלץ מער הייליגקייט שטראלט אויס פון אים. שטענדיג באהאלטן. שטענדיג ווי אונטער א פרוכת. און דאס פאלק הויבט־אן אים צו עהרן, ווי מ'עהרט א ספר תורה און זעט אין אים די קדושה פון א ספר־תורה. אבער אין דעם הויז וואו א ספר-תורה געפינט זיך פילט זיך דער מענש געבונדן, קליין און נישטיג. לעבענדיג אין א דור פון גרויסע לומדים, שטייט ער ווייט-הויך איבער זיי אלעמען, ווי דער מאנבלאן איבער דער רייע בערג וואס שטייען ווי צונויפגעדריקטע בא זייגע פיס... און מיט זיין גאנצער שווערקייט דריקט ער אויף זיי, אליין ניט פילנדיג דאס... אידן הויבן־אן מורא האבן פאר אים. אידן הויבן אן אים צו פארגעטערן. אבער ניט צו דערגעענטערן זיך צו אים. ער איז שטרענג. ער איז צוריקגעצויגן. באווייזט זיך נאר זעלטן פאר מענשן. און באווייזט ער זיך אמאל — קינד און קייט מאכט פול די גאסן צו כאפן א קוק אויפ'ן גאון, אויף דעם חסיד, אויף דעם צדיק. אבער דער פשוט'ער מענש האט קיינמאל פון אים קיין ברכה ניט נעהערט. דער למדן האט קיינמאל פון זיין מויל קיין לערנען ניט נעהערט. ער האט אפילו קיין תלמידים ניט נעהאט, אין דעם זין ווי מיר פארשטייען עס. רבי חיים וואלאזשענער, אייגער פון די סאמע נאענטסטע צום גאון, וואס פיל האלטן אים אפילו פאר א תלמיד דעם גאונ'ס, דערציילט:

אמאל האט ער נעבעטן ביים גאון, או ער זאל מיט אים לערנען תורה. האט אים דער גאון געענטפערט:

„וועז דו וואלסט נעבעטן בא מיר צו לערנען מיט דיר דקדוק, חשבון און דאס גלייכן, וואלט איך מסכים געווען. וואריס וואס פאר א ווערט האבן דען די אלע חכמות פאר'ן מענשן? אבער תורה,

וואס דער מענש גרייט־זאן פאר זיך אויף יענער וועלט, קאן איך מיט דיר ניט לערנען. תורה דארף איך פאר זיך אליין האבן"...

און אויך זיין ציט האט ער נעדארפט פאר זיך. און אמאל איז נעקומען דעם גאונ'ס א שוועסטער קיין ווילנע. זי האט אים לאנג שוין ניט געהאט נעזען, און נאך לאנגער מי גע'פועל'ט מ'זאל זי צולאזן צום ברודער. אז זי איז אריינגעקומען צו אים האט ער זיך אומגעקערט מיט'ן פנים צו איר, ארויפגעהויבן דעם טלית פון קאפ און צו איר נעזאגט:

„אויף יענער וועלט וועלן מיר האבן נענוג צייט אויף צו זען זיך; דא דארף איך האבן די צייט פון לערנען וועגן"...

דערביי האט ער זיך ווידער אומגעקערט מיט'ן פנים צום וואנט, און מער האט זי אים שוין ניט געזען. און נאר זעלטן־וועז האבן אים אויך אנדערע געזען. טיר און לאדן זענען שטענדיג פארקלאפט. אפילו בייטאג לערנט ער בא ליכט, ניט בא דער שיין פון דער זון. קיין שארך פון אויסן. קיין געוויש פון הויף אדער נאס. ער לאזט זיך ניט שטערן פון זייטיגע מענשן. ער לאזט זיך אויך ניט שטערן פון זייטיגע אידעען. שטרענג אין באוואפנט און וואלטאז שטייט ער אויף דער וואך פונ'ם עקסט טראדיציאנעלן. אזוי אין דער טעאריע, אזוי אין דער פראקטיק. א קורצער ביישפיל:

א איד א משכיל האט זיך אמאל אנגעהערט וואונדערבארע זאכן פון דעם ווילנער גאון און אים האט זיך פארוואלט ניט אנדערש אים צו זען. האט ער אפגעטאן „מעשים אשר לא יעשו". איז נעקומען קיין ווילנע און האט זיך דערשלאגן דערצו מ'זאל אים צולאזן צום גאון. אנב, האט זיך דער משכיל פארגעשטעלט אלס מחבר פון א ספר וועגן „סינאנימען" אין תנ"ך.

דער גאון האט נעעפנט די טיר און נעבליבן שטיין אנגעטאן אין טלית און תפילין, אויפ'ן שוועל פון זיין חדר. האט דעם משכיל קיין שלום ניט נענעבן, אים אין די אויגן ניט נעקוקט, נאר נעפרעגט וואס ער האט נויטיג. אויסנעהערט און נעענטפערט. דערנאך נעפרעגט בא אים דעם ריכטיגן טייטש פונ'ם העברע-

אישן וואָרט „דיצה". דער משכיל האָט נעענטפערט, אָבער ניט אַזוי ווי רש"י ערקלערט דאָס וואָרט און ניט ווי דאָס וואָרט ווערט ערקלערט אין מדרש. איז דאָס דעם גאון זייער ניט נעפעלן. ער האָט איינגעזען אין דעם, אז דער משכיל איז מבזה תלמידי-חכמים. האָט דער גאון געלאָזט אים געבן פערציג שמיץ (מלקות) און דער־נאָך אים אַוועקגעשטעלט אין פּאָליש אויפֿן קייט, מיט א פּאָפּיר אויפֿן האַרצן, וואו עס איז באשריבן געווען זיין פארברעכן. און ווער עס איז נעקומען מנחה דאַוונען האָט אים אַריינגעזאָגט „פּושע ישראל!" — און אויסגעשפּיגן. און אין אַוונד האָט מען דעם משכיל משלח געווען פון שטאט...

און טאָמער איז דער גאון געווען געגן פּלפול אין לערנען, איז עס דערהויפּט געווען דערפאר, וואס דער פּלפול האָט אין זיינע יארן אָנגעהויבן צו דינען וויי א קאָנקורענץ-מיטל צוויישן די ישיבות. וואָס פּארפּלאָנטערטערע פּלפולים מ'האט אין א ישיבה ארויסגעבראכט, אלץ מער האָט זי געש'ט. און די לערנער האָבן צומאל אפּגעלערנט א לעבן־לאנג און ניט געקאָנט פסק'נען א שאלה. און דאָס איז געגן דעם טראדיציאָנעלן זין און צוועק פון לערנען. און צוליב דעם טראדיציאָנעלן קוק אויף ידיעות און קענטשאפטן, זאָגט דער גאון דעם באקאַנטן דאָקטאָר ברוך פון שקלאָוו, אז עס וואָלט רעכט געווען, אז ער זאָל איבער־זעצן אויף העברעאיש עפעס פון די אַנדערע חכמות. וואָס קאָנען ניצליך זיין, כדי דורך זיי די חכמה פון דער תורה צו פארשטיין... וואָלטן אָבער די „אַנדערע חכמות" ניט ניצליך געווען צו דעם צוועק, אַדער זיי וואָלטן גאָר אָנגעריבט די טראדיציאָנעלע חכמה פון דער תורה — דער ערשטער וואָלט ער ארויסגעקומען גענגן זיי. דער גאון האָט זיך פון גרעסערע זאכן אפּגעזאָגט צוליב קליינע טראדיציאָנעלע דקדוקים. איין ביישפּיל: קיין ארץ ישראל האָט ער נעוואָלט פאָרן. ער איז געווען איבערצייגט, אז נאָר דאָרט קאָן א איד קומען צו דער מדרגה פון אמת'ער קדושה, פון אמת'ער געטליכקייט. אָבער ער איז פאָרט ניט געפאָרן. פארוואס? ווייל אויף די שיפן זענען דאָ פיל מילכן, וועט ער שבת ניט קאָנען עסן

דאָרט קיין חלה, ווי דער רין איז... אמת, דעם מאָטיוו האָבן זיינע נאָענטע אָנגענעבן. אָבער זיינע נאָענטע האָבן דאָך גערעדט אין זיין גייסט. זיי האָבן אים זיכער געקענט און באגריפן פיל בעסער און ריכטיגער, ווי די שפּעטערדיגע משכילים, וואָס האָבן אין גאון געוואָלט זען דעם אָנהויב פון דער השכלה, וואָס האָט אין 18טן און אין 19טן יאָרהונדערט געהערשט צווישן אידן...

און שטענדיג און אין אלע פאלן זענען זיך זיינע נאָענטע טרייַ געבליבן. אין זייער אויפפאסן דעם גאון אויסגעהאלטן גע־בליבן און געהאנדלט איינערליי. א פאָר ביישפילן:

עס איז געווען אין א צייט ארום נאָכן גאונ׳ס טויט. האָט דער לוקניקער רב צונויפגענומען אן ערך פון 400 הנחות, וואָס דער גאון האָט אין פארשידענע צייטן, אין פארשידענע שטעלן און בא פארשידענע געלעגנהייטן ארויסגעזאָגט, וואָס זענען נוגע געאָמעטריע, אלגעברע, אסטראָנאָמיע און ד. ג. איז ער גע־קומען קיין ווילנע דאָס אָפדרוקן אין א בוך מיט׳ן נאָמען „איל משולש". און אלע לומדים פון דעם גאונ׳ס קלויז האָבן געקוקט אויף אים ווי אויף א נישטיגן מענשן. און אויף זיין אונטערנעמונג האָבן זיי געקוקט ווי אויף א באַליידיגונג פאר׳ן גאון און פאר׳ן לוקניקער רב אויך. וואָרים „ווי קאָן זיך דען אזא למדן ווי דער לוקניקער רב איז געווען, פארנעמען מיט אזוינע שטות׳ערייען?"

און שפּעטער, אז עס קומט זיין נאָענטסטער „תלמיד" און גרינדעט די וואלאָזשינער ישיבה — לויט׳ן פאר־לאנג פון דעם גאון — א י ז זי און בלייבט זי א פעסטונג, וואָס שיצט דאָרט אי פון דער חסידות, אי פון דער השכלה. וואָרים דער איד דארף לערנען כדי צו וויסן וואָס צו טאָן. און טאָן דארף ער אלץ אָהן באזונדערע כוונות, מאשינמעסיג, אָהן עקסטאז און אָהן צו מח׳ן זיך. געווים, מאכט זיך איינער איז פייאיג צו כונה אויך, איז מהיכי תיתי. אָבער ניט דאָס איז דער עיקר אין אידישקייט און ניט אפילו אין נאָט דינען...

אָבער דא קומען מיר שוין צו דער באציאונג פון גאון צו חסידות. דאָס איז געווען די איינציגע ערשיינונג אין אידישן קול־

טור-לעבן, וואָס האָט אים ארויסגעריסן פון זיין פרישות און אים אוועקגעשטעלט אין צענטר פון א קולטור-קאמף. נאָכמער: אין א קאמף, וואס איז געפירט געווארן ניט מיט קיין קולטור־מיטלען. פשוט'ער: ניט מיט קיין כשר'ע מיטלען. אָבער חסידות האָט אָנ־גערירט די טראדיציאָנעלע וועלט־אָנשויאונג, די טראדיציאָנעלע באציאונג פון גאָט צו דער וועלט — און דער גאון, ווי אמאָל רבי שמעון בן יוחאי, איז ארויס פון זיין באהעלטעניש, און וואו נאָר א פונק פון זיין אויג איז געפאלן — איז געווארן א שרפה... האָט מען שוואַרצע ליכט געצונדן, שופרות האָבען געבלאָזן און איבער טויזנטער און טויזנטער אידן האָט זיך דער חרם פארשפרייט —

און דאָס אין א צייט, ווען דאָס פוילישׁ־ליטווישע אידנטום האָט אזוי אויך געהאַט אויסצושטיין פייער־פראָבע. ווען די געפאַר פון צעריסן ווערן און צעריבן ווערן און ממילא פאַרמינדערט און אָפּגעשוואכט ווערן, איז זיי געשטאַנען פאַר די אויגן. דאָס צעטיילן פוילן האָט אויך געהייסן: צעטיילן דאָס פוילישׁ־ליטווישע אידנטום און דאָס אויף שטיקער צערייסן. פוילישׁ־חסידישע צדיקים האָבן דערויף מרעיש-עולם געווען... אָבער דעם גאון גייט עס ניט אָן. ער העלפט־צו, און מיט זיין גאנצער קראפט, דעם דאָזיגן, קורע זיין דאָס אידישע פאָלק. פון זיינע דריי הרמות געגן חסידים, פאַלן צ ו ו י י אויס גראָד אין דער זעלבער צייט, ווען די טיילונגען פון דער פוילישער מלוכה, און ממילא אויך פון פוילישׁ־ליטווישן אידנטום, זענען אויסגעפאלן.

אָבער ווער זאָל עס דען מערקן?...

צוויי און פופציג יאר איז דער גאון געווען אָפּגעזונדערט פון דער וועלט און זיך ניט געמישט אין אירע שטרייטן און ניט אין אירע נצחונות. אָבער צו דער צייט, אַן ערך 1772, ווערט די חסידות שוין צו־אָפערדיג. ווי לאַנג עס האָט זיך געהאַנדלט בלויז וועגן חסידישע תורה, איז נאָך געווען צו דערליידן. אָבער די חסידים הויבן־אָן זיך אָפּטיילן אין מנינים פאַר־זיך. הויבן־אָן דאַוונען אַן אַנדער נוסח פאַר־זיך. הויבן־אָן אָפּלאַכן פון די פאַרגליווערטע רבנים און פאַרשטיי־נערטע לומדים. פירן איין אין רעליגיעזן לעבן נייע מנהגים. אַנדערע

פירן זיך אויף אפילו אין גאס אויף לייטיש געלעכטער (ווי די קאלים־קער חסידים, למשל), און דאס קאן מען שוין מער ניט צוזען און שווייגן. אין שקלאוו קומט־פאר א שטיקל ויכוח צווישן די חסידים און די מתנגדים. די חסידים בלייבן הינטערשטעליג. דאן שרייבן שקלאווער חכמים צום ווילנער גאון, שיקן צו אים ספעציעלע שליחים און ווירקן אויף אים, אז ער זאל אפן ארויסקומען מיט א חרם נעגן די חסידים. דער גאון האט מסכים געווען. זייער בלוט האט מען מתיר געמאכט. אויסער געזעץ האט מען זיי געשטעלט. חסידים, געווען מקורבים פון גאון, האט מען עפענטליך געגעבן מלקות און געשטעלט אויפ'ן קייט אין פאליש. אבער דער גאון האט זיך דערמיט ניט געקילט. ער האט דערביי ערקלערט, אז „וען ער וואלט געקאנט, וואלט ער זיי געטאן דאס אייגענע, וואס די אירן האבן פארציטן געטאן צו מתן, וואס איז געווען דער כהן פון דעם בעל".

דעם חרם שיקט מען פאנאנדער איבער נאנץ ליטא און רייסן. און אומעטום, וואו ער גרייכט, רודפ'ט מען די חסידים. מ'טוט זיי אן כל־ערלי ענויים. רבי לוי יצחק בערדיטשעווער איז דער־מאלט געווען רב אין פינסק, האט מען אים פון שטאט ארוים־געטריבן.

אבער דער קאמף דערמוטיגט נאר די חסידים. פילע פון זיי, וואס זענען פריער געווען באהאלטענע חסידים, אנטפלעקן זיך איצט — אין אן עת־צרה קאן מען ניט בלייבן פון דער ווייטן... די חסידישע באוועגונג ווערט שטארקער. און מענשן געפינען זיך צווישן זיי, וואס שלוידערן צוריק די פיילן וואס די חרם־רבנים האבן אין זיי געווארפן. די מלחמה צעפלאקערט זיך. דער בארימ־טער גאון רבי מנשה אילייער וויל זיך ארויסלייגן אין שלום. ער איז דעם גאונ'ס א נאענטער מענש, גלויבט ער, אז דער גאון וועט אים אויסהערן. ער פארט קיין ליאדי, וואו דער גרויסער חסידישער רבי, רבי שניאור זלמן, לעבט, כדי אויפ'ן ארט זיך צו איבערצייגן: וואס אזוינס איז דער תוך פון חסידות? ער קערט זיך אום פון דארט א בארואיגטער: פאראן א וועג צו שלום!

נאָר אז ער קומט צוריק קיין ווילנע, גיט אים דער גאון קיין שלום ניט — דערפאַר וואָס ער האָט געהאַט אַ מגע־ומשא מיט די חסידים.

און אין יאר 1781 ערשיינט אין מעדזשיבעזש דער ספר „תולדות יעקב יוסף" פונ'ם פעלענוער. דאָ געפינט זיך אַ שאַרפע קריטיק אויפ'ן רבנ'ישן שאַלטן און וואַלטן בא אידן; אויף זייער לערנען און דאַוונען און „גייסטלאָזער" אידישקייט. און אויך דער גאון אַליין ווערט ניט געשאַנעוועט. עס ווערן דאָרטן שאַרף קרי־טיקירט יענע, וואָס זיצן פאַרשפּאַרט אין איין אָרט און לערנען כסדר, מורא האָבנדיג ארויסצוגיין צווישן מענשן, טאָמער וועט זיי דער יצר הרע פאַרפירן און זיי מאַכן זינדיגן. פאַרקערט איז אַ מצוה: „דער מענש דאַרף זיך ניט צוגע־וואוינען נאָר צום זיצן און לערנען: צווישן מענשן דאַרף ער קומען און דאָרט ניט ארויסלאָזן גאָט פון זינען. און טאָמער קומט עס אפילו צו בטול־תורה, אָדער בטול־תפילה — קיין בייז ניט! עס קויפט זיך אויס מיט אַנדערע מעג־ליכקייטן", און אַז. וו. און א. וו.

דער ספר שטורמט אויף די רבנים. זיי זענען באַליידיגט. אויסגעלאַכט. אויסגעמישט מיט שטויב. זוכט מען און מען גע־פינט אין דעם ספר שטעלן, וואוהין מען קאָן אַריינטייטשן אפי־קורסות. און ווידער שטייט מען צו צום גאון ער זאל באַנייען דעם חרם. דאָס געשעט. און נאָך אין אַ שאַרפערן טאָן ווי פריער. דאָ איז פּשוט דאָס אידישע פאָלק אויפגעהעצט געוואָרן געגן די חסידים, מ'זאָל זיי עוקר מן השורש זיין. רודפ'ן. באַי־קאָטירן. ניט משדך זיין זיך מיט זיי. ניט עסן פון זייער שחיטה און כל־ערליי נגישות, וואָס זענען נאָר מעגליך, זאָל מען זיי אָנטאָן.

און אזוי איז געווען. וואָרים דער חרם איז פאַנאַנדערגעשיקט געוואָרן צו אלע נאָענטע און ווייטע קהלות. מיט חתימות פון גאון, פון ווילנער בית־דין און פון צענדליגער אַנדערע רבנים, השובים און פּרנסים. חסידים ליידן דערפון זייער פיל. אָבער די

חסידות קומט ארויס דערפון געשטארקט. דעם ספר פונ'ם פּעלענוער האָט מען אין פּיל שטעט עפנטליך פּאַרברענט, אָבער די אידעען זענען געבליבן, ווי דורך ווינטן געטראָגן און נענומען געפאַנגען קבוצים נאָך קבוצים. אין גאַנץ וואָלין, קיינווער גובער-ניע, פּאָדאָליען, רייסען, האָט די חסידות איר צענטער אין ליאַדי מיט'ן „מגיד'ס" תלמיד שניאור זלמן בראש. און אויך אין דער ליטע ווערן זייערע קבוצים געשטארקט. און א קול האָבן די חסידים ארויסגעלאָזט, און קלאָנגען האָבן זיי פּארשפּרייט, אז דער גאון האָט חרטה דערוויף וואָס ער האָט ג'רודפ'ט די חסידים, און דעם חרם איז ער מבטל. האָט עס די רבנים פּאַרדראָסן. אין דערזעלבער צייט האָט דער ליאַדיער פּאַרעפנטליכט דעם „תניא" זיינעם, וואו די חסידישע תורה ווערט פּעסטגעשטעלט. זוכט מען און מען געפינט דאָרט כפירה. כאָפט מען זיך ווידער צונויף נענן די חסידים. און אין יאר תקנ"ו (1796) שטייט מען ווידער צו צום גאון ער זאל נאָך אמאָל באַנייען דעם חרם. דער גאון טוט עס. און ווידער נאָך אין א שארפערן טאָן, און מיט שטעכיגערע ווערטער ווי דאָס צווייטע מאָל. און ווידער ווערט דער חרם פּאַר-שפּרייט אין ווייטע שטעט און גובערניעס. די דיפות אויף חסידים ווערן א „מצות־עשה", וואָס יעדער פרומער איד איז מחויב מקיים צו זיין...

רבי שניאור זלמן איז איבערצייגט, או דער גאון האָט א פאַלשע פּאַרשטעלונג וועגן חסידות. ער גלויבט, אז ער וועט זיין אימשטאַנד דעם גאון צו איבערצייגן אין זיין ערעבטיגקייט. פּאַרט ער קיין ווילנע. זיצט אָפּ דאָרט א לענגערע צייט און פּאַרט אוועק צוריק מיט לידיגן:

דער גאון האָט זיך אָפּגעזאָגט צו רעדן „מיט אזא פושע־ישראל ווי שניאור זלמן איז"...

דער גאון איז געבליבן בא זיין טעות. און דער טעות האָט זיך פּארשפּרייט ווייט און בריים איבער דער אידישער וועלט און אָנגעהויבט האָם און שנאה צווישן אידן. ניט בלויז איז די אידישע אומה צוטיילט געוואָרן אין צווויי אומות, נאָר אין צווויי

פיינדליכע אומות, וואס איינע זוכט אונטערצוברייגען די אנדערע. און מיט אלע אומערלויבטע מיטלען.

אין אנדערהאלבן יאר ארום, נאכ'ן לעצטן חרם, איז דער גאון געשטארבן (סוכות 1797). גאנץ ווילנא איז געווען אין טיפן טרויער אויף איר „נעטליכן פייערזייל, וואס איז פארלאשן געווארן", „אויפ'ן קרוין וואס איז פון איר קאפ אראפגענומען געווארן". אין דער זעלבער צייט האבן זיך די ווילנער חסידים צונויפגעקליבן אין א הויז פון זייערע און געפראווען א סעודה און זיך געפרייט דערויף, וואס זיי זענען פטור געווארן פון זייער ערגסטן און געפערליכסטן שונא. די דאזיגע עפנטליכע טאקטלאזיגקייט האט זייער אויפנערעגט די אידישע געמיינדע אין ווילנא, און ביים אפענעם קבר פון גאון האבן די שטאט-מנהיגים געשווארן נקמה פון די חסידים.

און זיי האבן די שבועה געהאלטן. פון איצט אן הויבט זיך אן א סדרה פון חרמות, מסירות, פאלשע ערות, תפיסות, וואס פארטיפט דעם תהום צווישן חסידים און מתנגדים אויף לאנגע דורות.

און דאס אלץ געשעט אין נאמען פון גאון. אין נאמען פון דעם, וואס האט צווי דריטל פון זיין לעבן געווייכט פון מענשן, פון זייער טאן און ווירקן און קעמפן. אין נאמען פון דעם, וואס האט פארקערפערט אין זיך מיליאנען אידישע נשמות, זייער לעבן און שאפן, זייער תורה און זייער קדושה פון דורי־דורות...

רבי חיים וואלאזשינער האט אמאל געזאגט: דער גאון האט ניט אנטפלעקט זיין נייעם גאנג אין פארשן די תורה, און ניט זיינע ענטדעקונגען, וואס ער האט געמאכט אין דער תורה — ווייל דער דור איז ניט אימשטאנד אים צו באגרייפן.

און עס שיינט, אז דאס איז געווען אמת. אבער טייל־ווייז איז ער אפשר אליין שולדיג געווען אין דעם — ווייל אויך ער האט זיין דור און זיין צייט ניט באגרייפן....

די אידן אין רוסלאַנד

צופעליג און צייטווייליג אין איינציגווייז טרעפט מען אידן אין רוסלאַנד שוין פון 15טן יאַרהונדערט אָן. און אפילו שוין אין 17טן יאַרהונדערט, ווען נאָך א מלחמה מיט פוילן ברענגט מען אריין קיין רוסלאַנד א גרעסערע צאָל ליטווישע אידן אלס קרינסגעפאַנגענע, קימערט מען זיך אויך ניט וועגן זיי. מ׳האָט זיי פיינט — ווי אין דער פּראַווּאָסלאַווּנער תורה שטייט. איז א טייל צווינגט מען זיך צו שמד׳ן, און דעם טייל וואס ווילּ זיך בשום אופן ניט שמד׳ן צעווארפט מען אין פּאַרשידענע ערטער. אַזוי לעבט זיך דורך די רוסישע מלוכה אָהן א אידן-פראגע און אָהן א אידישער געזעצגעבונג ביז׳ן סוף פון 18טן יאַרהונדערט. אָבער אין לעצטן פערטל פון׳ם דאָזיגן יאַרהונדערט, ווען רוסלאַנד ווערט רייכער מיט גרויסע שטחים פוילישער טעריטאָריע, באַקומט זיך אויך גרויסע אידישע מאסן, וואָס וואוינען אויף דער טעריטאָריע. און איינעמענדיג קרים, קאווקאז און די מדינות ארום באלטישן ים, נעמט זי אויך אריין די אידן, וואָס לעבן אין די דאָזיגע איינגענומענע לענדער. און ווייל מ׳איז געוואוינט צו קוקן אויפ׳ן אידן ניט ווי אויף א מענשן, א בירגער סתם, נאָר ווי אויף אן איבריג און דערצו א נעפערליך באשעפעניש אויף דער וועלט, פון וועלכן נאָט האָט ביז אהער געשיצט „דאָס הייליגע רוסלאַנד", האָט מען געמוזט זיך באמיען און שאפן פאר אים געזעצליכע באדינגונגען און נאָרמען, לויט וועלכע ער זאָל לעבן.

לכתחילה לאָזט מען די אידן לעבן אפגעזונדערט, אָרגאניזירט אין זייערע אויטאָנאָמע קהלות, ווי געווען, און בלייבן בא זייערע רעכט און פליכטן: די קהלות באזאָרגן די רעגירונג מיט די אפצאָלונגען פון די אידן, באזאָרגן די אידן מיט פעסער פון דער רעגירונג און היטן די אָרדנונג אין אינערליכן לעבן. און ווי פריער בלייבן די אידן אויך איצט אינגאנצן אפגעזונדערט פונ׳ם בירגערלעבן אין לאַנד. קוקט מען אויף דעם דאָזיגן אפגעזונדערטן, אייגן-

ארטיגן, פרעמדן אידישן לעבן און מ'חויבט־אן ווי מורא צו האבן דער־פאר: וואר ווייסט וואסערע באהאלטענע, און נאטירליך, שערליכע זאכן וואלן געפֿאנט אין די געהיימע קהל'שע טיפענישן? מ'מוז דעם אידישן בונד אויפבינדן. די אייניגונג — צעריסן. די אויטאנאמיע רעכט — מינדערן און אפשוואכן. זיי זאלן אויפהערן צו עקזיסטירן ווי, אזוי־צו־זאגן, א באזונדער „אידן־שטאנד", נאר צעוואנדרפן זאלן זיי וואלן אין די איבריגע זיי גליכע, ניט־אידישע שטאטישע שטאנדן. אפילו יענע אידן, וואס לעבן מאסנווייז אין די דערפער, וואלן אויך צוגערעכנט צו די שטאטישע שטאנדן. וואר צום סוחרים־שטאנד, וואר צום מלאכה־שטאנד און דאס גלייכן. זיי וואהלן און וואלן געוואהלט אין די שטאטישע זעלבסט־פארוואלטונגען. זיי באקומען אויך האנדעל־רעכט און מלאכה־רעכט גליך מיט די ניט אידן. און גליך מיט די ניט־אידן וואלן זיי אונטערגעווארפן צו אלע אלגעמיינע נארמען און באדליכטונגען. און אז דאס אינווייניגסטע אידישע לעבן וואלט נאכמירט פון אויסן, בלייבט די קהלה־אויטאנאמיע ממילא בלויז אן איבריגע לאסט אויף אידן. און זיי קאנען דאך באמת ניט טראגן אויף זיך צווייערליי אפטרופסות — אי פון מאגיסטראט, אי פון קהל.

אבער דאס איינמאנען אפצאלונגען פון אידן בלייבט אויך וויטער אין די הענט פון קהל. זיין פליכט ערפילט ער מיט'ן כח פון דער תקיפות וואס די רעגירונג גיט אריין אים, פון איר טובה וועגן. און וואס מער תקיפות קהל וועלט־אן, אלץ מער וואלט ער פארהאסט בא אידן. און דערצו די מחלוקת צרום דער דעה אין קהל צווישן חסידים און מתנגדים. אומאויפהערליכע אנקלאגעס, מסירות און פאסקווילן. בלייבט פון דער קהלה־אויטאנאמיע בלויז א שאטן, און א שווארצער שאטן. יעקא־טערינא די גרויסע, וואס האט געמאכט די דערמאנטע רעפארמען אין אידישן לעבן (1783), האט געוואלט אויך וויטער גיין אויפן אנגעצייכנטן וועג לטובת די אידן, און זייערע רעכט פארשטארקן און פארשפרייטן. אבער די קריסטליכע סוחרים אין די געוועזענע פוילישע שטעט, וואס זענען געוואוינט געווען צו זען די אידן

באַגרעניצט אין זייערע האַנדעלס־רעכט, האָבן אָנגענומען מיטלען געגן „גנאָד" צו אידן. און זיי פירן־אויס זייערע פאַרלאַנגען: די אידן ווערן אַראָפּגעזעצט. זייערע רעכט בנוגע באַטייליגן זיך אין די מאַגיסטראַטן ווערן באַגרעניצט; עס ווערט געשאַפן אַ גרעניץ צווישן די געגנדן, וואָס זענען צוגעקומען צו רוסלאַנד מיט זייערע אידן, און צווישן דער אייגנטליכער רוסלאַנד. קיין איד טאָר די דאָזיגע גרעניץ (טשערטאַ) ניט אַריבערטרעטן (1791). מען הויבט־אָן רעדן וועגן איבער־ערציהען די אידן, זיי בע־סער מאַכן. אָפּגעוואוינען פון זייערע פּרנסות. טרייבט מען זיי אַריבער פון די דערפער אין די שטעט אַריין. מ'פאַרבאָט זיי צו האַלטן שענקן, בראַנפן־זאַוואָדן, קרעטשמעס, פּאָכעסיעס און דאָס גלייכן. די אָנגעוואָרפענע און צענויפּגעטריבענע אידן אין די שטעט האָבן דאָ ניט געהאַט וואָס צו טאָן: קיין נייע פּרנסות זענען פאַר זיי ניט געווען. אָבער ס'קימערט קיינעם ניט. שוין איצט גילט דער שטאַנדפּונקט, אַז מ'דאַרף ראַטעווען דעם פּויער פון אידישע הענט. און נאָר דער פּויער אין דאָרף איז ווערט, אַז די מלוכה זאָל זאָרגן פאַר אים. זענען אָבער די לעבנס־באַדינגונגען אין פאַר־שידענע קאַנטן פאַרשידן. אידישע רעכטס־פראַגן ווערן ענטשידן פון פאַל צו פאַל. בילדן די געזעצן וועגן אידן אַ גרויסן פּלאָנטער. אַזוי, אַז אין אָנהויב פון דעם 19טן יאָרהונדערט זעט זיך מלוכה געצוואונגען צו זעצן אַ ספּעציעלן קאָמיטעט—מיט'ן אָנטייל פון אידן וואָס זאָלן רעגולירן און פאַראיינהייטליכן די געזעצגעבונג וועגן אידן. אין 1804 אונטער דער הערשאַפט פון דעם יונגן פרייהייטליכן קייסער אַלעקסאַנדער דעם ערשטן, זענען ערשינען די ערשטע „כללים" וועגן אידישע רעכט. דער צוועק פון די דאָזיגע „כללים" איז: צו ראַטעווען דאָס רוסישע פאָלק און לאַנד פון דער אידישער אָנשי־קעניש — ווייל אידן זענען שולדיג אין אַלץ, וואָס עס געשעט ניט־גוטס אין לאַנד. אפילו די פּויערשע אומוויסנהייט, אפילו די פּויערשע לייבאייגענשאַפט, אפילו דאָס פּריצישע הפקר־לעבן. אין אַלץ איז שולדיג דער איד. און אָט דעם קוק אויפ'ן אידן און אָט דער צוועק פון דער געזעצגעבונג בלייבט גילטן אין רוסלאַנד ביז

אין צוואנציגסטן יאָרהונדערט אריין. אזוי אין הײַ געשריבענע געזעצן, אזוי אין דער אדמיניסטראַטיווער פראקטיק וואָס האָט די געזעצן אויסצופירן אין לעבן. און האָט מען אפילו אמאל גע־טאָן אזוינס, וואָס האָט אין עצם געקאָנט זיין גינסטיג פאר אידן, האָט מען עס אָבער געטאָן מיט בייזע כוונות, מיט דער אבזיכט מער צו שעדיגן די אידן, ווי זיי צו נוצן. אזוי, למשל, האָט מען שוין אין סוף 18טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן צו רעדן פון פאר־שפרייטן בילדונג און אויפקלערונג בא אידן, כדי דורכדעם ברעכן די אידישע אָפגעזונדערטקייט און מקרב צו זיין אידן צו דער רו־סישער סביבה. אָבער אָנגעהויבן האָט מען עס (און מיט דער הילף פון אייניגע אידישע אינטעליגענטן) מיט דער פאָדערונג, אז אידן זאָלן זיך אָפּזאָגן פון תלמוד — „די קוועלע פון אלדאָסבייז און פון כל'ערליי אבערגלויבן" — פון זייער רעליגיעז־נאציאָנאלער וועלט־אנשויאונג און פון אלץ וואָס גילט ווי דער באזיס פון אידנ־טום. ניט די רעכטלאָזיגקייט, ניט די אָרימקייט, ניט די ערניד־ריגונג, וואָס אידן לייַדן, בריינגט זיי צו מורא האָבן פאר דער וועלט און זיך צו דערווייטערן פון איר, נאָר דער תלמוד, וואָס איז געווען דער אייניציגער לעבענס־זאפט פאר'ן אידן אין די אלע שוועריקייטן, פינסטערע צייטן... און אז אידן האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט פון אידנטום, איז עס געווען א נייער מאָטיוו צו אונ־טערדריקונג: „ווי לאנג אידן וועלן זיך ניט אָפּזאָגן פון זייער אָפּגעזונדערטקייט, וועלן זיי ערע רעכט ניט פארבריטערט ווערן". און די באגרעניצונגען ווערן טאקע פארטיפט. און אז מ'לייגט־פאר אידן אריבערצופאָרן אין די סטעפעס פון דרום־רוסלאנד און דאָרט זיך פארנעמען מיט ערד־ארבעט, כאפן זיך אידן אָן דערין. און בפרט נאָכדעם ווי מ'האָט אין 1806 ארויסגעטריבן מאסן אידן פון די דערפער. אָבער מלוכה איז ניט גרייט אויפצונעמען אלע טויזנטער מענטשן, וואָס זענען אהין געקומען. מיט גרויסע שוויע־ריגקייטן אָרדנט מען איין אן ערך פון דריי הונדערט פא־מיליעס (1807). פיל שטארבן־אויס פון קראנקהייטן און מלוכה אליין שטעלט אָפּ די גאנצע באוועגונג צו באזעצן אידן אויף ערד.

זי איז ניט אימשטאנד אויסצופירן איר פאדערונג. עס טרעפן בלויז מאמענטן, וועו צוליב זייטיגע מאטיוון לאזט־נאך די אונ־טערדריקונג. און זאגט מען צו צו באריקזיכטיגן די אידישע באַ־דערפנישן און באפרידיגן זייערע נויטן — זון שטאנדפונקט פון אידישן וואויל— לאזט עס זיך אויס מיט נארנישט. אזוי, למשל, בעת מ'האט זיך אין רוסלאנד דערשראקן פאר'ן פנהדרין, וואס נאפעלעאן האט צונויפגערופן אין פאריז אין יאר 1807. מ'האט מורא געהאט טאמער וועלן אים אידן דאנקבאר זיין דער־פאר און בעת א מלחמה מיט רוסלאנד וועלן זיי העלפן נאפא־לעאנ'ן. דעמאלט זוכט מען כלומרשט צו באווייזן אידן א פריינד־ליכע מינע. מ'שטעלט־אפ פארפאלגונגען, מ'שאפט א נייעם קאמיטעט צו באטראכטן די אידישע לאגע. בעת דעם נאפאלעאנישן מארש אין רוסלאנד אין יאר 1812, זאגט אלעקסאנדער צו די אידן „הרים וגבעות" פאר די טובות וואס אידן האבן אפט מיט סכנת נפשות ארויסגעוויזן צו דער רוסישער ארמיי. אבער דער ווינ־טראגט צווישן די אלע צווגען. נאכ'ן ווינער קאנגרעס (1815) ווערט אלעקסאנדער פארשלעפט מיט'ן שטראם פון זיער אלגעמיינער אירראפייאישער רעאקציע, און אן זיינע גוטע רייד טאר מען אים ניט דערמאנען.

און ווייטער גייען־אן פארפאלגונגען, גירושים, עלילת־דם און אן ארגאניזירטער ווילן צוצוציען אידן צום שמד. און אינ־איינעם דערמיט ווערט געשאפן א אידישע „דעפוטאציע" ביים מיניסטעריום פון איננרן, וואס באשטייט פון 22 נעווייליטע אידישע דעפוטאטן, מיט וועלכע מ'דארף זיך בארטן בא יעדער אידישער אנגעלעגנהייט. מען פרעגט בא זיי, און מ'פאלגט זיי ניט. מער ווי שתדלנות האבן זיי ניט צו טאן. און נאך 8 יאר עקזיסטענץ (1818—1825) ווערט די „דעפוטאציע" בטל. עס קומט אויך נארנישט ארויס פון די הנחות און מתנות, וואס מלוכה האט צוגעזאגט צו די אידן וואס ווילן זיך שמד'ן. ווייל ס'האבן זיך ניט געפונען קיין בעלנים אויף זיי. און אז די גזירות וואקסן, ציען זיך אידן צוריק פון גרויסן אפענעם וועג אין די

אייגענע פיר איילן אַריין. זיי ווילן ניט וויסן פון קיין בילדונג און ניט פון רעכט. „די תורה איז זייער חלק אויף דער וועלט!".

און מלוכה גייט זיך איר וועג: ווערט אין סאַראַטאָוו אַ סעקטע „יודאאיזירענדיגע", קומט אין ווייס־רוסלאַנד אַ הונגער — אין ביידע זענען אידן שולדיג. און כדי זיך צו ראַטעווען מוז מען אידן מאַכן אומשעדליך. און אידן אומשעדליך מאַכן, הייסט — זיי דערווייטערן פון דער קריסטלי־כער באַפעלקערונג, אַרויסטרייבן פון די דערפער, ניט לאָזן האַלטן קיין אַרענדעס, קיין קרעטשמעס, קיין שיינקען, קיין פּאָטשטן, קיין פּאָסעסיעס, קיין ברויערייען און ניט קיין גאָריל־נעס און נאָך און נאָך. און ביז וואַנען אידן וועלן זיך ניט אָפּזאָגן פון זייער אָפּגעזונדערטקייט, וועלן די באַגרעניצונגען ניט געענדערט ווערן... אַזוי האָט געקוקט מלוכה און אַזוי האָט געקוקט אויך די געבילדעטע. אפילו רעוואָ־לוציאָנערע רוסישע געזעלשאַפט, אויף די אידן און אויף דער אידן־פראגע, און אויף דער לייזונג פון דער דאזיגער פראגע.

מיט ניקאָלאַי דעם ערשטן (1825) הויבט זיך אָן אַ ניי סיסטעם אין באַזאָרגן די אידן. פויסט און גוואַלט — דאָס זיינען די מיטלען. שמד און גליק אויף יענער וועלט — דאָס ציל. אַליין אַ סאָלדאַט, זעט ער אין קאַזאַרמע דעם „קאַלך־אויוון", וואי דער איד זאָל איבערגעשמאָלצן ווערן און פון וואַנען ער זאָל ארויס־קומען אַן אַנדער מענש — אָפּעגזונדערט פון אידן און פרעמד צו זייער אמונה. און אין גוטן אופן — גאָר גע'שמד'ט.

געשעהט עס: ביז 1827 האָבען אידן ערפילט זייער מיליטער־פליכט מיט געלט. פון איצט־אָן מוזן אידן דינען פּערזענלאַך. די דינסט־צייט איז געווען 25 יאָר. אויך ניט־אידן האָבן געקוקט אויף דעם מיליטער־דינסט, ווי אויף „קאַטאָרגע". אָבער טויזנט מאָל ערגער איז זי געווען פאר אידן. די קריסטלאַכע סביבה, די גוי'אישע אַטמאָספערע, דער טריפ'ער טיש, דער צוואַנג צו שמד, די פיזישע שוואַכקייט, דאָס ניט־קענען די שפּראַך, — דאָס אַלץ מאַכט די מיליטער־דינסט פאר'ן אידן פאר אַן אמת'ן גיהנום, וואו

מען מוז געפייניגט ווערן לעבעדיגערהייט. און דערצו: די תקנות פאר אידישן מיליטער־דינסט זיינען געווען אנדערש ווי פאר'ן ניט־אידן. צום דינסט האָט מען גענומען פון 18 יאָר אָן און געדינט האָט מען 25 יאָר. אידישע קינדער אָבער האָט מען געקאָנט נעמען אין עלטער פון 12 יאָר אָן. נאָר דער דינסט האָט זיך גערעכנט פון 18טן יאָר אָן. די 12 יעריגע האָט מען זעקס יאָר געהאַלטן אין באַזונדערע באַטאַליאָנען, וואו מ'האָט זיי צוגעגרייט צום מיליטער־דינסט. אָבער די זעקס יאָר האָט מען ניט צוגערעכנט צו די 25 יאָר דינסט. און גענומען האָט מען ניט דוקא 12־יעריגע, נאָר אויך 8 און 10 יעריגע קינדער. „קהל" איז מחויב געווען צו־צושטעלן אַ באַשטימטע צאָל סאָלדאַטן יעדן יאָר. די פּרנסים און די גבאים זיינען מיט זייער לייב און פאַרמעגן געווען פאַראַנט־ווארטלאך פאַר דער צאָל סאָלדאַטן. אָבער די מיליטער־פליכטלינגע פלעגן זיך צעלויפן וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן, פלעגט קהל דינגען „כאַפּער", וואָס זיינען נאָכגעלאָפן צו כאַפּן די אנטלאָפענע. האָט מען זיי ניט געכאַפּט, האָט מען גענומען אינגערע. קינדער פון דער מוטער'ס שויס. עופה'לאך, וואָס האָבן זיך ניט געקאָנט באַ־גיין אָן אַ מאַמען. מען פלעגט זיי פאַרנאַרן. די קליינע קינדער האָט מען כמעט שטענדיג פאַרשיקט אין מזרח־רוסלאַנד, אין סיביר. ווי קעלבלאך צו דער שחיטה האָט מען זיי געפירט. דער וועג פון דער אידישער טשערטאַ ביז סיביר איז פאַרזייט געווען מיט טויטע ביינדעלאך פון אומשולדיגע אידישע קינדערלאך. נאָר אַ קליינע צאָל פלעגט אָנקומען אויפ'ן באַשטימטן אָרט. און דאָרט פלעגן זיי ערשט אויסשטיין אינקוויזיציע ליידן — אויב זיי האָבן זיך ניט געוואָלט שמד'ן. און אזוינע זיינען געווען זייער פיל. אמת'ע העלדן־טאַטן האָבן די דאָזיגע אידישע קינדער באַוויזן. אויף קידוש השם זיינען זיי געשטאָרבן. און מען ווייסט אפילו ניט וואו זייער געביין איז אהינגעקומען... דאָס דאָזיגע סיסטעם צו נעמען אין מיליטער איז באַקאַנט מיט'ן נאָמען: „קאַנטאָניסטן".

און די דאָזיגע בלוטיגע גזירה האָט אָנגערירט בלויז דאָס אָרימע פאָלק. סוחרים, וואָס האָבן געצאָלט אַ גילדיע, זיינען פריי

געווען פון מיליטער־דינסט. גבירים האָבן זיך באַנוצט מיט דער לגאָטע. פריינד און מקורבים פון די קהל'שע קאָכלעפל זיינען אויך ניצל געוואָרן, און דאָס אָרימע פאָלק האָט זיך געטרונקען אין בלוט פון זיינע קינדער.

און ניקאָלאַי האָט ניט גערוט: אין דריי חדשים אַרום, נאָכדעם ווי די גזירה איז פאַרעפנטליכט געוואָרן, האָט ער ארויסגעגעבן אַ צווייטע: אַרויסטרייבן די אידן פון גראָדנער גובערניע און פון דער שטאָט קיעוו; פון קורלאַנד און פון ליפלאַנד (נאָר די וואָס זיינען ניט קיין דאָרטיג־געבירטיגע), פון ניקאָלאַיעוו און פון סעוואַסטאָ־פּאָל. און שפּעטער (1835) ווערט באַשלאָסן נאָך מער צו פאַר־קלענערן דעם שטח פון דער „טשערטאַ"; אין די שטעט וואו אידן זיינען אַ מערהייט טאָרן ניט געוויילט ווערן אין די מאַגיסטראַטן מער ווי איין דריטל אידן; אידן טאָרן ניט האַלטן קיין קריסטלאַכע דינערשאַפט און אַז. וו. און אַז. וו. און ווידער ווערן געשאַפן פּריווילעגיעס פאַר משומדים, אָבער דאָס אַלץ העלפט ניט. אידן ל י י ד ן. שטאַרבן אויס. גייען־אויס פון צער און הונגער און פון האַס צום אונטערדריקער. זיי האָפן אויסגעלייזט צו ווערן. אָבער די „אויסלייזונג" פון א י ד נ ט ו ם נעמען זיי ניט אָן.

און אַז די אַלע מיטלען העלפן ניט, פּרואווט עס ניקאָלאַי אויסצונוצן זיין פויסט אויפ'ן געביט פון בילדונג. אפשר וועט די בילדונג מקרב זיין די אידן צום קריסטלאַכן גלויבן. און אַלץ אונטער דער מאַסקע פון אידישער טובה און אידישן תקון. פרעגט מען ווידער עצות בא די חכמים־אַדמיניסטראַטאָרן אין דער מדינה. שאַפט מען ווידער אַ קאָמיטעט צו דעם צוועק, און עס ווערט באַ־שלאָסן: שאַפן קאַזיאָנע שולן פאַר אידישע קינדער אין דער גאַנצער „טשערטאַ". דאָרט זאָל מען לערנען אידישע רעליגיע און אידישע למודים און אַלגעמיין־וויסן. נאָר די לערן־שפּראַך זאָל זיין רוסיש. און אַ אידישן דאָקטאָר אַ געלערנטן (ליליענטאַל) שיקט די רעגירונג צווישן אידן, ער זאָל באַווייזן אידן די נוצן וואָס אַזוינע שולן וועלן ברענגען די אידן. אין ווילנע זיינען די אידישע משכילים געווען פ אַ ר ליליענטאַל'ס אַגיטאַציע, אָבער די אָרטאָדאָקסישע אידן —

ניט. און אין מינסק האָבן אים אידן אויף אן אלגעמיינער אסיפה אָפן ערקלערט: „כל זמן אידן וועלן ניט האָבן קיין בירגער־רעכט איז די בילדונג אן אומגליק פאר זיי. אן אומגעבילדעטער איד פאר־נעמט זיך מיט אלץ, וואָס עס מאכט זיך, און געפינט טרייסט אין דער אמונה. אָבער א געבילדעטער מענש, אז ער וועט ניט קאָנע; געפינען קיין פאסיגן פלאץ אין לעבן, וועט ער פון פארצווייפלונג אוועקווארפן די אמונה. צו אזא צוקונפט וועט קיין איד ניט ערציען זיינע קינדער". מיט בזיונות איז לילינטאל אוועקגעפאָרן פון מינסק. אָבער אין פעטערבורג ערקלערט ער, אז עס איז פאראן א מענלאכקייט דורכצופירן די שול־רעפארם. ער פארט אויך נאָכ־דעם קיין וואלין און פאדאליע צו אגיטירן. איידער מען האָט נאָך געעפנט די שולן האָט מען געוואלט שוין פארמאכן די חדרים און די ישיבות, נאָר ד ע ר ו ו י ל האָט מען דאָס אָפגעלייגט אויף צוואנציג יאָר, און צוויי ראבינער־שולן עפנט מען (1847) אין ווילנע און אין זשיטאָמיר, וואו מען זאל פאבריצירן רבנים און לערער פאר די אידישע שולן. אידן פארהאלטן זיך מיט חשד און מיט פיינדשאפט צו די דאָזיגע רעפארמען. זענען חושד די רעגירונג אין שמד־כוונות. אינגיכן ווערט מען געוואויר, אז די חשדים זענען געווען באגרינדעט. לילינטאל אנטלויפט דאן פאר בזיון קיין אמעריקע. און די שולן, ווי די ראבינער־שולן, זענען אין אידישע אויגן ווי א צלם, וואָס מען האָט אוועקגעשטעלט אין בית־המקדש... דער שלעכטער ווילן, און די בייזע כונה פון מלוכה איז באשטעטיגט געוואָרן אויך נאָך דערמיט, וואָס אינאיינעם מיט'ן ארויפצווינגען די שול־רעפארם האָט מלוכה ניט אויפגעהערט אפ־נעמען בא אידן די לעצטע שפורן פון זעלבסטשטענדיגקייט — אפילו דאָס פארוואלטן מיט'ן קאָראָבקע־גלט (אָפצאל פון כשר פלייש). אינאיינעם דערמיט ווערן ארויסגעגעבן געזעצן וועגן פאָרט־זעצן די גירושים פון דערפער און אויך פון שטעטלאך פון ארום די גרעניצן ביז פופציג ווּאָרסט. עס קומט כמעט צו א מרידה: נייגעצן שטעטלאך ערקלערן, זיי וועלן זיך פון אָרט ניט רירן, סיידן מען וועט זיי מיט גוואלד ארויספירן פון דאָרט. אין דערזעלבער

צייט זיצט א קאמיסיע און ארבעט אוים א פּלאן ווי מתקן צו זיין די אידן, וועלכער באשטייט אין דעם, מען זאל אלע אידן איינטיילן אין צוויי „ראזריאדן": אין „ניצליכע" און „שעדליכע". צו די ערשטע געהערן גרויסע סוחרים, בעלי־מלאכות וואס געהערן צו א צעך, ערד־ארבעטער און בארן־אייגנטימער, אדער אייגנטימער פון אנדערע אומבאוועגלאכע גיטער. און אויך רבנים און לומדים זענען „ניצליך". אלע איבעריגע אידן זענען אומניצליכע, שעדליכע. זיי גיט מען אפּ פאר סאלדאטן, פון זיי נעמט מען אויף צוואנגס ארבעט. זיי ווערן פארפאלגט און אויסגעראטן, כדי זיי זאלן זיך נעמען צו ניצליכער ארבעט. דערצו קומען צו גזירות אויף די קליידער, אויף בארד־און־פיאות, אויף ווייבערשע פארוקן. די רעקרוטן־גזירות ווערן נאך פארשארפטער. כדי צו דערפילן די צאל, וואס מ'האט באשטימט צו באקומען פון אידן, וואס אידן האבן געזוכט אויסצומיידן, האט מען פארפולט פון וואנען ס'האט זיך געלאזט. מ'האט געכאפט מענשן אינמיטן גאס און „אריינגעווארפן אין געוואנט". טאמער איז איינער ארויס פון שטוב אן א פאס, איז ער ניט זיכער געווען אויב ער וועט זיך אומקערן אהיים. עס וואקסן אויס מוסרים, כאפער, „פארדינער", וואס באפרידיגן די בלוטיגע באדערפניש פון דער רעגירונג. און די רעגירונג פארפאלגט און פארציקט אויף רעכטס און אויף לינקס. דערצו קומען נאך צו בלוט־בלבולים אין פארשיידענע ערטער. דאס רוסישע אידנטום לעבט ווי אין א בלוטיגן קאשמאר. און ווער וווייסט צו וואס די רוסישע הערשער וואלטן נאך געווען דערגאנגען, ווען ניט דער פאל, וואס האט געבראכט די מלחמה אין קרים (1853).

בא אזא צושטאנד, ווו מ'האט אנגעשטרייבן די גאנצע מלוכה־מאכט אומצוברענגען אידן סאי מאטעריעל, סאי גייסטיג, סאי פיזיש, איז קיין וואונדער ניט, וואס אידן האבן זיך פעסט געהאלטן אן דער רעליגיע און אן די רעליגיעזע פירער זייערע. קיין חילוק ניט, צי רבנ'ישע, צי חסיד'ישע. קיין וואונדער ניט, וואס זיי האבן נעקוסט מיט חשד און מיט אימה אויף יעדער פילאזאפיע, וואס קאן חלילה ארויפפירן פון גלייכן וועג און אויף יעדער אפּ־

נייגונג פון מנהג פון די אבות. טאָמער וועט עס פֿאַרפֿירן אין דער פּרעמד. ביישפּילן דערצו האָבן ניט געפּעלט פון איינצעלנע בילדעטע אירן, וואָס האָבן זיך אָדער געשמד'ט, אָדער געשטאַנען צו־הילף דער רעגירונג אין אירע גוואַלט־מעשים. פונדעסטוועגן וואָלט נעווען א טעות צו מיינען, אז אידן איז נאָר פּרעמד געבליבן דער השכלה־גייסט, וואָס איז אהערגעקומען פון מערב־אייראָפּע. בריוט פֿאַרשפּרייט איז ער ניט געווען, אָבער זיינע ווינקלען האָט ער געהאַט אין פּוילן, אין ליטע און אין ווייס־רוסלאַנד. אין וואַרשע, ווילנע און שקלאָוו האָט די השכלה געהאַט ניט ווייניג אָנהיינגער און פֿאַרהרער. שוין אין לעצטן פּערטל פון 18טען יאָרהונדערט קומען אריבער א סך וואַנדערנדיגע יונגעלייט פון דייטשלאַנד אין דער ליטע און בריינגען מיט זיך די שפּראָצונגען פון דער השכלה. ליטווישע סוחרים פֿאָרן קיין האַמבורג און פראַנקפורט, ברעסלוי און קעניגסבערג — צענטרען פון מסחר און צענטרען פון דשכלה. און אינאיינעם מיט פּלוש און סאַמעט, בארכאַט און זיידנס ברייגען זיי אויך השכלה־אידעען מיט זיך. סוף 18טן יאָרהונדערט געפינען זיך אין ווילנע גרויסע פֿאַרהרער פון מענדעלסזאָן, און אין אָנהויב 19טען יאָרהונדערט איז שקלאָוו א צענטער פון אידישער אויפקלערונג, וועו אויך אין א באשרענקטער מאָס. און אין סוף דרייסיגער יאָרן טרעפן מיר אין וואַלין דעם געלערנטן משכיל יצחק־בער לעווינזאָן, אין ווילנע — מרדכי־אהרן גינזבורג, אדם הכהן לעבענזאָן, שמואל־יוסף פין און אין פּעטערבורג — פֿרץ און נעוואַאָוויטש, אָפּשפּראָצונגען פון דער שקלאָווער השכלה, אין די פּופּציגער יאָרן — מיכה־יוסף לעבענזאָן, אין די זעכציגער — א. מאַפּו, י. ל. גאָרדאָן און פיל אנדערע.

דערפֿאר איצט, נאָכ'ן קריג, וואו רוסלאַנד האָט געהאט א פּולשטענדיגע מפּלה אויפ'ן שלאַכטפעלד, האָט זי אָבער בייגעקומען דעם פּוילן רעזשים אין לאַנד: א פרייער גייסט האָט אָנגעהויבן צו שוועבן איבער'ן לאַנד. די פּויערים זענען באפרייט געוואָרן. אידישע הענט זענען ביסלאַכווייז אויפגעבונדן געוואָרן. נייע פּרנסה־קוואלן האָבן זיך געעפענט. די מיליטער־אינקווויזיציע איז בטל

געווארן און אידן הויבן־אן צוטרויליך צו קוקן אויף דער רעגירונג פון אלעקסאנדער דעם צווייטן און צו אירע פארהרדנונגען. אויך איצט שטרעבט זי צו אסימילירן אידן מיט דער ניט־אידישער באפעלקערונג. אבער דער סיסטעם איז אנאנדערער. פון איצט אן גילט א מין פרעמיען־סיסטעם פאר די וועניגע „בעסערע". די געביטדעטע באקומען פריווילעגיעס. די געהארכזאמע ווערן באלוינט. אבער די אנדערע ווערן ניט באשטראפט. ביסלאכווייז הויבט מען אן וויילען די קאטעגאריעס, וואס זענען ווערט רעכטס־פרעמיעס: סוחרים ערשטע גילדיע האבן וואוינרעכט אין גאנץ רוסלאנד און רעכט זיך צו פארנעמען מיט וואס זיי ווילן. דאס אייגענע רעכט באקומען שפעטער מענשן מיט העכערער בילדונג. דאסזעלבע רעכט באקומען, נאך שפעטער, אויך בעלי־מלאכות, נאר שוין מיט געוויסע באגרעניצונגען. זייער קנאפ און זייער באשרענקט ווערט אויך פארבריימטערט די „טשערטא". משומדים ווערן אויס יחוס בא דער רעגירונג. אידן הויבן אן צו פילן א באדערפניש צו קאנען די רוסישע שפראך און מאסנווייז לויפן אידן אין די רעגירונגס־שולן — אין די גימנאזיעס און אין די אנפאנגס־שולן וואס ווערן געגרינדעט אומעטום. פון די ראבינער־שולן ווערן לערער־סעמינארן. די ישיבות עקזיסטירן. די חדרים אויך. און די אסימי־לאציע הויבט אויך אן ביסלאכווייז זיך צו ענטוויקלען, דאס דויערט אזוי אן ערך צען יאר. אין משך פון דער צייט קומען אויף אידישע צייטונגען אויף העברעאיש, אידיש אבן רוסיש אין ווילנע און אין אדעס, וואו אידן קעמפן פאר זייערע רעכט, באקעמפן זייערע שונאים און קלערן אויף די אומווייסנדע קריסטליכע געזעלשאפט וועגן אידישן מהות און אידישע פארלאנגען, וויזן אויך אן דעם אומווייסענדן אידישן המון די פעלערן אין זיין לעבנס־שטייגער און ווי אזוי זיי צו פארריכטן. אלע טוען רימען די השכלה, אבער די העברעאיש־אידישע פרעסע האט געוואלט פארהיניגן די השכלה מיט אביסל רעפארמירטע אמונה, אדער מיט'ן אידישן נאציאנאליזם, בעת די אידישע פרעסע אויף רוסיש האט געפרעדיגט אסימילאציע, און מיט ערפאלג, צווישן די אידן, וואס האבן אויס־

גענומען די רוסישע בילדונג און די רוסישע קולטור אין דער רוסי־שער שול. דיזעלבע טרעפן מיר אויך שפּעטער אין די רוסישע רעוואָלוציאָנערע קרייזן און ארויסטרעטונגען ניט אַלס אידן, פאַר אידישער קריוודע, נאָר אַלס רוסן און פאַר רוסישע פאָדערונגען.

ווארים אַלעקסאַנדער דער צווייטער האָט ניט געהאַט דעם מוט צו קרוינען זיינע פרייהייטליכע רעפאָרמען אין לאַנד מיט פּאָליטישער פרייהייט פאַר דער רוסלענדישער באַפעלקערונג. די קולטור פרייהייט, וואָס דאָס פאָלק האָט גענאָסן, די פּערזענליכע און געזעלשאפטליכע אַנטוויקלונג, צו וועלכער די רוסישע אינטעליגענץ איז געקומען, האָט צעפלאַקערט אין איר דעם ווילן צו פּאָליטישער פרייהייט, צו באַטייליגן זיך, דורך געזעצגעבונג אין רעגירן דאָס לאַנד. און ד אָ ס האָט אַלעקסאַנדער בא זיך ניט געקאָנט פּועל'ן. און וואָס באַמערקבאַרער עס זענען געוואָרן אין לאַנד די באַוועגונגען צו פרייהייט, אַלץ רעאַקציאָנערער און שטרענגער איז אַלעקסאַנדער און זיין רעגירונג געוואָרן. דאָס רופט זיך אָפּ אויפ'ן לעבן און אַנטוויקלונג פון גאַנצן לאַנד. דאָס מוז זיך אויך אָפּרופן אויף דער רעכטס־לאַגע פון די אידן. די רעכט, וואָס זיי האָבן באַקומען ביז איצט, ווערן ווייטער ניט אַנטוויקלט. עס באַווייזן זיך פּובליציסטן (ווי אַקסאַקאָוו, דאָסטאָיעווסקי א. א.), וואָס באַ־ווייזן, אַז אידן זענען ניט ווערט קיין רעכט, ווייל זייער מאָראַל איז אַ נידריגע און מוז ווירקן דעמאָראַליזירענד אויף דער ניט־אידישער באַפעלקערונג. דאָס ווערט אויך דער שטאַנדפּונקט פון דער רע־גירונג. די אידישע רעכט ווערן ניט מער פאַרברייטערט. דער נאַטילאַכער צואוואוקס פאַרפילט די קליינע צאָל מענשן, וואָס האָבן זיך אַרויסגעכאַפּט פון דער טשערטאַ. די מילאָניגע אידישע מאַסע בלייבט שטעקן אין די שטעט און שטעטלאַך און נאָר זייער ווינציגע אין די דערפער. די גוטע האָפנונגען ווערן ניט מקוים. די אידישע רעכט באַגרעניצונגען מאַכן דעם איינדרוק אויף דער ניט־אידישער באַפעלקערונג, אַז אידן שטייען אויסערן געזעץ. און נאָך ביים לעבן פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן קומט פאָר אין אָדעס אַ פּאָגראָם אויף אידן (1871) וואו פיל אידיש האָב־און־גוטס ווערט חרוב.

אין די מלוכה־קרייזן לאזט מען זיך ערקלערן דעם פאגראם דערמיט, וואס די קריסטליכע מאסן האבן זיך אפגערעכנט מיט די אידן דערפאר, וואס די אידן עקספלואטירן זיי. עס הויבט זיך שוין אן א טענדענץ צו באגרענצן די אידישע רעכט. נאך דער מלחמה מיט טערקיי (1877-1878) הויבט זיך אן צו באווייזן אפענער אנטי־סעמיטיזם אין די רעגירונגס־קרייזן וויל א פאר אידישע פאדריאד־טשיקעס אויפ'ן פראנט האבן ניט עהרלאך געהאנדלט. עס באווייזט זיך א בלוט־בלבול (קוטאיס, 1878). עס קומט אויף אן אנטיסעמיטישע פרעסע. א גאנצע העץ־ליטעראטור. נאכדעם ווי אלעקסאנדער דער צווייטער ווערט דער'הרג'ט (1881) הויבט זיך אן א גאנצע פאגראם־באוועגונג, דערהויפט אין אוקראינע. מיט א יאר שפעטער ווערן געשאפן די „צייטווייליגע פאראדנונגען", וואס זענען אויסן אפצושניידן אידן פון דער ניט־אידישער באפעלקערונג, באגרענצן די אידישע רעכט אויף אלע געביטן פון געזעלשאפטליכן לעבן: באוועגונג, וואוינונג, באשעפטיגונג און בילדונג. עס הויבן זיך אן גירושים פון דערפער און שטעט, דערווייטערונגען פון רעגירונג, שטאטישער און זעמסקער באאמטנשאפט. עס קומט איצט ווידער צום אלטן, ווילדן כלל: „דעם אידן איז פארבאטן אלץ, וואס עס שטייט ניט בפירוש געשריבן אז עס איז אים ערלויבט".

ניט וועגן איזישער באפרייאונג רעדט מען פון איצט אן, נאר וועגן באפרייען דאס רוסישע פאלק פון דער אידישער אנשיקענישע. און מען ערקלערט אויך אפיציעל: די גרעניץ קיין איראפע איז פאר אידן אפן, די אידן קאנען גיין!...

אבער די אידן א י צ ט זענען ניט מער די אייגענע וואס מיט עטלאכע יאר צוריק. די עטלאכע גוטע יארן האבן אין אידן אנטוויקלט זיין מענשליך און בירגערליך און נאציאנאל באוואוסטזיין, ער ווייל ניט מער באהאנדלט ווערן ווי אן אנגעוואקסענער, א פרעמדער און פארהאסטער. ער קאן אויך מער ניט זיצן און שווייגן און ווארטן אויפ'ן גנאד פונ'ם מלך און זיינע שרים. א פארשיידנ־שפראכיגע פרעסע האט ער; א רייכע וועלטלאכע ליטעראטור האט

ער, וואָס שטאַרקט זיין מוט און רופט צו טאַט. מיט אייגענע הענט און מיט אייגענער ענערגיע זאָלן אידן פֿרואוון צו שמידן זייער גורל. באַלידיגטע און דערצאָרנטע הויבן אידן אָן צו עמיגרירן פון רוס־לאַנד צו זוכן זייער גליק און פֿרייהייט אין אַנדערע לענדער, דער־הויפּט אין אַמעריקע. די אידישע אינטעליגענץ, אויסגענומטערט פון איר אַסימילאַציע־אידעאַל, הויבט אָן צו זוכן דעם וועג צו זיך, זוכט אָנצוקניפּן דעם איבערגעריסענעם פֿאָדים פון דער אידישער געשיכטע און אויפצוזוכן די שריט, וואָס אידן זענען געגאַנגען פון ארץ־ישראל אין גלות, כדי זיך אומצוקערן פון גלות סיין ארץ־ישראל. אויב דאָס איז ניט לויט די כחות פון איין אידישן קבוץ, מוז מען פֿאַראייניגן צו דעם צוועק די אידן פון אַלע לענדער, דעם גאַנצן כלל־ישראל. די אידן־פֿראַגע אין גלות קאָן געלייזט ווערן נאָר דורך אויסלייזן די אידן פון גלות. אויסלייזן ראַדיקאַל, דורך אן אייגענעם באָדן, אין אן אייגן לאַנד. עס קומען אויך אויף אַנדערע גרופּן אין אידנטום, וואָס ווילן מיט אייגענע הענט און מיט פֿאַליטישער ארבעט מקרב זיין די הילף. אָבער זיי גייען אוים ניט ספּעציעל פון א י ד י ש ע ר נויט, נאָר פון די נויטן פון אונטערדריקטע בכלל, פון וועלכע אידן, דערהויפּט אידישע ארבע־טער, זענען בלויז א טייל. די לייזונג פון דער אידישער פֿראַגע זעען זיי לכתחילה אין דער אויפלייזונג פון אידן צווישן ניט־אידן. שפּע־טער — אין נאַציאָנאַלער קולטור־אויטאָנאָמיע. אָבער דאָס וועט מעגלאָך זיין ערשט דאן, ווען די גאַנצע ארבעטנדיגע, אונטערדריקטע מענשהייט וועט, דורך געמיינזאָמען קאַמף, אויסגעלייזט ווערן, אויף א סאָציאַליסטישן באָדן, דורך רעוואָלוציאָנערע מיטלען, און דוקא דאָ, אויף די ערטער וואו זיי וואוינען, קיין כלל־ישראל אנערקענען זיי ניט, קיין אלגעמיינע כלל־ישראל אינטערעסן האָבן זיי ניט.

זוכן די ערשטע און געפינען אנהיינגער און מיטפֿלער און מיטארבעטער צווישן די מיטלע שיכטן אין אידנטום, צווישן נאַציאָנאַל־געזאָנענע און ראַמאַנטיש־געשטימטע. זוכן די צווייטע און געפינען מיטפֿלער און מיטארבעטער אין די אידישע ארבעטער־קרייזן.

דאָס יאָר 1897 איז דער היסטאָרישער אויסגאַנגס־פונקט פאַר ביידע. אין דעם יאָר, אין חודש אויגוסט, קומט פאָר דער ערשטער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באזעל. אינ׳ם זעלבן יאָר, אין סעפטעמבער, קומט פאָר דער ערשטער צוזאַמענפאָר פון „בונד" אין ווילנע.

פּרץ בן משה סמאָלענסקין

און עס איז געווען אין די „ששת־ימי־בראשית" פון דער נאַציאָ־
נאַלער אידייע בא אידן:

ווען די אידייע האָט נאָך אלם נאקעטער געדאַנק בלויז, גע־
שוועבט איבער די קעפּ פון די פּאַרטנעשריטענע גייסטער אין
אידנטום, און זיי באהויבט און דורכגעלויכטן; ווען די ערשט גע־
בוירענע איז געווען נאָך בלויז אן אלגעמיינהייט, בלויז א געשלאָ־
סענער כלל אָן אויסגעשיילטע, אָדער געגלידערטע פּרטים; ווען
אירע מאַמענטן אָדער טיילן, זענען נאָך ניט געווען אויסגעווקלט
פון איר, ניט דיפערענצירט און ניט פאַנאַנדערגעטיילט פונאַנאַנדער;
ווען די עצם אידייע איז נאָך ניט געווען אויספירלעך באַגריפן, ניט
געגוי באַשטימט און ניט טיף באַגרינדעט —

אָט אין יענע ערשטע טעג פון איר בריאה, איז דער נאַציאָ־
נאַלער אידייע בא אידן באַשערט געווען אן אפּאָסטעל פון גרויסען,
היסטאָרישן מאַשטאַב. דאָס איז געווען א מענטש — א וואול־
קאָן: שטענדיג צו פייערן גרייט! א מענטש מיט גרויסער ליידן־
שאפט, שטורמדיגן טעמפּעראַמענט און גוואַלדיגער רעדענס־
קראפט. א מאן מיט א גרויסן ליטעראַרישן טאַלאַנט, מיט א ווייטן
היסטאָרישן קוק און פון אינערלעכן אימפּעט געצווואונגען זיין קוק
און זיינע מינונגען אנדערע מענטשן מיטצוטיילן, איינצופּרעסן און
זיי אויך צו אנדערע איינן מאכן. און מער נאָך: קיין קרבן יז אים
ניט צו שווער געווען, וואו ס'האָט זיך געהאנדלט אום זיין אפּאָסטל־
מיסיע צו דערפילן. קיין קרבן — ביז'ן לעצטן טראָפן בלוט, ביז'ן
לעצטן טאָג לעבן...

אזוינער איז געווען פּרץ סמאָלענסקין!

ניט קיין פּראָגראַמען האָט ער פּראָפּאַגאַנדירט. ניט פאר בא־
שטימטע פונקטן איז ער אריסגעטראָטן. די אידייע אין איר דע־
מאָלטיגן ענטוויקלונגס־צושטאַנד איז נאָך ניט געווען צייטיג גענוג,
איז נאָך ניט געווען אנערקענט גענוג, אז מ'זאָל קאָנען בויען אויף

איר פּראָקטישע פּראָגראַמען צו פּראָקטישע צוועקן. נאָר פּאַר דער נאַציאָנאַלער אידייע אלס פּרינציפּ, פּאַר אנערקענען זי אלס פֿאָזיטיוון פֿאקטאָר אין אידישן לעבן, שטעלט ער זיך איין — און מיט מעכטיגן ענטוזיאַזם, מיט אומפֿאַרגלייכלעכער זעלבסטפֿאַרלייקנונג און מיט גרעסטן ערפֿאָלג.

א גאנץ פֿאלק אויף לאנגע דורות האָט ער מיטגעריסן און אוועקגעפירט נאָך זיך. וואָסער אן ערפֿאָלג קאָן דען זיין נאָך גרעסער? נייע וועגן האָט ער פּאַר'ן היסטאָרישן אידנטום אויסגעטראָטן. וואָסער אן אנדער לוין נאָך קאָן דען אן אפֿאָסטל פון אן אידייע פּאַרלאַנגען?

און פון וואַנען און ווי אזוי איז ער דערצו געקומען?

געבוירן איז סמאָלענסקין דעם 8טן מערץ 1842 אין שטעטל מאָנאַסטירשטשינע, מאָהילעווער גובערני. א מתנגדיש שטעטל איז דאָס געווען. פול לומדות, יראת־שמים, מסחר און דלות. אָבער אויך השכלה האָט זיך דאָ ביסלאַכווייז געלאָזט מערקן. און וויל נאָענט צום אמת'ן רוסלאַנד, צו סמאָלענסק, איז דאָס „קענען רוסיש", אלוא: א „גוויאישע שפּראַך", ניט געווען דאָ קיין זעלטנהייט. סמאָלענסקינ'ס פֿאָטער איז געווען איינער פון צווישן אנדערע. ערציהט ער זיין קינד ווי אלע אנדערע. און אז פּרץ האָט גוטע פּייאיקייטן, לערנט ער פון איינגסטער יוגנט אן חומש, גמרא און גילט ווי א ביישפּיל פּאַר אלע אנדערע קינדער זיין גלייכן. צו צוועלף יאָר בלייבט פּרץ א יתום און נאָך אינ'ם זעלבן יאָר וואַנדערט ער אוים פון זיין היים און קומט אן קיין שקלאָוו אין ישיבה אריין. אינגיכן איז ער דער בעסטער תלמיד אין ישיבה. און אז עס גייט ארוים די „גזרה", אז אין ישיבה זאָל מען לערנען רוסיש, איז פּרץ דער אייניציגער פון די תלמידים, וואָס גייט לערנען רוסיש פון קאָזיאָנעם לערער. און דאָ אויך מיט גרוים ערפֿאָלג. אָבער דאָס שטערט אים ניט צו זיינע ישיבה־לימודים. און אז די געוועלשאפט פון ישיבה־בחורים ווערט אים מיאוס, געפינט ער אין שקלאָוו א פּאָר משכילים, רעכט־געבילדעטע און פֿאַרקערט מיט זיי, לערנט פון זיי און לאָזט זיך פירן פון זיי. ער הויבט זיך אן פילן

ה ע כ ע ר פון אנדערע זיינגלייכן. באשטייט אויף זייער מיינונ־
גען. באקומט כאראקטער און אויסגעהאלטנקייט. פארלירט „דרך־
ארץ" פאר מענטשן, וואס ער האלט ניט פון זיי און זאגט זיי „דעם
אמת" אין די אויגן אריין. מאכט ער זיך שונאים. ליגט ער אין
לויטישע מיילער. ווערט אים דאס מיאוס און ער ווארפט אוועק
שקלאוו מיט אירע טרוקענע מתנגדים און קלייבט זיך אריבער קיין
ליובאוויטש צו די לעבעדיגע חסידים. דא בלייבט ער עטליכע
חדשים און ער ווערט „א מקורב" אין ליובאוויטשער רבינ'ס הויף.
דערהויפט צוליב זיינע זעלטענע פייאיגקייטן. אזוי שנעל און פינקט־
ליך האט ער תופס געווען די „תורה", וואס דער רבי האט געזאגט, אז
ער האט זי געקאנט איבער'חזר'ן פאר חסידים ווארט־ווערטליך.
זיין לערנן, וואס ער האט געקאנט, האט מען אים אויך געריכט
פאר א מעלה, ס'איז אים אבער מיאוס געווארן זיך צו פארשטעלן
פאר א יראה־שמים, און אומגיין ברידערליך מיט די חסידים, וואס
ער האט ניט געקאנט אריבערטראגן זייערע גענג, ווארפט ער זיי
אוועק און קומט אן אלס סעקרעטאר צו א גרויסן אידישן גביר אין
ווייטעבסק. נאכדעם ווערט ער אויס סעקרעטאר און ווערט א משורר
בא א חזן. א שטים האט ער געהאט א גלענצענדע, פארשטענדניש
און נעפיל צו זינגען אויך, זינגט ער א קורצע צייט. אבער די
משוררים־געזעלשאפט עקעלט אים און ער באשליסט אוועקצופארן
קיין אדעס — דער ציל־פונקט, וואוהין ס'האבן דעמאלט גע־
שטרעבט אלע די, וואס האבן געגארט נאך א פריי קולטור־לעבן.
צוואנציג יאר איז ער אלט, אז ער קומט קיין אדעס. דאס גליק
שפילט אים דא. ער האט א פאר גוטע העברעאישע לעקציעס, לעבט
בהרחבה און לערנט אויך אליין: דייטש, פראנצויזיש, פארשיידענע
וויסנשאפטן; באקענט זיך מיט אנגעזעענע מענטשן, ווערט אויך
אליין אנגעזען. און וואס מער ער באקענט זיך מיט פרעמדע ליטע־
ראטורן, אלץ מער ווייטאגט ער פאר'ן נידעריגן צושטאנד פון דער
העברעאישער ליטעראטור. אלץ פעסטער ווערט בא אים דער בא־
שלום זיך מקריב צו זיין פאר דער ליטעראטור אונזערער. אין יאר
1867 ערשיינט זיין ערשטע בראשור: „קריטיקירט זאל ווערן!"

(בקרת תחיה !), וואו ער צעפֿליקט דעם לאָרבער־קראָנץ, מיט וועלכן איינער פון די באדייטענדע אידישע פּאָעטן אין יענער צייט (לעטערים), איז געקרוינט געווען. ער האָט דאָ געפּירט א קאמף געגן ליטעראַרישער־בטלנות, פּאַר ליטעראַרישן געשמאַק. און אליין פֿרובט ער דעם דאָזיגן געשמאַק, ריכטיגער: די ליטעראַטור מיט איראָפּעאישן געשמאַק צו שאפן. שרייבט ער אין ראָמאַן, באַ־ארבעט פון דייטש א צווייטן און פּארעפּנטליכט אויך דעם לעצטן. און וואָס מער ער שרייבט, אלץ מער הויבט ער אָן צו גלויבן אין זיינע קרעפּטן. און וואָס שטאַרקער דער דאָזיגער גלויבן ווערט אין אים, אלץ קלאָרער ווערט אים זיין אויפגאבע — באקעמפן דאָס העסליכע אין אידישן לעבן, קעמפן פּאַר'ן שיינעם. אָבער דערצו מוז ער האָבן אן אייגענע טריבונע. די העברעאישע וואָכנצייטונג: „המליץ", וואָס איז דאָן ערשינען אין אָדעס, באפרידיגט אים נישט. וואַרפט ער אַוועק די שטאָט אָדעס און לאָזט זיך מיט עטליכע חשוב'ע אידישע שריפטשטעלער און געלערנטע. אין 1868 קומט ער קיין ווין. און צום סוף פונ'ם דאָזיגן יאָר, הויבט ער אָן ארויסצוגעבן זיין מאָנאַט־ליכן זשורנאל: „השחר" — דער מזבח, אויף וועלכן ער איז ווי א כהן־גדול געשטאַנען פופצען יאָר כסדר און טאָג־טעגליך דאָרט מקריב געווען זיין בלוט און זיין פליישׁ אלס קרבן פּאַר זיין פּאָלק; די טריבונע, וואו „ער האָט זיך געפּילט ווי דער ערשטער בירגער צווישן אירן, וואָס ק ע ן דאָס לעבן פון זיין פּאָלק, האָט דערקענט זיינע וואונדן און שפּירט זיין דופק, וואָס שלאָגט דורך דורות" (דינאבורג).

און היילן די וואונדן? און נאָרמאַליזירן דעם דופק?

לכתחילה איז אים אפשר ניט גאַנץ געווי באווואוסט, מיט וואָס מ'קאָן די פּאָלקס־וואונדן געזונט מאכן. לכתחילה גייט עס אים בלויז אום קאמף: צו באקעמפן די שעדליכע שטרעמונגען, וואָס געפינען זיך אין אידנטום. די ארטאָדאָקסאַלע ווי די פּאַרטשריט־ליכע. די מתנגדים, וואָס זענען באַרגלייווערט געוואָרן בייס טויטן בוכשטאַב פונ'ם לעצטן פוסק און פּארמאַכן די אויגן פון אלץ, וואָס

די וועלט ארום זיי פארמאגט. פארזינקען אין דער מרה־שחורה און אין דער דאגה פאר'ן נהינום־פייער נאכ'ן טויט און זענען גלייכ־גילטיג צו דעם ליכט און צו דער פרייד פון לעבן בעת'ן לעבן. און די חסידים, וואס האבן זיך אביסל לויז־געבונדן פון דעם געשריבע־נעם אות, מיידן אויס עצבות, באמיען זיך צו שטיין א י ב ע ר די טעגליכע דאגות, אבער דאס טוען זיי ניט מחמת דעם, וואס דער ש כ ל האט זיי געבראכט צו פארשטיין אזוי, נאר מחמת זיי זענען פול מיט אבערגלויבן, מיט א י ב ע ר שבכל'דיגע פאנטאסטישע פארשטעלונגען, וואס זיי האלטן פאר ווירקליכקייטן. און וועלט־פרעמד און וועלט־פיינטליך זענען זיי פונקט אזוי ווי די מתנגדים. וויסנשאפט איז זיי סם. קענטשאפט — טויט. ביידע מוזן באקעמפט ווערן אין נאמען פון אויפקלערונג, אין נאמען פון השבלה און מענטשליכן פארטשריט. אבער אויך די פארטשריטליכע, וואס האבן אוועקגעשפאנט צו־ווייט פון דעם ארט, פון וואנען זיי זענען אויסגענאנגען, די געבילדעטע און וואוילקענענדיגע, וואס פאר־לייקענען זייער אפשטאמונג, וואס האלטן זיך נאציאנאל — פאר דייטשן, פראנצויזן א. ד. ג., וואס זיי זענען באמת נ י ט, און האלטן זיך רעליגיעז — פאר אנהענגער פון אידישן גלויבן, וואס זיי גלויבן באמת נ י ט. ווייל זיי גלויבן בכלל ניט. אין קיין שום רעליגיע ניט. אויך זיי דארפן ביז אויסראטונג באקעמפט ווערן. שטארקער ווי די ערשטע. אומ'ברחמנות'דיגער, ווי די ערשטע — ווייל פאר דער עקזיסטענץ פון אונזער פאלק זענען זיי געפערליכער ווי די ערשטע. דאס אפזאגן־זיך פון נ י ך און מיט אלע מענ־ליכקייטן זיך מקרב זיין צו די גויים — סיי דורך דער שפראך, סיי דורך דעם רעפארמירן די רעליגיע און סיי דורכ'ן גאנצן שטייגער לעבן — זויגט אויס דאס בלוט פון אידנטום, און איז אים מקרב צו אונטערגאנג. און ס'איז דאך אויפ'ן האנט: אויב מ'איז דייטשן, פראנצויזן א. ד. ג. נאר פון משה'ס גלויבן, דאן דארף מען זיך אפזאגן פון דער האפנונג אן משיח'ן, ד. ה. אז אידן ווילן אויסגע־לייזט ווערן פון גלות און ווערן א זעלבסטשטענדיג פאלק אויף אייגענעם באדן; דאן דארף מען ניט האבן קיין א י י נ ע נ ע

שפראך, סיין העברעאיש, נאר זיך באנוגענען מיט דער לאנדס־שפראך; דאן הערט אויף צו זיין איין אידיש פאלק און ס'ווערן פארשיידענע אידישע „פריכאדן" (טשוירטשעס) אין פארשיידענע לענדער. איז דאס ניט קיין פולשטענדיגער אונטערנאנג פון אידישן פאלק?

און א טעות איז עס אנצונעמען, אז אונזער נאנצע „חזקת" שטעקט אין דער רעליגיע, אין די מצוות. נ י ט־ד ר י כ ט י ג, ערקלערט סמאלענסקי'ן, די רעליגיע האט זיך דערהאלטן וויל ס'פאלק האט זיך דערהאלטן, און דאס פאלק האט זיך דער־האלטן, וויל דער נאציאנאלער גייסט האט געלעבט אין אים. און דער נאציאנאלער גייסט, וואס איז א י י נ ן דעם נאנצן פאלק איבער דער גארער וועלט, און פ א ר א י י נ י נ ט דאס נאנצע פאלק איבער דער גארער וועלט, באשטייט אין אנער־קענען זיך און פילן זיך ווי א באזונדער פאלק, אין דער האפנונג אויסגעלייזט און זעלבסטשטענדיג צו ווערן און אין דער העברעאי־שער שפראך. ווילן מיר ניט לאזן דעם נאציאנאלן גייסט אויסוועפן פון אונז, מוזן מיר באשטיין אויף אזוי זאך: א ו י ף ל ע ר־נ ע ן! „תלמוד־תורה כנגד כולם" — לערנען איבער אלץ. וואורום דורכ'ן לערנען דאס אידנטום, קומען מיר צו זעלבסטערקענטניש. צו זעלבסט־שעצונג. אבער ניט דורך מקיים זיין די פראקטישע מצוות. דורך ל ע ר נ ע ן דאס אידנטום, באגרייפן מיר די פאלשקייט פון יענע, וואס ווילן מאכן פון אידנטום אן אבסטראקטע פילאזאפיע. אדער בלויז א שלחן־ערוך פאר מענן און ניט מענן. אבער דורך מקיים די פראקטישע מצוות, קאן מען דאס ניט באגרייפן.

און סמאלענסקין טיילט אויך זיינע קרעפטן אויף צוויי: אויף קראפט זיינע שאפט בעלעטריסטיק, ראמאנען, דא באקעמפט ער דאס פארשטיינערטע ארטאדאקסישע אידנטום, וואס רירט זיך ניט, באווייזט ניט קיין לעבנס־אטעם, און פארפאלגט אלץ, וואס טראגט מיט זיך ליכט און פארשריט. און די צווייטע קראפט זיינע

אין די פּובליציסטיק — דאָ באקעמפט ער די פאָרשריטליכע אָדער השכלה־געפאַר פאַר'ן אידישן פאָלק.

און קעמפט ער קעגן די משכילים, וואָס קוקן אויף אידן בלויז ווי אויף אַ רעליגיעזער גרופּע, אָבער ניט ווי אויף אַ פאָלק, קעמפט ער קעגן דעם מעכטיגסטן פון דער דאָזיגער ריכטונג — קעגן משה מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ן. קעמפט ער קעגן דער ריכ־טונג, וואָס מאַכט פון אידנטום אַ פילאָזאָפיש סיסטעם, און פון ל ע ר נ ע ן די תורה בלויז אַ מיטל צו וויסן וואָס מ'מעג און וואָס מ'טאָר ניט, קעמפט ער קעגן דעם מעכטיגסטן פאַרטרעטער פון דער ריכטונג — קעגן רמב"ם. און שטייט ער אין קאַמף, ווייסט ער ניט פון ריקזיכט, ניט פון סענטימענטן און ניט פון איינזעעניש און אַכטונג. געשאַרפט איז דאָס שווערד, געשפּאַנט איז דער בויגן און נאָר איינס האָט ער אין אויג — צו טרעפן אין ציל און דאָרט מאַכן אַ רושם. און פירט ער אַ קאַמף — איז איבער'ן גאַנצן פראָנט, דורך דער גאַנצער אידישער געשיכטע מיט איין פאַרנעם. איז ער אַמאָל ניט גאַנץ טיף, אָבער שטענדיג גענוג ברייט ארומצונעמען ניט בלויז עפּאָכעס, נאָר די אידישע געשיכטע אינגאַנצן. און פון דאָרט אויס ארויסצוהויבן דעם אידישן נאַציאָנאַלן גייסט — דעם איינציגן טרעגער פון אידישן לעבעדיגן פאָלק.

און זיין שטענדיגער קאַמף קעגן די פאַרשיידענע ריכטונגען אין אידנטום, און דאָס לעבן אין ווין מיט איר שטענדיגן נאַציאָ־נאַליטעטן־קאַמף, און דער באַפרייאונגס־קאַמף פון די איטאַליענער פון עסטרייכישן עול, דער ערשטער אידישער פּאָגראָם אין אָדעס (1871) און די קאַמפן פון די באַלקאַן־פעלקער (1877-78) פאַר זייער באַפרייאונג פונ'ם טערקישן עול — דאָס אַלץ העלפט אים אין זיינע אבסטראַקטע אידייען אריינצוגיסן פּראַקטישן אינהאַלט; זיין אַלגעמיינעם נאַציאָנאַלן גייסט צו צעגלידערן, אויסשיילען פּונקטן און שאַפן כמעט אַ פּראָגראַם.

„ווי אַלע פעלקער זאָלן מיר זיין!" — אָבער דאָס הייסט ניט א ו י פ ה ע ר ן צו זיין אַ באַזונדער פאָלק. געוויס אַ באַזונדער פאָלק. נאָר אזוי ווי אַלע פעלקער שעמען זיך ניט מיט זייער אָנגע־

העריגקייט צו זיך, אזוי זאָלן מיר אויך זיך ניט שעמען א י ד ן צו הייסן און אידן צו זיין; אזוי ווי אַלע פעלקער האלטן טייער זייער נאציאָנאַלע, אין אומבאוואוסטע אָנהויב־צייטן געשאפענער שפּראַך, אזוי זאָלן אויך מיר היטן אונזער העברעאישע, איינציג־נאציאָנאַלע שפּראַך, אין איר נאָר שאפן און אין אינערליכן לעבן זי בלויז נוצן; און אזוי ווי אַלע אונטערדריקטע פעלקער לעבן מיט דער האָפענונג ווידעראמאָל אויפגעריכט צו ווערן און הערן ניט אויף ט ע ט י ג צו זיין, כדי די אויפריכטונג זאָל קומען, אזוי זאָלן אויך מיר פעסט האלטן אָן אונזער היסטאָרישער האָפענונג אויפ־געלייזט צו ווערן, און —

ט ע ט י ג זאָלן מיר זיין, כדי די אוים־ל י ז ו נ ג זאָל קומען!

און די דאָזיגע טעטיגקייט וועט אונז פארגרינגערן דאָס לעבן אין גלות אויך — ווייל דער גאנצער אנטיסעמיטיזם נעמט זיך דערפון, וואָס מיר זענען פּאָליטיש־נאציאָנאל שוואכער פון אַלע אנדערע פעלקער. און אין דער מאָס, וואָס די דאָזיגע שוואכקייט וועט אָנהויבן צו פארשווינדן, וועט וואקסן אונזער אנערקענונג בא די אומות פון דער וועלט.

אין די אכציגער יאָרן הויבט זיך אָן אין רוסלאנד און אין פויל־א מערקבארע נאציאָנאַלע באוועגונג, אויף דעם באזיס פון חבת־ציון, ד. ה. צו קאָלאָניזירען אידן אין ארץ־ישראל, פארמערן דאָרט די אידישע באפעלקערונג, און ביסלאכווייז ווערן די בעלי־בתים אין אייגענעם לאנד. און אז ער קומט אין יאָר 1881 קיין רוסלאנד, ווערט ער פון דער רוסלענדישער אידישער אינטעליגענץ געפייערט ווי דער נאציאָנאַלער העלד; ווי דער פאָנען־טרעגער פון דער בא־ווענונג, וואָס ער האָט ארויסגערופן צום לעבן; ווי דער, וואָס האָט אין דער אידישער שטודירנדער יוגנט אריינגעהויכט דעם נאציאָ־נאלן גייסט, מיט וועלכן זיי לעבן און ווירקן פון איצט־אָן צו זייער גליק און צום גליק פון אידישן פאָלק אין דער גענווארט און אין זיין צוקונפט.

די דאָזיגע נאציאָנאַלע אנערקענונג גיט אים צו מוט, הויבט

זיי גייסט, וואָס איז געווען געפאַלן צוליב זיין שווערער מאַטעריע־לער נויט, וואָס האָט זיין געזונט אונטערגעבראָכן. אָבער אינאיינעם דערמיט טראָגט ער ארויס פון זיין טריאומף־רייזע די איבערצייגונג, אז איבער די אידישע קעפּ אין רוסלאַנד העגגט א געדיכטער וואָלקן, וואָס איז אָנגעלאָדן מיט פייער־שטייגער. און יעדער טאָג קאָן מען זיך ריכטן, אז דער וואָלקן זאָל זיך אָנהויבן אויסלאָדן. דאָס דאָזיגע באוואוסטזיין פאַרביטערט אים זייער. ער וואַרפט שווער זיינע אלטע קאַמפן און נעמט אויף דעם קאַמף פאַר אידיש־נאַציאָנאלער זעלבסט־הילף דורך אומקערן זיך קיין ארץ־ישראל. און אז די פּאָ־גראָמען הויבן זיך אינגיכן אָן אין רוסלאַנד, און אידן הויבן אָן לויפן פון רוסלאַנד, וואוהין די אויגן טראָגן זיי — דאָן פאַדערט סמאָלענסקין פון אלע גרויסע אידישע חברות, אז זיי זאָלן זייער ארבעט קאָנצענטרירן אין ארץ־ישראל — דאָס אייניגע לאַנד, וואו אידן וועלן זיין ב א ־ ז י ך, מיט־זיך און ענטוויקלען א לעבן, לויט זייער נאציאָנאלן גייסט און לויט זייער אייגענעם שטייגער. יעדער ארטיקל, וואָס ער האָט אין דער צייט געשריבן, איז געווען מיט בלוט געשריבן.

וואַרים אין דער צייט באקומט ער האלז־קאַנסאַמפּשאָן. די דאָקטוירים הייסן אים רוען. ניט ארבעטן. פּאָרן אין קור־ערטער. זיין מאַטעריעלער צושטאַנד איז שוידערליך. וואַרים געלעבט האָט ער דערפון, וואָס ער האָט געפירט די העברעאישע אפּטיילונג אין א גרויסן דייטשען דרוק אין ווין, און דערצו געווען א קאָרעקטאר. אבי׳ס האָבן אים זיינע ראַמאַנען איינגעטראָגן. אָבער צום „השחר" האָט ער שטענדיג דערלייגט, — ווייל זיינע הויפט־לעזער זענען געווען אין רוסלאַנד, און די הויפט־אָפּנעמער זענען געווען די אגענטן. און די אגענטן האָבן שוין דעמאָלט נעהאַט די טבע, דאָס אבאָנעמענט־געלט צו לאָזן בא זיך, און די „רשימות" פון די אבאָ־נענטן אריבערצושיקן אין רעדאקציע... און די גרויסע פאַרעהרער סמאָלענסקינ׳ס אין רוסלאַנד האָבן זיך אויף זיין גרויסער נויט ניט אָפּגערופן. אויף די ווינער „יאהודים" — ווי מ׳טוט איצט אין אמעריקע — האָבן זיי זיך פאַרלאָזט. און די לעצטע האָבן אויך

זייער שולדיגקייט געטאָן: געשאפן געלט פאר סמאָלענסקינ'ס פאר־לאָזטער פאַמיליע, און געשאפן געלט אויף אויסצוהאלטן אים אין מערען א לענגערע צייט.

1884 פאָרט ער ארוים קיין מערען, זיך קורירן.

אָבער בעסער האָט אים די קור ניט געמאכט. ווארים אויך ער האָט זיך פון איר ניט פיל געמאכט. ער האָט טענליך געשריבן, ווי אין פיבער. ער האָט זיך געאיילט צו טאָן, צו ווירקן, צו ווען דאָס אידישע פאָלק צו זעלבסט־הילף. צו זעלבסט־דערקענטניש. צו זיין נאציאָנאלן גייסט. און אין הסכם מיט'ן דאָזיגן גייסט מקרב צו זיין די גאולה. און די דאָזיגע פיבער־ארבעט פארקירצט אים די יאָרן.

דעם פופצענטן שבט 1885 פילט ער, אז דער טויט שטייט אי־בער זיין קאָפּ. פון דער פּאָרציע מאָרפיום, וואָס זיין דאָקטאָר גיט אים, כדי צו לינדערן זייגע וויטאָנן, ווערט ער כמעט ווי באוואוסט־לאָז, און דעם 16־טן שבט אינדערפרי, אז די נוירס איז אריינגעקומען צום קראַנקן אין צימער אריין, האָט זי אים געפונען ליגן אויף דער ערד א טויטן.

בא דער לויה איז געווען פראָפעסאָר העלער און סמאָלענסקינ'ס ברודער לעאָן, וואָס זענען פון ווין געקומען אים מקבר צו זיין. נאָך א פאָר פון די קור־געסט אין מערען זענען געקומען אים באגלייטן צו זיין אייביגער רו.

זיין טויט האָט געמאכט א גוואַלדיגן רושם אין דער אידישער קולטור־וועלט. אפילו די העברעאישע פרעסע, וואָס האָט אים שטענדיג פאַרשוויגן ביים לעבן, האָט ניט פארפעלט צו דרוקן ארטיקלען וועגן זיין טויט...

ד"ר לעאָן פינסקער

אין אלע צייטן און אין אלע לענדער האָט בא אלע מינים אידן געלעבט דער באַגער צו זיין, צו לעבן אָדער כאָטש צו שטאַרבן אין ארץ ישראל. רבנים, מקובלים צי חסידים — אלע האָבן זיי געהאט מיסטישע צוועקן אין „הייליגן" לאַנד. ביים פשוט'ן פאָלק איז ארץ ישראל געווען דער פונקט אויף דער ערד, מיט וועלכן אלע זיינע נאציאָנאל־היסטאָרישע האָפענונגען זענען צונויפגעשמידט. א ל ע — מאטעריעלע ווי גייסטיגע. אָבער האָפענונגען, וואָס זייער ערפילונג איז אָפּגעלייגט אין דער ווייטער צוקונפט, ארויפ־געלייגט אויף איבערמענשלאכע כחות און איבערנאטירלאכע וואונדער...

דאָס 19טע יאָרהונדערט האָט די דאָזיגע נאציאָנאל־היסטאָ־רישע האָפענונגען סעקולאריזירט, אויב מ'קאָן זיך אזוי אויסדריקן. וואָכענדיג געמאכט. וועלטליך געמאכט. און מיט מענשליכע מיטלען געווכט זיי צו רעאליזירן. און ניט בלויז אידן האָבן עס געפרובט. פריער ווי אידן האָבן עס געטאָן קריסטן. ענגלענדער פריער ווי אנדערע — און צוליב אייגענע מלוכה־אינטערעסן, האָט מען דאָך געוואָרט אויפ'ן צעפאַלן פון דער טערקישער מלוכה, קומט עס ענג־לאנד אָן דאָרויף, אז די לענדער וואָס ליגן אויפ'ן וועג קיין אינדיע, זאָלן ניט אריינפאַלן אין די הענט פון אן אייראָפּעאישער מלוכה. איז גוט דאָרט צו שאפן אן אָרט פאר דער אידישער באָדנלאָזער נאציע. ווילן אנדערע דאָס אייגענע צוליב אנאנדער צוועק, נעמליך: א אידישע פּאַלעסטינא קאָן שטאַרקן און דערהאלטן די עקזיסטענץ פון דער טערקיי. און דרימט ווילן א אידישן ישוב אין ארץ ישראל — ווייל נאָר אידישע ענערגיע און אידישע אינטעליגענץ קאָן אנט־וויקלען און קולטיווירן דעם מזרח. דאָן קומען ענגלישע שריפט־שטעלער, פאָליטיקער און דיפלאָמאטן מיט א פּראָפּאגאנדע, מיט פלענער און אפילו מיט פרובן צו שאפן א אידישע פּאַלעסטינא מיט

אויטאנאמיע־רעכט. און נאך די ענגלישע קומען פראנצויזישע שטאטסמענער, פאליטיקער און שריפטשטעלער און ערקלערן די וויכטיגקייט פון א אידישן ישוב אין ארץ־ישראל צוליב די פראנצויזישע אינטערעסן אין סיריען. און אויך איטאליען קען הויבע שטימען פ א ר דאזיגער אידייע, וואם האט איצט דעם נאמען: צ י ו נ י ז ם.

אבער אויך די אידן אין די דערמאנטע לענדער האבן זיך פאר דער דאזיגער אידייע. משה מאנטעפיאָרע אין ענגלאנד; קרעמיע, נעטער און שפעטער דאטשיל'ד אין פראנקרייך טוען פראקטישע זאכן פאר א ישוב אין ארץ ישראל. אבער אויך אין דייטשלאנד ווערן געמאכט פרובן אין דערזעלבער ריכטונג. און דא — פון גרויסע רבנים. אין 1860 קומט פאר אין טארן אן אסיפה פון אידישע נאטאבלען וועגן דער פראגע. אין 1861 ווערט אין פראנק־פורט־אם־מאין געגרינדעט דער ערשטער חובבי־ציון פאראיין. נאך פראנקפורט קומען אויך אנדערע שטעט. אין 1870 בויט קארל נעטער די ערד־ארבעטער שול אין מקוה־ישראל, בא יפו. אין „המגיד", „השחר" הויבן אן אידישע שריפטשטעלער צו פראפא־גאנדירן די אידייע וועגן אומקערן דאם פאלק ישראל קיין ארץ־ישראל. אומקערן — צו דער נאטור, צום באדן, צו ערד־ארבעט. אלץ מער און מער ווערט פארשפרייט דער געדאנק וועגן נאציאנאל־פאליטישער רענעסאנס פון אידישן פאלק. איינצעלנע געדאנקען־פערים וועגן אידישן ווידער־אויפלעבן ווערן געשפונען און דורכ־געצוינען אין דער אידישער וועלט...

אבער פון די אלע פערים ווערט איין געוועב ערשט ב ע ת און נ א ך די גרויסע פאגראמען, וואס די רוסלענדישע אידן האבן איבערגעלעבט אין די יארן 1882—1881. די אומערוואַרטעטע איבערפאלן אויף אידן און רויבעריין אין מיטן העלן טאג, וועלכע די אנענטן פון דער רעגירונג האבן ניט געשטערט, און די געביל־דעטע רוסישע געזעלשאפט האט פארשווינן, האבן געמאכט אויף דער אידישער אינטעליגענץ אן ערשיטערנדיגן איינדרוק. די אפ־נונגען אויף גלייכבארעכטיגונג ווערן צערונען. די אסימילאציע איז

באנקראָט. די ארבעט צו פארשפרייטן רוסישע בילדונג און רוסישע קולטור צווישן אידן ווערט אן אבסורד, דער גלויבן אָן דער מעגלאכקייט צו לייזן די אידנפראגע אויפן אָרט, אין רוסלאנד, פארשווינדט. און דער בזיון און די באלײדיגונג און די אָנמעכטיקייט איז גרויס. און דער צער איז ניט צו דערלײדן —

דעמאָלט קומט אויף דער לאָזונג: אויסוואנדערן!

אין 1882 גרינדעט זיך דער ערשטער פאראיין: „חובבי ציון" אין וואַרשע. צוועק: קאָלאָניזירן אידן אין פאלעסטינא. איננזכן ווערן ענליכע פאראיינען געגרינדעט אויך אין פיל אַנדערע שטעט און לענדער: יאַסי, לאָנדאָן, בערלין, ווין, ניו יאָרק, פילאַדעלפיא און נאָך און נאָך. אין דעמזעלבן יאָר ווערט אויך געשאפן דער ספר פונ'ם פאָליטישן ציוניזם, — דאָס בוך „אויטאָעמאנסיפאציאָן" (זעלבסטבאפרייאונג) פון דר. לעאָן פינסקער.

דר. ל. פינסקער איז געבוירן דעם 25טן דעצעמבער, 1821, אין שטעטל טאָמאשאָוו, אין פוילן. ער איז שוין געווען דער דריטער דור פון משכילים אין זיין משפחה. נאָך אלם קינד ברענגט אים דער פאָטער קיין אָרעס. אן ערציאונג באקומט ער — ווי אלע אידישע קינדער בא אינטעליגענטע עלטערן. אָבער זיין פאָטער, שמחה פינסקער, א אידישער אינטעליגענט, געלערנטער און שריפטשטעלער, האָט עס פארשטאַנען אויך נאציאָנאל-אידישע זאָמען צו פארזייען אין יונגן קינד'ס האַרץ.

אמאָל, נאָך א קליין קינד, האָט אים דער פאָטער מיטגענומען אין שול אריין ערב ראש השנה פארטאָג, צו סליחות. דער גאנצער עולם האָט געווויינט. עס האָט אויך געווויינט דער פאָטער. און דאָס קינד, וואָס האָט דאן קיין זאַך ניט פארשטאַנען, פרענט בא זיין פאָטער: וואָס וויינסטו? און דער פאָטער, אנשטאט אן ענטפער, זעצט אים איבער א סליחה פון ערב ראש השנה, וואו עס ווערט געערדט פון אידישע צרות און אידישע פארפאָלגונגען און אידישער הילפלאָזיקייט. און דער דאָזיגער ענטפער —

פּלעגט פּינסקער דערציילן — האָט זיך אים איינגעקריצט אין הארצן אויפ'ן גאנצן לעבן...

אָבער דערווייל לערנט ער, שטודירט ער, ענדיגט יורי אין אָדעס. שפּעטער ענדיגט ער מעדיצין אין מאָסקווע. אין 1848 קערט ער זיך אום קיין אָדעס מיט א מעדיצין־דיפּלאָם אין קעשענע, מיט אסימילאַציע אין קאָפּ און דעמאָקראַטיזם אין הארצן. ער זוכט ניט קיין עשירות, ניט קיין פּאָפּולאַריטעט. ער היילט אָרימע קראַנקע, און ס'רוב אזעלכע, וואו ער דארף איבערלאָזן אויף א רעצעפּט... ער איז אריינגעטאָן אין דער מעדיצינישער ליטעראַטור און ארבעט אין דער אָדעסער „בילדונגס־חברה". אָבער שוין די אָדעסער פּאָגראָמען פון 1871 מאכן וואָקלען זיינע אסימילאַטאָרישע איבערצייגונגען. דאָס איז דאָך געווען דער ערשטער פּאָגראָם אין דער „השכלה עפּאָכע"! די ארבעט אין דער „בילדונגס־געזעלשאפט" הערט אויף. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג אין דייטשלאַנד פּארשטאַרקט די איבערצייגונגען צו וועלכע די פּאָגראָמען האָבן געבראכט, נעמליך: אז ניט אין אסימילאַציע און ניט אין גלייכבאַרעכטיגונג ליגט די לייזונג פון דער אידן־פראגע. אָבער בישלאכווייז ווערט דער שטורם בארואיגט. מען גייט איבער צו דער טאָגארדנונג. און אז די ארבעט פון דער „בילדונגס־חברה" ווערט באנייט, אין יאָר 1878, געפינען מיר ווידער פּינסקער'ן אין קאָמיטעט פון דער חברה. ווידער ארבעט ער דאָרט, הגם אָן דעם פּריערדיגן ענטוזיאזם — ווייל אָן דעם פּריערדיגן גלויבן.

און אָט קומט דאָס יאָר 1881. עס ווערט פּאָגראָמירט שטאָט נאָך שטאָט און שטעטל נאָך שטעטל. עס נעמט ארום כמעט גאנץ אוקראינע. די פּאָגראָם־באַוועגונג גרייכט ביז אָדעס, דערגייט ביז וואַרשע. און אידן הויבן אָן לויפן פון לאנד מאסנווייז. לויפן — וואוהין די אויגן טראָגן...

און אין דערזעלבער צייט זיצט די א־דישע אינטעליגענץ אין דער „חברה צו פארשפרייטן בילדונג צווישן אידן" און טוט זיך איר טעלאכע ארבעט: באשטימט א פּאָר גראָשן פאר א אידישן נימנאזיסט, א פּאָר רובל פאר א אידישן סטודענט, כדי ז י י

מקרב צו זיין צו גלייכבארעכטיגונג און דאָס אידישע פאָלק צו אויפקלערונג.

צו איין זיצונג אזעלכער — אין זומער 1881 — איז געקומען פינסקער. און אז דער קאָמיטעט האָט אָנגעהויבן באַהאַנדלען די טאָגארדנונג האָט זיך פינסקער אויפגעשטעלט און מיט א ציטער־דיגער שטים האָט ער געזאָגט:

— זעט נאָר, לאָנג שוין איז דער צושטאַנד פון אידן ניט געווען אזוי שרעקלאָך ווי ער איז איצט. אידן לויפן נאָקעטע, הוילע, אָרימע, ווי מען לויפט פון א שונא. טויזנטער און צענדליגער טויזנטער וואַלגערן זיך אין אלע האָפן־שטעט. זיי זוכן ברויט און זוכן רו נאָך די פאָגראָמען, פאַרפאַלגונגען און גזרות — און איר שפילט זיך אין פאַרשפריטן בילדונג צווישן אידן!.. צי דען זעט איר ניט, אז אייער גאַנצע ארבעט פאַר'ן פאָלק האָט קיין שום ווערט ניט? ווארפט אַוועק די „שטיצע", הערט אויף אויפצוקלערן איינצelנע. דעם פ א ל ק, דעם גאַנצן פאָלק גייט און העלפט! ברויט און רו שטעלט־צו פאַר די טויזנטער און טויזנטער אנטלאָפענע און געטריבענע!

ערקלערט אים עמיצער פון די קאָמיטעט־מיטגלידער, אז דער קאָמיטעט איז געבונדן מיט זיינע סטאַטוטן און קאָן זיך ניט פאַר־נעמען מיט אזא ארבעט ווי פינסקער לייגט פאָר. און פינסקער מעלדעט זיך ווידער צום וואָרט:

— געווים איז די חברה געבונדן מיט אירע סטאַטוטן. אָבער איך דער דאָ ניט צו מיטגלידער פון א ק א מ י ט ע ט, נאָר צו ברידער, וואָס בלוט דאַרף רינען פון זייערע הערצער צוזעענדיג אלץ וואָס עס קומט פאָר; און נייע וועגן און נייע מיטלען דאַרפן זיי זוכן, ווי צו העלפן אין אומגליק און היילן דאָס פאָלק. דערפאַר קאָן איך ניט מער ארבעטן אין דער חברה און שעפן וואַסער מיט א זיפ... ערקלער איך אייך, אז איך בין ניט מער קיין מיטגליד אין אייער קאָמיטעט, און זאָג זיך אָפּ פון מיטארבעטן מיט אייך.

און איז אַוועק. אַוועק אין־זיך. זיך קלאָר געמאַכט די הויפט־סבות פון אידישן ליידן און אויסקריסטאַליזירט דעם פלאָן, ווי אזוי,

דורך וואָס פּאַר א וועג, אידן קאָנען אמאָל, נאָך צייטן און דורות און שווערע מעשים, קומען צו רו אויף דער וועלט.

איצט איז אים קלאָר, אז אידן קאָנען זיך ניט אַסימילירן מיט די אַנדערע פעלקער — ווייל זיי זענען צווישן די פעלקער א פרעמדער עלעמענט, וואָס לאָזט זיך ניט פאַרדייען. וואַרטן אויפֿן קאָסמאָפּאָליטיזם, אויפֿן פּאַרטשריט פון דער קולטור — איז אן אוטאָפּיע. אפילו קיין פעלקער־בונד וועט דאָ ניט העלפן — ווייל דער איד קאָן ניט אריינקומען צווישן די פעלקער ווי א גלייכער צווישן גלייכע. עס פעלן אים די נויטיגע באדינגונגען דערצו. די אידן האָבן פיל מוטערלענדער, אָבער ניט קיין איינציג פאטערלאַנד. דער איד האָט ניט קיין צענטער, קיין שווער־פונקט, קיין אייגענע רעגירונג, קיין נאציאָנאלע פאַרטרעטונג. אומעטום איז ער דאָ, און אין ערגעץ איז ער ניט אין דערהיים. כדי מען זאָל קאָנען לייזן די פראַגע פון אידישן פּאָלק, מוזן אידן פריער ווערן א פאָלק, א נאציע, מיט אן אייגן לאַנד, מיט אן אייגענער שפּראַך. און דאָס זענען מיר איצט ניט.

וואָרים פון זינט דעם חורבן אָן, זינט די אידישע מדינה איז חרוב געוואָרן, זענען מיר בלויז א „גייסטיגע" נאציע. א גייסטיגע, אָן א קערפּער, אָן א לאַנד. און די וועלט קוקט אויף אונז ווי אויף א טויטן, וואָס דרייט זיך ארום צווישן לעבעדיגע. א בלאָנדושנדיגער מת, א פּאָלק וואָס איז ניט פאראייניגט אין איין קערפּער, וואָס איז ניט צוגעבונדן צו איין לאַנד, וואָס לעבט שוין ניט, און גייט פּאָרט אום צווישן לעבעדיגע. א טשיקאַווע ערשיינונג, וואָס האָט ניט איר גלייכן אין דער גאנצער געשיכטע. א פּאָלק — א געשפּענסט! אויף דער פאַנטאַזיע פון פעלקער האָט עס געמוזט מאכן א משונה'דיגן אינדרוק. דער פּחד וואָס מענשן האָבן פאר רוחות, פאר גייסטער, פאר אזוינע וואָס זענען אי טויט אי לעבעדיג, האָט באהערשט די פעלקער אויך בנוגע צו אידן. א פסיכישע קראנקייט איז עס: „דיימאָנאָפאָביע" אדער „גייסטער־שרעק". זעט זי אין אידן אלע פאנטאסטישע פארברעכענס. אלע אומגלויבליכע בלבולים. דאָס פאר־

ברעכן פון פרט זעט זי אין דעם גאנצן כלל. און מיט ווערטער פון „אָפּשפּרעכן", מיט פּאָלעמיק, קאָן מען קיין פּסיכישע קראַנקייט ניט היילן. נאָכמער, ווייל אַ פּסיכישע קראַנקייט, גייט זי איבער פון עלטערן צו קינדער, פון דור צו דור, און עס איז פון איר קיין סוף ניט צו זען.

און אומעטום לעבט זי, און אין דער גאַנצער מענשהייט ווירקט זי — אָט די פּסיכישע קראַנקייט. זי באווייזט זיך נאָר פאַרשידן. די „טאָלעראַנץ" איז נאָר אַ מאַסקע. ווארים פּ אָ ג ר אָ מ י ר ט צו ווערן אַלס איד, אָדער ג ע ש י צ ט צו ווערן אַלס איד, איז גלייך באַליידיגענד, גלייך פּיינליך פאַר דער מענשליכער ווערדע פון דעם אידן. דאָס איינציגע מיטל פּטור צו ווערן פון דער שנאה איז — ווערן מענשן גלייך, אונזער נאַקעטן גייסט אריינבריינגען אין אַ קערפּער. ווערן אַ פאָלק מיט אַלע „חושים": מיט אייגענעם באָדן, אייגענער שפּראַך און אייגענעם לעבנס־שטייגער. ערשט דע־מאָלט וועט מען אָנהויבן קוקן אויף אונז, ווי נאָרמאַלע מענשן קוקן אויף אַנדערע נאָרמאַלע מענשן.

אמת, קיין פאָלק האָט ניט ליב ק י י ן פרעמד פאָלק, וואָס לעבט צווישן אים. און אויך מיר וואָלטן ניט געהאַט זיך צו באַ־קלאָגן, ווען די אומוויליגע אָדער אומפריינדליכע באציאונג צו אונז וואָלט געווען נאָר אַזאַ, ווי זי איז צו אַנדערע פרעמדע פעלקער. איז זי אָבער צו אונז אַנדערש און ערגער ווי צו אַנדערע. און ס'איז פאַרשטענדליך פאַרוואָס:

שטענדיג און אומעטום איז אַ חילוק ווי מען נעמט־אויף אַן אורח אַ ב ע ל ־ ה ב י ת און ווי מען נעמט אויף אַן אורח אַ ק ב צ ן. דער ערשטער קומט צו אונז ווי אַ ג ל י י כ ע ר צ ו ג ל י י כ ע. ווארים בא זיך אינדערהיים נעמט ער דאָך אויך אויף אורחים. דערפאַר איז ער זיך באַוואוסט אין זיין רעכט צו פאַר־לאַנגען און צו פ אָ ד ע ר ן, אַז מען זאָל אים באַהאַנדלען אַזוי ווי ער באַהאַנדלט אורחים, וואָס קומען צו אים, און דאָס דאָזיגע רעכט אַנערקענט מען אים. אָבער דער אורח דער ש לַ ע פּ ע ר — ווער קומט־אָן צו אים, ווער האָט פון אים? ניט קיין הויף,

ניט קיין הויז. ער בעט גוטע באַהאַנדלונג — ווי א נדבה. ווארים נאָר נעמען קאָן ער, ניט געבן... און האָט מען אויך א ו נ ז אָנערקענט רעכט, עמאַנציפּירט, איז עס געווען בלויז א פּאָדערונג: פון דער לאָגיק, פון רעכט, פון גוט־פּארשטאַנענעם אינטערעס. דאָס איז אָבער ניט געווען דער אויסדרוק פון ג ע פ י ל. אין ג ע פ י ל פון די פעלקער זענען אידן אויך ווייטער געבליבן רעכטלאָז, פּרעמד און ניט־געוואונשן. דערפאַר איז דער איד אויך ווייטער: „פאַר די לעבעדיגע א טויטער; פאַר די הייסגעבוירענע א פרעמדער; פאַר די אלטגעזעסענע א שלעפּער; פאַר די רייכע א בעטלער; פאַר די אָרימע — אן אויסזויגער און א מילאָנער; פאַר'ן פּאַטריאָט — א מענש אָן א פּאַטערלאַנד; פאַר אלע קלאַסן — א קאַנקורענט".

ווי אן אורח א ב ע ל־ ה ב י ת ווערט מען אונז באַהאַנדלען אויך אין דער פרעמד ערשט דאָן, ווען מיר ווערן ז י י ן בעלי־בתים. ווען מיר ווערן האָבן אן אייגן לאַנד. ווען מיר ווערן אויך זיין אימשטאַנד אויפצונעמען א ו ר ח י ם, און זיי באַהאַנדלען מיט כבוד. דעמאָלט ווערט מען קוקן אויף אונז ווי אויף גלייכע און באַהאַנדלען ווי גלייכע.

אָבער כל זמן מיר בלייבן ווי מיר זענען — אומוואַנדערער, אומשלעפּער, אומעטום איינגעבעטענע, אומעטום ניט־געווינשטע, קאָנען מיר ניט און ווערן מיר ניט גערעכנט פאַר קיין נאַציע צווישן נאַציעס. ביים פעלקער־רעכט האָבן מיר קיין שטים ניט אפילו אין אזוינע פראַגן, וואָס זענען נוגע נאָר אונז אליין. א נ ד ע ר ע מאַכן אונזער געשיכטע, באַשטימען אונזער גורל, שמירן אונזער מזל. און מיר? אונזער פּאַטערלאַנד איז די פרעמד. אונזער אייניגונג — די צעזייטקייט און צעשפּרייטקייט, אונזער סאָלידאַריטעט — די אלגעמיינע שנאה. אונזער וואָפן — הכנעה. אונזער פּאַנצער — דאָס אנטלויפן. אונזער אָריגינאַלקייט — דאָס צופּאַסן זיך. אונזער צוקונפט — מאָרגענדיגער טאָג. וועט זאל זיך דען נאָך רעכענען מיט אונז?

און ווי אַרויסגיין פון דער לאָגע? ניט דורך אסימילאַציע, ניט דורך עמאַנסיפּאַציע, נאָר דורך אויטאָעמאַנסיפּאַציע — דורך

זעלבסטבאפרייאונג, — וועט די אידישע פראגע געלייזט ווערן. אבער זעלבסט־באפרייאונג הייסט: ווערן א נאציע. כדי צו ווערן א נאציע מוז מען דאך פריער האבן דעם נאציאנאלן געפיל און דעם נאציאנאלן ווילן דערצו. מוז מען האבן דעם נאציאנאלן עהרן־געפיל! פון וואנען וועלן מיר אבער נעמען דעם דאזיגן נאציאנאלן עהרן־געפיל? דאם איז דאך אונזער אומגליק, וואם מיר מאכן ניט אויס קיין נאציע און זיינען בלויז אידן. א סטאדע צעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט. און ניטא דער הירט, וואם זאל זי צונויפנעמען און זי שיצן.

אבער... איין שטראל האפענונג. די געשלאגענע אידן אין רוסלאנד און אין רומעניע, וואם האבן אנגעהויבן לויפן און זיך באזעצן אין ארץ ישראל — עס מאכט נישט אויס וואם די ערשטע פרובן האבן זיך ניט איינגעגעבן — האבן ארויסגעוויזן דעם ריכטיגן פאלקס־אינסטינקט: אז דאס פאלק דארף האבן א פאטערלאנד. דאם נאציאנאלע עהרן־געפיל האט ערוואכט! און דאם דיקטירט אונז די נויטוועندיקייט צו האבן ערגעץ אן ארט אויף דער וועלט, וואם זאל נאר אונז אנגעהערן, וואו די מערהייט פון פאלק זאל קאנען לעבן און זיך אנטוויקלען אויף זיין שטייגער, מיט דער צושטימונג און פארזיכערונג פון די פעלקער. מעגלאך, אז אין אמעריקע, אדער אין מזרח־טערקיי, זאל זיך געפינען אזא פרייער ארט. און זאל ארץ ישראל גינסטיג זיין דערצו, איז געווים רעכט. אבער כדי דאס צו באשליסן, מוז ערופן ווערן א נאציאנאל־קאנגרעס. ער וועט ווייל אן עקספעדיציע פון פאכלייט, וואם וועט די מעגלאכע לענדער אויספארשן. ער וועט ווייל א דירעקטאריום, וואם וועט זיך פארנעמען מיט קאלאניזירן דאם געוויילטע לאנד. דאם דירעקטאריום וועט אויך מאכן א נאציאנאלע געלט־זאמלונג. דאם וועט געבן די נויטיגע מיטלען צו קויפן דאם לאנד, דאם ארימע פאלק צו באזעצן א. א. ו.

דאם אלץ, די טעארעטישע זייט פון דעם פראבלעם ווי די פראקטישע, איז טיף און גענוי ערקלערט אין דער בראשורע „אויטא־

עמאַנציפּאַציע", סון וועלכער מיר האָבן דאָ איבערגענעבן בלויז א פּאָר סאַמע אַלגעמיינע שטריכן.

די בראָשורע איז געשריבן אין דייטש. די כוונה דערביי — צו באַאיינפלוסן די מערב־אייראָפּעאישע „גרויסע" אידן און רייכע „אליאנסן", זיי זאָלן אויפהערן זיך פּאַרנעמען מיט „תמיכה" און מיט נדבות און בעסער טאָן ברייטע און גרויסע „קאָנסטרוקציאָנס־ארבעט" — ווי מען זאָגט עס איצט — אין נאַציאָנאַלן מאַשטאַב. אָבער אין אויסלאַנד האָט ער געהאַט ווייניג ערפאָלג. פּאַרקערט, דאָרט רופט ער ערשט ארויס געגנערשאַפט. די אידיש־דייטשע פּרעסע הויבט אויף א שארפע פּאָלעמיק קעגן דער בראָשורע. די אידישע גבירים אין אייראָפּע, צו וועלכע ער וועגדט זיך, ווילן פון זיינע פּלענער ניט הערן. צו קיין נאַציאָנאַלן קאָנגרעס קומט עס ניט. צו קיין דירעקטאָריום אויך ניט, און ניט צו קיין פּאָלקס־זאַמלונג.

אָבער די אידישע פּרעסע אין רוסלאַנד און אין אויסלאַנד נעמט אויף די בראָשורע מיט גרויס התפּעלות. און מיט א יאָר אַנדערהאַלבן שפּעטער, גרינדעט זיך אין אָדעס אן אגודה חובבי־ציון מיט'ן נאָמען „זרובבל", וואו פּינסקער איז פּאַרזיצנדער. די דאָזיגע אגודה ווערט דער צענטער פּאַר אַלע חובבי־ציון אגודות, וואָס האָבן זיך דעמאָלט שוין געפונען אין א גאַנץ גרויסער צאָל אי אין רוס־לאַנד, אי אין פּוילן, מיט'ן צוועק — העלפן דער קאָלאָניזאַציע אין ארץ ישראל.

וואָרים צו יענער צייט געפינען זיך שוין די קאָלאָניעס ראשון־לציון, ראש־פּינה, זכרון־יעקב, פּתח־תקוה, וואד־אלחאנין, יסוד־המעלה, און אַלע ליידן גרויס נויט — ניט קוקנדיג אויפ'ן גאַנצן אידעאַליזם, וואָס די קאָלאָניסטן האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך. שטיצע פּאַר די קאָלאָניעס — איז די דרינגנדע אויפגאַבע פון די חובבי־ציון. דערצו קומען־צו נאָך אנדערע פּאָליטישע, פינאַנציעלע און ארגאַניזאַטאָרישע פראגן, און עס ווערט באשלאָסן צו רופן אן אַלגעמיינעם צוזאַמענפאָר פון חובבי־ציון, וואו ווערן די אַלע פראגן זאָל באשטימט ווערן. אין 1884 קומט פּאָר די היסטאָרישע „קאַטא־

וויצער אסיפה". פּינסקער איז דער פּאָרזיצנדער. ער האָלט די ערעפּנונגס־רעדע. צולײב פּאַרשידענע מאָטיוון הערט מען ניט אין דער רעדע דעם ווייטן, געשיכטלעכן אויסקוק וועגן א נאַציאָנאַל־אידישן ישוב. מיט איינצלנע בייזע ערשיינונגען אין אידישן לעבן מאָטיווירט ער די נויטיקייט צו שאַפן און צו שטיצן די קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינא. אידן מוזן זיך אומקערן צו דער נאַטור, צו דער ערד און צו באַארבעטן די ערד. ער וואָרנט נאָר פון איבערײַלטע האָפענונגען. ניט גיך וועלן מיר א פּאָלק איבערגעשאַפן. גע־דולד דאַרף מען האָבן, דורות דאַרף די ארבעט דויערן. „אָבער וואָס פּאַר א וועלט האָבן דען עטלעכע דורות בא אונזער אומ־פּארגעסנגלאַכן פּאָלק?"

אויף דער אסיפה וועלט געשאַפן אן אָרגאַניזאַציע, וואָס פּאַר־אייניגט אלע צעוואָרפענע, באַזונדערע ארבעטן פון די איינצלנע אגודות אונטער איין לײַטונג, און בראש פון דער לײַטונג שטייט פּינסקער. זיין סעקרעטאַר איז לילינבלום. א צווייטע ביורא, א מין עקזעקוטיווע, וועלט געשאַפן אין וואַרשע. פּינאַנץ־דאַטגעבער זענען ש"י פּין אין ווילנע און וויסאָצקי אין מאָסקווע. באַלד נאָך דער אספה מאַכט פּינסקער א רייזע קיין אויסלאַנד, וואו ער ציט־צו חשוב'ע עסקנים צו חבת־ציון. ער קערט זיך אום א צופרידענער. עס וועלט אויך אָנגעזאַמלט אביסל געלט, מען טוט אביסל גוטע ארבעט אין פּאַלעסטינע. אָבער באַלד דערפילט ער זיך ווי באַלא־גערט פון פּארשיידענע זייטן. די אידן אין ארץ־ישראל, וואָס לעבן פון רבי מאיר בעל־נס'ם פושקעס, שיקן פּאַנאַנדער צירקולאַרן איבער דער וועלט און וואָרנען די פּרומע אידן ניט צו באַטיילגן זיך אין קאָלאָניזירן ארץ־ישראל איידער משיח איז געקומען — וויל דאָס איז קעגן דת; וויסאָצקי קערט זיך אום פון ארץ ישראל מיט א פּלאַן, אז שטיצן זאָל מען נאָר די פּרומע, באַווייבטע קאָלאָניסטן, אָבער די בילו'צעס זאָל מען עוקר זיין: מען זאָל זיי מאַכן פּאַר קנעכט בא די פּרומע קאָלאָניסטן פון פּתח־תקוה, און דעם באָדן, וואָס מען האָט געקויפט פּאַר זיי, זאָל מען אָפּגעבן צו אַנדערע. פון ביא־לויסטאָק האָבן אָנגעהויבן אָנקומען תביעות וועגן יראת־שמים, און

קעגן וואַרשע האָט מען אָנגעהויבן שיטן מיט פּאַסקווילן; סתם חובבי־ציון האָבן טויזנט מיט איין טענה: פאַרוואָס האָט מען דאָס געטאָן אזוי און ניט אַנדערש? און פאַרוואָס האָט מען אַנאַנדער זאַך געטאָן אַנדערש און ניט אַזוי? און געלט האָט אָנגעהויבן אָנקומען אַלץ וועניגער. די אָכראַנקע האָט אָנגעהויבן נאָכפרעגן אויף זיין פּאָליטישער כשרות. פּינסקער'ס האַרצפעלער האָט זיך גע־לאָזט אָנהויבן פילן. און פּינסקער ווערט מיעד. ער הויבט אָן פאַרלאַנגען: מען זאָל אים באַפרייען פון זיין אַמט און אויף זיין אָרט באַשטימען א קאַמפס־פייאיגערן מענשן ווי ער איז. ער וויל ארויסקריכן פון דער „פאַרפוילטקייט", וואָס ער שפּירט ארום זיך. אָבער איידער ער גייט אַוועק, וויל ער אָפּגעבן א רעכנונג פון זיין לייטונג. צו דעם צוועק ווערט גערופן די צווייטע גרויסע אסיפה פון חובבי־ציון אין דרוזגעניק (יוני, 1887).

דאָ האָט זיך ערשט רעכט צעפלאַקערט דער קאַמף צווישן די משכילים און די אָרטאָדאָקסן. אָבער ניט קוקנדיג אויף אַלץ איז ווידער פּינסקער געוויילט געוואָרן פאַר'ן „גבאי־ראשון" אין דער לייטונג פון די חובבי־ציון. נאָר דריי רבנים ראַטגעבער האָט מען אים צוגעשטעלט: רבי שמואל מאָהליווער פון ביאַליסטאָק; ר' מרדכי עליאַשבערג פון בויסק; און דעם וואָלאָזשינער ראש־ישיבה, רבי נפתלי צבי יהודה בערלין — אַלע דריי, מענשן מיט א גרויסער ידיעה אין אַלץ, וואָס איר ווילט, אויסער אין קאָלאָניזירן א לאַנד. דער וואָלאָזשינער ראש־ישיבה איז באַלד געוואָרן זייער טעטיג. ער האָט געפּאָדערט, מען זאָל באַשטימען א פרומען אידן, וואָס זאָל מדריך זיין די אידישע קאָלאָניסטן אין אידישקייט. ווער עס וועט ניט פאָלגן זאָל באַשטראָפט ווערן; די בילו'צעס זאָל מען ארויסטרייבן פון לאַנד, ווייל זיי זענען ניט פרום; אין יסוד־המעלה זאָל מען אַוועקזעצן א פרומען כהן אָדער א לוי, וואָס זאָל אכטונג געבן אויף די קאָלאָניסטן און זיך מפרנס זיין פון מ ע ש ר, וואָס מ'וועט אָפּשיידן פון תבואה און נאָך און נאָך, וואָס האָט פּינסקער'ן פאַרביטערט דאָס לעבן. די אינטריגע אין ארץ ישראל און אין חוץ־לארץ איז געוואַקסן. דאָ איז די בימה אין שול ניט אין

מיטן, דאָרט ווארימט מען ניט די מקוה אלע טאָג, און אין אַן אַנדער אָרט איז דער עירוב ניט אין אָרדנונג. דערצו איז אונטערגעקומען אַ יאָר, וואָס לוחות־קענער האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז „שמיטה" און מען טאָר ניט באארבעטן קיין פעלדער און ניט קיין וויינגערטנער. א שטורעם איז געווען אין דער חובבי-ציון־וועלט, וואָס האָט גע־קאָנט אויסוואָרצלען דעם גאנצן יונגן ישוב... און פינסקער האָט זיך אין גאנצן פארלאָרן. ער האָט ניט געוואוסט, וואו דאָ הערט אויף די רעליגיע און עס הויבט זיך אָן די אינטריגע מצד די פרומע שונאי-ציון. עס ווערט אים ענג, און ווידער רייסט ער זיך צו אנטלויפן. אין יוני 1889 זאָגט ער זיך אָפּ פון זיין אמט. און מיט אכט חדשים שפּעטער, אַז די רעגירונג האָט באשטעטיגט די „חברה צו שטיצן אידן ערד־ארבעטער און בעלי־מלאכות אין סיריע און פּאלעסטינע" ווערט פינסקער ווידער דער פאָרזיצענדער פון דער חברה. איצט איז ער פריי פון רבנ'ישער אפּטרופסות, פון גבאים און אויסווערטיגע ראטגעבער. עס גייט אָן א סיסטעמאטישע ארבעט. און פינסקער ארבעט רואיג און איז צופרידן.

קומט אָבער דאָס יאָר 1890-1891. דער גירוש פון מאָסקווע, נייע גזרות. און ווידער לויפן מאסן אידן קיין ארץ-ישראל. עס הויבט זיך אָן די בהלה אין קויפן ערד. הויכע פרייזן, ספּעקולאציע און שווינדל פון איין זייט; און פון דער אנדערער: טויזנטער עלענדע אונטער'ן יפו'ער הימל, אָן געלט, אָן האָפנונגען און אָן מעגליכקייטן צוצוקומען צו עפּעס. די טערקיי פארבאָט דעם פרייען אריינפאָר קיין ארץ-ישראל פאר רוסישע אידן. א ח ד ה ע ם פאָרט קיין ארץ־ישראל און ברענגט פון דאָרטן אן „אמת" וועגן דער לאגע, אַז ער האָט געמאכט קילן דאָס בלוט אין די אָדערן — דאָס אלץ אינאיינעם מאכט אויף פינסקער'ן אן ערשיטערנדן איינדרוק. ווי־ניט־ווי זעט ער דאָך אויך זיך פאראנטוואָרטליך פאר די אומפאראנטוואָרטליכע מעשים, וואָס זענען אָפּגעטאָן גע־וואָרן אין ארץ ישראל. און זיין הארצקראנקהייט שטייגערט זיך. און באטראכטנדיג דאָס איבערגעלעבטע ארום דער ארבעט אין ארץ ישראל האָט ער ערקלערט:

„... ארץ-ישראל איז פאָרט ניט דער ריכטיגער פלאץ פאר א זיכערער היים. איר פאָליטישע לאגע און די באציאונגען פון די אנדערע פעלקער צו דעם לאנד וועט אונז תמיד זיין א שטער". פונדעסטוועגן טאָר מען ניט אויפהערן צו שטיצן אין פארברייטערן דעם ישוב אין ארץ ישראל, ווי ווייט מעגליך. אין ארץ ישראל קענען מיר און דארפן מיר גרינדן א נאציאָנאלן, ג י י ס ט י ג ן צענטר.

דאָס איז געווען —ווי אחד־העם זאָגט עדות — זיין ציוניס־טישע צוואה.

שטריכן פאר דער ריכטונג האָט ער געצייכנט. מייל־שטיינער אויפ'ן וועג — צוריק א פאָלק צו ווערן, — האָט ער געלייגט.

און אינמיטן דער דאָזיגער ארבעט איז ער — דעם 9טן דע־צעמבער 1891 — געשטאָרבן.

משה לייב ליליענבלום

אין קליינעם שטעטל קיידאַן, וואָס אין זומפּיגן און וואַלדיגן זשאַ־מעט, איז ליליענבלום, אין 1844, געבוירן געוואָרן. אין יענער צייט איז קיידאַן, מיט אירע קנאַפּע דריי טויזנט נפשות, געווען אַ שטאָט מיט לומדים. פיל אָרימעלייט האָט קיידאַן פאַרמאָגט, אָבער ניט קיין עמי־הארצים. די קיידאַנער ווייבער זיינען געווען געשייט און געזאָרגט פאַר פּרנסה, און די מאַנסבילן, די תלמידי־חכמים, זיינען געזעסן און געלערנט און גאָט געדינט. דאָס אידישקייט איז געווען איינגעפונדעוועט. אַרכיטעקטאָניש פעסט־געבויט און פעסט־גע־שמידט מיט אַלע פּרטים פון לעבן. אידן זענען מיט צופרידנהייט געווען צוגעשמידט צום אידנטום. ניט אין טאָן און ניט אין טראַכטן האָט זיך אַ איד ערלויבט אָפּצוטרעטן פון דעם דרך, וואָס איז אים איינמאָל פאַר אַלעמאָל און פאַר אייביגע צייטן געווען אָנגעוויזן. רואיג האָט דער איד געטראָגן זיין עול, וואָס איז אים ניט שווער געווען — ווייל דאָס א מ ת ' ד י ג ס ט ע גלויבן האָט דאָך גאָט א י ם באַשערט, כדי אים זיין לעבן זיס צו מאַכן. אָבער דאָס זיסע לעבן וועט זיך ערשט אָנהויבן אויף י ע נ ע ר וועלט, דערפאַר איז „יענע וועלט" דאָס איינציגע פאַרוואָס עס איז כדאי זיך מקריב צו זיין אויף ד ע ר וועלט. און ניטאָ גרינגערס, ווי אָנצוגרייטן פאַר זיך אַ שיינע עולם־הבא — מען דאַרף נאָר אָפּהיטן וואָס עס שטייט געשריבן אין דער הייליגער תורה, אין דער הייליגער גמרא, אין די הייליגע פּוסקים, אין אַלע פיר שלחן־ערוכ'ס און וואָס אונזערע הייליגע חכמים און גאונים און רבנים און צדיקים און מקובלים, ראשונים און אחרונים, האָבן אין זייערע הייליגע ספרים געהייסן אונז צו גוטן טאָן... און קהל איז געווען תקיף און גאָטס־פאָרכטיג און האָט מיט אָפענע אויגן השגחה געגעבן, אַז עס זאָל חלילה אַ האָר ניט געמינערט און ניט געענדערט ווערן אין דת דערפון וואָס אידן האָבן בקבלה פון זייערע הייליגע אבות־אבותיהם.

און זאָל זיך אימיצער אונטערשטעלן א פריי וואָרט צו זאָגן!

אַזאַ איז געווען זיין היים. אַזאַ איז געווען די סביבה, וואו ליליענבלום איז געוואַקסן פון קינדווייז אָן. המשה עשר בשבט, אין יאָר 1848, דאָס הייסט אַז ליליענבלום איז אַלט געוואָרן פיר יאָר מיט דריי חדשים, האָט ער אָנגעהויבן גיין אין חדר אריין. דאָס זעלבע יאָר לערנט ער שוין חומש. צו זעקס יאָר איז ער א בקי אין נביאים ראשונים. צו זיבן לערנט ער גמרא. צו ניין לערנט ער שוין אליין א בלאַט גמרא. צו דער בר־מצוה זאָגט מען אויף אים, אַז ער וואַקסט א ג ד ו ל ב י ש ר א ל. צו פערצן ווערט ער א חתן פאַר א קצב'ס א טאָכטער, א מיידל פון עלף יאָר. פון דער שטאָט ווילקאָמיר. און אַז ער איז אַלט געוואָרן פופצען יאָר מיט צען כדשים און די כלה דרייצען יאָר מיט פיר חדשים, האָט מען זיי חתונה געמאַכט. האָט ער אָבער אָנגעטראָפן אויף א שוויגער א גרויסע מרשעת — איינע פון יענע „אשת חיל'ס" וואָס טעראָרי־זירן די גאַנצע פאַמיליע, וואָס אַלץ אין שטוב מוז געשען לויט איר־„נאַרישן שכל". פון פרי ביז נאַכט האָט זיך איר דאָס מויל ניט צוגעמאַכט — כסדר האָט זי געהאַלטן אין שרייען און שילטן און זידלען דעם מאַן, די קינדער. און אן איידים, וואָס זיצט אויף קעסט, איז דאָך אויך א קינד... האָט זי אים אויך פאַרפינסטערט דאָס לעבן. פילט ער זיך נידערשלאָגן, געבונדן, האָט מורא דעם קאָפּ אויפצוהויבן. זעט ער זיך נאָר צו קליגן, ווי אויסצומיידן דער שוויגער'ס בליק, ניט צו זאָגן אָדער טאָן עפּעס אַזוינס, וואָס קאָן דער שוויגער ניט געפעלן. און אָט די שטענדיגע געבונדנקייט, נידערשלאָגנקייט און מורא פאַר'ן פרעמדן ווילן לאָזן איבער אן איינדרוק אויף זיין געמיט אויפ'ן גאַנצן לעבן. אין דער געגנוואַרט פון פרעמדע מענשן קאָן ער קיין אויג ניט אויפהויבן, קיין וואָרט פון מויל ניט אַרויסבריינגען. צווישן מענשן פילט ער תמיד ווי אַן אימה פאַר די אנדערע און פילט זיך ווי בטל פאַר זיי. דערצו איז ער געווען טיכטיג איינמאַרינירט אין די ווילדסטע בבא־מעשיות פון צדיקים, „נסתרים", מתנגד'ישע בעלי־שמות, לעגענדעס א. ד. גל. זאַכן, וואָס יאָגן־אָן א מרה־שחורה אויף ניט־דערוואַקסענע מענשן.

אָבער צו זעכצען יאָר ווערט ער שוין זעלבסטשטענדיג. דאָס

הייסט: ער הערט שוין אויף צו לערנען מיט א רבי'ן און לערנט פאר־זיך. ער לערנט יורה־דעה, לערנט דעם רמב"ם'ס פירוש אויף משניות. און דא טרעפט ער זיך מיט דער באוואוסטער סתירה צווישן די צוויי אנגענומענע פרינציפן, וואס הייסן: „ידיעה" און „בחירה". דאס הייסט: א) גאט ווייסט אלץ אין פאראוים, און ב) אז דער מענש האט א פרייע וואל. די סתירה באשטייט אין פאלגנדען: אויב עס איז ריכטיג, אז גאט וויסט שוין פאראוים וואס דער מענש וועט טאן אויף דער וועלט און וואס ער וועט נישט טאן, איז עס דאך קלאר, אז דער מענש קען נישט טאן אנדערש ווי גאט'ס ווילן איז. נאך מער — ער איז געצוואונגען צו האנדלען אזוי ווי ער האנדלט און ניט אנדערש. אבער דאן קומט אים ניט קיין שטראף, אויב ער טוט שלעכט, און ניט קיין לוין אויב ער טוט גוטס. וואדום ער האט ניט קיין פרייען ווילן און ניט קיין אנדער ברירה.

דאס איז די ערשטע מוק, וואס הויבט אים אן צו פיקן אין מוח. אין גיכן קומען אים אין האנט אריין ספרים פון נאונים און קדושים, וואו ער ווערט געווארנ, אז קיין שדים זענען אויף דער וועלט ניטא — הגם די גמרא דערציילט פון זייערע חפציות. א וואדרט נאך א וואדרט, א געדאנק נאך א געדאנק, און אומבאמערקט פאר זיך הויבט ער אן צו לייקענען אין נסים, אין איבערנאטירליכען — אפילו אין די נסים וואס שטייען אין דער תורה. ער גרייפט נאך העכער. ער הייבט אן זוכן זיכערקייט וועגן אלע פרינציפן פון דער אמונה, אפילו וועגן גאט אליין. און אז ער געפינט ניט אזוינע זיכערקייטן, דערשרעקט ער זיך פאר זיינע אייגענע געדאנקען, פרואווט ער זיך פארטויבן, טוט ער זיך אריין אין די טיפסטע פלפולים, אבער דאס קען ניט לאנג אנהאלטן. לילייענבלום, ווי פיל אנדערע דעמאלט, פאלן ארונטער אונטער דער ווירקונג פון זייער צייט.

און די צייט איז געווען זייער א באדייטנדע. דאס יאר 1848 האט געענדערט די פאליטיש־בירגערליכע באגריפן פון דער פריער־דיגער צייט אין מערב־אייראפע. עס ענדערן זיך די באציאונגען צווישן פאלק און פאלק. פרייהייטליכע אידייען דרינגען אריין אויך

אין מזרח־אייראָפּע. דער קרימער קריג ברויגט אין רוסלאנד צו א ליבעראלן רעזשים, צו נייע סאָציאל־עקאָנאָמישע אומשטענדן. נייע פּערספּעקטיוון אנטפּלעקן זיך פּאר די רוסישע בירגער. פּריי־הייטליכע באוועגונגען קומען־אויף. דאָס דרינגט אויך אריין צו די א י ד ן אין רוסלאנד. דאָס וועקט אין זיי דעם פּאַרלאנג זיך מקרב צו זיין צו בילדונג, צו מענשליכקייט, צו וועלטליכקייט. דאָס ארומגעאָמטע, אָפּגעגרענעצטע לעבן פילט מען ענג. עס ווילט זיך געפינען עפּעס אן אויסגאנג צו פּריהייט — צו פּאָליטישער, אויס־סערער, ווי צו רעליגיעזער אינוועניגסטער. קאָוונער גובערניע, צו וועלכער עס געהערען בוידע שטעטלאָך: קיידאן און ווילקאָמיר, איז א שטיק צענטער פון השכלה. אפילו קיין ווילקאָמיר גרייכן אי־דישע וואָכנבלעטער: „המגיד", „הכרמל", „המליץ". צ י י ט ו נ־ג ע ן — קולטור־טרעגער. און די נייע אידייען גייען לילענבלום'ן ניט פּאַרבי.

א יאָר נאָך א יאָר, און פיל הייליגע זאכן ווערן אים וואָכעדיג. די תורה ווערט אים א ליטעראַרישע גרויסע שאפונג, און אויפ'ן תלמוד קוקט ער ווי אויף א ספר, וואָס גרויסע חכמים האָבן אים פּאַרפאסט, אָבער אין הסכם מיט דער קולטור־שטופע און מיט די לעבנס־פּאָדערונגען פון זייער צייט. אָבער ניט בקבלה האָבן זיי געהאט דאָס וואָס זיי האָבן געשריבן, און ניט פון באַרג סיני אַראָפּ האָט דאָס אלץ גאָט געלאָזט הערן. קומענדיג צו די געדאנקען, אי פון ספרים אי פון זיך אליין, קומט ער צום ווילן צו שאפן א ביב־ליאָטעק אין ווילקאָמיר, כדי אויך אנדערע זאלן אויפגעקלערט ווערן, ד. ה. אָן נאַרישקייטן וועלן אָט די אנדערע אויפהערן צו גלויבן, און די וויכטיגע פרינציפּן פון דער רעליגיע וועלן געשטארקט און געאכפּערט ווערן.

אָבער אָט די „כשר'ע ביבליאָטעק" רופט ארויס גרויסע רדיפות אויף לילענבלום'ן. דער רב קאָנפיסקירט אלע ספרים. די בעלי־בתים נעמען אָפּ בא אים זייערע קינדער, מיט וועלכע ער האָט גע־קנעלט, כדי זיך מפרנס צו זיין. אין דעם ווינטער 67־1866 ברעכט־אויס אן עפּידעמיע אין ווילקאָמיר. כדי צו קעמפּן קעגן דער עפּי־

דעמיע, הייסט דער רב פאסטן תעניתים און לייענען אין די בתי־מדרשים די פרשה קטורת — ווייל לויט'ן זוהר, איז די דאָזיגע פרשה דאָס בעסטע מיטל קעגן דער עפידעמיע. לילייענבלום דערציילט אין „המליץ" די דאָזיגע מעשה און מאכט פון איר חוזק. דאָס „בלאט" קומט־אָן קיין ווילקאָמיר און — הימל עפן זיך! קהל מאכט אסיפות, זוכט מיטלען ווי זיך אָפצורעכענען מיט'ן אפיקורוס. עס דערגייט ביז מסירה. אָבער קיין פּראָקטישע פּאָלגן האָט נאָך דערווייל דער קהל'שער גרימצאָרן ניט געהאָט. און זוטע פּריינט עצה'ן אים: „הערט־אויף צו שרייבן אין די צייטונגען, וועט זיין אזוי וואויל צו אייך". אָבער ער באַגרייפט ניט די עצה. „וואָס הייסט, זאָגט ער זיך, עס וועט זיין אזוי וואויל צו אים?" ווי קאָן דען אן ערליכער מענש צוזען, ווי דאָס אידנטום ברענט „פון בייד זייטן" — אי מצד דעם אבערגלויבן, אי מצד דער אבסאָלוטער כפירה, און בלייבן רואיג? גייט עס נאָך וויטער אזוי, וועט דאָס אידנטום אונטערגיין, און אינאיינעם מיט'ן אידנטום וועלן די אירן אויך אונטערגיין. וואַרים אָן א לאָנד און אָן א שפּראַך — וואָס קאָן דען נאָך זיכערן זייער עקזיסטענץ?

מיט וואָס קאָן מען אָבער אָפּהאַלטן דאָס אידנטום און דאָס אידישע פּאָלק פון אונטערגאַנג? נאָך לאַנגן טראַכטן און קעמפן מיט זיך קומט ער צו דער איבערצייגונג, או דאָס אייניציגע מיטל דערצו איז: „צו פּאַראיינigen דעם דת מיט'ן לעבן", דאָס הייסט: אראָפּצואוואַרפן, מתיר מאכן אלע חומרות און גזרות און פּאַרבאָטן, וואָס פילן זיך ווי א שוועריע לאַסט אויפ'ן מענשן, וועלכער לעבט מיט דער וועלט און קאָן ניט אָדער וויל ניט זיין אָפּגעשיידט פון איר. דורכדעם וועט עס ניט שווער זיין אָפּצוהיטן דעם דת, און אידן וועלן אים אויך חיטן. און די נאַרישקייט מנהגים, וואָס זיינען געבויט בלויז אויף אבערגלויבן, דאַרף מען דאָך אודאי און אודאי אויסראָטן.

אין דעם וויכטער 67־1866 ערשיינט אין „המליץ" זיין ערשטער ארטיקל: „ארחות התלמוד" („דער שטייגער פון תלמוד"), וואָס מאכט לכתחילה קיין שום רושם ניט אין דער אידישער וועלט.

דאָס ערגערט אים זייער. שרייבט ער אינגיכן — אין א צייט פון גרויסן דלות און קראַנקהייט — א צווייטן ארטיקל: „נוספות לארחות התלמוד", וואו ער באהאַנדלט דיזעלבע טעמע ווי אין ערשטן, נעמליך: רעפארמירן דעם שלחן־ערוך. דער ארטיקל שטורמט אויף די וועלט. ער איז שארפער ווי דער ערשטער, קאַנצענטרירטער ווי דער ערשטער. ער וועגדט זיך דאָ דירעקט צו די רבנים, און ער רעכנט דאָ אויס א סך דינים, וואָס מען דארף זיי, לויט זיין מיינונג, מבטל זיין, און צווישן זיי אזוינע, וואָס זענען בא אידן שטאַרק אָנגענומען.

דאָ רעדט ער בפירוש, אז א סך דינים אין שלחן־ערוך שטיצן זיך ניט בלויז אויף אגדות, קבלה א. ד. גל. יסודות, וואָס שטייען אין ווידערשפרוך מיט'ן מענשליכן שכל הישר, נאָר שטיצן זיך אָפט אפילו אויף חלומות, וואָס האָבן זיך געחלומ'ט דעם איינעם אָדער דעם אנדערן פוסק, אָדער אויף א פלפול, וואָס האָט אויך קיין שום שייכות ניט צום געזונטן מענשן־פארשטאַנד. און ווייל די דינים און די חומרות מערן זיך און זייער צאָל וואקסט אָן א שום יסוד און אָן א שום שיטה, און דער שלחן־ערוך איז פול מיט דינים וואָס האָבן ניט קיין צובונד צו קיין שום צייט, דאַרום איז וואָס מער דער צוים פון די פארבאָטן וואקסט, וואָס העכער ער וואקסט־אָן, אלץ גרעסער איז די געפאַר אז דער צוים זאָל אינגאַנצן איינפאלן.

און ער ברענגט דאָ א גאַנצע רייה ראיות דערצו, ווי ווייט די פוסקים און די רבנים האָבן איבערגעטריבן אין זייערע פארוועדן, אסר'ן און טריף־מאַכן. ער רעכנט אויס א גאַנצן צעטל איבער־טריבענע חומרות בנוגע צו שבת, צו פסח, צו יום־כיפור, צו נידה א. ד. גל. ער רעדט וועגן דעם פארבאָט צו גיין אָן א היטל, וועגן מאַכן פייער אום שבת, וועגן די דינים פון ספירה־טעג, פון די דריי וואָכן און ד. גל. און שארף רעדט ער מיט די רבנים וועגן דעם אלעם. ער גלויבט, אז נאָר זיי זענען אימשטאַנד צו ראַטעווען דאָס אידנטום פון אונטערגאַנג. און ניט נאָר דאָס אליין. ער גלויבט, אז די רבנים זענען אימשטאַנד צו ענדערן די ערציאונג

אויך, כדי עס זאָלן ניט זיין בא אונז אזויפיל לײדיג־גייער, בטלנים, העגדלער, און ממילא אויך שווינדלער, וואָס כדי זייערע שווינדלען צו פארדעקן ווערן זיי צבוע'קעס און גאָט'ס־סטראָפטשעס. א נייעס שלחן־ערוך פאָדערט ער, וואָס זאָל פארפאסט זיין אין גייסט פון תלמוד און זאָל אונז אסר'ן נאָר דאָס. וואָס איז מיט אן אמת אסור.

און די רבנים האָבן זיך אָפגערופן אי אין דער פרעסע, אי אין באזונדערע בראָשורן. און נאָך די רבנים זענען געקומען די מגידים, און נאָך די מגידים זענען געקומען די מלמדים, און נאָך די מלמדים — סתם שיינע אידן, כלי־קודש און ניט כלי־קודש. אָבער אויך „דר. לעווינזאָן פון שטאָקהאָלם" איז ארויסגעטראָטן קעגן לילינבלומ'ס טענות און פאָדערונגען. מען האָט זיך נאָר באמיט צו באווייזן, אז ער האָט פארזען די אָדער יענע גמרא, אז ער האָט „שלעכט פארשטאָנען" די ווערטער פון דעם אָדער יענעם פוסק א. ד. גל.. אז די קבלה געהערט אויך צו די זאכן וואָס משה האָט מיטגעבראכט פון בארג סיני, אז חלומות זענען א וויכטיגער ענין און מען קאָן זיך אויף זיי פאָרלאָזן א. אז. וו. און דערצו — זידלעריי, צונעמענישן, קללות, פויל'ע וויצן, בלבולים, סטראָשונקעס.

דאָס אלץ איז פאָרגעקומען אין דער פרעסע — די אויגנטליכע ליטעראטור אין יענער צייט. און אין ל ע ב ן זיינען פאָרגעקומען גאָר שוידערליכע זאכן. גאָנץ ליטע איז געשטאָנען „אין פלאָמען". אין די ארומיגע שטעטלאָך האָט עס געשטורמט מיט אסיפות: וואָס זאָל מען טאָן מיט דעם פושע ישראל? עס האָט זיך געהאנדלט וועגן אָפגעבן אים פאר א סאָלדאט, וועגן אריינלייגן אים אין חרם, מסר'ן אים אז ער איז א רעוואָלוציאָנער, פאר'סמ'ען

א. ד. גל. אנדערע, וויבערע, האבן געוואלט אים געבן עטליבע רובל, אז ער זאל פארלאזן די שטאט. וואו א טיר, איז זי געווען באקלעפט מיט פאסקווילן קעגן ליליענבלום'ן, מיט זלזולים און באליידיגונגען און בלבולים.

זיין שוועי, דעם קצב, האט מען באיקאטירט; זיין פאטער אין קיידאן האט מען ג'רודפ'ט; זיינע קינדער האט מען ניט גע־לאזט לערנען אין חדר; קיין אנשטענדיגער בעל־הבית האט אים ניט געוואלט פארדינגען קיין דירה. קיין מענש האט אים קיין האנט ניט געגעבן. קיין וואָרט מיט אים ניט אויסגערעדט. און סוף־כל־סוף האט מען טאקע געשריבן א מסירה אויף אים צום וויל־נער גענעראל־גובערנאטאר, אז ליליענבלום איז א כופר בעיקר, פירט אראפ יונגע־לייט פון וועג און מען מוז אים אפרוימען. אויף דער מסירה האבן זיך גע'חתם'עט איין־און־צוואנציג מאן. און מען וואלט זיך מיט אים אפגערעכנט, ווען פון קאוונע אויס, פון דער גובערניע הייסט עס, וואלט מען זיך ניט ארויסגעמישט דערין. רבי יצחק אלחנן, קאוונער רב, קאוונער משכילים, און קאוונער סוחרים האבן אנגעשטרענגט אלע קרעפטן, אז מען זאל ניט פראווען אין וויל־קאמיר קיין מיטל־אלטערליכע אינקוויזיטארישע סדרים. דערצו האט זיך אויך די גובערנסקע מאכט ארויסגעמישט און די געמיטער האבן זיך בארואיגט. אבער בלויז אויסערליך. אין דער שטיל איז די שנאה צו ליליענבלום'ן נאך שטארקער געוואקסן. די נגישות — נאך שארפער. דער באיקאט — נאך פיל־בארער. אזוי, אז ווייטער לעבן אין וויל־קאמיר איז פאר ליליענבלום'ן שוין געווען לחלוטין אוממעגליך. זיינע קאוונער פרייזנד ראטן אים אוועקצופאָרן קיין אדעס — א שטאט פול אינטעליגענטן אין אירע־פייאישן זין. דארט זאל ער זיך פארבאריטן אנצוקומען אין אן אויסלענדישן אוניווער־זיטעט. דעם 3טן אקטאבער, 1869, קומט ער אן קיין אדעס — אי־בערלאזנדיג אינדערהיים א פרוי מיט דריי קינדער, וועלכע די קאוונ־ער משכילים האבן צוגעזאגט צו באזארגן מיט אכט רובל א חודש.

געקומען איז ער קיין אדעס מיט א נאנצן פאק מליצה־בריוו פון די קאוונער משכילים, מיט א סך וויזן צום לערנען, צו בילדן

זיך א. ד. גל. אָבער אָן אן איין־אייגציגן טראָפן פון יענער חוצפה, וואָס דער קריכער פֿארמאָגט, וואָס העלפט אים צו דערגרייכן זיין ציל. און אז די מליצה־בריוו האָבן ניט געהאָלפן, אז ער דערפילט זיך איינזאָם און פֿארגעסן, הויבט ער אָן זיך מיאש זיין פון אלע זייגע האָפנונגען. ער הויבט אָן צו בענקען נאָך ווילקאָמיר און נאָך דער ראָלע וואָס ער האָט דאָרט געשפילט. דער ערשטער אין דאָרף זעט אים דאָן אויס חשוב'ער ווי דער לעצטער אין שטאָט. אמת, „די היים איז געווען א טויטע" — שרייבט ער אין זיין טאָגבוך אין צען וואָכן ארום נאָך זיין קומען קיין אָדעס — „אָבער די אטמאָספערע, וואָס האָט מיר אין ווילקאָמיר ארומגערינגלט, איז געווען א לעבעדיגע — פול מיט געפיל, טעטיגקייט, ענדערונגען. און דאָ! — אָדעס ל ע ב ט, אָבער די אטמאָספערע, אין וועלכער איך געפין זיך, איז טויט."

און אין אמת'ן, דאָרט איז ער געווען א ש ר י י ב ע ר, א יש און א ציל, אין וועלכן צענדליגער מענשן — מעג זיין בטלנים! — האָבן זייערע פיילן געווארפן. און ע ר זאָל ווערן א שילער פון אלף־בית? ! ער טוט דאָס. ער פילט זיך אָבער דערפון נידערגעשלאָגן. און מיט באזונדער התפעלות שרייבט ער איצט וויטער זיינע ארטיקלען און פירט וויטער זיין פאָלעמיק מיט זיינע געגנער וועגן דעם פאראיניגן דעם דת מיט'ן לעבן. אין דער אטמאָספערע פילט ער זיך ווי דער פאָפולערער שריפט־טייטלער, דער מענש וואָס האָט — פאר רוסלענדישע אידן, על כל פנים — א נייי וואָרט געזאָגט. און דאָס גיט אים נייעם מוט — צום ש ר י י ב ן.

זיין ציל — לערנען, שטודירן — איז פאררוקט ערגיץ אין א ווינקל. אגב איז דער ציל געווען בלויז אין דער פאנטאזיע. אָבער ניט אין האָרצן. ווארים אין הארצן טראָגט ער אנדערע, ריין משכילישע זאָרגן און דעם „אידישן וועלט־שמערץ" — אויב מען קאָן זיך אזוי אויסדריקן.

און אין פיר חדשים ארום נאָך זיין אָנקומען קיין אָדעס שרייבט ער צו י. ל. גאָרדאָן:

„... אָדעם איז באוואוסט ווי א שטאָט פון „השכלה און טאָלע־ראנץ". מיר דוכט זיך אָבער, אז אין אמת'ן איז זי ווייט פון ביידע מעלות צוזאמען. דער תוך פון איר השכלה איז א קאָלטער פרייגייסט, וואָס שטאָמט פון מסחר און פון תאוה צו געוגס. אָבער ניט קיין אינווייניגסטע השכלה, אויפקלערונג, וואָס קומט פון פאָרשן און פון לערנען. ס'רוב אידן, וואָס קומען אהער, הויבן אָן אין א קורצער צייט ארום צו פירן א הפקר־לעבן. דער עול פון דת איז דאָ ניט שווער. פראָנק און פריי רויכערט מען אום שבת, קויפט מען און מען פאַרקויפט אום שבת א. ד. גל. און אינאיינעם דערמיט זענען זיי אויך אבערגלויבער. מיט'ן ציגאָר אין מויל לויפט א איד שבת אין שול אריין — קדיש זאָגן נאָכ'ן פאָטער; א איד וואָס טראָגט אום שבת איז מדקדק צו האָבן דוקא א שניי־ווייסן האָהן אויף כפּרות. א זעצער, וואָס ארבעט אום שבת, פאַסט דאָך עשרה בטבת. און א אידענע, וואָס גייט מיט די אייגענע האָר, היט זיך ניט צו שלאָפן אויף קיין היהנערשע פעדערן — ווייל, לויט קבלה, טאָר מען דאָס ניט. און די טאָלעראַנץ — זי נעמט זיך פון דער אָפּגעזונדערטקייט, וואָס יעדער מענש לעבט דאָ פאַר זיך, אריינגעטאָן בלויז אין זיין מסחר. הונדערטער פאַמיליעס וואוינען יאָרן־לאַנג אין איין הויף און איינער קען ניט דעם אַנדערן, ווייסט אפילו ניט ווי מען רופט זיין שכן און וואָס איז זיין טועכץ. און אז מענשן לעבן איינע־אלײן, יעדער פאַר־זיך, טוען זיי וואָס זייער הארץ גלוסט. דערפאַר איז אזא הפקרות, אזא שארלאַטאַנסטוום און דאָס גלייכן."

אזוי האָט דער קעמפער פאַר דעם פשוט'ן לעבן דאָס דאָזיגע לעבן דערזען, און מיט אָפּשיי זיך אָפּגעקערט דערפון...

ער פּרואווט אויך לערנען אבים־ל. אָבער פארשיידענע שטערונגען שטייגן אים אין וועג. און ער ל א ז ט זיך שטערן — וויל דער קאָפּ איז פאַרנומען מיט דעם אידישן „וועלט־שמערץ". און אמאל מאכט ער דעם איינדרוק, אז גאנץ טיף אין הארצן איז ער, אפשר אומבאוואוסט, צופרידן מיט די שטערונגען, וואָס האָבן אים ניט געלאָזט ארויסרייסן זיך פון דער וועלט פון „מאמרים",

וואו ער האָט זיך נעפילט פיל פרייער און שעפערישער ווי בא דער פרעמדער רוסישער נראַמאַטיק...

און ער שרייבט ווידער און פֿאַלעמיזירט ווידער אין דער פרעסע. שרייבט לאַנגע בריוו און פֿאַלעמיזירט וועגן דת און ווי אים צו פּאַראיניגן מיט לעבן.

א חודש נאָך א חודש, א זמן נאָך א זמן, און לילענבוים שטייט נאָך אלץ אויף זיין וויל־קאַמירער שטאַנדפונקט: רעפֿאָרמירן דעם שלחן־ערוך, כדי צו פּאַראיניגן דעם דת מיט'ן לעבן — דאָכט זיך, די לאָגישסטע און זיכערסטע פֿאָזיציע.

אָבער פֿלוצלינג ווערט ער אַרויסגעשלייִדערט פון זיין פֿאָזיציע. ער באַקענט זיך מיט'ן נעראַנק פון די ביבל־קריטיקער, אז די תורה, ווי זי ליגט פֿאר אונז, איז געשריבן געוואָרן אין ירמיהו'ס צייטן; אז געשריבן האָבן זי די כהנים פון יענער צייט — דערפֿאר פֿארנעמען דאָרט די קרבנות אזא גרויסן פלאַץ. און דערצו ראיות, וואָס באשטעטיגן די דאָזיגע מיינונג.

איז דאָס אים אזוי אינלויכטענד, פֿארענטפערט אזויפיל קשיות, אָבער... אויב דאָס איז ריכטיג — אויב די תורה גופא איז אויך נאָר א פּראָדוקט פון א באשטימטער צייט און א באַשטימטער קולטור־מדרגה, דאן זענען דאָך קיין גרענעצן ניטאָ, דאן איז קיין קריטערי ניטאָ. פֿארוואָס דעם שלחן־ערוך — א פּראָדוקט פון ז י י ן צייט — יאָ רעפֿארמירן, און די תורה ניט?

אכט חדשים קעמפט ער פֿאר זיין „גייסטיגער עקזיסטענץ", אזוי צו זאָגן, און סוף כל סוף זעט ער זיך געצוואונגען די דאָזיגע מיינונג אָנצונעמען, אָבער אָנגענומען, דערפילט ער באלד דאָס גרויסע אומגליק, וואָס אים האָט געטראָפן.

„דער גאנצער אוצר — שרייבט ער — וואָס איך האָב אָנגעזאמלט אין מיין קאָפּ אין משך פון מיין גאנצן לעבן, איז צו־נישט געוואָרן, אין דער מינוט, וואָס איך האָב אָנגענומען די מיינונג פון די ביבל־קריטיקער. מיין גאנצע טעאָלאָגיע איז פֿארשוואונדן. די גאנצע ליטעראטור, וואָס איז דאָך אויך בלויז טעאָלאָגיע אָן פּראַקטישן ווערט, איז פון מיר געוויבט געוואָרן. די גאנצע פּראַנצ

וועגן פאראיינען דעם דת מיט'ן לעבן, פאר וועלכער איך האב אזויפיל געליטן, האט מער קיין שום זינען ניט. דער גאט, וואס האט מיך אויפגעהאלטן פון קינדווייז־אן, איז מיר אזוי גוט ווי נעשטאַרבן... עלנד און איינזאם פיל איך זיך אויף דער וועלט. דעם לעצטן טעאַרעטישן שריט האב איך געמאכט און מיין מוח איז לידיג געוואָרן און מיין הארץ דערשראָקן".

און ניט בלויז דער מוח. די נאנצע וועלט זעט אים איצט אוים לידיג, ווייסט און ווערטלאָז. ניט קיין ליכט, ניט קיין האָפ־נונג. ער איז פלוצלינג ווי אויסגעניכטערט געוואָרן פון דער שכרות, מיט וועלכער ער האט זיינע רעליגיעזע קאמפן געפירט. און אים עקלט דערפון, וואס ער האט געטאָן אין שכור'ן צושטאנד.

אבער אינגיכן ווערט דער ליידיגער פלאץ ווידער פארנומען. אין יאנואר, 1871, באקומט ער צו לייענען טשערנישעווסקי'ס באוואוסטן ראמאן „טשטא דיעלאט?" („וואס טוט מען?") און א נייע וועלט עפנט זיך פאר אים. א וועלט — דער וואַרשטאט פון לעבן. פונ'ם לעבן פון ארבעט. פונ'ם גליק פון ארבעט. א בוך נאך א בוך און עס קומען־אויף נייע פאזיטיוות געדאנקען אין זיין מח. א חודש נאך א חודש און ער ווערט אריינגעצויגן אין נעדאנקען־קרייז פון די זעכציגער יאָרן אין רוסלאנד.

און „די 60־גער יאָרן" בילדן איינע פון די גלענצנדסטע און פרוכטבארסטע תקופות אין דער נעשיכטע פון רוסישן פאלק. אלעקסאנדער דער צווייטער האט אפגעשאפט דאס לייב־אייגן־שאפט און האט אנגעמערקט א פלאן פון גרויסע רעפארמען אויף אלע געביטן פון מלוכה־ און פאלקס־לעבן. איז געשאפן געוואָרן א פריי פעלד פאר געזעלשאפטליכער ארבעט. דאס נאנצע רוס־לענדישע לעבן האט געזאלט פון גרונט־אויס איבערגעבויט ווערן. מ'האט געדארפט אויסראטן די פריערדיגע, פריצ'ישע וועלט־אנשויאונג מיט אירע מאראלישע יסודות: אונטערטעניקייט און נעהארכזאמקייט. פריי זאל דער מענש ווערן. פריי אין אלע פרטים; ער זאל מער, ווי פריער, דינען בלויז ווי א מיטל פאר זייטיגע צוועקן, נאר זעלבסטצוועק זאל ער ווערן. וואס ער שמידט, זאל

דינען צו זיין אייגענעם גליק. אבער דעם מענשנ'ס גליק איז אינ־נאנצן אפהענגיג פון זיין ארבעט. דערום מוז דער מענש, קודם־כל, ארבעטען. ארבעט ער ניט, האט ער קיין רעכט ניט צו נעניסן פון די גיטער, וואם אנדערע שאפן דורך זייער ארבעט. און אלץ דאדף דינען דער ארבעט. אפילו זיינע תאוות זאל א מענש אזוי באפידיגן, אז זיי זאלן דערמונטערן דעם מענשן צו ארבעט.

און די וויכטיגסטע שטיצע פון דער ארבעט איז די וויסנ־שאפט. און וואם נאענטער די וויסנשאפט איז צו דער וירקליכ־קייט, אלץ נ י צ ל י כ ע ר איז די דעם מענשן. און וויל די גרעסטע נוצן זיינע ציט דער מענש דערפון, וואם ער איז גובר די נאטור, דערפאר איז די נאטור־וויסנשאפט די וויכטיגסטע פון אלע וויסנשאפטן. קונסט און פאעזיע זענען ניט בלויז אומניצליך, נאר אויך שעדליך — וויל זיי פירן־ארא דעם מענשן פון ריכטיגן וועג, וואם פירט צו זיין נוצן. און אויך דער יסוד פון דער מארא־איז די ניצליכקייט. וואדים דער נאנצער כח פון מענשן לויגט אין זיין שכל. דורך דער וויסנשאפט איז ער מנצח די נאטור און קומט צו זיין אייגן גליק. דער פ ר ט קאן אבער נאר דאן מיט אן אמת גליקליך זיין, וועו א ל ע פרטים, וועו דער כ ל ל איז גליקליך. מוז מען שטרעבן צו אזא געזעלשאפטליכער אדרנונג, וואו פאר יעדן פרט זאל געזיכערט ווערן די מעגליכקייטן צו נעניסן זיין חלק לעבנס־גליק. נאר אזא ארבעט און אזא שטרעבן איז מארא־איש.

און צו די אלע פרינציפן קומט צו דער וויכטיגסטער: די א כ ט ו נ נ צ ו ד ע ר ו ו ע ר ד ע פ ו ן י ע ד ן א י י נ־צ י נ ן מ ע נ ש ן. פולשטענדיגע גלייכבארעכטיגונג פאר אלע מענשן אין אלע זייערע געזעלשאפטליכע באציאונגען. דאס אלץ וועדט אויסגעדריקט מיט'ן וואדט: ע מ א נ ס י פ א צ י ע (באר־פריאונג), וואם וועדט פון איצט־אן א קאמפס־לאזונג פאר דער רי־סישער אינטעליגענץ, ווי ווייט זי וועדט, אין דער ערשטער העלפט פון די 60־ער יאדן, פארגעשטעלט דורך נעקראסאוו'ן, טשערנישעוו־סקי'ן, דאבראליובאוו'ן, א. ד. גל. און אין דער צ ו ו י י ט ע ר העלפט פון דער זעלבער תקופה וועדן די זעלבע געדאנקען נאך

שאַרפער, נאָך איינזייטיגער פאָרמולירט. דאָס טוט פּיסאַרעוו.

ע מ א נ ס י פּ א צ י ע — מיינט פּיסאַרעוו — ג ע ו ו י ס!

אָבער קודם־כל מוז זיך באַפרייען דער פּרט, די איינצלנע פּערזאָן. כדי זיך צו באַפרייען, מוז דער מענש האָבן א ניכטערן אָדער רע־אַלן קוק אויפ'ן לעבן און אויף די באציאונגען פון מענשן צווישן זיך. ער מוז זיין א פ ע ר ז ע נ ל י כ ק י י ט, ד. ה. א מענש מיט א פעסטן ווילן, מיט א געזונטן שכל און מיט פיל וויסן. דורך זיין ארבעט האָט ער צו דערגרייכן דעם גרעסטן נוצן פאַר דער געזעלשאַפט און דעם גרעסטן גענוס פאַר זיך. אָבער ער ווייסט ניט פון קיין מ ו ז און ניט פון קיין פ ל י כ ט, און ניט פון קיין פאַראַנטוואָרטליכקייט פאַר מענשן. וואָרים אַלץ קומט ארויס פון פּרט און אַלץ קערט זיך אום צו ים. א ו י ס ע ר זיך האָט ניט דער פּרט צו זוכן קיין אָנשפּאַר און ניט קיין ציל. דאָס איינ־ציגע ציל זיינס איז — אַליין, וואָס מער צו געניסן. אויסער ז י ך א ל י י ן איז ניטאָ קיין זאַך, וואָס זאָל זיין ו ו י כ ט י ג ע ר פון אים. אַלץ, וואָס ציט אָפּ דעם מענשענ'ס אויפמערקזאַמקייט פון זיך אַליין, איז שעדליך. דערפאַר איז שעדליך יעדע מיסטיק, יעדע מעטאַפיזיק, וואָס שטיצן זיך כלומר'שט אויף פּרינציפּן, וואָס שטייען ה ע כ ע ר פון דער פּערזאָן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט פראַגן, וואָס שטייען אויסער, אָדער א י ב ע ר דער נאַטור און צילן — צו באַ־גרעניצן די פרייהייט פון דער פּערזאָן. די דיינקנדע פּערזענליכקייט האָט אָבער רעכט אויף פולשטענדיגער, אומבאַגרעניצטער פרייהייט און פולשטענדיגער אומפאַראַנטוואָרטליכקייט — וואָרים איר האַר און באַפעלער איז נאָר זי אַליין, און נאָר פאַר זיך אַליין איז זי פאַראַאַנטוואָרטליך. נאָר פריי, לויט אייגענעם ווילן און אייגענעם נוצן, באַגרעניצט דער מענש ז י י ן פרייהייט און ארבעט לטובת דער געזעלשאַפט און צוליב אייגענעם גענוס קעמפט ער געגן געזעלשאַפטליכר אומוויסנקייט, אָרימקייט געפאַלנקייט און פאַרקנעכטונג. כדי מיט ערפאָלג די אַלע איבלען צו באַקעמפן, איז נויטיג: אין שול — נוצליכע וויסנשאַפטן, אין דער ליטעראַ־טור — רעאַלע געזעלשאַפטליכע פראַגן און אָנווייזונגען, ווי אַזוי

צו קעמפן געגן דלות, אבערגלויבן, א. ד. גל. אָבער די פערזענליכ־קייט — זי איז דער האר פון איר וועלט, דער שאפער פון איר וועלט. און כדי אָט די וועלט אירע פולער צו מאכן, רייכער און אינטערעסאנטער צו מאכן — ארבעט זי, אָבער ניט צוליב א וועלכן עס איז א ו י ס ע ר ן ציל. די דיינקנדע ענטוויקלטע פער־זענליכקייט — דאָס איז דער קרן פון דער געזעלשאפט. די מאכן, דער המון — איז אָרים, נאריש און ווילד. מ'דארף קענען אירע באדערפנישן, אָבער ניט זיך צוהערן צו אירע מיינונגען; ניט אכטן אירע רגילות'ן און ניט לייגן קיין ווערט אויף איר לויב און ניט אויף איר טאדל. און כדי דער רוב מענשן זאָל קאָנען קומען צו דער מדרגה פונ'ם „דיינקנדן רעאליסט", איז פריער נויטיג צו באפרייען, אָדער צו עמאנסיפירן, די פערזענליכקייט פון די קייטן, וואָס די טראדיציע האָט אויף איר ארויפגעלייגט. און די פערזענליכקייט קאָן ניט פריי זיין, ווי לאנג די געזעלשאפט, דאָס פאָלק, איז ניט פריי.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

און שוין הערט מען לילענבלומ'ען רעדן אין גייסט פון די דאָזיגע אידייען. אויב פריער האָט ער געוויינט דערויף, וואָס דער שלחן־ערוך שטימט ניט מיט'ן לעבן, וויינט ער איצט דערויף, וואָס די ליטעראטור איז אָפגעריסן פונ'ם לעבן. נאָר פריער איז ער גע־ווען אויסגעהאלטענער. פריער האָט ער געגלויבט, אז אָן א שפראך און אָן א לאנד קאָן די אומה געפינען שטיצע נאָר אין דער רע־ליגיע, וויל ער, אז די רעליגיע זאָל פארגרינגערט ווערן., כדי זי זאָל קאָנען עקזיסטירן. איצט אָבער הערט איר פון איין זייט טענה'ן, אז דער באגריף „כלל" עקזיסטירט בלויז אין רעדן, אָדער שרייבן, אָבער ב מ צ י א ו ת זענען פאראן בלויז פרטים. איך — איין פרט, דו — א צווייטער פרט, יענער — א דריטער פרט. און ס'האָט קיין זין ניט, אז איין פרט זאָל מקריב זיין זיין גליק פאר'ן גליק פון א צווייטן פרט; איצט דריקט ער אויס זיין איבערצייי־גונג, אז ווי טרויעריג עס איז אויך, מוז מען דאָך צוגעבן, אז פונקט ווי דער לעבעדיגער מענטש מוז שטארבן, אזוי מוז אויך א פאָלק

שטארבן. און אידן גיכער ווי אנדערע — ווייל מיר האבן ניט קיין לאנד, וואס זאל מגין זיין אויפן קיום פון פאלק. און דאך הערט ער אויך איצט ניט אויף צו זארגן פאר'ן אייביגן לעבן פון אידישן פאלק; און דאך גלויבט ער ניט אן דער מעגליכקייט פון פולשטענדיגער אסימילאציע, און דערביי שיט ער פעך און שוועבל אויף די, וואס זארגן פאר'ן כלל און פארלאזן דעם פרט. ער טארלט יענע, וואס באמיען זיך צו פארשפריטן דעם כאאס פון השכלה, ווייזט אויף דער געפאלענקייט פון דער אמונה, און זארגן ניט פאר א ציל אין לעבן. זארגן ניט צו געבן די אידן א מאטעריאליסטישן קוק אויפן לעבן. אבער „דאס איינציגע ציל פון לעבן איז דאס לעבן גופא. און ניטא קיין לעבן אן באווגונג, און ניטא קיין באווגונג אן כח, און ניטא קיין כח, אן ארבעט, און ניטא קיין פולקאמענע ארבעט אן ווייסנשאפט. און ווייסנשאפט איז בלויז נאטור-ווייסנשאפט — ווייל נאר די ווייסנשאפט איז ניצליך אין לעבן, און שטיצט זיך אויף אייביגע געזעצן. און לעבן הייסט — מיין לעבן. וואס־רים ניטא קיין ווערטפולערע זאך פאר'ן מענטשן, ווי זיין „איך". און נאר דאס, וואס איז פאר מיין „איך" נישט־ליך, דאס האט א ווערט. וואס אויסער די דאזיגע גרעניצן איז הבל־הבלים. עסטעטיק איז בלאטע. מעטאפיזיקע — אודאי. פאעזיע — אן אויסגעבלאזן איי. „אידישע ווייסנשאפט", „אויספארשן די פאר־גאנגענהייט" — פאנטאסטעריין. דאס וואס מיר רופן „השכלה", „אויפקלערונג", איז ניט מער ווי כאאס. אמת'ע השכלה, דאס זענען יענע לימודים, וואס מ'לערנט אין גימנאזיום, וואס קאנען מיר נוצן אין לעבן. די געזעלשאפט איז נאר א הערדע בחמות, וואו איינע גייט נאך דער אנדערער, און דער מענש דארף ניט זי, נאר זיך אין זינען האבן. און רעכט אויף הנאה צו האבן פון לעבן האט נאר דער מענש, וואס לעבט פון זיין ארבעט, אבער ניט פון פרעמדער ארבעט. אבער ווער עס האט ניט קיין מאטעריאלים־טישע וועלט־אנשויאונג, נאר א טעאלאגישע, אדער פאנטאסטישע, ברענגט דאס אים צו בטלה, בטלה (ליידיג ארומגיין) ברענגט צו

אַרימקייט און אַרימקייט — צו אַלע צרות — ווי פיסארעוו זאָגט, לויט נעקראַסאָוו, מאַלעשאָט און ביוכנער... און די וויכטיגסטע פון אַלע פראַגן איז די פון „קאַפּיטאַל און אַרבעט"—וויל דער קאַפּיטאַליסט מאכט צו די רייכע און די אַרימע זענען געצוואונגען צו אַלערלייַ אומאַרטיקייטן, כדי זיך ביים לעבן צו דערהאַלטן", א. אז. וו.

און נאָך דער גאנצער פילאָזאָפיע, ניט־ניט, און פּאָרט רעדט ער מיט הארצווייטאָג וועגן דעם, וואָס די רעליגיע פאַלט און דאָס פאַלק ווערט צוברעקלט; ניט־ניט, און דאָך הערט ער ניט אויף צו זאָרגן פאר'ן כלל, פאר'ן קיום פון כלל. זיינע לעצטע פרייַע שעה'ן גיט ער אוועק דעם שרייבן — ניט קוקנדיג דערויף, וואָס ער איז איבער־צייגט אז די העברעאישע לימראַטור האָט ניט קיין שום ווירקונג אויפן לעבן און אזוי שרייבט ער אין א משך פון צען יאָר. אין דער צייט איז די איינציגע גרונטלאגע פון אַלע זיינע ארויסטרעטונגען — די פ ר י ה י ט: פון פּרט, פון קינד, פון דער פרוי, פון ארבעט. ער פאָדערט פיזישע ארבעט, א ניכטערן, מאטעריאַליסטישן קוק אויפן לעבן; ניצלעכקייט און אייגנליבע. ערציאונג צו מלאכה, אָדער צו נאַטור־וויסנשאפט, א. ד. גל.

1872 שרייבט ער צוויי גרויסע קריטישע ארטיקלען וועגן פאר־שיידענע ווערק — גאנץ אין גייסט פון פיסארעוו, כמעט אפילו מיט יענעמס אויסדרוקן. 1873 ענדיגט ער שרייבן זיין באריממטע אויטאָביאָגראַפיע: „חטאת־נעורים", וואָס האָט שפעטער געמאכט א גרויסן רושם אין דער אידישער משכילים־וועלט. אָבער שוין איצט קומט דער צווייפל און שנייַדט אים אונטער די פליגל. און פון 1873, וועו ער האָט זיך געפונען אונטער'ן איינפלוס פון די רוסישע ראַדיקאַל־דעמאקראטן, וואָס זענען געווען אַביסל סאָציי־אַליסטיש געפארבט, שרייבט ליליענבלום זייער וויניג — וויל... נאָר גיך זעט ער אין, אז טשערנישעווסקי איז אין זיין דאָ־מאַן „טשטאָ דיעלאַט?" בלויז א פאַנטאַזיאָר, וואָרים דער דור איז לחלוטין ניט אימשטאַנד זיך צו פירן, אין פראַקטישן לעבן, לויט זיינע אידייען. און דערצו: דאָס גאנצע בינטל געדאנקען, וואָס איז דעמאָלט געווען מאָדערן און פארכאפט די גאנצע דעמאָלדיגע

אינטעליגענטע יונגלט. האָט אין זיינע לעצטע אויספירונגען געפירט צו קאָמאָפאָליטיזם. פ ר א ק ט י ש: צו אָסימילאציע. דאָס האָט געהייסן: זיך אָפזאָגן פונ'ם אייגענעם פאָלק פון דער אייגענער קולטור. אָבער געגן דעם שטעלט זיך די גאנצע פארגאנגענהייט לילענבלום'ס. לילענבלום'ס מח און לילענבלום'ס הארץ — ביידע זיינען ניט קיין גינסטיגער באָדען פאר די נייע קערנער, וואָס זענען דאָרט געזייט געוואָרן. די פרוכט, וואָס קומט בא לילענבלומען פרוים פון זיי, איז מאָגער און שוואָך און ווייניג אין צאָל. פרויסגייענדיג פון די זעלבע פרינציפן, וואָס אנדערע, קומט ער דאָך צו גאנץ אנדערע אויספירונגען. ק א ם מ א פ א ל י ט י ז ם, מיינט ער, וואָלט אפשר טאקי א גליק געווען פאר דער מענשהייט. אָבער וועג? וועג פעלקער, ווי ענגלאנד, פראנקרייך, דייטשלאנד, זאָגן זיך אָפ פון זייערע נאציאנאליזמען, נאציאנאלער אייגנארט, און ווערן בלויז מ ע נ ש ן, אָבער אויב די גרויסע פעלקער טוען דאָס ניט, און נאָר מיר, אידן, אנשטאָט זיך צו רופן מיט א ו נ ז ע ר נאָמען, וועלן מיר הייסן: רוסן, דייטשן, פראנצויזן, א. ד. גל., וואָס וועט דען די מענשהייט דערפון געווינען? אין דעם „דענקענדן רעאליסט" האָט ער אין אדעם געזען אָט די „באפרייטע פערזענליכקייט", וואָס האָט זיך פריי געמאכט פון טראדיציע, פון פאראנטוואָרטליכקייט און געזוכט בלויז נוצן. בלויז געגנוס — און ער האָט אים בכלל ניט באפרידיגט. און צו אלעם האבן דאָך די גרויסע רעפאָרם-פלענער פון דער רעגירונג קנאפ נוגע געווען דער אידישער באפעלקערונג. אידן האבן אויך איצט ניט געהאט יענע גרויסע מעגליכקייטן צו פארוועגדן זייער ארבעט, וואָס די רוסישע באפעלקערונג האָט געהאט. און גיין א ה י ן ארבעטן (ווי אנדערע אידן האבן געטאָן), זאָגן דעם פויער: „מיין ברודער ביסטו", און דעם ארבעטער: „איך בין דיין פארזאָרגער" — דאָס קאָן ניט לילענבלום. זיין געוונטער שכל וויזט אים, אין וואָס פאר א פאלשן ליכט עס שטעלן זיך די אידן, וואָס טוען עס יא. צוליב אָט די אלע מאָטיוון פארלאָזט ער דאָס שרייבן. אויף די אמאליגע טעמעס קאָן ער ניט שרייבן, ווייל ער האלט מער ניט פון זיי, אויף די נייע ניט — ווייל ער גלויבט ניט גאנץ אין זיי.

שווייגט ער. אין יאָר 1878 שרייבט ער א מין אלענאריע אויף דער טעמע פון קאפיטאל און ארבעט (אלישע בן אבויה). איז עס א קאפשטיק, וואָס דער חויפט־וועלט זיינער איז אין דער געפינסטל־טער פארם, אָבער ניט אין אינהאלט.

אינגאנצן, די אידייען פון די 60־ער יאָרן, מיט אלע זייערע קאנסעקווענצן, קאָן לילענבוים ניט אננעמען: אָבער די אייניגע פרינציפן פון יענער צייט, וואָס ער האָט י א אננענומען. די ברענגט ער אריין אין דער אידישער פרעסע און מאכט זיי אויך פרוכטבאר ביים באהאנדלען פארשיידענע אידישע פראגן.

פון דאָרטן ברענגט ער די איבערצייגונג, אז א פאלק קאָן זיין געוועזן דורך א געוונטן חוש צום רעאלן לעבן; דאָרט האָט ער געלערנט צו שעצן און ריכטיג צו שאצן דעם מאטעריעלן, אָדער עקאנאמישן יסוד פון'ם לעבן און אויך די שארפע אפניינונג פון'ם מיסטישן האָט ער דאָרט דערוואָרבן.

און אז ער שרייבט אין 1877 וועגן א רבי'נישער אסיפה, וואָס זאָל דאן צונויפגערופן ווערן, פארשטייט ער טוין, אז דאָס אידישע לעבן איז ניט אפהענגיג פון תלמוד און פון שלחן ערוך, נאָר אז דער תלמוד און דער שלחן ערוך זענען אפהענגיג פון לעבן. און דאָס אידישע לעבן זעט אוים, אזוי ווי עס זעט אוים — ווייל מיר זענען א פאלק פון אָרימעלייט, און אָרימעלייט זענען מיר, ווייל מיר זענען צונויפגעפארעסט אויף אן ענגן שטח פון לאנד, און דאָס גאנצע לאנד איז פאר אונז פארשלאסן. לאמיר נאָר האבן גלייכע רעכט מיט אלע, און מיר וועלן אויך ווערן לייטן־גלייך. ס'איז אָבער לעבערליך צו פאדערן אייראפעאישע קולטור פון מענטשן, וואָס ליגן אין צוואנגען געקרעמפט. און בכלל איז ער ניט קיין גרויסער אנהענגער פון דער אייראפעאישער ציוויליזאציע און ניט קיין גרויסער מאמין אין דעם גליק, וואָס זי ברענגט. און וואָס ווייטער, אלץ שטארקער ווערט בא אים די מיינונג, אז ניט קולטור און אייראפעאישע ציווילאציע פעלט אונז, נאָר א פעסטער באָדן אונטער אונזערע פיס. א באָדן, וואו אידן זאָלן קאָנען א האָנט צולייגן, ארבעטן און פאר זיך ארבעטן. און אז ער געפינט (אין יאָר

1876) א ידיעה אין „המגיד", אז חיים גרליה פון לאנדאן וויל אפ־קויפן פאלעסטינא ביים סולטאן און באזעצן דארט אירן, קומט ער ארײן אין גרויס התפעלות. „אויב אידן, שרייבט ער, וועלן זיך באזעצן אין זייער פאטערלאנד, וועט דאך אין אײן אויגנבליק פאר־ענטפערט די גאנצע אידן־פראגע, אין אלע פרטים". דערפון איז אבער גאנרניט ארויסגעקומען. אין 1879 קומט א ידיעה, אז דיחברה „כל ישראל חברים" קויפט אין רוסלאנד צוויי מאל הונדערט טויזנט דעסיאטין ערד, כדי צו באזעצן אויף איר צען טויזנט אידישע פא־מיליעס, וועלן ליליענבלום ווידער מלא־שמחה. וואס „ניט בלויז די קאלאניסטן, נ א ך די קאלאניסטן וועלן אהינקומען בעלי־מלאכות און טויזנטער אידן וועלן דערלייזט ווערן פון הונגער, פון דרוק, פון קעלט, פון קראקייט, פון פארצווייפלונג", א. ד. גל. און אז די דאזיגע ידיעה לאזט זיך אויך אוים מיט גאנרניט, פאלט לי־ליענבלום בא זיך ניט אראפ. „רוסישע אידן קאנען אליין שאפן די מיטלען, וואס זיינען נויטיג פאר אזא קאלאניזאציע". ער שרייבט וועגן דעם אין „המליץ", אין „ראזסוויעט", עם וועלן א שטיקל באוועגונג. אין 1880 גרינדעט פאליאק"אוו דעם „פאנד צו שטיצן אידישע ערד־ארבעט און מלאכה אין רוסלאנד". אבער אויך דאס איז געבליבן א טויט באשעפעניש. ליליענבלום איז זיך מיאש פון דער מעגליכקייט צו קאלאניזירן אידן אין רוסלאנד. ער בלייבט אבער פעסט בא זיין איבערצייגונג, אז נאר אויפ'ן יסוד פון ערד־ארבעט קאנען אידן ראטעווען זייער לעבן. און ראטעווען וועלן זיי זיך נאר דאן, ווען ז יי א ל יי ן , ניט ווארטנדיג אויף זייערע גבירים, וועלן אנהויבן פארווירקליכן זייער אידעאל.

עם קומט דאס יאר 1881 מיט די פאגראמען אין דרום־רוסלאנד און די שריפות אין צפון־רוסלאנד. עס ווערט חרב איין ידישער ישוב נאכ'ן אנדער'ן. א פאניק כאפט ארום די אידישע באפעלקערונג אין רוסלאנד. מ'זעט אויף, אז די רעגירונג ארגאני־זירט די פאגראמען, אז אידיש בלוט און פארמעגן איז הפקר. עס הויבט זיך אן אן עמיגראציע. מ'רעדט פון אמעריקע, פון שפאניע. אינטעליגענטן רעדן אויך פון ארץ־ישראל. פון אפקויפן ארץ־ישראל.

לילענבלום טראכט און שרייבט אין דער צייט זייער פיל וועגן אנטיסעמיטיזם, וועגן די „אייגענע" און די „פרעמדע" אין פאר־שיידענע לענדער. „אין מיטלאלטער, שרייבט ער, זענען מיר זיי פרעמד געווען — וויל אונזער גלויבן איז אן אנדערער, און איצט, בעת דער נאציאנאלער פרינציפ הערשט, זענען מיר זיי פרעמד — וויל אונזער אפשטאמונג איז אן אנדערע. די פאלגן זענען, אין ביידע פאלן, די זעלבע".

„און וואם וואלט אויף אונז אין דער צוקונפט, אויב מיר האבן ניט קיין אייגענעם באדן? אבער וואו אויף דער וועלט נעמט מען אייגענעם באדן?"

„און ארץ־ישראל?" „פארוואם זאלן מיר דוקא זיין פרעמדע אין פרעמדע לענדער? פארנעמט דאך אונזער פאטערלאנד איר אמאליגן פלאץ אויף דער ערד און איז אויך איצט נאך פונקט אזוי וויסט ווי געווען. דאם לאנד, אינאיינעם מיט די דערבייאיגע לענדער, קאן אריינגענעמען דאם גאנצע אידישע פאלק. ווי גרויס איז דער רעזון!" „באראן א מענליכקייט אידן זאלן געהאלפן ווערן! און דאם פאלק אליין, אויב ס'וועט נאר וועלן, קאן זיך העלפן! און א פאלק, וואם איז אימשטאנד זיך צו העלפן, איז שוין ניט מער אומגליקליך, נאר גליקליך — אויב עס וויל"...

„דער שווערער שטיין — שרייבט לילענבלום — וואם האט געדריקט אויף מיר די לעצטע צייט, איז אין איין מינוט פארשוואנדן. ליכטיג איז מיר געווארן. מיין גייסט האט זיך דערהויבן און גאר אן אנדער מענש בין איך געווארן. א ווידעראויפלעבונגס־טוי האט זיך אויף מיר אראפגעלאזט, און דער שרעקליכער אייז, וואם האט אזויפיל יארן געפרעסט מיין הארץ, איז צושמאלצן".

איצט וואלפט ער אלצדינג אוועק און גיט זיך אינגאנצן אפ צו ישוב ארץ־ישראל. ער איז פארטאן אי טעאָרעטיש, אי פראקטיש. ער איז, פראקטיש, דער סעקרעטאר פון דער חברה „חובבי־ציון", וואם גרינדעט זיך צו יענער צייט, און ער פארטיידיגט דעם גע־דאנק פון חבת־ציון געגן זיינע גענגער פון אלע פארשיידענע זייטן. חבת־ציון — דאם איז אים פון איצט־אן דער לייכט־טורם

אין האפען, ביים שטורמישן ים, אויף וועלכן די אידישע שיף וועלט געשליידערט ביז צוברעכן צו ווערן, ביז אונטערגיין. און זיין גאנצע אויפמערקזאמקייט איז פון איצט־אן אנגעשטרענגט אויף דעם לייכט־טורם; זיין גאנצע ענערגיע איז אנגעשטרענגט דערויף — די שיף אין האפן צו ברענגען.

קוים 38 יאר אלט — און ליליענבלום פירט אונטער א שטריך און מאכט דעם סך־הכל פונ׳ם אפגעלעבטן. מיט דער פארגאנגענ־הייט מאכט ער שלום. די באליידיגונגען פארגעסט ער. די באליי־דיגער — אמנעסטירט ער. די גאנצע געגנווארט מיט אלע אירע פראגן און פראבלעמען און פאדערונגען קאנצענטרירט ער אין איין פונקט, וועלכער שיינט צו אים ארויס פון דער ווייטער צוקונפט... און אין ד ע ם פונקט וויסט ער מער ניט קיין צווייפל און הערט ניט מער פון זיך אוים דעם „טאמער פארקערט", וואס האט פריער אזוי אפט חרב געמאכט זיינע „פעסטע איבערצייגונגען".

צו 38 יאר דערהויבט זיך ליליענבלום צו זיין אידעאל, פון וואנען־אויס ער זעט דאס לאנד, וואו עס ליגט די צוקונפט פון זיין פאלק. אין דעם מאמענט — דאס איז פון דאן אן זיין טיפסטער גלויבן — האט ער געזען דעם אמת „פנים אל פנים". נאך מער: ער האט דעם אמת דורכגעלעבט, און ער איז פאר אים געווארן א פאקט, וואס שטייט איבער און אויסער יערן צווייפל.

פעסט און זיכער און איבערצייגט באשטייט ער פון דעם טאג אן אויף זיין אמת. פון איצט־אן ווידמעט ער זיין לעבן, זיינע פעאיקייטן, זיין וויסן און זיין ענערגיע פאר דער גליקליכער צו־קונפט פון זיין פאלק. פון איצט־אן קען ער נאר אין דאגה — ווי זיין אידעאל צו פארווירקליכן. פון איצט־אן הערט ער אויף צו לעבן אלס פרט, און ווערט אינגאנצן פארשלונגען אין כלל. אלץ, וואס עס ווערט פון דעם טאג אן געטאן אין חבת־ציון, איז ליליענ־בלום. אלץ, וואס ליליענבלום האט פון דעם טאג אן געטאן, איז חבת־ציון...

אין אזוי ביז׳ן צווייטן אדר, תר"ע (1910), דעם לעצטן טאג פון זיין לעבן.

ד"ר הערצל

ד ר . ה ע ר צ ל ג ע ה ע ר ט צ ו י ע נ ע ר ג ר ו י ס ע ר מ ע נ ש ע ן־ר א ס ע, ו ו א ם ג ע ב י ר ט ב ל ו י ז ב ן־י ח י ד י ם א ו ן ב ל ו י ז א י ן ז ע ל ט ע נ ע פ ע ר י א ד ע ן. ע ר ג ע ה ע ר ט צ ו י ע נ ע א ו מ ש ט ע ר ב ל י כ ע, ו ו א ם ד י פ ע ד י ם פ ו ן ז י י ע ר ל ע ב נ ס־ג ע ש י כ ט ע ז ע נ ע ן פ ע ס ט א י י נ ג ע ו ו ע ב ט א י ן ד ע ר ו ו ע ל ט־ג ע ש י כ ט ע. א י י נ ע ר פ ו ן ד י ו ו ע נ י ג ע א י ז ע ר, ו ו א ם ש פ י ר ן ד י ט ר י ט פ ו ן ד ע ר צ ו ק ו נ פ ט, פ א ר נ ע מ ע ן ד ע ם ש א ר ך פ ו ן א י ר ב א ו ו ע נ ו נ ג א ו ף ד ו ר ו ת פ א ר א ו י ס א ו ן נ ע מ ע ן א ו נ ט ע ר ש ר י ט פ א ר ו ו י י ט ע ד ו ר ו ת ש פ ע ט ע ר.

ז י י ן א ו י ס ע ר ל א כ ק י י ט — מ א י ע ס ט ע ט י ש. ז י י ן ק ו ק — ה ע ר־ש ע ר י ש. ז י י ן ו ו א ר ט — ב א פ ע ל ע ר י ש א ו ן א י נ ס ט י נ ק ט י ו ו ב ו י נ ע ן מ ע נ ש ע ן ז י י ע ר נ א ק ע ן פ א ר א י ם.

נ ע ב ו י ר ן א י ז ע ר א י ן ב ו ד א פ ע ס ט, א ו נ ג א ר ן, ב א ס פ ר ד י ש ע ע ל ט ע ר ן א י ן י א ר 1860. ד ע ר צ ו י נ ן א י ז ע ר פ ר י ע ר א י ן ז י י ן ג ע ב ו ר ט־ש ט א ט א ו ן פ ו ן ד י ס ט ו ד ע נ ט ן־י א ר ן א ן א י ן ו ו י ן. א י ד א ר ט א י ד ָ א — א י ן א ן א ס י מ י ל א ט א ר י ש ע ר ס ב י ב ה. ע ר פ י ל ט ז י ך ו ו י א ז ד י י ט ש, ל ע ב ט מ י ט ד י י ט ש ע א י ד ע א ל ן. נ א ר ע ר ו ו י י ס ט, א ז ע ר א י ז א א י ה. ש ו י ן א י ן ז י י ן 21ט ן א ָ ד ע ר 22ט ן י א ר ק ו מ ט א י ם צ ו־ה א נ ט ד ָ פ ו ן ד י ה ר י נ נ : „ד י א י ד נ פ ר א ג ע, א ל פ ר א ג ע ד ע ר ר א ס ע נ ש ע ד ל י כ ק י י ט פ א ר ע ק ז י ס ט ע נ ץ, ז י ט ן א ו ן ק ו ל ט ו ר ד ע ר פ ע ל ק ע ר“—א ו ן ע ר ה ו י ב ט א ן ז י ך צ ו א י נ ט ע ר ע ס י ר ן מ י ט ד ע ר א י ד נ פ ר א ג ע. א ב י ס ל ש פ ע ט ע ר א ו ן ו ו י ט ע ר — א ו ן ע ר ה ו י ב ט א ן צ ו ז ו כ ן ד י מ ע נ ל א כ ק י י ט, ו ו י א ז ו י צ ו ל י י ז ן ד י א י ד נ פ ר א ג ע. פ א ר ש י י ד ע נ ע מ ע נ ל א כ ק י י ט ן ק ו מ ע ן א י ם א ו י פ ע ן נ ע ר א נ ק א ו ן פ א ר ש ו ו י נ ע ן. ק ו מ ע ן — א ו ן פ א ר ש ו ו י נ ע ן. ע ס ו ו א ק ס ט ד ע ר א נ ט י ס ע מ י ט י ז ם, א ו ן ע ר ו ו א ק ס ט א ו י ך. א י נ א י י נ ע ם ד ע ר־מ י ט א נ ט ו ו י ק ל ט ז י ך א י ן א י ם ז י י ן א י ד י ש ע ר ש ט א ל ץ. א ו ן א ז ע ר ב ר ע נ ג ט ז י י נ ע א י ו ג ע נ ד־ד ע ר צ י י ל ו נ ג א י ן ד ע ר ר ע ד א ק צ י ע פ ו ן ד ע ר „ד י י ט ש ע ו ו א כ ע נ ש ר י פ ט“, א ו ן ד א ר ט ל י י ג ט מ ע ן א י ם פ א ר ז י ך א ו נ־

טערצושרייבן מיט א פסעוואנים — „כדי זיין צו־אידישן נאמען צו פארדעקן", ווערט ער אויפגעבראכט. „איך וועל בלייבן בא מיין פאטער׳ס נאמען", — דערקלערט ער, און פארלאנגט זיין מאנוסקריפט צוריק. דער שטאלץ פונ׳ם אויטאר אימפאנירט דעם רעדאקטאר. די דערציילונג ווערט אפגעדרוקט. אינגיכן ווערט ער א באקאנטער דייטשער שריפטשטעלער. ער שרייבט טעאטערשטיק מיט גרויס ערפאלג. זיין פאפולאריטעט וואקסט. ווערט ער א מיטארבעטער אין דער אינפלוסרייכסטער ווינער צייטונג: „נייע פרייע פרעסע". 1891 שיקט אים די צייטונג אלס איר שטענדינן קארעספאנדענט קיין פאריז. זיינע ארטיקלען פון פאריז ווענן די פארלאמענטס־זיצונגען, ווענן די פראנצויזישע פאליטיקער און פראנצויזישן פאליטישן לעבן, מאכן אים א גרויסן נאמען. זיינע נעניאלע באאבאכטונגען, זיין גלענצנדער סטיל, זיינע פילאזאפישפאעטישע באאורטיילונגען שטעלן אים אוועק אין דער ערשטער ריי פון דער דייטשער פובליציסטיק. ער איז אויך אין פאריז פאפולער אין דער פאליטישער וועלט ווי אין דער סינסטלער־ און דיכטער וועלט. ער לאזט זיך ניט פיל שטערן פונ׳ם אנטיסעמיטיזם. ער לעבט זיך איין אין דער קולטור פון דעם קולטורעלסטן פון אלע פעלקער — ווי ער קוקט אויף די פראנצויזן.

און פלוצלינג א פולשטענדיגער איבערברוך — ווייל אן אנטוישונג.

1894 איז ער דערביי, באם היסטארישן דרייפוס־פראצעס. דאס איז דער אלטער „בלוט־בלבול", נאר אויף א פאליטישן באדן. זיבערער, מאדערנער, אננעמבארער. דעם אידישן קאפיטאן דרייפוס משפט מען דערפאר, וואס ער זאל האבן פארקויפט דער דייטשער רעגירונג מיליטעריש סודות פון דעם פראנצויזישן מיליטער־שטאב. מען משפט דרייפוס׳ן און מ׳פאר׳משפט אים און מ׳שיקט אים אוועק אויפ׳ן „טייפל׳ס אינזל". אויפ׳ן גאס, ארום מיליטער־נעריכט, שטורמט דאס קולטורעלסטע פון אלע פעלקער: „טויט די אידן!" וואס הייסט: טויט אלע אידן, דערפאר, וואס איין פאררעטער האט זיך געפונען צווישן זיי... און

איז ער דען א פּאַרעטער? „דאָ איז דאָך פּאָרגע־
קומען מער ווי בלויז א נעריכטס־טעות: די מערהייט פון
פּראָנצויזישן פּאָלק האָט דאָך פּאָרלאָנגט מ'זאָל דעם אידישן
קאָפּיטאַן פּאָר'משפּט'ן כדי אינאיינעם דערמיט ערויסבא־
קומען א טויט־אורטייל פּאָר אַלע אידן... כדי צו באַקומען א פּרייע
האַנט קענן זיי. פון איצט אָן ווערט אין פּאַריז פּאָפּולער דער
לאָזונג: „נידער מיט די אידן!" און דאָס — הונדערט יאָר נאָך דער
דעקלאַראַציע פון מענשן־רעכט! און אויב אין דער הויך־קולטור־
רעלעך פּראָנצויזישער רעפּובליק אַזוי, וואָס זאָל מען שוין דער־
וואַרטן אַנדערש־ווי?"

די דאָזיגע פּראָגן הערן ניט אויף אים צו עגבערן. ער ליידט
טיף פון דעם האָפּנונגסלאָזן צושטאַנד פון די אידן. ער האָט ניט
מער קיין אַנדער טעמע צו רעדן, ניט קיין אַנדערע פּראָגן צום בא־
טראַכטן. עס ווערט אים ענג אין זיך. עס ווערט אים קלאָר, אַז
אויב ער פּילט די פּראָגן, — אָדער ריכטיגער: די אידנפּראָגע —
אַזוי טיף, אויב ער זעט דעם אָפּענעם תהום אַזוי קלאָר — מוז ער
אויך עפּעס טאָן פּאָר'ן אידישן פּאָלק. מוז ער עפּעס אונ־
טערנעמען, כדי דאָס אידישע פּאָלק פון דעם תהום צו רעטעווען.
ער געפּינט זיך קיין אָרט ניט. ער שפּירט זיך שטענדיג ווי באַנייס־
טערט, ווי אין עקסטאַז, ווי באַזעסן. מטושטש'דיגע געדאַנקען קומען
און גייען. ציען פּאַרבי און פּאַרשווינדן. ווי אין טונקל, ווי אין
וואָלקן, און פּלוצלינג בליצט דורך דער געדאַנק:

אויב אידן קאָנען זיך ניט אויסלעבן און
ניט אויסמישן אין פּרעמדע מלוכות, זאָלן
זיי זיך שאַפן אַן אייגענע מלוכה!

פון געדאַנק צו געדאַנק, און אים ווערט קלאָר: די אידן־פּראָגע
איז ניט בלויז א אידישע פּראָגע פון אידן, נאָר א וועלט־
פּראָגע. אַן אינטערנאַציאָנאַלע פּראָגע. די גאַנצע וועלט, וואו
אידן זענען צעוויים און צעשפּרייט, אַלע לענדער, וואו אידן געפינען
זיך (און זיי געפינען זיך אומעטום), האָבן א אידנפּראָגע, און די
רעגירונגען זענען פּאַראינטערעסירט, אַז די פּראָגע זאָל געלייזט

ווערן — צו זייער וואויל און צו זייער באַפרייאונג און צו אונזער וואויל און אונזער באַפרייאונג. און יעדער לאַנד פאַר זיך קאָן די פראַגע ניט לייזן, אויף קיין אויפן ניט — אויב ביידע צדדים זאָלן זיין צופרידן. זי קאָן געלייזט ווערן נאָר מיט דער ווירקונג פון אַ ראַט פון קולטור־פעלקער. די פעלקער דאַרפן און וועלן העלפן זי צו לייזן; אָבער געלייזט ווערן דאַרף זי און קאָן זי נאָר דורך די אידן. דורך דער גאַנצער אינטער־נאַציאָנאַלער אידישער נאַציע, און בלויז מיט פּאָליטישע מיטלען. פּאָליטיק רעגירט די וועלט. און אָן איר קאָן מען קיין שום רעגירונג ניט געווינען צו פּראַקטישע טאַטן.

פון זיך אויס געזען, איז אים די אידן־פראַגע אַ מאָראַלישע פראַגע — ווייל דער איד ווערט באַליידיגט, ניט־דערשאַצט, גע־טאַדלט, אָן גרונד באַשולדיגט. זי וואַקסט אָבער אויך פון דער אידישער סאָציאַל־עקאָנאָמישער סטרוקטור. „זיי, די פעלקער, ווייסן דאָך ניט, אַז אונזער סטרוקטור איז אַזאַ — ווי די געשיכטע האָט אין גרויס פּיין פאַר אונז געשאַפן. מיר קלעפּן אָן געלט — ווייל דאָס איז דאָס איינציגע געווען מיט וואָס אונז איז דערלויבט געווען צו באַשעפטיגן זיך. און קומען די סאָציאַליסטישע צייט־אידעען און העצן קעגן דעם באַוועגליכן קאַפּיטאַל, וואָס אין משך פון הונ־דערטער יאָרן זענען אידן געצוואונגען געווען זיך צוצופּאַסן צו אים; און אין משך פון דיזעלבע יאָרהונדערטער איז דער אַנטיסעמיטיזם אויסגעוואַקסן אין אַ פּסיכאָז, וואָס לאָזט ניט היילן, ווי לאַנג די סיבה, וואָס שאַפט אים, — די אידן, — בלייבט אויפ'ן אָרט. דערפאַר איז אויך די אַסימילאַציע ניט קיין לייזונג פאַר דער אידנ־פראַגע: גיי, אַסימיליר זיך מיט אַנדערע עלעמענטן, אַז יענע עלע־מענטן דולדן דיך ניט! עס איז אויך קלאָר, אַז אויפ'ן קולטור־פאָרטשריט פון דער מענשהייט איז ניט צו וואַרטן, ווייל עס איז זיך ניט צו דערוואַרטן. דער נצחון פון סאָציאַליזם וועט ניט העלפן — ווייל, ווי אין דער קאַפּיטאַליסטישער וועלט, אַזוי אין דער סאָציאַליסטישער, פאַרנעמען אידן די ניט־געשיצטע פּונקטן; אויפ'ן אידישן רוקן וועט געפירט ווערן די סאָציאַלע שלאַכט..."

איין מיטל גילט — זיך אומקערן צו זיך, צונויפזאמלען אלע כחות און באקומען א „פלעק ערד" אויף דער וועלט, וואס זאל זיין אונזערס.

און אז די אמת'ן ווערן אים קלאר, זעט ער זיך אום נאך מענלאכקייטן זיי צו רעאליזירן: דער אידישער גרויס־קאפיטאל! פאר אלע — דער בארג הירש! האט ער דאך ארויסגעווינען אויפיל מיטגעפיל דעם אידישן פאלק, אזויפיל אפפער־ווילקייט פאר אים! קאן ער דאך באנעמען היסטארישע פראבלעמען!

און ער וועגדט זיך צו אים. ער זאגט אים פארואוס, אז דא האנדלט זיך וועגן אן אויפטו, וואס ניט ער, ניט הירש, וועלן זען זיינע פאלגן, הירש נעמט אים אויף, הערט אים אוים, אבער זיינע פלענער נעמט ער ניט אן. צו פאנטאסטיש זעט אים אוים די אידעע: אידן זאלן ווערן א פאליטישע איינהייט! א זעלבס־שטענדיגע אידישע מלוכה! דער סוחר האט ניט פארשטאנען דעם דיכטער. א פאלק אויפריכטן! אנטרוען אידן זיך אליין — דאס איז אים קיינמאל אויפן זינען ניט געקומען.

הערצל רעדט הירשן דערפון, אז פילאנטראפיע אנטוויקלט שנארער און זעלבס־הילף שאפט העלדן; אז דאס גרעסטע אידישע אומגליק באשטייט אין דעם, וואס אין דער גאנצער צייט פון אונזער צעשפרייטונג האבן מיר ניט קיין אינהייטלאכע פאליטישע פירער־שאפט, האבן ניט קיין נאציאנאלע פאליטיק; דאס קאן און מוז נעענדערט ווערן. אבער הירש באגרייפט עס ניט. ער איז ניט נעוואוינט צו טראכטן אין אזעלכע ווייטן. און הערצל זאגט אים:

איך וועל זיך וועגדן צום דייטשן קייזער און ער וועט מיך פארשטיין. ער איז דערצו דערצויגן צו באאורטיילן גרויסע זאכן...

הירש פילט דעם שטאך. איבערציגט זיך נאך מער אין הערצל'ס פאנטאסטישקייט, און זיי גייען זיך פאנאנדער פרוינטלאך, אויף ווידער זיך צו טרעפן.

און שפעטער שרייבט הערצל צו הירש'ן:

„...איך וואלט אייך נאך נעדארפט זאגן וועגן די פאנען און ווי איך ווייל זיי פאנאדערווייקלען. און וואלט איר מיך מיט שפאט

געפרעגט: א פאן, וואס איז דאס? א שטאנג מיט א שטיק טוך! ניין, מיין הער, א פאן איז מער ווי דאס. מיט א פאן פירט מען די מענשן וואוהין מען וויל, אפילו קיין ארץ ישראל".

און ווייטער:

„...ווייסט איר פון וואנען די דייטשע מלוכה איז אויסגעוואקסן? פון טרוימעריין, פון לידער, פון פאנטאזיעס און פון שווארץ-רויט-גאלדענע בענדער. און אין א קורצער צייט. ביסמארק האט נאר אפגעשאקלט דעם בוים, וואס פאנטאסטן האבן געפלאנצט... יא, נאר דאס פאנטאסטישע נעמט מענשן. און דער, וואס וויסט ניט, וואס צו טאן דערמיט, דער קאן זיין א פארטרעפלעכער, ברעווער און ניכטערער מענש, אפילו א בעל-צדקה אין גרויסן סטיל, אבער פירן די מענשן וועט ער ניט, און קיין שפור פון אים וועט ניט בלייבן".

און ווידער גייט הערצל אוועק אין זיך. עס לאזט אים ניט רועגן. ווידער איז ער פארטיפט אין די פרטים פון זיין פלאן. סיי אין דער באוועגונג, סיי אין דער פארווירקלאכונג. און פלוצים באפאלט אים אן עקסטאז. ער שיידט זיך אפ פון דער וועלט אויף דריי וואכן צייט. די דאזיגע וואכן לעבט ער אין גלוט און אין פיבער. און — שרייבט! און אז די דאזיגע וואכן ענדיגן זיך, ער באפרייט זיך פון זיין „דאימאן", פון דעם גייסט, וואס איז אים באזעסן — האט ער פאר זיך פארטיג זיין ווערק: „דער אידן-שטאט". דער גרונדשטיין פונ'ם פאליטישן ציוניזם.

שוואך און קראנק און אויסגעמאטערט איז ער פון דער ארבעט. ער ווייזט זי זיינע נאענטסטע פריינט אין פאריז. זיי לייענען זי און ווייזן, לייענען און ווייזן —

אוים מיטלייד צו הערצל'ן; זיי גלויבן, אז ער איז פון זינען אראפ...

אזוי משונה אומגלויבלאך האט זיין אידעע אויסגעזען. אבער ער בלייבט פעסט בא זיין אמת. ער איז איבערצייגט, אז זיין הויפט-געדאנק איז דער איינציג ריכטיגער.

דער הויפּט־געדאנק איז דער היסטאָרישער משיח־געדאנק, נאָר אין א צייטגעמעסער פּאָליטישער פּאָרם. און אנדערש ווי פּיל אנדערע (די חובבי ציון) האָבן דאָן שוין געהאט אויפגעפאסט דעמ־זעלבן געדאנק. ניט פּרי ער זיך באזעצן אין לאנד און נאכדעם זוכן פּאָליטישע אויטאָנאָמיע, נאָר פריער האָבן געזיכערט פּאָליטישע אויטאָנאָמיע און נאכדעם דאָרט שאפן א ישוב. פריער אָנערקענונג פון די גרויסע מלוכות, אז א באשטימט לאנד געהערט צום אידישן פּאָלק, און דערנאָך אימיגרירן אהין. און וואָס גיכער, דורך מאסנאויסוואנדערונג. וואָרים דאָס אריינקומען אין א לאנד אריין ביסלאכווייז, וועט ברענגען אנטיסעמיטיזם אין דער סביבה, איידער די אידישע זעלבסטשטענדיגקייט וועט ווערן א פאקט.

אויסגעפירט וועט דער פּלאן ווערן דורך צוויי אינסטיטוציעס: א „אידישע חברה" און א אידישע „קאָמפּאניע". די ערשטע טוט די פּאָליטישע ארבעט: פירט אונטערהאנדלונגען מיט די מלוכות וועגן נייטראלן באדן; זי שאפט די קאנסטיטוציע פאר'ן נייעם ישוב; באזארגט די פעלקער־אחריות פאר אונזערע רעכט אויפ'ן באשטימטן באדן, א. ד. ג., און די „קאָמפּאניע" — זי רעגולירט די איבערוואנדערונג — אן ארבעט אויף צענדליגער יארן. צוערשט פאָרן די אָרימע און ארבייטנדיגע: זיי בויען שאסייען, באנען, בריקן; מאכן דאָס לאנד, דעם באדן, גינסטיג פארבויט צו ווערן. נאכדעם קומען די אינדוסטריעלע, א. אז. וו., די גרויסע סומען, וואָס זענען נויטיג צו קויפן דאָס לאנד און עס צוגרייטן צום באבויען, ווערן געזאמעלט פון אקציעס אויף א מיליארד מארק. דער אויבער־ראט פון דער אונטערנעמונג וועט זיך געפינען אין לאנדאן „אונטער'ן שוץ פון דער מלוכה, וואָס איז דערווייל נאָך ניט אנטיסעמיטיש..."

דאָס איז אלץ אויספירלאך באשריבן אין דער דערמאנטער בראשור: דער „אידנשטאט". אבער דאָס איז ניט פאר'ן בריטן עולם. דאָס וועט בלייבן אין מאנוסקריפט. ער וועט דאָס נאָר ווייזן צו די מאכט־האָבנדיגע אידן און ניט־אידן, וואָס דארפן דאָס געשריבענע פאַרווירקלאכן. וועגדט ער זיך צו די רייכע און די גרויסע: צו די ראטשילדס, צו די מאנטאגיוס, צו די פּארשטייער

פון דער „אליאנס איזראעליט" (כל ישראל חברים); ער וועלדט זיך צום גראנד־ראבינער פון פראנקרייך: צדוק כהן; צום לאנדאנער רב — אהרעך, צו גידעמאן אין ווין, צום ספרדישן רב אין לאנדאן דר. גאסטער און אנדערע. ער וועלדט זיך צו שריפטשטעלער, צו קינסטלער, צו דיכטער — און דער סך־הכל?

פון די גבירים איז ער ארויס איינזאם ווי ער איז ארײן. פון די ראבינער — ציט ער מיט צדוק כהן און דר. גאסטער. פון די שריפטשטעלער: מאקס נארדוי און זאנגוויל. און שוין!

בא אלע איבעריגע איז, אדער עם פעלט קאפ, אדער עם פעלט האנט. נאר די אימה פאר די גויים, פאר הויך רעדן, פאר שטאלץ שטיין — דאס איז אלעמען אייגן. נאר גיך קומט הערצל צו דער איבערצייגונג, אז אויב ער מיינט עס ערנסט מיט זעלבסט־הילף דארף ער דערמיט אנהויבן. מוז ער זיך וועלדן צום אינטערנאציאנאלן אידנטום, און אים פארלייגן זיינע פלענער. אבער דערצו מוז ער האבן זיין פלאן א געדרוקטן.

און אין פרילינג 1896 ערשיינט הערצל'ס „אידענשטאט" אין דרוק. די בראשור מאכט א געוואלדיג אויפזען. הערצל'ס נאמען מאכט נייגעריג צו ווסן: וואס זאגט ער? דער נאמען פון ווערק איז אזוי סענסאציאנעל, אז קיינער קאן דאס ניט פארביגיין גלייכגילטיג. אומעטום ווערט עס געלייענט און אומעטום נעמט מען „שטעלונג" דערצו. די אסימילירטע פאלן ארײן אין טויט־שרעק — אידן א פאלק! — וועמען קאן עס גאר איינפאלן? אידן זאלן אויס־וואנדערן — וואס וועלן אנטיסעמיטן זאגן! די ראבינער: אויב אידן זאלן אויסוואנדערן פון די גלות־לענדער, ווי אזוי וועלן זיי דער־פילן זייער היסטארישע מיסיע צו פארשפרייטן די אידעען פון אן איינציגן נאט אויף דער וועלט! דערהויפט האט ער צו ליידן פון זיינע חברים אין דער רעדאקציע פון זיין צייטונג: „נייע פרייע פרעסע". קאלעגן קיבעצן אים, ווער גראב, ווער אידל, אבער אלע טוען אים ווי. די אייגנטימער פון דער „פרעסע" האבן מורא עם וועט שאדן דעם פרעסטיזש פון דער צייטונג, וואס מ'פארשרייט אזוי אויך, אז זי איז א אידישע... אבער דאס אלץ שטופט אים

ניט אראָפּ פון זיין פּאָזיציע. די חובבי־ציון אין גאַליציע, רומעניע אין א סך פון זיי אויך אין רוסלאַנד, זענען באגייסטערט פּאר זיין אידעע. זיי פּארמאַנן „די פּאנטאָזיע פון דער נויט", גלויבן זיי אָן דער מעגלאַכקייט צו רעאַליזירן אפילו די שווערסטע אויפגאבן. ענטוזיאסטן־סטודענטן אין ווין שטייען צו צו אים. כמעט פון היינט אויף מאָרגן ווערט ער א פירער פון א באוועגונג.

און אַליין הויבט ער אָן אויסצופרובירן זיינע פּלענער. זומער 1896 הויבט ער אָן אָנצוקניפּן פּאַרבינדונגען, וואָס זאָלן אים מעגלאַך מאַכן אויפצוטרעטן אין איר־אָפּאישע קרייגלאַכע הויפן. דורכ'ן גרויסהערצָג פון באַדן זוכט ער צו באקומען אָן אודיענץ באם דייטשן קייזער; דורכ'ן טערקישן געזאַנדטן זוכט ער צו באקומען צוטריט אין אילדיז־קיאָסק (דעם סולטאַנ'ס הויף). דאָ נעפינט ער מער פּארשטענדניש פּאר זיין אידעע „צו גרינדן א אידנשטאַט" אין פּאַלעסטינע, ווי אין די רייכע אידישע פּאַלאָנען. דאָ האָט מען אים אפילו צוגעזאָגט שטיצע. אין יולי 1896 קאָן ער שוין רעדן (אין לאָנדאָן בא די מכבייער) פון פּאָליטישע ערפּאָלגן. עס איז אים קלאָר, אז מיט א חיבשער הלואה וואָלט מען באם סולטאַן באקומען א טשארטער אויף פּאלעסטינע — מיט די בריטסטע אויטאָנאָמיע רעכט. וועלן אָבער די רייכע אירן געבן אזא הלואה? נעווים ניט. אדרבא, וואָס העכער הערצל רעדט פון א אידישער מדינה, וואָס אָפּטער די וועלט־פּרעסע (אויסער דער „נייע פרייע פּרעסע", וואו ער איז מיטאַרבעטער) אינפּארמירט וועגן זיינע אודיענציעס, אלץ שניידיגער ווערט די פּאַלעמיק קעגן אים און קעגן זיין אידעע אין דער אידישער פּרעסע אויף אלע ניט־אידישע שפּראַכן. אין יוני 1897 גרינדעט ער די צייטונג: „די וועלט". דאָס זאָל זיין דער אָרגאַן פון אלע יענע, „וואָס ווילן ארבעטן די אידן פון דער צייט אין בעסערע ציטן". „נעל איז די אומהילע פון דער צייטונג — אלס זכר פון דער געלער לאַטע, וואָס מ'חאָט נעצוואונגען אידן צו טראָגן". און דאָ, אין דער צייטונג, ווערט נעפירט די שארפסטע פּאַלעמיק מיט די נענגער פון דעם פּאָליטישן ציוניזם. איצט שטעלט ער זיך די אויפגאבע צונויפ־

צורופן אן אל־אידישן קאנגרעס, וואס זאל אויסארבעטן א פראגראם פאר א ציוניסטישער פאלקס־באוועגונג. א גרופע איבערנעמבערנע ארגאניזירן דעם קאנגרעס. הערצל אליין איז איצט כסדר אונטער־וועגס — ניט קוקנדיג אויף די הוצאות, ניט אויף געזונטס־צושטאנד און ניט אויפן פאראיבל פון די אינהאבער פון זיין צייטונג. ער פארט אום פון לאנד צו לאנד, פון מיניסטער צו מיניס־טער, פון דיפלאמאט צו דיפלאמאט — כדי צו פאפולאריזירן דעם ציוניזם צווישן די מאכטהאבער אויף דער וועלט. כדי זיך צו פאר־זארגן מיט פארשטענדניש פאר'ן ציוניזם, מיט הבטחות אויף גוטן ווילן און זיכערער שטיצע פאר זיין אידעע וועלן די צייט וועט קומען. און ער האט דאס גע'פועל'ט: אויפריכטיג צי ניט, — אבער אן א צוואג מיטצוהעלפן האט מען אים פון ערגעץ ניט ארויסגעלאזט.

דער קאנגרעס האט נעוואלט פארקומען אין מינכען, אין אויגוסט 1897. אבער קוים איז מען דערפון געוואר געוואָרן, און די אסימי־לאטארן האט באפאלן א טויט־שרעק. פינף דייטשע ראבינער זענען ארויס מיט א פראטעסט קעגן דעם גאנצן ציוניזם. די פארוואלטונג פון דער אידישער קהלה אין מינכען האט מודיע געווען דעם קאמי־טעט, וואס ארגאניזירט דעם קאנגרעס, אז זי וויל ניט האבן דעם קאנגרעס בא זיך אין שטאט. איז אנשטאט אין מינכען פארנעקומען דער קאנגרעס אין באזעל.

דעם 29טן אויגוסט 1897 האט זיך דער קאנגרעס נעעפנט. עס זענען געווען צווישן הונדערט דעלעגאטן, דריי הונדערט געסט און צייטונגס־לייט. דא איז פייערלאך פראקלאמירט געוואָרן די עקזיס־טענץ פון א אידיש פאלק, און אז דאס אידישע פאלק שטרעבט צו שאפן פאר זיך „אן עפענטלאך־רעכטלאך געזיכערטע היים אין ארץ ישראל". דאס איז דער קערן פון „באזעלער פראגראם" — די קאנסטיטוציע פון'ם פאליטישן ציוניזם, וואס איז דא אויספירלאך אויסגעארבעט געוואָרן. דא ווערט אויך באשלאסן צו גרינדן א קאלאניאל־באנק און א נאציאנאל־פאנד. די ערשטע — צו פאלי־טישע צוועקן, דער פאנד — צו קויפן באדן אין ארץ ישראל, וואס זאל זיין נאציאנאל אייגנטום. מיט א יאר שפעטער קומט פאר דער

צוויי טער קאָנגרעס (אויגוסט 30—28, 1898). דאָ זענען שוין געווען 385 דעלעגאַטן, און אז דער קאָנגרעס באשליסט, אז מ'זאָל אויך ווייטער ניט אויפהערן צו קאָלאָניזירן אידן אין ארץ ישראל, ניט ווארטנדיג אויף דער גראַנטיע פון די פעלקער, נאָר מ'זאָל זיך באנוגענען מיט אַן ערקויבניש פון טערקיי, — נעמט עס הערצל אויף זיך די דאָזיגע דערלויבניש צו באקומען. אָבער ניט־קוקנדיג אויף אַלע זיינע דיפלאָמאַטישע פייאיקייטן, האָט ער דאָך ניט געקאָנט בייקומען די פאַלשקייטן און אינטריגעס פון דער טער־קישער דיפלאָמאַטיע. אין דערזעלבער צייט (אקטאָבער 1898), מאכט קייזער ווילהעלם זיין רייזע קיין פאַלעסטינע. הערצל האָט דאַן אַן אוידיענץ בא אים אין קאָנסטאַנטינאָפאָל, קלערט אים אויף וועגן די אויפגאבן פון ציוניזם. ווילהעלם גיט הערצל'ן ס'וואָרט, אז ער וועט צוערערן דעם סולטאַן, אז ער זאָל געבן א טשארטער צו א פאַלעסטינער קאָלאָניזאַציע־קאָמפּאַניע, וואָס וועט שטיין אונטער דייטשן שוץ. ער זאָגט אויך צו, זיך צו טרעפן מיט הערצל'ן אין פאַלעסטינע. אין ארץ ישראל טרעפט זיך הערצל מיט ווילי־העלמ'ן צוויי מאָל און וויידער חזר'ט ער איבער דעם פארלאַנג, „דער קייזער, אַלס פרייַנד פון סולטאַן, זאָל פארמיטלען אין דער פראַגע". אָבער דאָ מאכט זיך שוין ווילהעלם ארויס פון א קלאָרן ענטפער. „דאָס באַגעגניש פונ'ם גייסט־העלד און שווערד־העלד האָט צו קיין שום רעזולטאַטן ניט געבראכט..."

און אויך די ג ע ל ט־העלדן לאָזן זיך ניט איבערערן צום ציוניזם. איין מיטל בלייבט נאָך: די קאָלאָניאַל־באנק זאָל אָנהויבן צו פונקציאָנירן. ריכטיגער, אירע פארקויפטע אקציעס זאָלן דער־גרייכן די סומע, וואָס זי האָט נויטיג: צוויי מיליאָן פונט (צען מיליאָן דאָלאָר). אָבער נאָך דריי יאָר שווערער ארבעט מצד הערצל'ן, איז קוים געזאמלט געווארן איין פערטל מיליאָן פונט. און דאָס אויך בלויז פון מיטעלע און ארימע אידן. הערצל זעט ניט די באַגייסטערונג פון פאָלק פאר זיין אויפלייזונג. די ארימע ווילן און קאָנען ניט, די רייכע קאָנען — און ווילן ניט. און די צרות וואקסן. איין יאָר ערגער פונ'ם אנדערן. רומעניע פארפאַלגט אירע

אידן. עס קומט דער קעשענעווער פּאָגראָם. פון א גרויסער אימי־גראציע קיין ארץ ישראל איז אלץ נאָך קיין זכר ניטאָ. און ווידער לויפט הערצל קיין קאָנסטאַנטינאָפּל. זעט זיך מיט'ן סולטאַן און מאַכט אויף אים א גרויסן אינדרוק. דער סולטאַן זאָגט אים צו צו דערפילן זיין וואונש, אויב ער שטעלט אים צו א הלואה פון צוויי מיליאָן פונט. פול מיט האָפנונגען פּאָרט ער קיין פּאריז, קיין לאָנדאָן. ער שטעלט פּאָר די באַנקירן, וואָסערע גרויסע פּראָפיטן עס דערוואַרטן זיי פון דער באַנק־אָפּעראַציע — אָבער ארויסגעווארפן פענע רייד. ער שרייבט צו קארנעגי קיין אמעריקע, צו סעסיל ראדאס אין דרום־אפריקע — אָבער טויט איז אַרום. קיין הארץ באוועגט זיך ניט, קיין דופק קלאפט ניט —

און אינעווייניג, אין דער אָרגאַניזאַציע, גייט א גערענג: „פּאָליטישע" ציוניסטן קעמפן מיט „פּראַקטישע", „קולטור־ציוניסטן", מיט „מזרחי־ציוניסטן", די „דעמאָקראַטישע פראקציע מיט די אלגעמיינע, בורזשואזע ציוניסטן. דערצו א וועלט מיט „קיקער", וואָס שטייען פון דער ווייטן און קריטיקירן און רייסן ארונטער — ווייל עס שטימט ניט מיט דער אָדער יענער אידעאָ־לאָגיע פון עפעס א סאָציאַליסטישער ריכטונג און אלע שלעפּן הערצל'ן אויף זייער זייט...

און הערצל?

אין פּיין און פּארצווייפלונג זוכט ער הילף באם טייפל: ער פּרובירט, אפשר וועט די רוסישע רעגירונג, וואָס האָט אזוי פיינט אידן, וויליג זיין זיי צו געבן די מעגלאַכקייט צו פּארלאָזן דאָס לאנד לויט'ן ציוניסטישן פּראָגראָם. דאן וועט זי ווירקן אויף טערקיי, זי זאל אננעמען דעם ציוניסטישן פּארשלאָג. 1903 קומט הערצל קיין פּעטערבורג. ער באַווייזט פלעוו'ן, אז די רוסישע רעגירונג וועט זיך א טובה טאָן, אויב זי וועט שטיצן דעם ציוניזם. פלעוו זאָגט אים צו העלפן ווי ווייט עס האנדלט זיך וועגן שאפן א אידישן צענטער אין ארץ־ישראל און א מאסן־אויסוואנדערונג פון רוסלאנד. נאָר קיין ציוניסטישע אַניטאציע אין לאנד

וועט מען ניט ערלויבן. דאָס לעצטע חאָט פּלעווע מקיים געווען, אַן דעם ערשטן האָט ער פּאַרגעסן...

און פּאַרנדיג צוריק פון פּעטערבורג, איז ער דורכגעפּאָרן ווילנע. קענענליכע ערע האָט מען אים דאָ געווויזן און דעם גרויסן אידישן דלות האָט ער דאָ געזען. ערשט דאָ האָט ער באַגריפן, וואָס פּאַר א דרינגענדע נויטווענדיקייט עס איז די אידן פון דעם מנובל'דיגן נלות ארויסצופּאָרן, און ווי גרויס זיין פּראַנטוואַרטלאַכקייט איז קענן די דאָזיגע אָרימע מאסן, וואָס האָבן אזא צוטרוי צו אים. לייגן אזויגע האָפענונגען אויף אים. פון ווילנע פּאָרט ער צום זעקסטן באזעלער קאָנגרעס. דאָ דערקלערט ער, אז דער ענגלישער קאָלאָניען מיניסטער האָט אים פּאַרגעלייגט אוגאַנדע, אין מזרח אפריקע, פּאַר אן אויטאָנאָמען אידישן ישוב אונטער ענגלישן שוץ. הערצל דערקלערט דערביי, אז דאָ האָנדלט זיך ניט חלילה וועגן פּאַרבייטן ארץ ישראל אויף אוגאַנדע; דער ציוניזם וועט זיך אויך ווייטער באַמיען צו הערגרייכן זיין ציל אין ארץ ישראל. דער ציוניזם קאָן וואַרטן, נאָר דאָס אידישע פּאָלק קאָן ניט וואַרטן. אים מוז שוין געגעבן ווערן די מעגלאַכקייט זיך ארויסצוראַטעווען פון דער קנעכטשאפט און אונטערגאַנג אין וועלכער ער געפינט זיך. דאָס זאָל זיין בלויז אן אויפענטהאַלט אויף א ווילע, א „נאַכט־אזיל", ווי נאָרדוי האָט זיך אויסגעדריקט. אָדער א „שטיק ברויט", ווי הערצל רופט עס. הערווייל זאָל מען בלויז שיקן אן עקספּעדיציע, אויסצופּאָרשן ס'לאַנד. פון פינף הונדערט דעלעגאַטן זענען בלויז הונדערט פינף און אכציג געווען קענן אוגאַנדע. די מינדערהייט האָט אויפ'ן קול געווויזן. הערצל האָט געשוואוירן: „אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני" — אויב איך וועל דיך, ירושלים, פּאַרגעסן, זאָל מיין רעכטע האַנט פּאַרגעסן זיין. דאָס האָט די מינדערהייט א ביסל באַרואיגט. אָבער ניט אינגאַנצן. זי אָרגאַניזירט זיך צום קאָמף קעגן הערצל'ן און קעגן דעם באַשלוס פון לעצטן קאָנגרעס בנוגע אוגאַנדע. אין כארקאָוו קומט פּאָר א בארטונג פון די „ניין־זאָגער" — אָדער „ציוני־ציון", ווי זיי האָבן זיך נערופן — זיי נעמען אן פּארשיידענע רעזאָלוציעס און צו הערצל'ן

שיקט מען אן אולטימאטום: אדער אנולירן די באשלוסן פון לעצטן קאנגרעס, אדער זיי טיילן זיך אפ פון דער ארגאניזאציע. אין דערזעלבער צייט באזוכט הערצל ווידער אמאל קאנסטאנטינאפאל, געווינט דעם איטאליענישן קעניג פארן ציוניזם, האט אן אויפנאמע באם פאפסט — וואו עם געלינגט אים צו בארואינן א ביסל די קאטוליש גייסטלאכקייט בנוגע די „הייליגע ערטער" אין פאלעס־טינע... און פון יעדער נסיעה קערט ער זיך אום אהיים אלץ קראנ־קער און קראנקער. זיין הארץ־פעלער לאזט זיך פילן אלץ מער און מער. אבער יעדע רואיגע מינוט פארוועגדט ער אויף ציוניסטישער ארבעט.

ענדלאך איז געקומען פון כארקאוו א דעפוטאציע, וואס האט הערצל'ן געבראכט דעם דערמאנטן אולטימאטום. דעם אולטימאטום נעמט ער ניט אן. די דעפוטאציע פארט אוועק מיט גארניט. ערשט שפעטער קומט פאר א זיצונג פון גרויסן אקציאנס־קאמיטעט, וואס דויערט פינף טעג און עס ווערט ווידער געשלאסן שלום צווישן הערצל'ן און דער אפאזיציע.

אבער אויף מארגן נאך די זיצונגען, דעם 16טן אפריל, וואו ער האט איבערגעלעבט אזויפיל אויפרעגונג, באלוידיגונג, פארדרוס, זעט ער אויס אינגאנצן פארענדערט. די דאקטוירים זענען זייער אומרואיג. ער באקומט העפטיגע אטאקעס, קורצן אטעם, אלגע־מיינע שוואכקייט. דעם 9טן מאי באזוכט אים דר. קאצענעלסאן. ער פארט אין הערצל'ס שליחות קיין פעטערבורג. הערצל זאגט אים:

— צו וואס זאלן מיר זיך נארן. איך האלט באם דריטן קלונג. איך בין ניט קיין פחדן. רואיג קוק איך דעם טויט אין די אויגן אריין, און דערהויפט... מיינע לעצטע יארן האב איך אן נוצן ניט פארבראכט. איך בין געווען ניט קיין שלעכטער דינער בא דער באוועגונג. מיינט איר ניט אזוי? עס איז ניט די צייט פאר קאטאווים טרייבן. עס איז ביטערער ערנסט.

און צו מארגנס האלב נאך זעקס אין דערפרי איז ער אריינ־געקומען צו קאצענעלסאנ'ען אין צימער אריין מיט א דיקן מאנו־סקריפט אין האנט. דאס איז געווען א מעמאראנדום קיין פעטער־

בורג. די גאַנצע נאַכט איז ער אַ טויט־קראַנקער געזעסן און געאַרבעט אויפ'ן מעמאָראַנדום. קאַצענעלסאָן האָט אים געמאַכט אַ פאָרוואורף דערפאַר, און ער ענטפערט אים:

— יאָ מיין פריינט, איר האָט דאָך נעכטן געזען. מיר טאָרן מער קיין צייט ניט פאַרלירן. די לעצטע וואָכן אָדער טעג. מיר מוזן זיך איילן!...

דעם 3טן יוני פאָרט ער אַרויס קיין עדלאַך, באַ ווין. דעם ערשטן יולי, — דערציילט דר. פרידעמאַן, — באַקומט ער לונגען־אָנצינדונג. הערצל ווייסט, וואָס דאָס הייסט פאַר אים. „גריסט פון מיר פּאַלעסטינע", זאָגט ער צו אַ קריסטלאַכן ציוניסט, וואָס האָט אים באַזוכט, — „זאָגט איר: איך האָב מיין בלוט אַוועק־געגעבן פאַר מיין פאָלק". מיט אומגעדולד פאַרלאַנגט ער צו זען זיינע אינגערע קינדער און די מוטער, וואָס האָט ניט געוואוסט די אמת'ע לאַגע פון זיין קראַנקייט. דעם 3טן יולי אין דער פרי דערקענט מען סימנים פון גסיסה. ער פאָדערט פון דאָקטאָר זיין ערן־וואָרט, אַז ער וועט אים ניט לאָזן שטאַרבן ביז וואַנען זיינע אייגענע וועלן קומען. אָבער זיין אייזערנער ווילן האַלט אליין אויף דעם טויט. און ענדלאַך, אַז די מוטער איז אַריינגעקומען, האָט ער זיך מיט די לעצטע אָנשטרענגונגען אַוועקגעזעצט. „דאָס איז זייער גוט, מוטער, וואָס דו ביזט שוין דאָ", האָט ער צו איר געזאָגט, „דו זעסט אויס זייער גוט. איך זע ניט אויס אַזוי, אָבער עס וועט בעסער ווערן". נאָכדעם ווי ער האָט זיך צעקושט מיט דער מוטער און די קינדער, איז ער אום פינף אַ זייגער נאָך מיטאָג געשטאָרבן, **אין עלטער פון פיר און פערציג יאָר.**

מיט פערצן יאָר שפּעטער איז זיין פּאָליטישע אידעע פאַר־ווירקלאַכט געוואָרן...

די אירן אין אַמעריקא

אַמעריקע — דאָס איז דער קאָמפּלעקס לענדער, אָדער: דער וועלט-טייל, וואָס אירן זענען דערביי געווען, בעת דער מענש פון אייראָפּאישן קולטור-קרייז האָט אים אַנטדעקט*) וואו דער איד איז ניט ערשט אהינגעקומען שוין אויף אלעם פּאַרטיגן. וואו ער האָט אין איינעם מיט אַנדערע און באזונדער פון אַנדערע אריבערגעטראָגן אלע געבורטס-לײדן. וואו ער האָט געהאלטן וואָך אין די נאַכט-ציטן, וואָס זענען אויף דער נייער וועלט אַראָפּגע-קומען. אירע קרעמפּען מיטגעלײטן, אירע קאָמפּען מיטגעמאַכט. אירע לײדן און פּרײדן, געפּאַרן און זיגן מיטגעטיילט. און אזוי פון אירע ערשטע טריט אָן.

אויב ניט נאָך פּריער: נאָך פון יענער צייט אָן, וועו די „אַנט-דעקונג" אמעריקא'ס איז נאָך בלויז אַן אידע געווען. וואָרים פּאַרשידענערלײ וויסענשאפטלעכע אינסטרומענטן, וואָס אָן זיי וואלט אזא וווייטע ים-רייזע ניט מעגליך געווען, האָבן אידן ערפונדן. געלט אויף הוצאות פּאר בײדע ערשטע רייזן קאָלומבוס'ם האָט די שפּאניש רעגירונג פון אידן גענומען. צווישן די געלערנטע, אין קאָלומבוס'ם עקספּעריציע, זענען געווען אידן. נאָך מער: דער ערשטער אייראָפּעער, וואָס האָט זיין פוס אַראָפּגעשטעלט אויף דעם אמעריקאנער באָדן, איז געווען דער איבערזעצער ביי קאָלום-בוס'ען, דער איד לואיס דע טאָרעס.

אָבער אויך א מין היסטאָרישער מיסטיציזם פאַרבינדט דאָס אנטדעקן אמעריקא מיט אידן. א היסטאָרישער פאקט איז עס, אז „אין דעם אייגענעם טאָג (30טן אפּריל 1492), וואָס אין אלע שפּא-נישע שטעט איז פּובליקירט געווען דער קעניגליכער דעקרעט וועגען ארויסטרייבן די אידן פון לאנד, האָט דער קעניג אונטערגעשריבן זיין באפעל צו קאָלומבוס'ן צו מאכן זיין ערשטע רייזע צום געאנטן,

*) ניט צו רעכענען די ערשטע אַנטדעקונג פון יאָר 1,000).

אבער אומבאקאנטן לאנד. דעם 2טן אויגוסט, 1492, האט מען ארויסגעטריבן די אידן פון לאנד און אויף מארגן, דעם 3טן אויגוסט, איז קאלומבוס ארויסגעפארן פון שפאניע צו אנטדעקן נ י י לאנד, און האט אנטדעקט אמעריקא". דערפאר גילט אויך דער באקאנטער זאץ: „דארט וואו עס ענדיגט זיך די געשיכטע פון אידן אין שפאניע, הויבט זיך אן די געשיכטע פון אידן אין אמעריקא", אבער צוערשט אין שפאנישן גייסט... וואָרים נאנצע אנדערטהאלבן הונדערט יאר, נאך גירוש שפאניע, שטייען די אידן אין דער נייער וועלט אונטער'ן שווערד פון דער שפאנישער אינקווויזיציע.

א טייל פון די אידן, וואס מ'האט ארויסגעטריבן פון שפאניע, און א טייל פון די מאראנען (אידן געצוואונגענע צו שמד, און בסוד האלטן זיי אן אידישקייט), וואס זענען נאך געבליבן אין שפאניע, נוצן אויס די נייע מענליכקייט, וואס דאס אנטדעקטע אמעריקא גיט זיי, זיך צו ראטעווען פון פיין און טויט, וואס יאגט זיי נאך. האבן זיי ביסלעכווייז אנגעהויבן ציען איבער די נייע ים־ווענן צו נייע הימלען און נייעם בארן, וואס איז נאך ניט שכור פון מענשן־בלוט, אין גאט'ס נאמען געטרונקען. קומען זיי איינצינע, צענדליגע, און באזעצן זיך אויף דעם נייעם, וויטן בארן. שפעטער ערשט לופט אין דרום־אמעריקא. אינגיכן כאפט זיך די שפאנישע רעגירונג, אז זי האט גילאזט אן אפענע טיר פאר די מאראנען, וואס אנטלויפן פון לאנד און נעמען מיט זייער פארמעגן... פארבאט מען די מאראנען (1502) צו עמיגרירן אין דעם נייע־אנטדעקטן לאנד. נאר פאר קאלאסאלע גילט־סומען גילינגט עס זיי צו קויפן אן ערלויבניש אהין צו פארן. אבער אפילו וען דער פארבאט איז געווען אין קראפט, האבן דאך די שפאנישע און פארטוגאלישע מאראנען געפונען וועגן — און וען אויך מיט סכנת נפשות, אהין צו עמיגרירן. א לעבנס־באדערפניש איז עס זיי דאך געווען! און א מענליכקייט צו גרויסע פארדינסטן אויך! אבער אפט פלענט עס טרעפן, אז אין די נייע ערטער — וואס האבן דאך אנגעהערט צו שפאניע — האט מען די אנטלאפענע געכאפט, אויף שיפן געזעצט און אומגעקערט צוריק קיין שפאניע — אויף אינקווויזיטארישן

משפט און זיכערן טויט. עס טרעפט אבער אויך פארקערט, נעמ־
ליך: אז מ'פארשיקט שטראפירטע מארענן אין די נייע שפאניש
פאלאניעס: בראזיליע, מעקסיקא און ענלאכע.

און וואו מ'לאזט די אידן אדער מארענן רוהיג לעבן, דארט שמידן זיי אויך לעבן. זיי אנטוויקלען צוקער־פלאנטאציעס. זיי אנטוויקלען מסחר מיט גאר דער וועלט. זיי נוצן אויס זייערע אלטע האנדלס־פארבינדונגען מיט דער אלטער וועלט, מיט די גרויסע האנדלס־צענטרען — ביז וועגעריג און ביז קאנסטאנטינאפאל. און אז מ'וועט מאטעריעל פעסט, געזיכערט, וועט מען אויך גייסטיג דרייסט, און די מארענן וואפן אפט ארא זייערע קריסטליכע מאסקעס און לעבן אפן ווי אידן.

אבער אויף לאנג פארגינט מען זיי ניט אזא רו. שוין 1519 באזארגט שפאניע אויך די נייע וועלט מיט א רעליגיעזן טריבונאל, מיט א הויפט־אינקווויזיטאר, מיט אלע יענע פייניגונגס־אפאראטן, וואס זענען טעטיג געווען בעת אן אינקווויזיטארישן משפט. אין 1524 פלאקערט אין דער מעקסיקאנישער לופט דער ערשטער אוי־
טאדאפע, וואו „מארענן־אפיקורסים" וועלן פארברענט. פון איצט־
אן ארבייט די אינקווויזיציע אין דער נייער וועלט סיסטעמאטיש. עס ארבייט א גאנצער שטאב שפיאנען, הייליגע „ברידער" — מ'זוכט קריסטן, וואס זענען חשוד אויף רעפארמאציע, מ'זוכט „נייע קריסטן" (מארענן), וואס זענען חשוד אויף אידישקייט. און מ'משפט זיי מיט פייער. וואס עס איז צוערשט פארגעקומען אין מעקסיקא, קומט פאר שפעטער אין בראזיליע, אין פערו, אין טשילי, א. ד. גר. — אומעטום וואו די שפאניש־פארטוגאלישע הערשאפט גרייכט. א יאר מער, א יאר וועניגער — אבער יאר־אין, יאר־
אויס. און אין א משך פון איבער הונדערט יאר, 1524—1641 —
איז די לופט אין דער נייער וועלט אפט פול מיט'ן ריח פון מענש־
פלייש, וואס די הייליגע אינקווויזיציע האט מקריב געווען פון גאט'ס כבוד וועגן...

און צווישן אויטאדאפע און אויטאדאפע פירן אידן געשעפטן. פארבינדן זייערע שטעט מיט די גרעסטע האנדלס צענטרן אין דער

וועלט. און פון צייט צו צייט קומט די טויטע האנט פון דער אינ־קוויזיציע און קאָנפיסקירט די אָנגעהויפטע פארמעגנס, ארעסטירט די בויער און די שאפער פון נייע ווערטן אויף דעם נייעם באָדן. מ'האלט זיי געפאנגען, מ'שיקט זיי קיין שפאניע, מ'שיקט זיי אין פייער. פיל פון די, וואָס בלייבן אין פרייען, צעלויפן אין אלע עקן פון דער נייער וועלט. דערהויפט פון דרום — קיין צפון. אָבער פיל בלייבן אויך אויף די ערטער. וואָרים געבראָכן אלם ים־מאכט אין אייראָפּא, פארלירט שפאניע איר הערשאפט אויך אין די אמע־ריקאנישע געביטן. און נאָך אין ערשטן פערטל פון 17טן יאָר־הונדערט פארנעמט האָלאנד א טיל פון די שפאנישע קאָלאָניעס אין בראזיליע. אונטער האָלענדישער הערשאפט לעבט זיך אידן פריי. עס קומען איצט צו נייע אידן פון האָלאנד, ענגלאנד, פון פראנקרייך, זייערע באשעפטיגונגען בליען אויף — צום גליק פון די קאָלאָניעס, וואו זיי ארבייטן, און צום גליק פון די מוטער־לענדער, אין איראָפּא, וועמען די קאָלאָניעס געהערען (האָלאנד, ענגלאנד, פראנקרייך). און זייערע באשעפטיגונגען — אויסער דעם קאָלאָניאל־האנדל, דורך וועלכן זיי האָבן פארבונדן די וויים־סטע וועלט־צענטרען מיט אנאנדער, האָבן זיי זיך אויך נאָך פאר־נומען מיט צוקער־פלאנטאציעס, צוקער־פאבריקאציע און צוקער־האנדל, איז אין יענע צייטן געווען (נאָך דער גאָלד־ און זילבער־פראָדוקציע) דער וויכטיגסטער לעבנס־נערוו אין דער קאָלאָניאלער ווירטשאפט און ממילא אויך שוין אין דער מוטערלענדישער ווירט־שאפט. די אידן קומען צו רייכטום, צו ווירטשאפטליכער מאכט און צו אנערקענונג מצד די מאכטהאָבער. זיי געפינען אויך מאטעריעלע און מאָראָלישע שטיצע ביי די אידן אין די אויסוואנדערונגס־לען־דער, וואָס זענען פאראינטערעסירט — אלם באטיליגטע אין פאר־שידענע האנדלס־בענק און קאָלאָניזאציאָנס־קאמפאניעס — אין דער אנטוויקלונג פון האנדל און אינדוסטריע אין די קאָלאָניעס. די וויכטיגקייט פון די אידן וואקסט אויך נאָר דורך דעם, וואס זיי פארבינדן זיך (אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט) מיט די ענגלישע קאָלאָניעס אין נאָרד־אמעריקע און אין וועסט־

אינדיע. דורך דער דאזיגער פארבינדונג שאפן זיי די עקזיסטענץ־מעגליכקייטן פאר די ערשטע שפּראַצן פון אומאפהענגיגע „פאר־איניגטע שטאטן". און דאָס אויף פארשידענע אופנים.

1654 זענען צוויי שיפן אָנגעקומען פון בראזיליע צו די ברעגן פון האדסאָן, און אראָפּגעלאָזט א געוויסע צאָל אידישע פאמיליעס. זיי זענען אויסגעשטיגן אין ניו־אמסטערדאם (איצטיגע ניו יאָרק), וואָס איז געשטאנען אין רשות פון האָלאנד, און האָט פארמאָגט אן ערך טויזנט איינוואוינער. דער דעמאָלטריגער באפעלער פון ניו־אמסטערדאם האָט חשק ניט אריינצולאָזן די אימיגראנטן אין דער קאָלאָניע אריין. אָבער אינגיכן קומט א בריף פון די דירעק־טארן פון דער „האָלענדיש־וועסט־אינדישער קאָמפּאניע" אין אמ־סטערדאם וואָס האָט געגרינדעט די קאָלאָניע, מיט דער ערקלערונג: די אידן דארפן אריינגעלאָזט ווערן אין געביט פון דער קאָמפּאניע, צום וואוינען און צו האנדלען — „וויל די אידן האָבען אריינגע־לייגט זייער גרויסע סומען געלט אין די אקציעס פון דער געזעל־שאפט". די פראגע איז געווען ערלידיגט. הגם פיל רעכט פעלן זיי נאָך. זיי האָבן רעליגיאָנס־פרייהייט. אָבער עפּנטליך טארן זיי קיין גאָטעסדינסט ניט אָפּריכטן. זיי האָבן האנדלס־פרייהייט, אָבער בלויז בנוגע אויסוועטיגן האנדל, דעם אזוי גערופענעם קאָ־לאָניאל־האנדל, אָבער מיט אינווייניגסטן קליין־האנדל טארן זיי זיך ניט פארנעמען. און ליב האָט מען זיי ניט — דאָס גיט מען זיי צו פילן. אָבער ניט בלויז צו אזוינע קליניקייטן זענען זיי גע־וואוינט. מ'קומט דורך. זיי האלטן זיך פעסט אָן אנאנדער. בא־זעצן זיך אין באזונדערע קוואַרטאלן, פארקערן כמעט בלויז מיט אייגענע. זייער מאטעריעלע לאגע איז געזיכערט. אליין מיט קאָלאָניזירן לאנד־שטרעקעם פארנעמען זיי זיך ניט. אָבער זיי ווירקן־מיט און אנטוויקלען־מיט די ניי־געבויטע קאָלאָניעס און העלפן זיי זעלבסטשטענדיג צו ווערן. איין ביישפיל:

אין נאנצן 17טן און 18טן יאָרהונדערט איז דער אידישער נרויס־האנדל געווען דער אינציגער קוואל, פון וואנען די פאָלקס־ווירטשאפט פון דער נאָרד־אמעריקאנער קאָלאָניע האָט זיך גענערט;

נאָר די אידישע האנדלס־באציאונגען האָבן איר געגעבן די מעג־
ליכקייט אוא לאנגע צייט צו בלייבן עקאנאמיש געבונדן אָן דעם
מוטערלאנד, און דאָך אנטוויקלען אן אייגענע בליענדיגע ווירט־
שאפט. ווארים דאָס, וואָס ענגלאנד האָט געצוואונגען אירע קא־
לאניעס אלע אינדוסטריעלע ארטיקלען צו קויפן בלויז אין מוטער־
לאנד, האָט געמוזט ברענגען דערצו, אז דער האנדלס־בילאנץ פון
דער קאָלאָניע האָט שטענדיג געמוזט זיין א פאסיווער. די ווירט־
שאפט אין די קאָלאָניעס וואָלט געווען דערטרונקען געוואָרן אין
חובות, ווען ניט דער שטענדיגער שטראָם פון גאָלד, וואָס איז פון
אויסן אריינגעקומען. און אָט דעם שטראָם האָט דער אידישער
האנדל אריינגעבראכט אין די צפון־אמעריקאנישע קאָלאָניעס פון
די דרום און מיטל־אמעריקאנישע לענדער, מיט וועלכע זיי זענען
געשטאנען אין געשעפטס־פארבינדונגען.

אזוי העלפן אידן צו בויען דאָס לאנד אין משך פון 17טן יאָר־
הונדערט און א העלפט פון 18טן, ווען זיי ווערן באטראכט און בא־
האנדלט ווי אויסלענדער. נאָר מיט גרויס אנשטרענגונג און אין
גרויסן אויסדויער גלינגט עס איינצלנע מענשן זיך צו דערשאָפן
צו קלייַנע רעכט. אזוי גלינגט עס איינעם (אשר לעווי) אויס־
צוקעמפן פאר זיך בירגער־רעכט, אז ניט האָט ער קיין שטייערן
ניט געוואָלט צאָלן... אזוי גלינגט עס א צווייטן צו באקומען די
ערלויבניש אויף צו קויפן א פלאץ פאר א באזונדערן אידישן בית־
עולם; גלינגט עס א דריטן אויסצו'פועל'ן, אז א אידן זאָל מען
געבן א שבועה לויט'ן אידישן נוסח, און דער איד זאָל ניט מוזן
שוועָרן דוקא „אלם טרייער קריסט"; און א פערטן — קיין אייג־
לאדונג אין געריכט אריין זאָל מען א אידן ניט טאָרן איבערגעבן
אום שבת, א. ד. גל. אזוי קומען זיי אויך ביסלעכווייז צום רעכט
זיך צו פארנעמען מיט קליין־האנדל. און ביסלעכווייז פארשפרייטן
זיי זיך אין אנדערע פלעצער, ווי: לאנג־איילאנד, אלבאני, רהאד־
איילאנד, פילאדעלפיא און אין אנדערע ערטער אויף פארשידענע
וועגן. און שפעטער, אז ניו־אמסטערדאם און די ארומיגע געגנט
גייט איבער צו ענגלאנד, ענדערט זיך ניט די אידישע לאגע. ערשט

אין 1740 ווערן די אידן אין די ענגלשע קאָלאָניעס אנערקענט פאר ענגלישע אונטערטאנען, מיט אלע רעכט פון ענגלישע אונטערטאנען. אבער די באציאונג פון דער אדמיניסטראציע און פון דער באפעלקערונג צו די אידן איז אויך וויטער אפענעזונדערט פאר זיך. און וואם וויטער, אלץ מער פארנעמען זיי זיך מיט אינערליכער אר־גאניזאציע. ארגאניזירן קהלות, שאפן קאנגרעגיישאנס, בויען שולן, גיבן אכטונג אויף קינדער־ערציאונג, האנדלען, וואנדלען און וואַרטן אויף בעסערע צייטן, אויף פולער פרייהייט און פולע רעכט.

און די דאָזיגע צייטן הויבן זיך אָן מיט'ן באגינען פונ'ם קריג, וואם דאָם אמעריקאנער פאָלק הויבט אָן געגן ענגלאנד פאר זיין אומאָפהענגיקייט. דער קריג האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1775. און אידן, ווי קליין זייער צאָל איז, באטייליגן זיך אויך אין קריג און לאָזן זיך מערקן אין קריג. כמעט אלע זענען זיי פאר'ן פרייהייט־קריג, און באטייליגן זיך אין אים אקטיוו. די טשארלסטאָנער אי־דישע געמיינדע, למשל, ארגאניזירט (1779) א באטאליאָן פרייווי־ליגע, וואָם טרעטן אריין אין קריג ווי א באזונדערע „איינהייט". אידישע גבירים שטיצן די מלוכה מיט געלט. חיים סאָלאָמאָן, אן אימיגראנט פון פוילן, שענקט אוועק זיין גאנץ פארמעגן — קנאפע דריי־פערטל מיליאָן דאָלאר — דער רעוואָלוציאָנס־רעגירונג. ער ריזיקירט אויך מיט'ן לעבן פאר זיין ניי פאָטערלאנד. ער זאמלט געלט אין די ישולן אויך פון אנדערע און ער דערמוטיגט אויך אנ־דערע צום קאמף. און די אידישע איבערגעבנקייט ווערט אנער־קענט. אינאיינעם מיט דער מלחמה, וואָם לאָזט זיך אויס אין יאָר 1783, לאָזט זיך אויך אויס די אידישע רעכטליכע אומגלייכ־קייט, ווי ווייט זי איז נאָך געווען. לויט דער קאָנסטיטוציע פון 1787 באקומען אידן גלייכבארעכטיגונג מיט אלע אנדערע בירגער אין לאנד. און אזוינע פעסטע און זיכערע און וואויל־האָבנדע קומען די אמעריקאנער אידן אריין אין 18טן יאָרהונדערט אריין. פריי פון אויסן, קאָן זיך, פון איצט אָן, דאָם אידנטום בויען פון אינווייניג.

פון וועמען איז באשטאנען דאָם דאָזיגע אידענטום?

די אידן, פון וועלכע מיר האָבן ביז איצט געהערט, זענען, אין דער גרויסער מערהייט, שפּאניש און פּאָרטוגעזיש אידן. ס פ ר ד י ם. אפילו יענע, וואָס זענען דאָ אהערגעקומען פון האָלאנד, ענגלאנד און פראנקרייך — האָבן אויך געשטאמט פון די ספרדים, מיוחסים, אדעלייט מיט הויך־אריסטאָקראטישע טראדיציעס. אָנגעהעריגע צו דער הויכער שפּאנישער געזעלשאפט, נאָענטע צו די הויפישע קריזן און זעלבסטבאַוואוסט און גרויסגעהאלטן מיט זייער מארטירערטום, מיט זייער אומענדליכן פיין, פּאר זייער גלויבן. אָבער טיפן אידישן א י נ ה א ל ט האָבן זיי ניט מיטגעבראכט. און פּאר אנדערע מיני אידן האָבן זיי צדקה, זענען אָבער אָפּגעשיידט פון זיי. האלטן זיך פון דערווייטן, און קוקן אויף די אַנדערע פון אויבן אַראָפּ. צו דער צייט, וואו מיר האלטן דאָ, אין אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט, זענען דאָ עטוואס מער פון 3,000 נפשות. שאפן זיי זייערע קאָנגרעגיישאָנס, צו וועלכע ס'געהערן אויך די שולן פּאר קינדער. די קהלות וועלן אָנגעפירט ווערן אלטן שטייגער: צוויי פּרנסים, דריי „חברים" („חבר" איז א טיטול פּאר א לומדישן אידן), דער חזן און דער מלמד. אין די שולן לערנט מען ענגליש און העברעאיש. פון 9 ביז 12 און פון 2 ביז 5. טיכטיגע מענשן האָבן זיי צווישן זיך, אָבער ניט קיין גרויסע אידן. קיין קולטור־שאפער, אין גרויסן פּאר־נעם. קיין אויפטויער אין נאציאָנאלן פּארנעם. נאָר אייניגער אוויר־נער האָט זיך באוויזן: מרדכי עמנואל נח, א זשורנאליסט און א פּאָליטיקער, וואָס האָט אין 1818 — אין אָנהויב פון דער אידישער עמיגראציע פון דייטשלאנד קיין אמעריקע — ארויסגעלאָזט אן אויפרוף צו אלע אידן, מ'זאל אָפּקויפן גרענד־איילאנד, ביים ניאגארא וואסערפאל, און דאָרט שאפן א אידישן שטאט. אין 1825 לייגט ער דעם גרונטשטיין צו אזא אידישן ישוב אין דער סביבה פון באָפלאָ. דער ישוב דארף הייסן ארט, א רמז אויף דעם, וואָס נח'ס תיבה (און ער האָט דאָך אויך געהייסן נח), האָט זיך אָפּגעשטעלט, ווי אין דער תורה שטייט, אויפ'ן בארג ארט... איז אָבער דערפון גאָרניט ארויסגעקומען. קיין זאך ניט איבערגע־

בליבן — אויסער דעם דאזיגן ספור־המעשה... מיידט אויס דעם איינצלנעם פאל — און אפגעזונדערט האבן זיך די ספרדים געלעבט. שרוכים געטאן בלויז צווישן זיך און גרויסע געשעפטן געפירט. זיי בילדן דעם ערשטן אידישן שיכט אין אמעריקע.

אבער אין אנהויב פון 19טן יארהונדערט, אין דער צייט פון נאפאלעאָנ'ס מלחמה, און נאך מער — בעת דער שווערער רעאקציע נ א ך די דאזיגע מלחמות, בעת אין דייטשלאנד קומען פאר פא־גראמען, הויבט זיך אן א גרויסער עמיגראציאנס שטראם פון דייטש־לאנד קיין אמעריקע. ס'קומט פאר א מאסן־עמיגראציע. עס קומען מענשן באשיידענע, פארפאלגטע, נידערגעשלאגענע — ערשט פון קאלך־אויוון ארויס... פון זיי זענען בלויז וויניגע מיט געניגענדער בילדונג. דער רוב זענען אין אמעריקע „פעדלער" — א באשעפ־טיגונג, וואס זיי האבן אויך אין דייטשלאנד אנגעהאלטן דורות־לאנג, און סוחרים מיט אלטע קליידער — א ו י ך א היימיש געשעפט. דערצו — ארימע בעלי־מלאכות. אלע גלייך — אן מיטלען צו בויען א נייע עקזיסטענץ. אבער זייער ענערגיע, זייער אונטערנעמונגס־גייסט שטייט זיי ביי. נאר אינגיכן ארבעטן זיי זיך ארויף. דאס ציט צו נייע איינוואנדערער פון דער היים. ארום דער העלפט פון 19טן יארהונדערט געפינען זיך שוין אין אמעריקע קרוב צו פ ו פ צ י ג טויזנט אידן. און מיט א פערטל יארהונ־דערט שפעטער גרייכט שוין די צאל כמעט צו א פערטל מיליאן. און איצט זענען די מענשן אנדערע, דער מאטעריעלער צושטאנד אן אנדערער. פון זינט דער דייטשער רעוואלוציע אין 1848, ווען עס האבן זיך דארט אנגעהויבן פאליטישע פארפאלגונגען, די רע־אקציע האט געווילדעווט, זענען פיל אידן, פאליטישע עמיגראנטן, אריבערגעקומען אויף ד ע ר זייט אטלאנטיק. זיי ברענגען מיט זיך קענטשאפט, אינטעליגענץ, קולטור און קולטור־באדערפנישן. דאס ווירקט אויף דער גאנצער סביבה פון דער אידיש־דייטשער אימיגראציע. מענשן הויבן אן זיך צו אנטוויקלען, שטרעבן צו בילדונג, צו א העכערן לעבנס־שטייגער. און פון די „פעדלער־קעסטלעך" וואקסן אויס גרויסע „ווארן־הייזער", פון די דומפינע

קעלערן מיט אלטע קליידער וואקסט ארויס די קאָלאָסאלע „קלאָדינג אינדוסטריע". און אנשטאט גראָשן־געשעפטן פירט מען מסחר אויף מיליאָנען. עס קומען אויף קאָלאָסאַלע פאבריקן, באנק-גע-שעפטן, קרעדיט־אנשטאלטן.

אָבער איידער נאָך מ'האָט פארזאָרגט דעם גוף, האָבן אידן — אַזוי איז פארצייטן געווען דער שטייגער — שוין געזאָרגט פאר דער נשמה. יעדער האָט געוואָלט אויף זי י ן היימישן שטייגער זעליג זיין. אויף זיין אַרט און אין זיין גייסט. איז ניט קוקנדיג אויף דער פריינדשאַפט, וואָס די ספרד'ישע אידן האָבן לכתחילה אַרויסגעוויזן דער אידישער אימיגראציע פון דייטשלאנד, האָבן זיי זיך דאָך גייסטיג ניט געקאָנט אינאיינעם איינלעבן. שוין אינגיכן זענען די ספרד'ישע קאָנגרעגיישאָנס געבליבן פאר די ספרדים און די אשכנזים (דייטשע אידן) בילדן זייערע קאָנגרעגיישאָנס פאר זיך. דאָס טוען אויך פוילישע אידן, האָלענדישע, בעהמישע א. ד. גל. שפּעטער, צום סוף פון דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, הויבן אָן צווישן די דייטשע אידן צו ווירקן יענע אידעען, וואָס זיי האָבן פון דער היים געבראכט: די ר ע פ אָ ר מ א צ י ע. און די קאמפן ווערן געפירט צווישן די רעפאָרמירטע און דער אָרטאָ־דאָקסיע. די ערשטע רייסן זיך אָפּ, אָדער דערווייטערן זיך על כל פּנים, פונ'ם היסטאָרישן אידנטום, און די לעצטע פארפעסטיגט זיך אין זיך, און דערווייטערט זיך פונ'ם וועלטליכן אָדער קולטור־אידנ-טום. די גאנצע אידישקייט איז קאָנצענטרירט אָדער אין שול, אָדער אין טעמפּל. און דערצו צעשאָטן און צעברעקלט לויט די לענדער, פון וועלכע די אימיגראנטן זענען געקומען. א שטיקל תרופה ג ע ג ן דער פולשטענדיגער צעברעקלונג זענען געווען די פארשידענע „אָרדנס", וואָס זענען געשטאַנען איבער די לאנדס-גרעניצן און אריינגענומען חברים, פון וואַנען זיי זאָלן אויך זיין געקומען. אָבער זייער קולטור־איינפלוס לאָזט זיך ניט הויך שאצן. דאָס אייגענע לאָזט זיך זאָגן אויך וועגן די פארשידענע צדקה חברות, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן צו גונסטן פון א ל ע נויטבאדערפ־טיגע — אָן אונטערשייד פון לאַנד און היים.

אבער אויבער נאך דער דאזיגער צווייטער און לעצטער „דייטשער" שיכט פון דער אידישער אימיגראציע אין אמעריקע האט צייט געהאט זיך אפצוזעצן, „אויסקריסטאליזירן", און שוין איז ער איבערשאטן געוואָרן פון א דריטן אימיגראציאנס-שטראם, פון א דריטן שיכט, וואס איז דאָ אהערגעקומען פון מזרח-אייראפא. די פאגראמען אין רוסלאנד פון די יאָרן 1881 און 1882; די פאר-פאלגונגען אין רומעניע, דער גרויסער דלות אין גאליציע — רייסן ארויס הונדערטער טויזנטער אידן פון זייער איינגעזעסענעם באָדן און ווארפן זיי אריבער איבער'ן ים. דער דאזיגער שטראם האט מיטגעשלעפט מיט זיך מענשן פון אלע קלאסן און שטאנדן. מענשן פון פארשידענע בארופן, פארשידענע בילדונגס-שטופן, פאר-שידענע אנשויאונגען און באדערפנישן. געווען דאָ אידישע אינטע-ליגענטן, אידאליסטן, וואס זענען דאָ אהערגעקומען מיט'ן צוועק זיך צו פארנעמען מיט ערד-ארבעט אויף קאָמוניסטישע און אויף אנדערע יסודות. געווען בעלי-מלאכות, מוסמכים, דאקטוירים, אינזשענערן, ליטעראטן, העגדלער און סתם מענשן, וואס פארלאָזן זיך אויף גאט'ס בארמ. אין גרויסע ליידן ווערט די גרויסע מערהייט פון די דאזיגע איינגעוואנדערטע צעזויגן און צעצויגן אין די פארשידנסטע שעפער, בא די פאחשידנסטע מלאכות. די גרויסע ארבעטס-טיילונג, וואס עקזיסטירט דאָ בא יעדער מלאכה, מאכט עס יערע האנט מעגליך ניצליך צו זיין אין א וועלכן עס איז פרט פון א גאנצער ארבעט. עס קומט פאָר א ראדיקאלע איבערשמעל-צונג פון מענשן און געוואוינהייטן, און בשעפטיגונגען. עס בילדן זיך אויס גרויסע פראלעטאריש מאסן, וואס שאפן נייע און מאכן פול די אלטע ארבעטער-ארגאניזאציעס. מיט גרויס מי און אנ-שטרענגונג, אבער אויך מיט גרויסן פלייס און איבערגעבנסייט פאסן זיי זיך צו צו די נייע לעבנסבאדינגונגען און לעבנספאדערונ-גען אין נייעם לאנד. זיי באטיילינן זיך נערן אין פאליטישן לעבן; זיי ווערן די איבערגעגעבענסטע פאטריאָטן פון דער נייער היים. אויך זיי קאָנצענטרירן זיך אין באזונדערע שטאט-טיילן—וויבט אפ-געשיידט פון די פארקימערטע ספרדים און אפגעטיילט פון די אסי-

מילירטע אשכנזים. זיי לעבן פאר זיך, מיט זיך, פון זיך. כמעט לחלוטין א באזונדער ישוב בילדן זיי. צום אנהויב פון צוואנציגסטן יאָרהונדערט זענען פאראן אין אמעריקע קנאפע צוויי מיליאָן אידן. און מער ווי דריי־פערטל פון זיי געהערן צו דעם דריטן, מזרח־אייראָפּעאישן שיכט.

און אינגינכן אנטוויקלט זיך אין דעם „ישוב" א בריט קולטור־לעבן. א פארשידנפארביגם און פארשידנארטיגם. עס אנטוויקלט זיך א היימיש־רעליגיעז לעבן: מיט ישיבות, תלמוד־תורה'ס, שולן, פארשידענע חברות, און א וועלטליכע אידישע קולטור אנט־וויקלט זיך, און די אנטוויקלונג גייט אָן אין דער בריט, אין דער לענג, אין דער הויך, אבער ניט אין דער טיף. עס קומט אויף א אידישע פרעסע, א אידיש טעאטער, א אידישע ליטעראטור, וואָס הערט ניט אויף צו וואקסן און זיך צו פארפולקאָמען. און דאָס דאָ־זיגע פרישע, אידישע בלוט, וואָס די מזרח־אידן האָבן מיט זיך געבראכט, האָט בים־לעבוויז, לאנגזאם, אבער אומאויפהערליך אָפּ־געפרישט אויך דעם צווייטן שיכט, די דייטשע אידן, וועלכע זענען אָפט אראָפּגעקומען פון זייערע הויך־געשפרייטע געצעלטן צו די אידן אראָפּ אין „דאונטאון". אראָפּגעקומען מיט הילף אין א נויט, מיט שטיצע פאר באדערפטיגע, וואָס זיי האָבן געטאָן מיט א בריטער האנט, און זיך אומגעקערט, אָנגעשטעקט מיט נייע מיינונגען, אנ־שויאונגען, שטרעבונגען.

און זיי קומען צו, באהיט, פאָרזיכטיג. אבער זיי קומען צו צו אָנאנדער. און די גרויסע אידישע נויט פאראיניגט זיי מיט די אידן אין אונטערשטן שטאָט־טייל, און דורך זיי — מיט די אידן פון גאַר דער וועלט.

און פילנדיג זיך פארבונדן מיט'ן אידישן פאָלק, אָנגעהעריג צו אים און פארפליכטעט אים בייצושטיין, וואס עס ווערט פאקטיש באווייזן בא יעדער אידישער נויט, און אין קאָלאָסאלן מאסשטאב — איז מיט א פערטל יאָרהונדערט שפעטער, נעמט דאָס אמעריקאָנער אידנטום איבער די פירער־ראָלע אין אידישן פאָלק און ווערט א צענטער פאר'ן וועלט־אידנטום.

די אידן אין ארץ־ישראל

די לעצטע שפורן פון אידישער ה ע ר ש א פ ט, אדער כאטש פירערשאפט אין ארץ ישראל, זענען נאכ'ן פאלן פון בר־כוכבא (135) אפגעווישט געוואָרן. דער נאמען „ירושלים" ווערט אויסגעמעקט, און אנשטאט אים קומט דער נאמען „איליא קאפיטאלינא". דער נאמען „ארץ ישראל" ווערט פארגעסן, און אנשטאט אים ווערט באנוצט דער נאמען „פאלעסטינע". די אידן ווערט פארוועדט דאס ארויסקומען אין ירושלים און אנשטאט זיי ווערט די שטאט פול מיט רוימישע סאלדאטן...

מיט טיפן צאָרן און ברענענדיגן וויטאָג ציען אפ די אידן פון יהודה. טיילווייז וואנדערן אוים קיין בבל, טיילווייז בלייבן אין גליל. אי דארט, אי דא שפינען זיי די גייסטיגע פעדים, וואס זאלן צוזאמענהאלטן דאס פאלק אין זיין צעזייטקייט. הגם קיינער אהנט נאך ניט דעמאלט וויי לאנג די דאזיגע צעזייטקייט וועט דויערן. נאך האפט מען, אז אינגיכן וועט „מלכות אדום" (רוים) אונטערגיין, ווי עס זענען אונטערגענאנגען אנדערע אידישע אונטערדריקער, און דער בית־המקדש וועט געבויט ווערן און אידן וועלן זיך אומ־קערן אהיים... אבער וואס וויטער, אלץ טונקעלער ווערן די האפ־נונגען אויף א ג י כ ע ר. דערלייזונג. דא און דארט פלאקערן־אויף צומאל די האפנונגען, מענשן נעמען זיך צו געווער, ווילן מיט גוואלט דערנענטערן די גאולה, אבער די אויפפלאמונגען ווערן אלע מאל אויסגעלאשן מיט אידיש בלוט. זיי ברייננן נאר נאך דערצו, אז נאך א געוויסע צאל אידן ווערט ארויסגעטריבן פון לאנד אין וויטן גלות אריין, און נאך א שווערער שטיק גלות קומט פון וויטן, אין לאנד אריין... ווארים יעדן מאל, וואס רוימישע לעגיאָנען מאר־שירן דורך דאס לאנד, לאזן זיי איבער נאך זיך חרב'ן באדן, פאר־ברענטע ישובים, פאר'יתום'טע קינדער און א פארארימטע בא־פעלקערונג. עס קומען פאר אמאל בעסערע צייטן. אזוי בעת אין

רויס איז געווען קיסר מארקוס־אוירעליוס־אַנטונינוס (161-181). אזוי אין דער ערשטער העלפט פון דריטן יאָרהונדערט, אין דער צייט פון ס' קיסר אלעקסאנדער סעווערוס (222—235), וועלן דער אידישער נשיא איז אין גרויס חשיבות אין רוימישן הויף. אָבער די חשיבות גייט, ס'רוב, בלויז אזוי ווייט, ווי ס'איז נויטיג מיט ער־פאלג אויסצולידיגן די אידישע קעשענעס פון די רוימער וועגן... און גראָד קרוב צו דער דאָזיגער „בעסערער" צייט הויבט אָן אין ארץ ישראל צו וואקסן דער גייסטיגער דלות. די מענשן וועלן קלײן, און קלענער. דאָס לערנען וועלט פלאָך און פלאַכער. ארץ־ישראל הויבט אָן אלץ מער צו פארלירן איר תורה־אויטאָריטעט בא אידן און הערט אויף, אין די הערצער, צו גילטן, ווי דער צענטער, צו וועי־מען אלע זענען נכנע. מען פילט און מען ווייסט, אז די שכינה, וואס האָט שטענדיג געשוועבט איבער ארץ ישראל, האָט אוועקגעוואנ־דערט קיין בבל. דאָרט ווירקן די אמוראים. דאָרט וואקסן די פאָפו־לערע ישיבות. ס'גייט אָן א שטענדיגע פארבינדונג מיט ארץ־ישראל. מענשן גייען אויף און אַפ און צאָלן כבוד און אכטונג צו די לערער, וואס לעבן אין לערנען דאָרט. מ'זוכט אויך צו דער־האלטן ארץ ישראל ביים כבוד. אָבער דאָס לעבן טוט זייער. די פאָליטישע פארהעלטנישן שאפן זייערס.

און די פאָליטישע פארהעלטנישן ווערן פאר ארץ ישראל און פאר די אידן און אידנטום אין ארץ ישראל אלץ ערגער און ערגער. זיי ווערן נאָך נאָר ג ע ד ו ל ד ע ט אין זייער לאנד. זיי קומען אין באטראכט נאָר ווי שטייער־צאָלער. די קריסטן וואקסן אין חשיבות. זיי הויבן אָן צו פרעטענדירן אויף ז י י ע ר ע הילגע ערטער אין לאנד. און אז קאָנסטאנטין דער גרויסער (312—337) שיצט און אנערקענט דאָס קריסטנטום, מאכט עס כמעט פאר דער שטאטס־רעליגיע, הויבט מען אָן צו דריקן די אידן אין ארץ־ישראל אפילו בירגערליך. זיי ווערן באהאנדלט ווי מינדערוועדטיגע מענשן. מ'רעדט פון זיי ווי פון א „שעדליכער סעקטע". אין דער צייט הויבט מען אָן צו מאכן איבראשענדע אנטדעקונגען אין לאנד. צווישן אנדערע אנטדעקט מען דעם קבר פון יעזוס. דאָס לאנד

ווערט פול מיט קירכן, באזיליקן, דענקמעלער — אין קלאסיש־סינאגאגאלן סטיל געבויט. דאָס לאנד ווערט פול מיט קריסטן, וואָס זענען „עולה־רגל" צו ז י י ע ר ע הייליגע ערטער. דאָס לאנד ווערט פול מיט גלחים, וואָס העצן געגן אידן אין זייער לאנד. אידן זענען עם, הערן עס און זענען דערציטערט פון אויפרעגונג. דערפאר איז אין קריג, וואָס קאָנסטאַנטינ'ס יורש, גאלוס, פירט מיט די פּערסער, שטעלן זיך אידן אויף דער פערסישער זייט. בפרט־אז פ ע ר ס י ש ע הערשאפט איז בא אידן שטענדיג געווען ווי אן אָנזאָג פון גאולה. און א פאלשער משיח ווייזט זיך, וואָס גייט פאראויס דעם פאָלק. און דאָס פאָלק, אין איין פארצווייפלונג, גייט אים נאָך. אָבער דאָס דאָזיגע קאָנווולסירן פון די אידן ברענגט בלויז דערצו, אז די שטעט צפורי, טבריה, לוד און אנדערע ווערן לחלוטין חרב און פיל אידיש בלוט ווערט פארגאָסן. און אז קאָנסטאַנטינ'ס קרוב, דער קייזער יוליאן דער אָפּטרינינגער, האלט ניט פון קריסטענטום און טוט חסדים מיט אידן, האָט ער אויך קיין קיום ניט. און איידער נאָך ער האָט צייט משפּיע צו זיין אויפ'ן אידישן מצב, ווערט ער גע'הרג'עט אין א מלחמה (363). די ערשטע צייט נאָך זיין טויט לאָזט מען נאָך אידן אין ארץ ישראל מער אָדער ווייניגער רואיג לעבן. עס גילטן נאָך אמאָל די אלטע פאר־שטעלונגען פון רוימישער, פרייער בירגערליכקייט. אָבער נאָכדעם ווי אין 395 ווערט דער מערב־טייל פון דער רוימישער מלוכה אָפּ־געטיילט פונ'ם מזרח טייל (ארץ־ישראל אריינגערעכנט) ווערט קאָנסטאַנטינאָפּאָל — פריער ב י צ א נ ץ — וואו די קאטוילישע גייסטליכע האבן גרויסן איינפלום אויף דער רעגירונג, ווערט די קריסטליכע הערשאפט א גיהנם פאר אידן אין ארץ־ישראל. די קאטוילשע ביצאנץ קאָן ניט דולדן קיין אידישע אויטאָנאָמיע אין דעם לאנד, וואָס איז ניט בלויז אן אזיאטישע פראָווינץ, נאָר „דאָס הייליגע לאנד". „דאָס לאנד פון די מופתים פון דער עוואנגעליע, דאָס לאנד פון גאָט'ס קבר, פון די טבילות אין ירדן, פון נצרת און בית־לחם". זי דאָרף האָבן דאָס גאנצע לאנד פון אירטוועגן, פון איר אמונה וועגן. אידן מאכן איר דאָרט ענג. זענען איר דאָרט אומבאַק־

וועם, ווייל זיי זענען היסטאָרישע עדות געגן זאַכן און „פאַקטן", וואָס זאָלן בלייבן פאַרהוילן. „דער אידישער נשיא פון טבריה און דער קריסטליכער ביסקופּ אין ירושלים זענען ווי צוויי פיינטלאַכע קרעפטן", מוז דער נשיא אָפּרייניגן דעם פּלאַץ. ווערט אינגיכן (425) בטל די נשיאות, בטל די סנהדרין — די איינציגע איבערבלייבענישן פון אַמאָליגער אידישער זעלבסטשטענדיגקייט. בתי־מדרשים און שולן ווערן פאַרברענט. צו לערנען אידישע למודים ווערן פאַרבאָטן. די ישיבות ווערן פאַרמאַכט. ווילן אידן ניט ליידן די נגישות און שווייגן. איז פון צייט צו צייט שטעלן זיי זיך אַנטקעגן. דערהויפּט טרעטן־אויף אין אַזוינע פאַלן די שומרונים. ווערן זיי טאַקע כמעט אַלע אומגעבראַכט — אויסער די דאַרפישע ערד־אַרבעטער, וואָס זענען ניצליך געווען, ווי שטייער־צאָלער. אָבער אינ'ם גאַנצן דאָ־זיגן אומרואיגן לעבן, פאַרזעען עס ניט די אידישע געלערנטע צו־נויפנעמען אַלץ, וואָס איז אין אַ משך פון צוויי הונדערט יאָר גע־שאַפן געוואָרן אין די ישיבות; זיי אָרדנען דאָס, פאַרשרייבן דאָס און לאָזן עס איבער פאַר דער צוקונפט. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דער תלמוד ירושלמי. נאָר מיט עטלאַכע צענדליג יאָר שפּעטער, אַז די געלערנטע אין בבל חתמ'ענען אָפּ דעם תלמוד בבלי (אַן ערך 500), זעט מען, אַז אָט דער קולטור־היסטאָרישער דאָקומענט זיכערט פאַר ב ב ל די בכורה אין אַלע רעליגיעזע אנגעלעגנהייטן בא אידן...

אָבער אַלע צרות און אַלע ערנידריגונגען און אַלע געפאַלנקייטן קאָנען דאָך ניט באַוועגן די גוטע און די פרומע צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד וואו דאָס גיהנם־פייער פונ'ם קאַטאָליציזם איז קיינמאָל ניט אויסגעלאָשן געוואָרן. אַלע נגישות טראָגן זיי אַריבער, בלייבן אָבער אויפ'ן פּלאַץ, ביז בעסערע צייטן. און אין אַלץ, וואָס עס איז ג ע ג ן מלכות־ביצאַנץ זעען זיי דאָס ב ע ס ע ר ע. שוין איר אומגליק בלויז, איז זייער גליק — ווייל אַלע נגישות, אַלע צוואַנגס־שמד און אַלע העצערייען מצד דער קאַטוילישער קירך, ברענגען זיי צו אַזאַ פילן, צו אַזאַ דענקען. זעען זיי אין יאָר 614 ווי די פּערסער קומען, נעמען־איין ירושלים, הרג'נען אויס 90,000 קריסטן, טרייבן אַרויס די גלחים, מאַכן חרוב די קירכן — איז עס א גענוגטואונג פאַר

זיי. די אידן העלפן די פערסער — וויל האפנונגען אויף ישועות זענען פארבונדן מיט זיי, און וויל זיי האבן געבראכט שטראף און נקמה אויף די קירכליכע טיראנען. אבער מיט פערצן יאר שפעטער קומען ווידער די ביצאנצער. דאס מאל זענען זיי די שטארקערע. און טויזנטער און טויזנטער אידן ווערן מיט גוואלד צו שמד געפירט. און מער ווי אזוי פיל ווערן אויף שיפן געזעצט און אויף וויטע מערק געפירט, זיי צו פארקויפן פאר קנעכט. נאר וויניגע געלינגט עס צו אנטלויפן קיין מצרים. א פולשטענדיגע אויסראטונג איז איצט פארגעשטאנען די אידן אין ארץ ישראל — אבער די גוטע און די פרומע זענען געבליבן צוגעשמידט צום באדן. געליטן און געוואלט אויף בעסערע צייטן, וואס האבן דאס מאל געלאזט וואלטן אויף זיך בלויז איינע צען יאר. דאן שטייען אויף די אראבער — באגייסטערט פון זייער יונגן מחמד'אנישן גלויבן — נעמען אפ בא די ביצאנטינער פיל שענע פראווינצן און צוושן זיי אויך ארץ־ישראל. די אידן נעמען אויף די אראבער ווי באפרייער, ווי שטאם־ברידער ווי אייגענע. מ'שטייט זיי ביי באם איינגעמען דאס לאנד — ניט קוקנדיג דערויף וואס ט א מ ע ר וועט זיך דאס גליק ווידער אומקערן צו די ביצאנטינער, ווי עס איז געווען פאר צען־יארן. אבער דאס מאל האט זיי די האפנונג ניט אפגענארט, הגם זי איז אויך איצט ניט אינגאנצן מקוים געוואלן. ב ע ס ע ר ווי בא די קריסטן איז עס די אידן געווען, אבער צרות האבן זיי אויך דא געהאט ניט ווינציג.

דער קאליף אמאר (634—644) איז דער זיגער. אויפ'ן הר־הבית, אויף דעם פלאץ וואו אמאל איז דער בית־המקדש געשטא־נען און איצט די רוימיש־קריסטליכע הייליגטימער, בויט ער אויס די בארימטע אמאר־מאשעע, וואס גילט, ווי דאס דריטע מאכמע־דאנישע הייליגטום נאך מ ע ק א און מעדינא. די בירגערליכע רעכט פון אידן און קריסטן ווערן פארקלענערט. בלויז געדולדעט ווערן זיי. אבער זייערע שטייערן ווערן פארגרעסערט. צום גליק פון די אידן אנטוויקלט זיך שנעל א גרויסע מוסולמאנישע (מאכמע־דאנישע) מלוכה, וואס נעמט ארום גרויסע און רייכע פראווינצן,

און דאס קלייגע פארווייסטע פאלעסטינע פארנעמט דאָ זייער א ווינציגן פלאץ. קימערט זיך מלוכה ווייניג־וואָס וועגן דעם. האָפט ווייניג דערפון. און איהן, אז מ׳קימערט זיך נאָר ניט אום זיי, לעבן זיי רואיג. און ווידער הויבן זיי אָן ביסלעכווייז זיך צו אנטוויקלען. ווידער הויבן זיי אָן וואקסן און זיך דערהויבן אי מאטעריעל אי גייסטיג. און ווידער ווערט וואך דער ווילן צו שפילן א ראלע אין אידנטום. מ׳פארנעמט זיך ווידער מיט לערנען, מיט פאָרשן דעם תלמוד. וואָס ווייטער עס גרייכן די גרעניצן פון דער אראבישער מלוכה (כאליפאט), אלץ נאָענטער קומען־צו אידן צו אידן אין די פארשידענע פראווינצן. דער תלמוד־בבלי ווערט אומעטום פאר־שפרייט און אנערקענט. ער רופט אָבער ארום געגנערשאפט אויך. סיי אין ארץ־ישראל, סיי אין בבל. אין דער ערשטער העלפט פון אכטן יאָרהונדערט שטייען אויף אין ארץ־ישראל און אין סיריען פאלשע משיחים, וואָס זאָגן צו דעם פאָלק באפרייאונג פון מאכמע־דאנישן, פאָליטישן עול און אויך פונ׳ם תלמוד׳ישן, רעליגיעזן עול. און זיי געפינען אָנהענגער. פון די ישועות קומט גאָרנישט ארויס. אָבער אין די מוחות בלייבט איבער די קריטיק, וואָס מ׳האָט אויס־געדריקט געגן תלמוד. און אין בבל איז ע נ ן ב ן דוד, אן אָנגע־זעענער מענש פון דער משפחה פון ריש־גלותא, ארויסגעטראָטן נעגן דעם תלמוד. ער גרינדעט א סעקטע קראים (מקרא — דער חומש), וואָס אנערקענט בלויז דאָס, וואס אין דער ת ו ר ה שטייט, אין פסוק, אָבער ניט וואָס תלמוד׳יסטן האָבן א ו י ס ג ע־ד ר ו נ ג ע ן פון די פסוקים. קאָן אָבער די סעקטע ניט עקזיס־טירן אין בבל — וואו עס געווען־טיגט דער ריש גלותא און עס הערשן די גאונים. קלייבן זיי זיך אריבער קיין ארץ־ישראל, פאר־שפרייטן זיך איבער׳ן לאנד און וועלן אין לעבן מערקליכער און אָנגעזעענער ווי די תלמוד׳ישע אידן. ענן, דער גרינדער פון דער סעקטע, בויט א שול אין ירושלים, וואָס עקזיסטירט א האלבן יאָר־טויזנט. די קראים, אדער קאראאימען, פאָרשן די תורה, זענען גרויס־ע בעלי־דקדוק, פארנעמען זיך מיט מסורה, ד. ה. מיט פארגלייכן די פארשענע טעקסטן פון תנ״ך. דערמיט צווינגען זיי זייערע

תלמוד׳ישע געגנער אויך זיך צו פארנעמען מיט מסורה און מיט דקדוק. קומט אינגיכן אויף א שול אין ט ב ר י ה, וואָס אירע פעסטשטעלונגען אין דקדוק, אין מסורה און אין פונקטאציע (נקודות) ווערן פונ׳ם גאנצן אידנטום אנערקענט, און די אייניגיע ריכטיגע טבריה׳ר געלערנטע באקומען א שם. דער נאָמען פון ארץ־ישראל ווערט דערהויבן. אידן ווערט ערלויבט צו וואוינען אין ירושלים. דאָס פארגרעסערט די אייגוואנדערונג. דער ישוב אין לאנד ווערט גרעסער. א גרויסע ישיבה ווערט געשאפן און דער ראש ישיבה טראָגט אפיציעל דעם טיטל „ראש ישיבה גאון יעקב". עס שטייגערט זיך דער ווילן און ס׳לעבט די טאַט — צו קאָנקורירן מיט בבל אלס דער בכורה אין אידנטום. אין אָנהויב פון צענטן יאָרהונדערט טרעפט מען אין ארץ־ישראל א פולשטענדיגע ארגאניזאציע פון ישיבות מיט ראשי־ישיבות. מיט סופרים און שופטים, וואָס אלע אינאיינעם מאכן זיי אוים א גרויסן סנהדרין און א קליינעם סנהדרין — גאָר ווי אמאל פריער אין יבנה. די צענטראלע ישיבה איז אין טבריה. די ראשי ישיבות פירן זייער יחוס פון הלל׳ן. זענען זיי זייער גרויס באַ זיך. און נאָך גרעסער זענען זיי באַ זיך דערמיט, וואָס צו זיי געהערן די מערעכט, וואָס עס קומט ארץ ישראל געגן בבל. און איינער פון די ראשי־ישיבות, בן־מאיר, פארלאנגט (920), אז בבל זאל זיך אונטערווארפן צו ארץ־ישראל אין אלץ וואָס עס איז נוגע דעם לוח, ד. ה. פעסטשטעלן די צייט פון די ימים־טובים —א פריוויליגיע, פון וועלכער דער נשיא הלל דער צווייטער (330—366) האָט זיך מיט קנאפע זעקס הונדערט יאָר צוריק אליין אפגעזאגט (359). בבל, וואו עס האָט דעמאָלט געווירקט דער גאון און פילאָזאָף רבי סעדיה גאון, נעמט ניט אָן די פאָדערונג, און ארץ־ישראל לאָזט עס זיך וואויליגעפעלן. אפשר דערפאר, וויל זי האָט נויטיג די שטיצע פון רבי סעדיה, אלס קעמפער געגן די קאראאימען, וואָס האָט אין קאמף געהאט מער ערפאָלג ווי זיי דא אין ארץ־ישראל... נאָר אויב אין תלמוד׳ישער וויסנשאפט, ווי אין וועלטליכע וויסנשאפטן, שטייט בבל פאָראויס, איז אין דיכטונג און פיוט, און מדרש, שטייט ארץ־ישראל פאָראויס. דאָ האָבן די ערשטע פיטנים

געלעבט און געווירקט, און ערשט נאָכדעם האָבן זיך געפונען נאָכ־אַמער אין אַלע לענדער.

פון אינווייניג, מצד די מוסולמאַנישע הערשער, האָבן אידן רו אין אַ געוויסער מאָס. אָבער פון אויסן לויערט אויף זיי דאָס שווערד. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט מען זיך נאָך ניט אָפּגעזאָגט פון דער הערשאפט איבער דעם לאַנד, וואו די זיילן פון דער קריסטליכער אמונה זענען געשטאַנען. איז אין ערך 959 קומט אַ ביצאַנצער חיל קיין ארץ־ישראל און פאַרוויסט שטאָט און דאָרף, ראָט־אויס אַלע עקזיסטענץ־מיטלען. פאַרברענט הייזער און תבואה־פעלדער. פרוכט־בוימער ווערן אויסגעהאַקט, וואַסער־קוואַלן פאַרשטאָפּט. האָב און גוטס ווערט אויסגערויבט. די מענשן פאַר שקלאַפן פאַר־קויפט. און פון איצט אָן ווערט עס אויף אַ לענגערער צייט כמעט אַ שטייגער: אַלע יאָר איבערצופאַלן ארץ־ישראל און מאַכן אַ חורבן אויף אַ חורבן, פאַרגיסן בלוט אויף בלוט...

אָבער אידן נעמען דאָס אָן פאַר „חבלי־משיח" — פאַר די יסורים, וואָס מוזן קומען אויף אידן איידער משיח וועט קומען. און זיין קומען האָבן מיסטיקער באשטימט אויף דעם יאר 960. און פון גאנץ ווייטע געגנדן אין אייראָפּאַ, ווי אין אַזיע, ווענדט מען זיך צו די רבנים אין ארץ־ישראל און מען פרעגט בא זיי צי עס איז אמת, אַז משיח איז שוין געקומען אָדער אַז ער האַלט ביים קומען. דאָס געשעט אויך אין קומענדיגן יאָרהונדערט. מקובלים האָבן אויסגערעכנט, אַז קוים איז משיח ניט געקומען אין יאר 960, וועט ער זיכער קומען אין יאָר 1096. און דער קלאַנג האָט זיך פאַרשפּרייט איבער דער גאָרער וועלט. זעכצן געמיינדעס פון די „כוזרים", פון ארום קאַווקאַז, האָבן איבערגעלאָזט האָב און גוטס און זיך אַוועקגעלאָזט איבער מדבריות קיין ארץ־ישראל. און די אידישע קהלות אַרום רהיין האָבן בריוו געשריבן און שליחים גע־שיקט קיין ארץ־ישראל כדי זיך צו ערקונדיגן וואו האַלט עס מיט משיח'ן. און דאָס אייגענע קומט־פאָר אויך צווישן די אידן אין די מזרח־לענדער.

נאָר אויב אין דעם דאָזיגן יאָר האָט ווירקליך געוואָלט געשען עפּעס אויסערגעווייניקיכעס — איז עס געשען, אָבער גאָר אויף אן אנדער אופן. אינ׳ם זעלבן יאָר (1096) קומט א קאליף (אלמוסטאלי) פון מצרים קיין ארץ־ישראל, נעמט־אויף דאָס לאנד און ברענגט־אום אלע איינוואוינער מיט שווערד און פייער. דאָס טרעפט אמשוועדסטן די קריסטן. אין אירופּא מאכט עס א שרעקליכן אייגדרוק. גילט עס ווי די לעצטע סבה, אז אירופּא זאל זיך באוואפענען און גיין באַ־פרייען יעזוס׳עס קבר פון מוסולמאנישע הענט. נאָך אינ׳ם זעלבן יאָר ריכטעט מען זיך אויס אין ערשטן „קרייצצוג". מ׳קוילעט־אויס טויזנטער אידן אין דייטשלאנד און אין פראנקרייך — אלס אָנהויב פון די הייליגע מעשים, וואָס די קרייצפאָרער האָבן אונטערגענומען. אין 1099, אז זיי זענען אריינגעקומען קיין ירושלים, האָבן זיי „זיבעציג טויזנט מאכמעדאנער אויסגעקוילעט, ווי מ׳קוילעט שעפּסן, און טויזנטער אידן האָבן זיי אין א שול פאַרטריבן און לעבעדיגערהייט זיי פאַרברענט". דעם 15טן יולי זענען זיי אין שטאָט אריינגעקומען, און דעם 22טן איז שוין אין שטאט ניט געווען מער קיין שום לעבעדיגער נפש, אויסער קריסטן. אין א יאָר ארום ווערט אין ירושלים אויפגעריכט א מלוכה א „הייליגע", א פּאָדאלע, וואָס עקזיסטירט זיבן און אַכטציג יאָר. אידן זענען, נאטירליך, ניטא דערביי. אויבן־אויף געוועזן זענען זיי א י ן ל א נ ד ניטא. די לעבעדיג געבליבענע אידן לינן באהאלטן צווישן די בערג. אין די הייל. אין די חורבות ארום שטאט. מיט דער צייט באווייזן זיי זיך. אינציגווייז, ביסלעכווייז, אין שטענדיגן פּחד, אין שטענדיגער נידערגעשלאָגנקייט. זיי געפינען וואָס צו טאָן אין די הויפן פון די נייע פריצים, וואָס זענען פון אירופּא געקומען. זיי האַנדלען, מאכן געלט־געשעפטן, טוען מלאכות, זענען גלעזער, פארבער, וועבער און דאָס גלייכן, און אין פלעצער ווייט פון צענטר פארנעמען זיי זיך אויך מיט שיף־פארט. אָבער דאָס לעבן איז ניט אינגעשטעלט, ניט זיכער. פון צייט צו צייט הערט מען אלץ פון נייע קרייצפאָרער, וואָס רייסן זיך קיין א״י. די איינע בלייבן אין קליין־אזיען, אנדערע גרייכן ביז מצרים. אָבער דער טומל וועגן זיי וואַרפט א שרעק

אויפ'ן ביסל אידן (טויזנט פאמיליעס, פון זיי 200 אין ירושלים) אין לאנד. און דער היילינער צאָרן פון די גייסטליכע אין ארץ־ישראל, דערהויפט אין ירושלים, ווערט ניט געשטילט. קומען צייטן, ווען מ'טרייבט ארויס פון שטאָט אלע אידן און מ'לאָזט איבער בלויז יענע, וואָס טוען די נויטוועגדיגסטע מלאכה — וועבן און פארבן. אזוי דויערט עס קרוב צו 90 יאָר. וואָרים אין 1187 נעמט ס א ל א ד י ן, דער הערשער פון מצרים, איין סירעון און פאַר־לעסטינע. נאָר די שטאָט ע כ ו בלייבט בא די קריסטן אין די הענט ביז צום יאָר 1291. אָבער אויך אין דער צייט פון דער קריסט־ליכער מערדערישער הערשאפט אין לאנד הערן ניט אויף קיין גרויסע מענשן צו אימיגרירן קיין ארץ־ישראל. געגוג צו דערמאָנען רבי יהודה הלוי, דער רמב"ם, בנימין פון טודעלא, פתחיה פון רע־נענסבורג און אנדערע וויניגער באַרימטע אָדער גאָרניט באַ־וואוסטע. אין עכו געפינען זיך תלמידי־חכמים, און אין דמשק עק־זיסטירט א ישיבה וואָס הייסט „די ישיבה פון ארץ־ישראל". אזוי איז אפילו אין די פינסטערסטע צייטן ניט אינגאנצן אויסגעראָט געווארן דער איד פון אידישן לאנד. און נאָך סאלאדינ'ס נצחון, אז אין לאנד איז פרייער געווארן, זענען מיר אין יאָר 1211 ווי דריי הונדערט רבנים פון ענגלאנד און פראנקרייך, צווישן זיי „בעלי תוספות", פאָרן ארויס קיין א"י, אויב ניט צום לאנגן לעבן, איז כאָטש צו שטאַרבן דאָרט, און מיט פינף יאָר שפעטער (1216), אז רבי יהודה אלחריזי קומט קיין ארץ־ישראל, טרעפט ער שוין אין ירושלים א קליינע אידישע געמיינדע ווידער. אָבער די אָנגעקומענע זענען ארגאניזירט אין לאנדסמאנשאפטן, וואָס איז פון איצט־אָן א גרויסער שטער אויפ'ן וועג פון אנטוויקלען אן אלגעמיינע אידישע געזעלשאפטליכקייט אין לאנד.

ביז 1240 רוט דאָס לאנד און רוט די שטאָט. אָבער אין ד ע ם יאָר דרינגען אריין מאָנגאָלן אין לאנד, און מיט 20 יאָר שפעטער ווערט ירושלים ווידער חרב ומחרב. אין 1267, אז דער ר מ ב " ן (רבינו משה בן נחמן) קומט פון שפאניען קיין ירושלים, טרעפט ער דאָרט בלויז צוויי אידן, פ א ר ב ע ר. ער לאָזט ארויס אן אויפ־

רוף צו די אידן אין לאנד, און אין משך פון דריי וואכן צייט האָט ער שוין ארום זיך א געמיינדע. אין א חורבה אָרדנט מען איין א שול, און פון וואך צו וואך ווערט דער קבוץ אלץ גרעסער. א י ם — דעם פילאָזאָף און מקובל, למדן און פרשן — איז ער באשערט געווען צו ווערן דער גרינדער פון א נייעם ישוב אין ארץ־ישראל. בלויז 3 יאָר לעבט ער נאָך. אָבער אין דער קורצער צייט גרינ־דעט ער אין ירושלים א גרויסע ישיבה, און תלמידים קומען צו אים פון בבל און פון מצרים, פון דמשק און פון ארם־צובה, און סתם עולים פון פארשידענע לענדער הויבן אָן צו קומען, און דאָס לאנד ארום ווערט באועצט פון אידן. עס בייטן זיך די הערשער פון לאנד. אָבער דער ישוב הערט מער ניט אויף. און אויך די איינוואנדערונג הערט ניט אויף. אין ירושלים לעבן די אידן אין א באזונדער קוואר־טאל. פירן זייער באזונדער קהלה־לעבן. אין 14טן יאָרהונדערט פלעגן אידן פון חמת, דמשק, קאירא, אלעקסאנדריע, ארם־צובה און אנ־דערע עולה־רגל זיין קיין ירושלים און האלטן דאָרט יום־טוב. ווי אין פסוק שטייט, ווי אין הארץ איז געשריבן. אלע פייערליכקייטן ווערן אָפגעהאלטן אויפ'ן הר־הזיתים, און פון דאָרט־אויס, ווי פון דעם איינציגן אידישן צענטר, האָבן די אידן פון לאנד מתפלל געווען פאר די אידן פון דער גאנצער וועלט. און אין באוואוסטזיין פון די אידן אין אלע לענדער ווערט ווידער וואך דער געפיל, אז ירושלים איז דער צענטר פון אידנטום. אפילו די ריש־גלותא'ס פון בבל אנערקענען דעם אלט־נייעם צענטר. אין 14טן יאָרהונדערט גילט עס ווי א גוטער אידישער טאָן צו באזוכן ארץ־ישראל, און די אידל־סטע פון פאלק טוען דאָס. ס'רוב עולים קומען פון די ראָמאָנישע לענדער, פראנקרייך און שפאניען. ערשט אין פופצענטן יאָרהונ־דערט הויבן־אָן צו קומען אידן פון דייטשלאנד אויך. נאָר דאָס אלץ איז געווערט פון יהודה. אָבער אין גליל געפינען זיך די גאנצע צייט — פון 13טן ביז'ן 15טן יאָרהונדערט — היבשע אידישע קהלות אין צפת, חיפה, גוש־חלב, מירן, בית־שאן און דאס גלייכן. די תלמידי חכמים צווישן זיי פארנעמען זיך אפילו מיט לערנען גמרא און קבלה און לעבן אויף קהל'שן חשבון. אָבער ניט ב ל ו י ז

אויף קהל'שן חשבון. דאמאלסדיגע לומדים זענען נאך ניט אינ־גאנצן פרעמד פון דער וועלט. זיי קענען ס'רוב מעדיצין, מאטע־מאטיק, אסטראנאמיע און פארנעמען זיך מיט איבערשרייבן ספרים און זיי פארקויפן. פארשידענע בעלי־מלאכות געפינען זיך צווישן זיי. אויך מענשן, וואס באשעפטיגן זיך מיט פיך־ און שאף־צוכט, כוחרים מיט וויין און מיט אויל און דאס גל., און די פאר־דינסטן געניגן צו דערהאלטן דאס לעבן.

אבער שוין אין אנהויב פון 15טן יאהרהונדערט הויבן זיך אן קריגערייען צווישן די פארשידענע לאנדסמאנשאפטן. זיי קומען צוליב שלעכטע ציטן, צוליב שטייערן־דרוק, עפידעמיע, פאנאטישע אויסברוכן פון די מוסולמאנער, אומגערעטעניש, הונגער־נויט און שטיצע פאדערונג. דאן (1420) ארגאניזירט זיך די ערשטע א ש כ נ ז ' י ש ע קהלה אין ירושלים. זארגן די פארשטייער פון ד ע ר קהלה פאר אירע מיטגלידער. קויפן הייזער און הויפן פאר זייערע ארימע. אבער די עפידעמיע פון 1434 ווילדעוועט אין די דאזיגע אשכנז'ישע ארימע הויפן. דערהויפט צווישן די ניי־אנגע־קומענע, וואס האבן זיך נאך ניט צוגעוואוינט צום קלימאט. אבער די געמיינדע לעבט. און לעבט אויף גרויסע צרות. וואהרים אין 1440 לייגט דער עגיפטישער סולטאן ארויף אויף דער קהלה א יערליכן שטייער פון 400 דוקאטן, אויסער די פריערדיגע שטייערן, וואס זיי איז לחלוטין ניט אימשטאנד צו צאלן. אבער די באהערדן רעכענען זיך ניט דערמיט. עס הויבן זיך אן נגישות. די פארנעמע זעצט מען אין געפענגניש. די רייכע פיניגט מען. צעלויפט מען פון שטאט. עס בלייבן נאר פרויען און קליינע קינדער. נעמט מען אן מיטלען ווי אינצוטרייבן די שטייערן, איז אבער וואס שטרענגער די מיט־לען, אלץ ווייניגער מענשן בלייבן אין שטאט. און איידער מ'בא־פרייט זיך פון איין יאר שטייערן, קומט־אונטער דאס צווייטע יאר. מ'פארקויפט די ספר־תורה'ס פון די שולן. די שולן גופא. אבער עס קלעקט אלץ ניט. דער דלות וואקסט. די חובות אויך. עס קומט צו גרויסע פראצעסן, און די אשכנזים פון דער ירושלימ'ער קהלה ווערן אזוי פארארימט, אז אין 1487 באשליסט מען צו שיקן א

ש ל י ח אין די גלות־לענדער צו זאמלען געלט פאר דער אָרימער קהלה אין ירושלים. וואָס פון דער דאָזיגער שליחות איז אַרויסגע־קומען ווייסט מען ניט. אגב, איז דאָס קומענדיגע יאָר געווען א גרויס גרעטעניש אין לאַנד, און די לאַגע פון די אידן אין ירושלים האָט זיך פאַרבעסערט.

אין דעם זעלבן יאָר (1488) קומט פון איטאַליע קיין ארץ־ישראל דער באַרימטער געלערטער רבי עובדיה ברטנורא. ער טרעפט אין ירושלים זיבעציג אידישע פאַמיליעס, אָבער זייער פיל אלמנות, עגונות און יתומים. אַלע לעבן זיי אין איין קוואַרטאַל, טוען פאַר־שידענע מלאכות און לעבן אין דלות. דער דלות הענגט אויך איבער דער גאַנצער שטאָט. די אָנהענגער פון אַלע דריי רעליגיעס קאָנען ניט אויפריכטן די שטאָט פון אירע חורבות. אָבער מאַרק־פלעצער זענען דאָ. סחורות זענען דאָ. וואָרים אַלע יאָר פלעגט קומען א האַנדלס־שיף פון איטאַליען צו די ברעגן פון יפו און אהער ברענגען פאַרשידענע אייראָפּאישע סחורות. אָבער וואַר האָט דערפון? דער שטייערן־דרוק מאַכט אומדערטרעגליך דעם דלות. דער דלות דעמאָ־ראַליזירט די מענשן. רבי עובדיה באַמיט זיך צו מילדערן דעם יאָך פון די שטייערן. ער לערנט אויך דאָס פאַלק און קערט עס אום צום דרך הישר. ער איז א גרויסער דרשן און א גרויסער חכם. ער באַ־נוצט זיך מיט דער קענטשאַפט און פירער־גייסט פון די שפאַניש עע אירן, וואָס הויבן־אָן ענדע 15טן יאָרהונדערט, נאָכ'ן גירוש־שפאַניע, קומען קיין ארץ־ישראל. אין א משך פון 15 יאָר פאַרמאָגט שוין ירושלים אַליין איבער פופצן הונדערט נפשות. נאָך רבי עובדיה'ס טויט, אַרום 1530, בילדעט זיך א ס פ ר ד י ש ע קהלה, וואָס נעמט אַריין אין זיך אַלע אַראַביש־שפּרעכנדע אידן. אָבער מיט דער צייט ווערט דאָך די אשכנז'ישע קהלה די שטאַרקערע — ווייל די אשכנזים זענען מער אי אין לאַנד, אי אין אויסלאַנד.

ביז־לביני איז ארץ־ישראל איבערגענאַנגען אין נייע הענט. אין 1517 נעמט איין דער טערקישער סולטאַן סולים דער 1טער סיריען, פאַלעסטינע אין מצרים. איצט הערשט אין ארץ־ישראל א רעזשים, וואָס איז געשטיצט בלויז אויף דער פויסט. ווערט אויס־

נעהאלטן דורך דער „בארימטער" פאשאַ־ווירטשאפט, מיט זיין שטייער־דרוק, נאכלעסיגקייט, אומגערעכטיגקייט, און אן זארג און שוץ פאר דער באפעלקערונג. צו אידן איז די רעגירונג גוט געווינט. פונדעסטוועגן זענען זיי קיינמאל ניט זיכער פון מאכמעראנישע פאנאטישע אויסברוכן, גוואלדטאטן מצד דער אַרטיגער פארוואל־טונג און וועד רעדט שוין פון אָנפאלן און רויבעריין מצד די שבטים, וואס וואנדערן אום אין דערבייאינן מדבר. מער ווי 300 יאר בלייבט די פאליטישע לאגע אין לאנד ניט געענדערט. אידן האבן פיל מאל צו ליידן פון דעם דאזיגן פוסט־רעזשים. זיי ליידן אפט פון דער אומפאראנטוואַרטליכער, גאלט־גיעריגער פארוואלטונג. זיי ליידן פון איבערפאלן, פון הונגער, פון עפידעמיעס. אבער אן ראריקאלע ערשיטערונגען. און די ארץ־ישראל־אידן לעבן זיך אזוי אין טערקיי, וויסן אירע שוואכקייטן און רשעות'ן, און בא אלעם דעם פארפעסטיגן זיי זיך. אין פארגלייך דערמיט, וואס אידן האבן אין יענער צייט אויסצושטיין אין איראפעאישע לענדער, איז טערקיי, דערהויפט ארץ־ישראל, א גן־ערדן. עס זעט־אויס ווי א גיים־טיגער צענטר פאר אידן וואלט דא ווידער געשאפן געוואָרן. עס קומט אפילו אויף די אידעע, אז מ'זאל דאס גאנצע רעליגיעזע אידנטום אונטערטעניג מאכן דעם ארץ־ישראל אידנטום, אין דעם זין, אז נאר דער מעג זיין א רב בא אידן, וואס האט באקומען סמיכה בא די רבנים אין ירושלים. דאס איז די אידעע פון גרויסן תלמודיסט יעקב בירב פון צפת, וואס איז פון שפאניען אהין גע־קומען. דערמיט איז מסכים אויך דער גאון און מקובל רבי יוסף קארו — דער מחבר פון שלחן־ערוך, אבער דער ירושלימ'ער רב, לוי בן חביב, איז געגן דעם. און דער פלאן וועדט בטל.

אבער ארץ־ישראל בלייבט דער צענטר און פעסטער פונקט אינ'ם ווירוואר פונ'ם אידישן לעבן אויף גאר דער וועלט. יעדער, וואס האט עפעס נייעס אנצוזאגן דעם אידישן פאלק; יעדער, וואס וויל עפעס גרויסעס אונטערנעמען פאר'ן אידישן פאלק; וואס זוכט היליגקייט און גאט־נאענטקייט אין אידישן פאלק, קומט קיין ארץ־ישראל. פון דאנען זאל דאס נייע וואַרט, די נייע אונטערנעמונג,

די הויבע קדושה אויסגיין. עס קומען דאָ אהער און ווירקן דאָ אין 16טן יאָרהונדערט די גרעסטע מקובלים, די גרעסטע גאונים, די אייגעבילדעטע משיחים און שאפן אין אייגנארטיגע אטמאָספערע אין לאנד, אין אטמאָספערע אין א י ב ע ר וועלטאכע, א רוחניות'דיגע, וואו מענשן לעבן מיט דער צוקונפט, מיט די גאַל־דענע חלומות פון דער צוקונפט און לאָזן זיך ניט אונטערגעבן דעם אָרימען היינט. און אז די לאנגע איז שוין גאָר א פארצווייפלטע, קומט דער מקובל ר ב י מ ש ה א ל ש י ך פון צפת (פריער אין וועגעדיג) און שיקט ארויס (1594) משולחים קיין וועגעדיג, צו זאמלען געלט פאר די באדערפטיגע אין ארץ־ישראל. ס'וועלט געשאפן אן ארגאניזאציע מיט גבאים, משולחים און מיט'ן געזאמלטן געלט וועלט געמאכט א טיילונג (חלוקה) צווישן די אָרימע. באלד וועלט דער שטייער אנגענומען אויך אין פוילן, בעהמען, דייטשלאנד, אונגארן און אזוי ווייטער. עס ווערן געשאפן כ ו ל ל י ם לויט די לאנדסמאנשאפטן. און יעדער כולל זאָרגט פאר זיינע אָרימעלייט. דערמיט איז געשאפן געוואָרן די באוואוסטע „חלוקה" — שטענדיגע שטיצע פאר די אָרימע אין לאנד — אויף לאנגע יאָרהונדערטער. דאָס 17טע און 18טע יאָרהונדערט גייט אָן אן אומאויפערלאכע איינוואַנדערונג פון מקובלים. עס קומען אהין דעם בעל־שם'ס תלמידים. און אין 1800 קומען אהין אויך די תלמידים פון ווילנער גאון, וואָס גרינדן די קהלות פון „פרושים". פול איז דאס לאנד געווען מיט רוחניות, שמות, מלאכים, רוחות. די צדיקים, גאונים און מקובלים האבן אליין זיך ניט געקאנט מפרנס זיין. פון פראקטישן, מאטריעלן אויפריכטן דאָס לאנד אדער א טייל פון דעם, איז בלויז צווי מאל געווען די רייד. און ביידע אָן פראקטישע פאלגן. דאָס ערשטע מאל אין 16טן יאָרהונדערט, פון דן י ו ס ף ה נ ש י א , וועמען דער סולטאן סולים דער צווייטער האָט באשטימט טבריה און א גרויסע שטרעקע ארום כדי ער זאל דאָרט באזעצן אויסשליסליך אידן, און דאָס צווייטע מאל אין 18טן יאָרהונדערט, וועו נאפאלעאָן האָט (אין יאָר 1799 אדער 1800) צוגאזאגט די אידן צו שאפן פאר זיי א מלוכה אין ארץ־ישראל.

פון ביידע הבטחות האָט זיך נאָרנישט אויסגעלאזט. ערשט אין 19טן יאָרהונדערט ווערט ארץ־ישראל סעקולאריזירט נאָכדעם, ווי די אייראפּעאישע מלוכות באקומען רעכט צו מאכן אָרדנונג אין טערקיי, — פּאלעסטינע איינגעשלאָסן, — לאָזן דאָרט גילטן זייערע געריכטן און האָבן שוץ אויף זייערע אונטערטאנען. פון דאן אָן הויבט מען ביסלעכווייז אָן דאס לאנד צו קולטיווירן. פון 1869 הויבן אָן דייטשן זיך צו פאַרנעמען אין ארץ־ישראל מיט דאָרפס־ווירטשאפט אויף א ראציאָנאלן שטייגער. עס אנטוויקלט זיך האנדל. עס קומען־אויף וועלטליכע שולן. און אידישע יונגעלייט הויבן־אָן מקנא צו זיין די אַנדערע און הויבן אויך אָן צו שטרעבן צו מלאכה און ערד־ארבעט און פּטור ווערן פון דער חלוקה. זיי צו הילף קומט משה מאָנטעפיאָרע, וועלכער איז קיינמאל ניט מיד געוואָרן צו טאָן פאר דערהויבן דעם מצב פון די אידן אין ארץ ישראל, און אויך די חברה „כל ישראל חברים" האָט דורך אירע שולן ארויסגעריסן פיל פון דער אידישער יוגנט פון דער חלוקה־אטמאָספערע, און זיי דער־נעענטערט צו מלאכה און איראָפּעאישער קולטור. שוין אין די 70ער יאָרן גרינדן ארץ ישראל אידן די קאָלאָניע פּתח־תקוה, און די „כל ישראל חברים" גרינדעט אָן אגראר־שול „מקוה ישראל", בא יפו. די פאגראמען אין רוסלאנד פון 1881—1882 האָבן ארויס־געטריבן פון לאנד גרויסע מענשן־מאסן און צווישן זיי—א באלייי־דיגטע אידישע יוגנט, וואס איז פול געווען מיט אידעען און אידע־אלן פון אלמענשליכער און נאציאָנאלער פרייהייט. און זיי וועגן זיך קיין ארץ ישראל מיט דעם שטאַרקסטן ווילן און טיפסטן גלויבן, אז מ'קאָן, און זיי וועלן אָנהויבן צו שאפן א אידיש ארץ־ישראל, א פריי ארץ־ישראל, דורך ערד־ארבעט. ניט פון חלוקה ווילן זיי זיך שפּייזן, נאָר פון זייער ארבעט, צו וועלכע זיי טרעטן שוין צו מיט ליידיגע הענט. און אין משך פון די נאָענטע צוואנציג יאָר, ד. ה. ביז צום יאר 1900, האָט שוין א"י פאַרמאָגט קרוב צו דרייסיג אידישע דערפער מיט קנאפּע זעקס טויזנט איינוואוינער.

און א יונגע שכינה האָט אָנגעהויבן צו שוועבן איבער'ן אלטן לאנד. א נייער פרישער מאָרגן איז אין דעם לאנד אויפגעגאנגען,

און נייע מענשן האָבן אַ ניי לעבן אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אונטער זיינע הימלען.

אויפס־נייַ ווערט דאָ דאָס אידישע פאָלק געבוירן. און אַ נייע געשיכטע פון אידישן פאָלק הויבט דאָ אָן געשריבן צו ווערן...

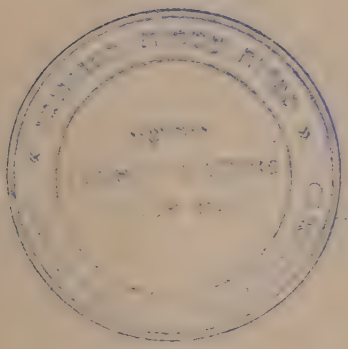

Toronto Jewish Public Library

THIS BOOK MAY BE KEPT 21 DAYS

and may be renewed once, if no application has been registered for it.

A fine of 4 cents a day is charged, if the book is kept after the last [illegible] below. No book will be [illegible]

ראזענפעלד, ש. געש

יידישע געשיכטע - באנד צווי ראז

2973

AUG - 9 1985

2973

געשיכ'

DEC 30 '69

MAY 3 '70

JAN 13 '72

MAR 9 '[illegible]

AUG - 9 1985

AUG - 9 1988

JUN 17 1990

AUG - 4 1994

AUG 26 1994

MAY 17 1996

ספריה עממית בטורונטו
ירושע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO